

॥ इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कंधः समाप्तः ॥

अथचतुःश्लोकीभागवतं

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ श्रीभगवानुवाच ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञान
समन्वितं ॥ सरहस्यं तदंगं च गृहाण गदितं मया ॥ १ ॥ यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः ॥ तथैव तत्त्ववि
ज्ञानमस्तु ते मद्गुहात् ॥ २ ॥ अहमेवासमेवाग्नेनान्यद्यत्सदसत्परं ॥ पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽ
स्म्यहं ॥ ३ ॥ ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ॥ तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥ ४ ॥ य
थामहांति भूतानि भूतेषु च्चावचेष्वनु ॥ प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथातेषु न तेष्वहं ॥ ५ ॥ एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्व
जिज्ञासुनात्मनः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा ॥ ६ ॥ एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ॥
भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां
वैयासक्योद्दितीयस्कंधे भगवद्ब्रह्मसंवादे चतुःश्लोकीभागवतं समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ७३ ॥

हा ग्रंथ मुंबईत "गणपत कृष्णाजी,, यांचे छापखान्यांत छापिला."

भा.दा.

॥३०॥

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्य नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः भक्त्या तच्छ्रवणादिपरो विमुच्येत् ॥ १८ ॥ श्रीभागवतसंप्रदायप्रवर्तकरूपेण भगवत्प्रतिपां
लक्षणं मंगलमाचरति कस्मै ब्रह्मणे अतुलः असमः अयं श्रीभागवतरूपः पुराकल्पादौ तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण नारदाय तद्रूपिणा नारदरूपिणः स्तवः
णाय व्यासाय तद्रूपिणा योगीन्द्राय शुकाय तदात्मनाशुकरूपेण तत्परं सत्यं श्रीनारायणख्यं तत्त्वं धीमहि ॥ १९ ॥ इति गायत्र्यैव यथोपक्रमं
पसंहरन् गायत्र्याख्य ब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति तमेव देवतारूपेण गुरुरूपेण च प्रणमति नम इति द्वाभ्यां व्याचक्षे व्याख्यातवान् ॥ २० ॥ २१

श्रीमद्भागवतपुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ॥ तत्र ज्ञानविरागभ
क्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ १८ ॥ कस्मै येन विभासितो
यमतुलोज्ञानप्रदीपः पुरातद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ॥ योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय
कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥ १९ ॥ नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे ॥ यद्
दं रूपया कस्मै व्याचक्षे मुमुक्षवे ॥ २० ॥ योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ॥ संसारसर्पदष्टं यो विष्णुरा
तमममुचत् ॥ २१ ॥ भवे भवे यथा भक्तिः पादयोस्तव जायते ॥ तथा कुरुष्व देवेश नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ॥ २२ ॥
नामसंकीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनं ॥ प्रणामो दुःखशमनस्तं न मामिहरिं परं ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते म
हापुराणे ऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ७३ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ भावार्थदीपिका मेतां भगवद्भक्तिवत्सलां ॥ परमानंदपादाजभृंगश्रीः श्रीधरोऽकरोत् ॥ १ ॥ स्वबालचपलालापैः स्वलीलापरि
नर्तितैः ॥ प्रीयतां परमानंदचरितैः सद्गुरुः स्वयं ॥ २ ॥ श्रीपरानंदसंप्रीत्यै गुह्यं भागवतं मया ॥ तन्मतेनेदमाख्यातं न तु मन्मतिवैभवात् ॥ ३ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे श्रीभागवतभावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामि विरचितायां द्वादशस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७३ ॥

इदं द्वितीयावृत्तिकं भागवतं गणपत्कृष्णाजीत्यभिधस्य मुद्रालयेऽंकितं शकाब्दाः १७८६ माघमासेन वम्यां समाप्तिमगमत्

अ०११

॥३०॥

पुराणसंख्यास्तासांसंभूतिसमाहारंचास्यतुश्रीभागवतस्यवाच्यंविषयःप्रयोजनंचदानंचतस्यपाठःदेश्वमाहात्म्यंनिबोधत ॥ ३ ॥ अथोवि
शत्रयोविशतिर्वैष्णवं चतुर्विंशतिसहस्राणिशैवकंशिवपुराणं ॥ ४ ॥ वाङ्मनुअग्निपुराणंतुदशपंचसहस्राणिचत्वारिशतानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्कां
दंशताधिकैकाशीतिसहस्रं ॥ ७ ॥ सौपर्णगरुडपुराणमेकोनविंशं एकोनविंशतिः ॥ ८ ॥ महाभारतंत्विहासःरामायणंचक्रषिप्रोक्तंका

पुराणसंख्यासंभूतिमस्यवाच्यप्रयोजने॥दानंदानस्यमाहात्म्यंपाठादेश्वनिबोधत ॥ ३ ॥ ब्राह्मंदशसहस्राणि
पात्रंपंचोनषष्टिच ॥ श्रीवैष्णवंत्रयोविंशच्चतुर्विंशतिशैवकं ॥ ४ ॥ दशाष्टौश्रीभागवतंनारदंपंचविंशतिः॥
मार्कण्डेयंनववान्हंतुदशपंचचतुःशतं॥ ५ ॥ चतुर्दशभविष्यंस्यात्तथापंचशतानिच॥दशाष्टौब्रह्मवैवर्तिलिंगमे
कादशैवतु ॥ ६ ॥ चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकं ॥ स्कांदंशतंतथाचैकंवामनंदशकीर्तितं ॥ ७ ॥ कौर्म
सप्तदशाख्यातंमात्स्यंतत्तुचतुर्दश ॥ एकोनविंशत्सौपर्णब्रह्मांडंद्वादशैवतु ॥ ८ ॥ एवंपुराणसंदोहश्चतुर्लक्षउ
दाहतः॥ तत्राष्टादशसाहस्रंश्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥ इदंभगवतापूर्वब्रह्मणेनाभिपंकजे ॥ स्थितायभवभी
तायकारुण्यात्संप्रकाशितं ॥ १० ॥ आदिमध्यावसानेषुवैराग्याख्यानसंयुतं ॥ हरिलीलाकथाव्रातामृतानं
दितसत्सुरं ॥ ११ ॥ सर्ववेदांतसारंयद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणं ॥ वस्त्वद्वितीयंतन्निष्ठंकैवल्यैकप्रयोजनं ॥ १२ ॥ प्रौ
ष्ठपद्यांपौर्णमास्यांहेमसिंहसमन्वितं ॥ ददातियोभागवतंसयातिपरमांगतिं ॥ १३ ॥ राजंतेतावदन्यानिपु
राणानिसतांगणे ॥ यावद्भागवतंनैवश्रूयतेऽमृतसागरं ॥ १४ ॥ सर्ववेदांतसारंहिश्रीभागवतमिष्यते ॥ तद्र
सामृततृप्तस्यनान्यत्रस्याद्रतिःकश्चित् ॥ १५ ॥ निम्नगानांयथागंगादेवानामच्युतोयथा ॥ वैष्णवानांयथा
शंभुःपुराणानामिदंतथा ॥ १६ ॥ क्षेत्राणांचैवसर्वेषांयथाकाशीत्यनुत्तमा ॥ तथापुराणव्रातानांश्रीमद्भाग
वतंद्विजाः ॥ १७ ॥

व्यं अतःपुराणानांसंदोहःसमूहश्चतुर्लक्षसंख्याकएव इदानीमस्यवाच्यप्रयोजनादी
दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥ ११ ॥ १० ॥ हरिलीलाकथानांव्रातःसमूहःसएवामृततेनानंदिताःसंतःसुराश्चयेनतत् ॥ ११ ॥ तन्निष्ठं
॥ १२ ॥ प्रौष्ठपद्यांभाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितंमुवर्णसिंहासनाखण्डं ॥ १३ ॥ १४ ॥ तद्रसएवामृततेनतृप्तस्यनिर्द्यतस्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भा.दा.

॥ २९ ॥

अस्यपुराणस्यैवंप्रभावातिरेकेकारणमाह कलिमलानांसंहर्तिसंमूहंकालयतिविनाशयतीतितथा इतरत्रशास्त्रांतरे ॥६५॥ शास्त्रप्रतिपां
दितंभगवंतंनमस्करोति तमितिद्वाभ्यां जगद्दुदयस्थितिसंयमात्मनोरजआदयःशक्तयोयस्यतं द्युपतिभिर्देवैरपिदुरवसितःअज्ञातःस्त्वः
स्तोत्रंयस्यतं ॥ ६६ ॥ उपचिताभिःउद्विक्ताभिर्नवशक्तिभिःप्रकृतिपुरुषमहदहंकारतन्मात्ररूपाभिःस्वआत्मन्येवोपरचितं स्थिरजंगमं
चआलयोयस्यतस्मैभगवते ॥ ६७॥ श्रीगुरुंनमस्करोति स्वसुखेनैवनिभृतंपूर्णचेतोयस्य तनैवव्युदस्तोऽन्यस्मिन्भावोयस्यतथाभूतोऽ
पिअजितस्यरुचिरालीलाभिः आकृष्टःसारःस्वसुखगतंस्थैर्यंयस्यसः तत्त्वदीपंपरमार्थप्रकाशकंश्रीभागवतंयोव्यतनुत तंनतोऽस्मी
कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशोहरिरितरत्रनगीयतेत्यभीक्ष्णं॥ इहतुपुनर्भगवानशेषमूर्तिःपरिपठितोऽनु
पदंकथाप्रसंगैः ॥ ६५ ॥ तमहमजमनंतमात्मतत्त्वजगद्दुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिं ॥ द्युपतिभिरजशक्रशं
कराद्यैर्दुरवसितस्तवमच्युतंनतोऽस्मि ॥ ६६ ॥ उपचितनवशक्तिभिःस्वआत्मन्युपरचितस्थिरजंगमालया
य ॥ भगवन्नतउपलब्धिमात्रधासुरऋषभायनमःसनातनाय ॥ ६७ ॥ स्वसुखनिभृतचेतास्तद्युदस्तान्यभा
वोप्यजितंरुचिरलीलारुष्टसारस्तदीयं॥ व्यतनुतरूपयायस्तत्त्वदीपंपुराणंतमखिलवृजिनघ्नंव्याससूनुंनतो
ऽस्मि॥६८॥ इ०भा०द्वादशस्कंधार्थनिरूपणंनामद्वादशोध्यायः॥१२॥ ॥७॥ ॥७॥

सूतउवाच यंत्रह्लावरुणंद्ररुद्रमरुतःस्तुन्वंतिदिव्यैःस्तवैर्वैदैःसांगपदक्रमोपनिपदैर्गायंतियंसामगाः॥ ध्या
नावस्थिततद्गतेनमनसापश्यंतियंयोगिनोयस्यांतंनविदुःसुरासुरगणादेवायतस्मैनमः ॥ १ ॥ पृष्ठेभ्राम्यद्
मंदमंदरगिरिग्रावाग्रकंडूयनान्निद्रालोःकमठाकृतेर्भगवतःश्वासानिलाःपांतुवः ॥ यत्संस्कारकलानुवर्तन
वशाद्देलानिभेनांभसांयातायातमतंद्रितंजलनिधेर्नाद्यापिविश्राम्यति ॥ २ ॥
ति ॥ ६८ ॥ इतिद्वादशोटीकायांद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७ ॥ सर्वपुराणसंख्यादीनुपवर्णयिष्यन्त्यतिपाद्यदेवंप्रणमति यमिति
स्तवैर्वैदैश्चस्तुन्वंतिस्तुवंति उपनिषच्छब्दस्यांकारांतत्वंछंदोऽनुरोधेन ध्यानेनावस्थितंनिश्चलंतद्रतंयन्मनस्तेनयस्यांतंनविदुःसुरासुरगणाः
॥ १ ॥ क्षीरोदमथनादौदुर्ज्ञेयत्वमेवप्रदर्शयितुकूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिषःप्रार्थयते पृष्ठेभ्राम्यत्अमंदोमंदरगिरिःगरिष्ठोमंदराचलस्तस्य
यावाणस्तेषामघाणितैः कंडूयनात्तेनसुखेननिद्रालोःनिद्राशीलस्य येषांश्वासानिलानांसंस्कारास्तेषांकलाश्वलेशाः तदनुवर्तनवशाज्ज
लनिधेरंभसांयातायातंनविश्राम्यति ननुसमुद्रक्षोभादेवतत् नसंस्कारवशात्तत्राह वेलाक्षोभस्तस्यनिभेन विषेण ॥ २ ॥

अ०१२-

॥ २९ ॥

किंच वर्णाश्रमाचारादिषुयःपरोमहात्परिश्रमःसयशोयुक्तायांश्रियामेव कीर्तिःसंपतिश्चकेवलं परःपुरुषार्थइत्यर्थः गुणानुवादादिभि
 स्तुश्रीधरपादपद्मयोरविस्मृतिर्भवति ॥ ५३ ॥ ततः किमत आह अविस्मृतिरिति क्षिणोति नाशयति ॥ ५४ ॥ अथेदानीं श्रोतनात्मानं चाभिनंद
 नाह यूयमितिद्वाभ्यां हेद्विजाग्याः यद्यस्मादात्मन्यंतःकरणेश्रीनारायणमाविवेश्यशश्वद्भजत संभावनायांलोट् अतोभूरिभागाः बहु
 पुण्याः कथंभूतं अखिलात्मभूतं सर्वांतर्यामिणं अतएवदेवंसर्वोपास्यं अदेवंनदेवोऽन्योयस्यतं कुतःईशं यद्वा यस्माद्यूयंभूरिभागाः
 यशःश्रियामेवपरिश्रमःपरोवर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ॥ अविस्मृतिःश्रीधरपादपद्मयोर्गुणानुवादश्रव
 णादिभिर्हरेः ॥ ५३ ॥ अविस्मृतिःरुष्णपदारविंदयोःक्षिणोत्यभद्राणिशमंतनोतिच ॥ सत्वस्यशुद्धिपरमा
 त्मभक्तिज्ञानंचविज्ञानविरागयुक्तं ॥ ५४ ॥ यूयंद्विजाग्यावतभूरिभागायच्छ्वदात्मन्यखिलात्मभूतं ॥ नारा
 यणं देवमदेवमीशमजस्रभावाभजताविवेश्य ॥ ५५ ॥ अहंचसंस्मारितआत्मतत्त्वंश्रुतंपुरामेपरमर्षिवक्त्रा
 त् ॥ प्रायोपवेशेनृपतेःपरीक्षितःसदस्यृषीणांमहतांचशृण्वतां ॥ ५६ ॥ एतद्वःकथितंविप्राःकथनीयोरुकर्म
 णः ॥ माहात्म्यंवासुदेवस्यसर्वाशुभविनाशनं ॥ ५७ ॥ यएवंश्रावयेन्नित्यंयामंक्षणमनन्यधीः ॥ श्रद्धावान्
 योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेवसः ॥ ५८ ॥ द्वादश्यामेकादश्यांवाशृण्वन्नायुष्यवान्भवेत् ॥ पठत्यनंभ्रम्रय
 तस्ततोभवत्यपातकी ॥ ५९ ॥ पुष्करेमथुरायांचद्वारवत्यांयतात्मवान् ॥ उपोष्यसंहितामेतांपठित्वा मुच्यते
 भयात् ॥ ६० ॥ देवतामुनयःसिद्धाःपितरामनवानृपाः ॥ यच्छ्रुंतिकामान्गृणतःशृण्वतोयत्रकीर्तनात् ॥ ६१
 ऋचोयजूंपिसामानिद्विजाधीत्यानुविंदते ॥ मधुकुल्याघृतकुल्याःपयःकुल्याश्चतत्फलं ॥ ६२ ॥ पुराणसंहिता
 मेतामर्थात्यप्रयताद्विजाः ॥ प्रोक्तंभगवतोयत्तुतत्पदंपरमंत्रजेत् ॥ ६३ ॥ विप्रोऽधीत्याप्नुयात्प्रज्ञाराजन्योद
 धिमेखलां ॥ वैश्यानिधिंपतित्वंचशूद्रःशुद्ध्यतपातकात् ॥ ६४ ॥ तपआदिसंपन्नाः ततो नारायणं भजतेतिविधिः ॥
 ॥ ५५ ॥ मेमयाश्रुतं ॥ ५६ ॥ एतत्पुराणकीर्तनादिफलंपंचयितुमाह एतदित्यष्टभिः ॥ ५७ ॥ यामंक्षणंचेत्यर्थः आत्मानमेवसाक्षात्पु
 नातिननुस्नानादिवद्देहमात्रं ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ऋगाद्यधीन्यद्विजोमधुकुल्यादियदनुविंदते तत्फलमेतांपठित्वा अनुविंदतइ
 ति ॥ ६२ ॥ किंचप्रोक्तमिति ॥ ६३ ॥ राजन्यउदधिमेखलांपृथ्वीं संधिरार्षः ॥ ६४ ॥

भा. द्वा.

॥२८॥

तत्कीर्तनेनापिकिमित्यपेक्षायांतःफलमाहद्वाभ्यां पतितःकूपादिषु स्वलितःसोपानादिषु आर्तःदुःखितः क्षुत्वाक्षुतंकृत्वाविवशोऽपि ॥
 ॥४६॥ संकीर्त्यमानः यद्वाश्रुतोऽनुभावोयस्यसः पुंसांचित्तंप्रविश्यनिःशेषंदुःखंविधुनोति हीतिसतामनुभवंप्रमाणयति अर्कोगिरिगुहादि
 ध्वांतंननिवर्तयतीत्यपंरितोषात् दृष्टांतांतरमाह अतिवातोअभ्रमिवेति ॥४७॥ हरिसंकीर्तनमेवमहाफलंतं ह्यतिरिक्तं सर्वमिथ्यालापमात्रमि
 तिप्रपंचयति मृषागिरइतिचतुर्भिः मृषागिरः मिथ्यावाचःअसतीःअसत्यः असतांकथाःयासुताः यद्यासुउत्तमश्लोकस्ययशोऽनुगीयतइ
 तियत्तदेवसत्यंतदेवहिमंगलं हइतिहर्षे भगवद्गुणानामभ्युदयोयस्मात्तत् ॥४८॥ नवंनवंयथाभवतितथारुचिरंरुचिप्रदं महानुत्सवोयस्मात्

पतितःस्वलितश्चार्तःक्षुत्वावाविवशोऽब्रुवन् ॥ हरयेनमइत्युच्चैर्मुच्यतेसर्वपातकात् ॥ ४६ ॥ संकीर्त्यमानो
 भगवाननंतःश्रुतानुभावोव्यसनंहिपुंसां ॥ प्रविश्यचित्तंविधुनोत्यशेषंयथातमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥
 ॥४७॥ मृषागिरस्तात्यसतीरसत्कथानकथ्यतेयद्भगवानधोऽक्षजः ॥ तदेवसत्यंतदुहैवमंगलंतदेवपुण्यंभग
 वद्गुणोदयं ॥ ४८ ॥ देवस्यरम्यंरुचिरंनवंनवंतदेवशश्वन्मनसामहोत्सवं ॥ तदेवशोकार्णवशोषणंनृणांयदु
 त्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ४९ ॥ नयद्द्वचश्चित्रपदंहरेर्यशोजगत्पवित्रंप्रगृणीतकहिंचित् ॥ तत्त्वांक्षतीर्थं
 नतुहंससेवितंयत्राच्युतस्तत्रहिसाधवाऽमलाः ॥ ५० ॥ सवाग्विसर्गोजनताऽघसंप्लवोयस्मिन्प्रतिश्लोकम
 वद्भवत्यपि ॥ नामान्यनंतस्ययशोकितानियच्छृण्वंतिगायंतिगृणंतिसाधवः ॥ ५१ ॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाव
 वर्जितंनशोभतेज्ञानमलंनिरंजनं ॥ कुतःपुनःशश्वदभद्रमीश्वरेनत्यर्पितंकर्मयदप्यनुत्तमं ॥ ५२ ॥

॥४९॥ चित्राणिपदानियस्मिन् तदपिजगत्पवित्रयतीतितथा तद्धरेर्यशोनप्रगृणीतनवर्णयेत्तद्वचःत्वांक्षतीर्थंकाकतुल्यनराणांरतिस्था
 नंनतुहंसैर्ज्ञानिभिःसेवितंतत्रहेतुः यत्रेति ॥ ५० ॥ सवाग्विसर्गःसएववाचःप्रयोगःजनताऽघसंप्लवःजनसमूहाघनाशकःयद्यस्मात् तान्ये
 वान्यैःकीर्त्यमानानिशृण्वन्ति श्रोतरिसतिगायंति नोचेत्स्वयमेवगृणन्ति ॥ ५१ ॥ इदानींज्ञानकर्मादिरादपिभगवत्कीर्तनादिष्वेवादरःकर्त
 व्यइत्याह नैष्कर्म्यंब्रह्मतत्पकाशकंयत्ज्ञानं यतोनिरंजनमुपाधिनिवर्तकंतदप्यच्युतभक्तिवर्जितंचेन्नशोभतेनापरोऽक्षपर्यंतंभवतीत्य
 र्थः ईश्वरेनचेदपितंतर्हियदनुत्तमंसर्वोत्तममपिकर्मतदपि पुनःकुतःशोभते यतः शश्वत्साधनकालेफलकालेचअभद्रंदुःखात्मकं ॥ ५२ ॥

॥२८॥

यज्ञाभिषेकं यज्ञःपूजा अभिषेकश्चतयोर्द्वैक्यं ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ द्विषतःशत्रून्ममथ्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ येचशं
 रादयस्तेषांमाहात्म्यंप्रभावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एकादशार्थमाह विप्रशापेति ॥ ४१ ॥ धर्मविनिर्णयः वर्णाश्रमधर्मविनिश्चयः मर्त्यपरि
 गोवर्धनोद्धारणंचशक्रस्यसुरभेरथ ॥ यज्ञाभिषेकंकृष्णस्यस्त्रीभिःक्रीडाचरात्रिषु ॥ ३२ ॥ शंखचूडस्यदुर्बुद्धे
 र्वधोऽरिष्टस्यकेशिनः ॥ अक्रूरागमनंपश्चात्प्रस्थानंरामकृष्णयोः ॥ ३३ ॥ वज्रस्त्रीणांविलापश्चमथुरालोकनं
 ततः ॥ गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनांचयोवधः ॥ ३४ ॥ मृतस्यानयनंसूनोःपुनःसांदीपनेर्गुरोः ॥ मथुरायांनि
 वसतायदुचक्रस्ययत्प्रियं ॥ ३५ ॥ कृतमुद्भवामाभ्यांयुतेनहरिणाद्विजाः ॥ जरासंधसमानीतसैन्यस्यबहु
 शोवधः ॥ घातनंयवनेंद्रस्यकुशस्थल्यानिवेशनं ॥ ३६ ॥ आदानंपारिजातस्यसुधर्मायाःसुरालयात् ॥ रु
 किमण्याहरणंयुद्धेप्रमथ्यद्विषतोहरेः ॥ ३७ ॥ हरस्यजृम्भणंयुद्धेबाणस्यभुजकृतनं ॥ प्राग्ज्योतिषपतिहत्वाक
 न्यानांहरणंचयत् ॥ ३८ ॥ चैद्यपौंड्रकशाल्वानांदंतवक्रस्यदुर्मतेः ॥ शंवरोद्विदःपीठोमुरःपंचजनादयः ॥
 ॥ ३९ ॥ माहात्म्यंचवधस्तेषांवाराणस्याश्रदाहनं ॥ भारावतरणंभूमेर्निमित्तीकृत्यपांडवान् ॥ ४० ॥ विप्रशा
 पापदेशेनसंहारःस्वकुलस्यच ॥ उद्धवस्यचसंवादोवासुदेवस्यचाद्भुतः ॥ ४१ ॥ यत्रात्मविद्यात्प्रखिलाप्रो
 क्ताधर्मविनिर्णयः ॥ ततोमर्त्यपरित्यागआत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥ युगलक्षणवृत्तिश्चकलौनृणामुपप्लवः ॥
 चतुर्विधश्चप्रलयउत्पत्तिस्त्रिविधातथा ॥ ४३ ॥ देहत्यागश्चराजर्षेर्विष्णुरातस्यधीमतः ॥ शाखाप्रयणनमृषे
 मार्कण्डेयस्यसत्कथा ॥ महापुरुषविन्यासःसूर्यस्यजगदात्मनः ॥ ४४ ॥ इतिचोक्तंद्विजश्रेष्ठायत्पृष्टोहमिहा
 स्मिन्वः ॥ लीलावतारकंमार्गिणीकीर्तितानीहसर्वशः ॥ ४५ ॥

त्यागःमनुष्यत्वस्यांतर्धानं ॥ ४२ ॥ द्वादशार्थमाह युगेति युगलक्षणंतदनुसूपावृत्तिश्चेत्यर्थः त्रिविधाप्राकृतिकानैमित्तिकीनित्याचेति
 ॥ ४३ ॥ ऋषेर्व्यासस्यसूर्यस्यचविन्यासइत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इतिचोक्तमितिचकारादन्यदपिबःयुष्माभिरिहयत्पृष्टोऽस्मिंतदुक्तमिति कि
 मेवंनानार्थकथनेनतत्राह लीलेति सर्वशः तदर्थकीर्तनद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भा.द्वा.

॥ २७ ॥

द्वीपायुपवर्णनंप्रथमंसंक्षेपतः ततोद्वीपादीनांयेगिरयोनद्यश्वतेषामुपवर्णनं पातालनरकादीनांचसंस्थितिःअनेनैवनरकनिवर्तकमजांभिं
लोपाख्यानंगृहीतंततःपराचीनं ॥ १६ ॥ षष्ठार्थमाह इक्षजन्मेति ॥ १७ ॥ सप्तमार्थमाह पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥ अष्टमार्थमाह मन्वंतरा
ततोद्वीपसमुद्राद्विवर्णनद्युपवर्णनं ॥ ज्योतिश्चक्रस्यसंस्थानंपातालनरकास्थितिः ॥ १६ ॥ दक्षजन्मप्रचेतोभ्य
स्तपुत्रीणांचसंततिः ॥ यतोदेवासुरनरास्तिर्यङ्गखगादयः ॥ १७ ॥ आत्वापृथ्व्यजन्मनिधनंपुत्रयोश्चदितेद्विजाः ॥
दैत्येश्वरस्यचरितंप्रहादस्यमहात्मनः ॥ १८ ॥ मन्वंतरानुचरितंगजेन्द्रस्यविमोक्षणं ॥ मन्वंतरावताराश्ववि
ष्णोर्हयशिरादयः ॥ १९ ॥ कौर्ममात्स्यंनारसिंहवामनंचजगत्पतेः ॥ क्षीरोदमथनंतद्वदृष्टतार्थेदिवौकसां ॥
॥ २० ॥ देवासुरंमहायुद्धंराजवंशानुकीर्तनं ॥ इक्ष्वाकुजन्मतदंशःसुद्युम्नस्यमहात्मनः ॥ २१ ॥ इलोपाख्यानम
त्रोक्तंतारोपाख्यानमेवच ॥ सूर्यवंशानुकथनंशशादाद्यानृपादयः ॥ २२ ॥ सौकन्यंचायशर्यातेःककुत्स्थस्य
चधीमतेः ॥ खट्वांगस्यचमांधातुःसौभरेःसगरस्यच ॥ २३ ॥ रामस्यकोशलेंद्रस्यचरितंकिंल्विषापहं ॥ निमे
रंगपरित्यागोजनकानांचसंभवः ॥ २४ ॥ रामस्यभार्गवेंद्रस्यनिःक्षत्रकरणंभुवः ॥ ऐलस्यसोमवंशस्ययया
तेर्नाहुपस्यच ॥ २५ ॥ दौष्यंतेर्भरतस्यापिशंतनोस्तत्सुतस्यच ॥ ययातेर्ज्यैष्ठपुत्रस्ययदोर्वंशोऽनुकीर्तितः ॥ २६
यत्रावतीर्णोभगवान्कृष्णाख्योजगदीश्वरः ॥ वसुदेवगृहेजन्मततोवृद्धिश्चगोकुले ॥ २७ ॥ तस्यकर्माण्यपा
राणिकीर्तितान्यसुरद्विपः ॥ पूतनाऽसुपयःपानंशकटोच्चाटनंशिशोः ॥ २८ ॥ तृणावर्तस्यनिष्पेषस्तथैववक
वत्सयोः ॥ धेनुकस्यसहभ्रातुःप्रलंबस्यचसंक्षयः ॥ २९ ॥ गोपानांचपरित्राणंटावाग्नेःपरिसर्पतः ॥ दमनंका
लियस्याहेर्महाहेर्नंदमोक्षणं ॥ ३० ॥ व्रतचर्यानुकन्यानांयत्रतुष्टोऽच्युतोव्रतैः ॥ प्रसादोयज्ञपत्नीभ्योवि
प्राणांचानुतापनं ॥ ३१ ॥

नुचरितमिति क्वचित्कस्यचिदनुक्तिःव्युत्क्रमोक्तिश्चभक्तिरसानुकूलत्वेनेतिद्रष्टव्यं ॥ १९ ॥ २० ॥ नवमार्थमाह राजवंशेति ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोमवंशादिभूतस्यैलस्यचरितं ॥ २५ ॥ तत्सुतस्यभीष्मस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ दशमार्थमाह तस्यकर्माणीति पू
तनायअसुसहितस्यस्तन्यपयसःपानं ॥ २८ ॥ सहभ्रातुःससखस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अ० १२-

॥ २७ ॥

पुरुषत्वे उचितं श्रवणादियोग्यं ॥ २ ॥ एतत्पंचयति अत्रेति भगवान् ऐश्वर्यादिषड्गुणः साक्षात्संकीर्तित इति देवताकांडार्थः ॥ ३ ॥ ब्रह्मकांडार्थं
 माह अत्र ब्रह्मेति गुह्यं निर्गुणं प्रभवाप्ययं प्रभवंत्यस्मादिति प्रभवं अप्येत्यस्मिन्निति अप्ययं तच्च तच्च अनेनाश्रयशब्दार्थो दर्शितः विज्ञानं
 संयुतमपरोक्षज्ञानपर्यंतं ज्ञानं तदुपाख्यानांतज्ज्ञानमुपाख्यायते प्रकाशयते येन तज्ज्ञानसाधनमित्यर्थः ॥ ४ ॥ कर्मकांडार्थं माह भक्तियोगश्च
 साध्यसाधनरूपः तदाश्रयं भक्तियोगेन निष्पादितं एवं सामान्यतो निरूप्येदानीं द्वादशस्कंधप्रकरणार्थाननुक्रामति पारीक्षितमुपाख्यानां
 परीक्षिज्जन्मादित्यस्तावायनारदाख्यानां च ॥ ५ ॥ ब्रह्मर्षेर्ब्राह्मणोत्तमस्य इति प्रथमस्कंधार्थः ॥ ६ ॥ उक्तांतिराचिरादिगतिः प्राधानिकः प्रधान
 एतद्दः कथितं विप्राविष्णोश्चरितमद्भुतं ॥ भवद्भिर्यदहंपृष्टो नराणां पुरुषोचितं ॥ २ ॥ अत्र संकीर्तितः साक्षात्सर्व
 पापहरो हरिः ॥ नारायणो हृषीकेशो भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३ ॥ अत्र ब्रह्मपरंगुह्यं जगतः प्रभवाप्ययं ॥ ज्ञानं च
 तदुपाख्यानां प्रोक्तं विज्ञानसंयुतं ॥ ४ ॥ भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयं ॥ पारीक्षितमुपाख्यानां नारदा
 ख्यानमेव च ॥ ५ ॥ प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परोक्षितः ॥ शुक्रस्यैव च ब्रह्मर्षेः संवादश्च परोक्षितः ॥ ६ ॥ यो
 गधारणयोक्तांतिः संवादो नारदाजयोः ॥ अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ ७ ॥ विदुरोद्भवसंवादः
 क्षत्रमैत्रेययोस्ततः ॥ पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥ ततः प्राकृतिकः सर्गः समवैकृतिकाश्रये ॥ त
 तो ब्रह्मांडं संभूतिर्वैराजः पुरुषोयतः ॥ ९ ॥ कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ॥ भुव उद्धारणं भोधौ हिर
 ण्याक्षवधोयथा ॥ १० ॥ ऊर्ध्वतिर्यग्वाक्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ॥ अर्धनारी नरस्याथ यतः स्वायंभुवो मनुः ॥ ११ ॥
 शतरूपा च यास्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ॥ संतानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥ अवतारो भगवतः क
 पिलस्य महात्मनः ॥ देवहूत्याश्च संवादः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनं ॥ ध्रुव
 स्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनबर्हिषः ॥ १४ ॥ नारदस्य च संवादस्ततः प्रियव्रतं द्विजाः ॥ नाभेस्ततोऽनुचरितमृष
 भस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥ कार्यविराड्रूपः सर्गः अग्रतः आदितः महदादिक्रमेणेत्यर्थः इति द्वितीयार्थः ॥ ७ ॥ महापुरुषस्य संस्थितिः
 प्रलयेनृणीमवस्थानं ॥ ८ ॥ प्राकृतिकः प्रकृतिभोगुणक्षोभरूपः वैकृतिका महदादयः चकाराद्विकाराश्रयेतयोस्तेषां सर्गः ॥ ९ ॥ गतिः स्वरूपं
 उद्धारणं उद्धारणं ॥ १० ॥ अर्धाभ्यां नारीचनरश्रवतस्य ॥ ११ ॥ संतानो धर्मपत्नीनामिति नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यानंतरं द्रष्टव्यं ॥ १२ ॥ १३ ॥
 चतुर्थस्कंधार्थं माह नवब्रह्मणां मरीच्यादीनां समुत्पत्तिः संतानः ॥ १४ ॥ पंचमस्कंधार्थं माह ततः प्रियव्रतं प्रियव्रतस्य चरितं ॥ १५ ॥

भा.दा.

॥२६॥

एतेचादित्यादयःकौर्मविभज्योक्ताः धातार्यमाचमित्रश्ववरुणश्चंद्रएवचा॥विवस्यानथपूषाचपर्जन्यश्चांशुरेवचा॥भगस्त्वष्टाचविष्णुश्चआं
दित्याद्वादशस्मृताः॥पुलस्त्यःपुलहश्चात्रिर्वसिष्ठोऽथांगिराभृगुः॥गौतमोथभरद्वाजःकश्यपःऋतुरेवचाजमदग्निःकौशिकश्चमुनयोब्रह्मवादि
नः॥रथकूर्चोऽरिष्टनेमिग्रामिणीश्वरथस्वनः॥रथचित्रःस्वनःश्रोताअरुणःसेनजित्तथा॥तार्क्षश्चारिष्टनेमिश्चशतजित्तत्यजित्तथा ॥एतेयक्षाः
अथहेतिःप्रहेतिश्चपौरुषेयोवधस्तथा॥वर्योव्याघ्रस्तथायुश्ववायुर्विद्युद्विवाकरः॥ब्रह्मापेतश्चविप्रेद्रयज्ञापेतश्चराक्षसाः॥वासुकिःकच्छनीर
श्वतक्षकःसर्पपुंगवः॥एलापत्रःशंखपालस्तथैरावतसंज्ञितः॥धनंजयोमहापद्मस्तथाकर्कोटकोद्विजाः॥कंबलोऽश्वतरश्चैववहंत्येवंयथाऋ
मांतुबुरुनारदोहाहाहूहूविश्वावसुस्तथा॥उयसेनोवसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः॥चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रोद्विजोत्तमाः॥सूर्यवर्चाद्वादशेतिगं
धर्वागायतांवराः॥ऋतस्थल्यप्सरोवर्यातथाऽन्यापुंजिकस्थली॥मेनकासहजान्याचप्रम्लोचाचद्विजोत्तमाः॥अनुम्लोचाघृताचीचविश्वा

एताभगवतोविष्णोरादित्यस्यविभूतयः ॥ स्मरतांसंध्ययोर्नृणांहरंत्यंहोदिनेदिने ॥ ४५ ॥ द्वादशस्वपिमासे
षुदेवोऽसौपड्विरस्यवै ॥ चरन्समंतात्तनुतेपरत्रेहचसन्मतिं ॥ ४६ ॥ सामर्ग्यजुभिस्ताल्लिगैर्ऋषयःसंस्तुवंत्यमुं ॥
गंधर्वास्तंप्रगायन्तिनृत्यंत्यप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥ उन्नत्यंतिरथंनागाग्रामण्योरथयोजकाः ॥ नोदयंतिरथंपृ
ष्ठेनैर्ऋतावलशालिनः ॥ ४८ ॥ वालखिल्याःसहस्राणिषष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ पुरतोभिमुखंयांतिस्तुवंतिस्तुति
भिर्विभुं ॥ ४९ ॥ एवंत्यनादिनिधनोभगवान्हरिरीश्वरः ॥ कल्पेकल्पेस्वमात्मानंव्यूत्यलोकानवत्यजः ॥ २० ॥
इतिश्रीभागवतमहापुराणेद्वादशस्कंधेआदित्यव्यूहविवरणं नामएकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥५॥ ॥५॥
सूतउवाच नमोधर्मायमहतेनमःऋणायवेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यधर्मान्वक्ष्येसनातनान् ॥ १ ॥

चीचोर्वशीतथा॥अन्याचपूर्वचित्तिःस्यादन्याचैवतिलोत्तमा॥रंभाचेतिद्विजश्रेष्ठास्तथैवाप्सरसःस्मृताइति ॥ ४५ ॥ एतेषांपृथक्कर्माणिनिरू
पयति द्वादशस्वपीतित्रिभिः असौदेवःसूर्यःषड्विर्गंधर्वादिभिः अस्यजनस्यसमंताच्चरन्शुभांमतितनुते गायत्र्यर्थोऽनेनसूचितः ॥ ४६ ॥
ताल्लिगैःसूर्यप्रकाशकैः ॥ ४७ ॥ उन्नत्यंतिदृढवध्रंति यामण्योयक्षाःनैर्ऋताराक्षसाः ॥ ४८ ॥ किंचवालखिल्याइति एवंप्रतिमासं
तएवस्तुवंति विभुंसूर्यं ॥ ४९ ॥ व्यूह विभज्य ॥ ५० ॥ इतिद्वादशोटीकायामेकादशोध्यायः ॥ ११ ॥ ॥५॥ द्वादशोतुपुराणोक्त
सर्वार्थानुक्रमःऋतः॥प्रथमस्कंधमारभ्यप्राधान्येनसमासतः ॥ १ ॥ तदेवमस्मिन्पुराणोक्तानर्थान्संक्षेपतोवर्णयिष्यन्धर्मादीन्प्रणमति न
मइति मृदतेहरिभक्तिलक्षणाय ब्राह्मणेभ्यःब्राह्मणात्सनातनान् धर्मानित्युपलक्षणंपुराणोक्तार्थानां ॥ १ ॥

अ०११

॥२६॥

तानेवगणानाह धातेतिद्वादशभिः धातासूर्यःऋतस्थलीअप्सराःहेतीराक्षसःवासुकिर्नागःरथऋक्षःपुलस्यऋषिःतुंबुरुर्गंधर्वःनयंतिअ
 नुवर्तयंति ॥ ३३ ॥ अथौजायक्षःप्रहेतीराक्षसःनारदोर्गंधर्वःकच्छनीरोनागःमाधवंवैशाखं ॥ ३४ ॥ मित्रःसूर्यःपौरुषेयोराक्षसःरथस्व
 नोयक्षःशुक्रमासंज्येष्ठं ॥ ३५ ॥ वरुणःसूर्यःसहजन्योयक्षःशुक्रोनागःचित्रस्वनोराक्षसःशुचिमासमाषाढं ॥ ३६ ॥ इंद्रःसूर्यःविश्वाव
 सुर्गंधर्वःश्रोतायक्षःएलापत्रोनागःवर्योराक्षसइतिस्वयमेवव्याख्यातं नभोमासंश्रावणं ॥ ३७ ॥ विवस्वान्सूर्यःउषसेनोर्गंधर्वःव्याघ्रोरा
 क्षसःआसारणोयक्षःशंखपालोनागःनभस्याख्यंभाद्रपदं ॥ ३८ ॥ धनंजयोनागःवातोराक्षसःसुषेणोर्गंधर्वःसुरुचिर्यक्षःतपोमासंमाघं
 धाताऋतस्थलीहतिर्वासुकीरथऋन्मुने॥पुलस्यस्तुंबुरुरितिमधुमासंनयंत्यमी ॥ ३३ ॥ अर्यमापुलहोऽथौजा
 प्रहेतिःपुंजिकस्थली॥नारदःकच्छनीरश्चनयंत्येतेस्ममाधवं ॥ ३४ ॥ मित्रोऽत्रिःपौरुषेयोऽथतक्षकोमेनका
 हाहाः॥रथस्वनइतित्येतेशुक्रमासंनयंत्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठोवरुणोरंभासहजन्यस्तथाहूहूः ॥ शुक्रश्चित्रस्वन
 श्वैवशुचिमासंनयंत्यमी ॥ ३६ ॥ इंद्रोविश्वावसुःश्रोताएलापत्रस्तथांगिराः॥प्रम्लोचाराक्षसोवर्योर्नभोमा
 संनयंत्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुग्रसेनश्चव्याघ्रआसारणोभृगुः॥ अनुम्लोचाशंखपालोनागःनभस्याख्यंनयंत्यमी
 ॥ ३८ ॥ पूषाधनंजयोवातःसुषेणःसुरुचिस्तथा॥घृताचीगौतमश्चेतितपोमासंनयंत्यमी ॥ ३९ ॥ ऋतुर्वर्चाभर
 द्वाजःपर्जन्यःसेनजित्तथा॥ विश्वेरावतश्चैवतपस्याख्यंनयंत्यमी ॥ ४० ॥ अथांशुःकश्यपस्तार्क्ष्यऋतसेनस्त
 थोर्वशी॥विद्युच्छत्रुर्महाशंखःसहोमासंनयंत्यमी ॥ ४१ ॥ भगःस्फूर्जोऽरिष्टनेमिरुर्णआयुश्चपंचमः ॥ कर्को
 टकःपूर्वचित्तिःपुष्यमासंनयंत्यमी ॥ ४२ ॥ त्वष्टाऋचीकतनयःकंबलश्चतिलोत्तमा॥ब्रह्मापेतोऽथशतजिद्धृ
 राट्टइषंभराः॥ ४३ ॥ विष्णुरश्वतरोरंभासूर्यवर्चाश्चसत्यजित्॥विश्वामित्रोमखापेतऊर्जमासंनयंत्यमी ॥ ४४ ॥
 मासकमातिलंघनं कौर्मोक्तादिक्रमानुसारेण वैष्णवेतुमासक्रमेणोक्तिः कचिन्नामव्यत्ययस्तुकल्पभेदेनेतिज्ञेयं ॥ ३९ ॥ ऋतुर्यक्षःवर्चाराक्षसः
 पर्जन्यःसूर्यःसेनजित्अप्सराःविश्वोर्गंधर्वःएरावतोनागःतपस्याख्यंफात्गुणं ॥ ४० ॥ अंशुःसूर्यःअंशइतिवापाठःताक्षायक्षःऋतसेनोर्गंधर्वः
 विद्युच्छत्रूराक्षसःमहाशंखोनागःसहोमासंमार्गशीर्षं ॥ ४१ ॥ भगःसूर्यःस्फूर्जोराक्षसःअरिष्टनेमिर्गंधर्वःऊर्णोयक्षःआयुर्ऋषिःकर्कोट
 कोनागः ॥ ४२ ॥ ऋचीकतनयोजमदग्निःकंबलोनागःब्रह्मापेतोराक्षसःशतजिद्यक्षःधृतराष्ट्रोर्गंधर्वःइषंभराःआश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥
 विष्णुरादित्यःअश्वतरोनागःसूर्यवर्चांर्गंधर्वःसत्यजिद्यक्षःमखापेतोराक्षसःऊर्जमासंकार्तिकमासं ॥ ४४ ॥

भा.द्वा.

॥ २५ ॥

यस्येदमुपासनमुक्तं श्रीकृष्णं प्रार्थयते कृष्णसखाजुनस्य सखे वृष्णिश्रेष्ठ अवनिद्रुहोयेराजन्याः तेषां वंशस्य दहन अनपवर्गमक्षीणवीर्यं
यस्य गोपवनितानां ब्रजः समूहाः ऋत्या नारदादयः तैर्गीतं तीर्थभूतं श्रवः कीर्तिर्यस्य श्रवणमेव मंगलयस्य ॥ २५ ॥ एतज्जपमात्रस्यापि
ब्रह्मज्ञानफलमित्याह यइति कल्पे उषःकाले यस्तच्चित्तः प्रयतः शुचिश्च सः जम्वागुहाशयं तद्विस्थं ब्रह्म पश्यति ॥ २६ ॥ मंडलं देवयजनमि
त्युक्त्या बुद्धिमागतः ॥ मूर्तिव्यूहप्रसंगे नरविव्यूहोत्रपृच्छयते ॥ शुक्रइति पंचमेयदाह तथाऽन्ये च ऋषयो गंधर्वा अप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधा
ना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्तत्यादिना सौरः सूर्यसंबन्धी सप्तानां गणः ॥ २७ ॥ तेषां सप्तानामधीश्वरैस्तत्पतिभिः तत्तन्मासाधिकृतसूर्यैर्वा
श्रीकृष्णकृष्णसखे वृष्णयूपभावनिधुग्राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्यं ॥ गोविंदगोपवनिता ब्रजभृत्यगीततीर्थ
श्रवः श्रवणमंगलपाहिभृत्यान् ॥ २५ ॥ यइदं कल्पउत्थाय महापुरुषलक्षणं ॥ तच्चित्तः प्रयतो जम्वा ब्रह्मवेदगु
हाशयं ॥ २६ ॥ शौनक उवाच शुको यदाह भगवान्विष्णुराताय शृण्वते ॥ सौरोगणो मासि मासि नानाव
सति सत्क्रः ॥ २७ ॥ तेषां नामानि कर्माणि संयुक्तानामधीश्वरैः ॥ ब्रह्मिनः श्रद्धधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥
॥ २८ ॥ सूत उवाच अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनां ॥ निर्मितो लोकतंत्रो यं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥
एकएव हिलोकानां सूर्य आत्मा दिरुद्धरिः ॥ सर्ववेदू क्रिया मूलमृषिभिर्वहुधोदितः ॥ ३० ॥ कालो देशः क्रिया क
र्ता करणं कार्यमागमः ॥ द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् नवधोक्तोऽजया हरिः ॥ ३१ ॥ मध्वादिषु द्वादशसु भगवान्काल
रूपधृक् ॥ लोकतंत्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२ ॥

व्यूहं विभागं ॥ २८ ॥ तत्र तावत् व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं सूर्यस्वरूपमाह अनाद्यविद्यया माययाऽयं सूर्यः लोकयात्राप्रवर्तकः ॥ २९ ॥ अतः
तस्य क्रियाभेदोपाधिकमेव नानात्वं न स्वतइत्याह एकएवेति सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति श्रुतेः जगदात्मा आदिकृत् सृष्टिकर्ता हरिरेव सूर्यः
स च सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां मूलं सत्तेनोपाधिना बहुधोक्तः ॥ ३० ॥ कालरूपधारिणो हरेर्द्वादशादित्यरूपभेदं क्रियोपाधिकं दर्शयि
तुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये मायाकृतं नवधाभेदमाह कालइति कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्ता ब्राह्मणादिः करणं सुगादिः
कार्यं यागादिः आगमः मंत्रादिः द्रव्यं व्रीह्यादिः फलं स्वर्गादिः ॥ ३१ ॥ तत्र च कालस्वरूपधारी भगवान्पृथक् चरति मध्वादिषु चैत्रादिषु लो
कतंत्राय लोकयात्रा निर्वाहाय ॥ ३२ ॥

अ० ११

॥ २५ ॥

पूर्वमासनपद्ममुक्तमिदानींकरस्थंपद्ममाह भगवानिति भगशब्दार्थमैश्वर्यादिषाडुण्यं ॥ १८ ॥ हेद्विजाः एकवचनांतोवापाठः अकुतो भयं कैवल्यंधामगृहं समभजत् यद्वा वैकुण्ठस्य विशेषणमुक्तो भयं यद्वा मेति त्रिवृत्क्रम्यजुः सामरूपो वेदः सुपर्णोऽसिगरुत्मांस्त्रिवृत्तेशिर इत्यादिमंत्रलिङ्गात् यज्ञं यज्ञरूपं पुरुषं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ १९ ॥ अनपायिनीहरेः शक्तिः तत्र हेतुः साक्षादात्मनः स्वरूपस्य चिद्रूपत्वात् तस्यास्तदभेदादित्यर्थः तत्र मूर्तिः पंचरात्राद्यागमरूपः येऽणिमादयोऽष्टौ गुणाः ते हरेर्द्वारपालानंदादयः ॥ २० ॥ तस्यैव चतुर्व्यूहोपासना माह वासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयं मूर्तिभेदैरुपास्य इत्यभिधीयते ॥ २१ ॥ तस्यैवाध्यात्मनि चतुर्थोपासना माह स एव भ

भगवान् भगशब्दार्थं लीलाकमलमुद्गहन् ॥ धर्मयशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८ ॥ आतपत्रंतु वैकुण्ठं द्विजाधामाकुतो भयं ॥ त्रिवृद्देदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पुरुषं ॥ १९ ॥ अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्म नोहरेः ॥ विश्वक्सेनस्तं त्रिमूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ॥ नंदादयोऽष्टौ द्वास्याश्च तेऽणिमाद्याहरेर्गुणाः ॥ २० ॥ वा सुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयं ॥ अनिरुद्ध इति ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते ॥ २१ ॥ स विश्वस्तेजसः प्राज्ञस्तुरी य इति वृत्तिभिः ॥ अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान्परिभाव्यते ॥ २२ ॥ अंगोपांगायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्टयं ॥ विभक्तिस्मचतुर्मूर्तिर्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥ द्विजः कृपभस एष ब्रह्मयोनिः स्वयं दृक् स्वमहिमपरिपूर्णो माय याच स्वयैतत् ॥ सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परैरात्मलभ्यः ॥ २४ ॥

गवान्निश्वादिशब्दैः वृत्तिभिर्जापदाद्यवस्थाभिः परिभाव्यते तद्वृत्त्युपाधीनाह अर्थाः बाह्याः इंद्रियं मनः आशयस्तदुभयसंस्कारयुक्तम ज्ञानं ज्ञानं त्रितयसाक्षिनंतेः ॥ २२ ॥ उक्तचतुर्व्यूहद्वयोपासनेऽपि पूर्वोक्तमंगायुपासनमाह अंगेति अंगादिभिरुपलक्षितो भगवान्हरिर्वा सुदेवादिचतुर्मूर्तिः सन्निश्वादिचतुष्टयं विभक्तिस्म विश्वादिभावेऽपि तन्नियंतुस्तस्य न जीवत्वमित्याह विश्वादिचतुष्टयं विभक्तिर्भगवानीश्वर एवेति ॥ २३ ॥ तस्यैव ब्रह्मादित्रिमूर्तितामाह द्विजः कृपभेति स एष एव भगवान्ब्रह्मयोनिर्वेदस्य कारणमित्यादिहेतुत्रयं वस्तुतोभेदाभावेऽपि स्वगतमायया सृजति हरति पातीति कृत्वा आख्यया ब्रह्मादिरूपया अनावृताक्षः अनावृत्तज्ञानोऽपि विवृत इव निरुक्तः शस्त्रे पुनतुभिन्नः अत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति यतस्तत्परैरात्मत्वेनैवलभ्यत इति ॥ २४ ॥

एतद्वैपौरुषंरूपं पुरुषस्यवैराजस्यरूपमेवेश्वरेणाधिष्ठितत्वात्तदभेदविवक्षयातस्यरूपमुच्यते अंगकल्पनामाह भूःपादावित्यादित्रिं
 भिः भूराद्यनुवादेनभगवत्पादादिभावनाविधीयते ॥ ६ ॥ प्रजननंमेहं अपानःपायुः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुक्तमन्यदप्येवमूह्यमित्याह यावा
 नयंव्यष्टिःपुरुषःस्वमानतः सप्तवितस्तिसंस्थयाअवयवसन्निवेशेनमितः ॥ ९ ॥ भूषणादीन्याह कौस्तुभेत्यादिना स्वात्मज्योतिः शुद्ध
 जीवचैतन्यं यातस्यकौस्तुभस्यप्रभातामेवविभक्तिं ॥ १० ॥ त्रिवृत्स्वरंत्रिमात्रंप्रणवं ॥ ११ ॥ पारमेष्ठ्यंपदंब्रह्मलोकं ॥ १२ ॥ अव्या
 एतद्वैपौरुषंरूपंभूःपादौघौःशिरोनभः ॥ नाभिःसूर्योऽक्षिणीनासेवायुःकर्णौदिशःप्रभोः ॥ ६ ॥ प्रजापतिःप्र
 जननमपानोमृत्युरीशितुः ॥ तद्वाहवोलोकपालामनश्रंद्रोभ्रुवौयमः ॥ ७ ॥ लज्जोत्तरोऽधरोलोभोदंताज्यो
 त्स्नास्मयोभ्रमः ॥ रोमाणिभूरुहाभूघ्नोमेघाःपुरुषमूर्द्धजाः ॥ ८ ॥ यावानयंवैपुरुषोयावत्यासंस्थयामितः ॥ ता
 वानसावपिमहापुरुषोलोकसंस्थया ॥ ९ ॥ कौस्तुभव्यपदेशेनस्वात्मज्योतिर्विभक्त्यजः ॥ तत्प्रभाव्यापिनीसा
 क्षात्श्रीवत्समुरसाविभुः ॥ १० ॥ स्वमायांवनमालाख्यांनानागुणमयीदधत् ॥ वासश्छंदोमयंपीतंब्रह्मसू
 त्रंत्रिवृत्स्वरं ॥ ११ ॥ विभक्तिंसांख्ययोगंचदेवो मकरकुंडले ॥ मौलिंपदंपारमेष्ठ्यंसर्वलोकाभयंकरं ॥ १२ ॥
 अव्याकृतमनंताख्यमासनयदधिष्ठितः ॥ धर्मज्ञानादिभिर्युक्तंसत्त्वंपद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥ ओजःसहोबलयु
 तंमुख्यतत्त्वंगदांदधत् ॥ अपांतत्त्वंदरवरंतेजस्तत्त्वंसुदर्शनं ॥ १४ ॥ नभोनिभंनभस्तत्त्वमसिचर्मतमोमयं ॥
 कालरूपंधनुःशार्ङ्गतथाकर्ममयेषुधिं ॥ १५ ॥ इंद्रियाणिशरानादुराकूतीरस्यस्यंदनं ॥ तन्मात्राण्यस्याभि
 व्यक्तिमुद्रयार्थक्रियात्मतां ॥ १६ ॥ मंडलंदेवयजनंदीक्षासंस्कारआत्मनः ॥ परिचर्याभगवतआत्मनोदुरि
 तक्षयः ॥ १७ ॥

कृतंप्रधानं यदधिष्ठितः अधिष्ठायस्थितः तदासनभूतंपदं सत्त्वंसत्वगुणः ॥ १३ ॥ मुख्यतत्त्वंप्राणतत्त्वं
 प्राणोवैमुख्यइतिश्रुतेः दरवरंशंखं ॥ १४ ॥ १५ ॥ आकूतीःक्रियाशक्तियुक्तंमनः अस्यरथस्याभिव्यक्तिबहिरभिव्यक्तरूपं मुद्रयाधृत
 याअर्थक्रियात्मतांवरदाभयदादिहूपत्त्वंविभक्तिं तत्तन्मुद्रयातथातथाभावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मंडलंदेवयजनंदेवपूजाभूमिं सूर्यमंडल
 त्वेनभावयेदित्यर्थः अंतर्वन्दिमंडलंवादीक्षासंस्कारआत्मनःगुरुकृतांमंत्रदीक्षामेवात्मनस्तत्पूजायोग्यतांभावयेदित्यर्थः परिचर्येति भग
 वतस्तांपरिचर्यास्वस्यसकलपापक्षयायएवंरूपांभावयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवमप्यस्मत्कुलोत्पन्नस्यास्य सप्तकल्पायुष्यं दृष्ट्वैरुच्यमानं विरुद्धमेव तत्राह एतन्मार्कंडेयेनानुभूतं भगवन्मायावैभवं नानाकल्परूपं का
दाचित्कमीश्वरेच्छयातस्यैवाकस्मिकं न तु सर्वसाधारणं एतत्केचिदनादिबहुकालमावर्तितं तदैवयुगसहस्रद्वयमानेन पुनः पुनः परिवर्तितं प्र
चक्षते केते नृणां संसृतिर्गर्गप्रलयादिलक्षणमात्मनो भगवतो मायेत्येवमविद्वांसः विद्वांसस्तु मया शिशोः श्वासोच्छ्वासाभ्यां सप्तकत्वस्त
दुदरप्रवेशनिर्गमतः सप्तकल्पत्वं तत्क्षणमात्रेणैतिवदंत्यतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४० ॥ संश्रुणुयात् उइति हर्षे संश्रावयेद्वा यौतावुभौ तयोः क
र्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥ ४१ ॥ इति द्वादशोटीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥५॥ एकादशेतु पूजार्थं महापुरुषवर्णनां र
वेर्व्यूहस्य चाख्यानं प्रतिमासं पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ येनामर्त्यत्वमापन्नो मर्त्योऽसौ भार्गवोत्तमः ॥ तं पृच्छति क्रियायोगसांगोपांगादिकल्पितं ॥ २ ॥

एतत्केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ॥ अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४० ॥ य एवमेतद्भृगुवर्ष
वर्णितं रथांगपाणे रनुभावभावितं ॥ संश्रावयेत्संश्रुणुयादुतावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४१ ॥ इति
भा० द्वा० दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥५॥ शौनक उवाच अथे मम र्थं पृच्छामो भवं तं बहुवित्तमं ॥ सम
स्ततंत्रराद्धाते भवान्भागवततत्त्ववित् ॥ १ ॥ तांत्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः ॥ अंगोपांगायुयाक
ल्पं कल्पयंतियथैव यैः ॥ २ ॥ तन्नो वर्णय भद्रते क्रियायोगंबुभुस्ततां ॥ येन क्रियानैपुणेन मर्त्योऽयायादमर्त्यतां
॥ ३ ॥ सूत उवाच नमस्कृत्वा गुरुन्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ॥ याः प्रोक्ता वेदतंत्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादि
भिः ॥ ४ ॥ मायाद्यैर्न वभिस्तत्त्वैः सविकारमयो विराट् ॥ निर्मितो दृश्यते यत्र सचित्के भुवनत्रयं ॥ ५ ॥

अथेति हे भगवन्हे भागवत यतो भवान्समस्ततंत्रराद्धाते तत्त्ववित् ॥ १ ॥ प्रष्टव्यमाह तांत्रिका इति परिचर्यायामुपासनायां विषये केव
लस्य चैतन्यघनस्यांगानि पाद्मदीनि उपांगानि गरुडादीनि आयुधानि सुदर्शनादीनि आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां द्वैक्यं तद्यथा कल्पयंति
यैश्च तत्त्वैः कल्पयंति ॥ २ ॥ तन्नो वर्णयेति ॥ ३ ॥ गुरुपदेशगम्यत्वादस्यार्थस्य तन्नमस्कारपूर्वकमाह नमस्कृत्वेति विभूतीः विराट् विष
हाद्याः ॥ ४ ॥ अंगादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्पयंतीति प्रशस्य वैराजरूपेणेत्युत्तरं वक्तुं विराट् विषहमाह मायाद्यैः
प्रकृतिसूत्रमहदहंकारपंचतन्मात्रैर्न वभिस्तत्त्वैः विकार एकादशेन्द्रियाणि पंच महाभूतानीति षोडशतन्मयो विराट्सप्रसिद्धो निर्मितः यत्र
विराजिसचित्के चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते अनेनांगादिकल्पनासौ लभ्यं दर्शितं ॥ ५ ॥

भा.द्वा.

॥ २३ ॥

नन्वेतस्त्वप्रभावतिरस्कारकंकथंमयाक्रियतेतत्राह नैतेति एतावतालोकसंप्रहमात्रेणतैर्नमनादिभिः कथंभूतैःस्वमायामयीवृत्तिर्घेषुतैः
भगवतोमायिनः तवानुभावोनदुष्येत यतःप्रसिद्धस्यमायिनःकुहकंकपटयथातथाएतानिनमनादीनि. अतस्तस्ययथाकुहकैरात्मानुभा
वोनदुष्यतइतितद्वत् प्रदुष्येतानुभावइतिपाठेनकारस्यदृष्टांतःनुषंगः ॥ २९ ॥ मायाचेष्टितंप्रपंचयति सृष्ट्वेति स्वमदृक्यथेत्यविद्याचेष्टिते
दृष्टांतः ॥ ३० ॥ त्रिगुणत्वेऽपिनजीववत्तदभिभूतायाकितुगुणानामात्मनेनियंत्रे ॥ ३१ ॥ वरंरणीष्वेतियदुक्तंत्राह कमिति वरंदर्शनंय

नैतावताभगवतःस्वमायामयवृत्तिभिः ॥ नदुष्येतानुभावस्तैर्मायिनःकुहकंयथा ॥ २९ ॥ सृष्ट्वेदंमनसावि
श्वमात्मनानुप्रविश्यः ॥ गुणैःकुर्वद्भिराभातिकर्तवस्वप्रदृग्यथा ॥ ३० ॥ तस्मै नमोभगवतेत्रिगुणायगुणा
त्मने ॥ केवलायाद्वितीयायगुरवेब्रह्ममूर्तये ॥ ३१ ॥ कंठणेनुपरंभूमन्वरंत्वद्वरदर्शनात् ॥ यदर्शनात्पूर्णकामः
सत्यकामःपुमान्भवेत् ॥ ३२ ॥ वरमेकंठणेऽथापिपूर्णात्कामाभिवर्षणात् ॥ भगवत्यच्युतांभक्तितत्परेषुत
यात्वयि ॥ ३३ ॥ सूतउवाच इत्यर्चितोऽभिषुतश्रमुनिनासूक्तयागिरा ॥ तमाहभगवान्शर्वःशर्वयाचा
भिनंदितः ॥ ३४ ॥ कामस्तेऽयंमहर्षेऽस्तुभक्तिमांस्त्वमधोऽक्षजे ॥ आकल्यांताद्यशःपुण्यमजरामरतातथा ॥
॥ ३५ ॥ ज्ञानंत्रैकालिकंब्रह्मन्विज्ञानंचविरक्तिमत् ॥ ब्रह्मवर्चस्विनोभूयात्पुराणाचार्यताऽस्तुते ॥ ३६ ॥ सू
तउवाच एवंवरान्समुनयेदत्वाऽगात्र्यक्षईश्वरः ॥ देव्यैतत्कर्मकथयन्ननुभूतंपुरामुनेः ॥ ३७ ॥ सोप्यवाम
महायोगमहिमाभार्गवोत्तमः ॥ विचरत्यधुनाप्यद्वाहरावेकांततांगतः ॥ ३८ ॥ अनुवर्णितमेतत्तेमार्कण्डेय
स्यधीमतः ॥ अनुभूतंभगवतोमायावैभवमद्भुतं ॥ ३९ ॥

स्यतस्मात्त्वत्तःपरंकनुवरंठणे यस्यतवदर्शनात्अवलोकनात्पूर्णकामःसर्वानंदसंदोहरूपःसत्यकामःयथेच्छंप्राप्तसर्वानंदःपुमान्भवेत् ॥
॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वरदानायस्वयमेवप्रवृत्तः शर्वयाउमयाऽभिनंदितःअनुमोदितःसन्नाह ॥ ३४ ॥ कामोऽयंसर्वोऽपिअन्यच्चयत्पुण्यंयशइत्या
दिब्रह्मवर्चस्विनस्तेभूयादित्युत्तरेणान्वयः यतस्त्वमधोक्षजेभक्तिमान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्यकर्मतपआदि मुनेःपुराऽनुभूतंचभगवन्मायावै
भवंतन्नकथयन् ॥ ३७ ॥ अवाप्तोमहायोगमहिमायेनसः ॥ ३८ ॥ एतन्मार्कण्डेयस्यचरितंतेनानुभूतंचभगवन्मायावैभवतेऽनुवर्णितं ॥ ३९ ॥

अ०१०

॥ २३ ॥

भा.दा.

॥२२॥

निभृतंनिश्चलमुदकंझपत्रातश्चयस्मिन्सः संसिद्धिफलंसाक्षात्कुरुप्रकटीकुरु यतोभवान्सिद्धिदः ॥ ५ ॥ यतोआशिषःअभ्युदयलक्षणाः
उतस्वित्अत्रहेतुः भक्तिमिति ॥६॥ संवदिष्यामःसंवादंकरिष्यामः ॥७॥ सात्वतांसतां गतित्वेहेतुःईशानइति ॥८॥ रुद्राधियोऽतःकरण
वृत्तयोयेनसः ॥९॥१०॥ नकेवलंबहिरेवआत्मन्यपिप्राप्तंशिवंविचक्ष्यविस्मितः कथंप्राप्तं सहसाअकस्मादेवहृदिभातं कथंभूतं तद्विद्व

निभृतोदझपत्रातोवातापायेयथाऽर्णवः ॥ कुर्वस्यतपसःसाक्षात्संसिद्धिसिद्धिदोभवान् ॥ ५ ॥ श्रीभगवा
नुवाच नैवेच्छत्याशिषःकापिब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ॥ भक्तिपरांभगवतिलभ्यवान्पुरुषेऽव्यये ॥६॥ अथाऽपि
संवदिष्यामोभवान्येतेनसाधुना ॥ अयंहिपरमालाभोऽनृणांसाधुसमागमः ॥ ७ ॥ सूतउवाच इत्युक्त्वात
मुपेयायभगवान्सात्वतांपतिः ॥ ईशानःसर्वविद्यानामीश्वरःसर्वदेहिनां ॥ ८ ॥ तयोरागमनंसाक्षादीशयां
जगदात्मनोः ॥ नवेदरुद्रधीवृत्तिरात्मानंविश्वमेवच ॥ ९ ॥ भगवांस्तदभिजायगिरीशोयोगमायया ॥
आविशतंद्रुहाकाशंवायुश्छिद्रमिवेश्वरः ॥ १० ॥ आत्मन्यपिशिवंप्राप्तंतडित्पिगजटाधरं ॥ त्र्यक्षंदशभुजं
प्रांशुमुद्यंतमिवभास्करं ॥ ११ ॥ व्याघ्रचर्माविरंशूलधनुरिष्वसिचर्मभिः ॥ अक्षमालाढमरुकंकपालपरशुं
सह ॥ विभ्राणंसहसाभातंविचक्ष्यहृदिविस्मितः ॥ १२ ॥ किमिदंकुतएवेतिसमाधेर्विरतोमुनिः ॥ नेत्रेउ
न्मील्यदृशेसगणंसोमयागतं ॥ १३ ॥ रुद्रंत्रिलोकैकगुरुंननामशिरसामुनिः ॥ तस्मैसपर्याव्यदधात्सगणा
यसहोमया ॥ स्वागतासनपाद्यार्घगंधस्रक्धूपदीपकैः ॥ १४ ॥ आहचात्मानुभावेनपूर्णकामस्यतेविभो ॥
करवामकिमीशानयेनेदंनिर्वृतंजगत् ॥ १५ ॥ नमःशिवायशांतायसत्वायप्रमृडायच ॥ रजोजुषेप्यघोराय
नमस्तुभ्यंतमोजुषे ॥ १६ ॥

त्पिशंगाजटाधारयतीतितथातं त्रीण्यक्षीणियस्य ॥११॥ शूलादिभिःसहाक्षमालादीन्विभाणंइत्यन्वयः अक्षमालादीनांद्वैक्यं ॥१२॥
विस्मयपूर्वकंबहिर्दर्शनमाह किमिदमिति सोमयाउमयासहागतंरुद्रंदृशे ॥१३॥ ततोनाम ॥१४॥ मूर्णकामत्वंव्यनक्ति येनत्वयाजग
न्निर्वृतंभवतीति ॥१५॥ निर्गुणत्वेनत्रिगुणत्वेनचनमस्करोति नमःशिवायनिर्गुणायसत्वायसत्वाधिष्ठात्रे अतएवमृडयतीतितथातस्मै ॥१६॥

अ०१०

॥२२॥

नानायुगानिकल्पांश्चकल्पयति तैर्वाकल्पयति तथातं कालं च स दिवपरमार्थ इवेत्यवभासितं तेनैवेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ वटंचतोकंचवीक्ष्य
तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेनापांगनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् ॥ ३१ ॥ अथतंबालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्ययादिति द्वयोरन्वयः कथं
भूतं नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितं ॥ ३२ ॥ तावत्परिष्वंगलाभात्पूर्वमेव ऋषेस्तस्यांतर्हितो बभूव तदुद्यमवैफल्ये दृष्टांतः अनीशो निर्देवस्तेन निर्मिता ई
हाक्रीडायथेति ॥ ३३ ॥ अंतर्हितं भगवंतममुवटः सलिलं लोकसंप्लवश्च तिरोधायि अंतर्हितः स च स्वाश्रम एव यथापूर्वं स्थित इति ॥ ३४ ॥

महांतिभूतान्यथ भौतिकान्यसौ कालंच नानायुगकल्पकल्पनं ॥ यत्किंचिदन्यद्भवहारकारणंदर्श विश्वंस
दिवावभासितं ॥ २९ ॥ हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं निजाश्रमंतत्र ऋषीनपश्यत् ॥ विश्वं विपश्यन् श्वसिता
च्छि शोर्वैवहिर्निरस्तो न्यपतल्लयाभ्यौ ॥ ३० ॥ तस्मिन्पृथिव्याः ककुदिप्ररुढं वटंच तत्पर्णपुटेशयानं ॥ तोकंच
तस्येमसुधास्मितेन निरीक्षितोपांगनिरीक्षणेन ॥ ३१ ॥ अथतंबालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि ॥ अभ्य
यादति संक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोऽक्षजं ॥ ३२ ॥ तावत्सभगवान्साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः ॥ अंतर्दध ऋषेः स
द्योयथेहानीश निर्मिता ॥ ३३ ॥ तमन्वथ वटो ब्रह्मन्सलिलं लोकसंप्लवः ॥ तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्वव
त्स्थितः ॥ ३४ ॥ इ० भा० द्वा० मायादर्शनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ सूत उवाच स एव मनु
भूयेदं नारायणविनिर्मितं ॥ वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥ मार्कण्डेय उवाच प्रपन्नोऽस्म्यंघ्रि
मूलंते प्रपन्नाभयदं हरे ॥ यन्माययाऽपि विबुधा मुत्स्यंति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥ सूत उवाच तमेवं निभृतात्मा
नं वृषेण दिवि पर्यटन् ॥ रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्वृतः ॥ ३ ॥ अथो मातृमृपिं वीक्ष्य गिरिशं समभाष
त ॥ पश्येमं भगवन्विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयं ॥ ४ ॥

इति द्वादशोटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ दशमेशिव आगत्य मुनेस्तुष्टौ वरानदात् ॥ तेन साकमतिप्रीत्या समाभाष्य स्वभाजयत् ॥ १ ॥
॥ १ ॥ ज्ञानकाशया ज्ञानवत्पकाशमानयामाययात् वद्भजनं विद्वांसोऽपि ज्ञानिनो वयमित्यहंकारेण यस्य तव मायया विमुह्यंतीत्यर्थः ॥ २ ॥
श्रीनारायण एव स्वमायादर्शनश्रांतं शिवरूपेण सांत्वयामास तदाह तमेवमित्यादिना निभृतात्मानं समाहितचित्तं रुद्राण्यां भवान्या ॥ ३ ॥
निभृतानि श्वला आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनांसियस्यतं ॥ ४ ॥

भा. द्वा.

॥ २१ ॥

विष्णुमायावृतात्मनइतिसतथादृष्टवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलंवटं ॥ २० ॥ तस्यईशानदिकंशाखा
यांशिशुमपि ॥ २१ ॥ श्रीमद्रम्यंवनपंकजंयस्यतं कंबुवत्त्रिरेखावृतापीवायस्यतं महोरस्कंविशालवक्षसं सुनासंशोभनानासायस्य
तं सुंदरेभुवौयस्यतं ॥ २२ ॥ श्वासैरेजंतःकंपमानाःअलकास्तैराभातंशोभितं कंबुवदंतर्वलयेनश्रीर्ययोस्तौकंबुश्रियौ तयोःकर्णयोर्दा
डिमेपुष्पेयस्यतं विद्रुमतुल्याधरभासाईषत्शोणायितंमुधातुल्यंस्मितंयस्यतं ॥ २३ ॥ पद्मगर्भवत्आईषत्अरुणौअपांगौनेत्रप्रांतौयस्य

अयुतायुतवर्षाणांसहस्राणिशतानिच ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन्विष्णुमायावृतात्मनः ॥ १९ ॥ सकदाचि
द्भ्रमस्तस्मिन्पृथिव्याःककुदिद्विजः ॥ न्यग्रोधपोतंददृशेफलपल्लवशोभितं ॥ २० ॥ प्रागुत्तरस्यांशाखायांत
स्यापिदृशेशिशुं ॥ शयानंपर्णपुटकेग्रसंतंप्रभयातमः ॥ २१ ॥ महामरकतश्यामंश्रीमद्वदनपंकजं ॥ कंबु
ग्रीवंमहोरस्कंसुनासंसुंदरभ्रुवं ॥ २२ ॥ श्वासैजदलकाभातंकंबुश्रीकर्णदाडिमं ॥ विद्रुमाधरभासेषच्छो
णायितंमुधास्मितं ॥ २३ ॥ पद्मगर्भारुणापांगंलघुहासावलोकनं ॥ श्वासैजदलिसंविघ्ननिघनाभिदलोदरं
॥ २४ ॥ चार्वंगुलिभ्यांपाणिभ्यामुन्नीयचरणांबुजं ॥ मुखेनिधायविप्रेद्रोधयंतंवीक्ष्यविस्मितः ॥ २५ ॥ त
दर्शनाद्दीतपरिश्रमोमुदाप्रोत्फुल्लदृष्ट्यद्विलोचनांबुजः ॥ प्रदृष्टरोमाऽद्भुतभावशंकितःप्रभुंपुरस्तंप्रससार
वालकं ॥ २६ ॥ तावच्छिशोर्वैश्वसितेनभार्गवःसोऽतःशरीरंमशकोयथाविशत् ॥ तत्राप्यदोन्यस्तमचष्टरु
त्सशोयथापुरामुद्यदतीवविस्मितः ॥ २७ ॥ खरोदसीभगणानद्रिसागरान्द्वीपान्सवर्षान्ककुभःसुरासुरा
न् ॥ वनानिदेशान्सरितःपुराकरान्खेटान्ब्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥

तं हृद्योहासोयस्मिन्तदवलोकनंयस्यतं श्वासैरेजंतश्चलंत्योवलयस्तिर्यक्निम्नरेखास्ताभिःसंविघ्नाचंचलानिघ्नागंभीरानाभिर्यस्मिन्तत्
दलवदश्वत्थपत्रसंकाशमुदरंयस्यतं ॥ २४ ॥ चारवःअंगुलयोययोस्ताभ्यामुन्नीयआकृष्यधयंतं ॥ २५ ॥ हृत्पद्मंचविलोचनांबुजेचप्रो
त्फुल्लानितानियस्यसः अद्भुतभावंअत्याश्चर्यरूपंतेनशंकितःसन्नपितंप्रभुंपुरःप्रससारसमीपंगतः ॥ २६ ॥ अदःइदंजगद्यथापुराप्रलया
त्पूर्वन्यस्तंविन्यस्तंदृष्ट्वाचातीवविस्मितःसन्नमुह्यत् ॥ २७ ॥ कृत्स्नशोदर्शनंप्रपंचयतिखमित्यादिना ककुभोदिशःपुराणिआकरांश्वखे
टान्कर्षकयामान् ब्रजान्गोकुलानि आश्रमांश्ववर्णांश्वतेषांदत्तीश्वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अ० ९

॥ २१ ॥

भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः क्वचित्कदाचित्प्रेमप्रसरसंप्लुतःप्रेमोद्रेकंप्राप्तः ॥ ९ ॥ मायादर्शनमाह तस्येत्यादिना ॥ १ ० ॥ तंवायुमनुबलाहकामे
 घाअभवन्आविर्बभूवुःनेचतडिद्धिःसहिताःउच्चैःस्वनंतोगर्जंतःअक्षोरथांगंतद्वत्स्थविष्ठाःअभितोर्बर्षधारासुमुचुः ॥ १ १ ॥ चतुर्दिक्षुवर्तमानाः
 समुद्राः समीरवेगेनोर्मयस्तैर्भूतलंग्रसंतः उपानकायेषुमहाभयाआवर्तायेषुगभीरोघोषोयेषुतेचतेच ॥ १ २ ॥ आत्मनासहजरायुनादिषु
 तुर्विधंजगदंतर्बहिश्चोपतापितंवीक्ष्यक्ष्मांजलाप्लुतांवीक्ष्यमुनिःसमन्नसत् भयप्रापकेनोपतापितं अद्भिःकथंभूताभिःअतिद्युभिः अतिक्रां
 ध्यायन्सर्वत्रचहरिंभावद्रव्यैरपूजयत् ॥ क्वचित्पूजांविसस्मारप्रेमप्रसरसंप्लुतः ॥ ९ ॥ तस्यैकदाभृगुश्रेष्ठपुष्प
 भद्रातटेमुने ॥ उपासीनस्यसंध्यायांब्रह्मन्वायुरभून्महान् ॥ १ ० ॥ तंचंडशब्दंसमुदीरयंतंबलाहकाअन्वभवन्क
 रालाः ॥ अक्षस्थविष्ठासुमुचुस्तडिद्धिःस्वनंतउच्चैरभिवर्षधाराः ॥ १ १ ॥ ततोव्यदृश्यंतचतुःसमुद्राःसमंततः
 क्ष्मातलमाग्रसंतः ॥ समीरवेगोर्मिभिरुग्रनक्रमहाभयावर्तगभीरघोषाः ॥ १ २ ॥ अंतर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिः
 खरैःशतहृदाभीरुपतापितंजगत् ॥ चतुर्विधंवीक्ष्यसहात्मनामुनिर्जलाप्लुतांक्ष्मांविमनाःसमन्नसत् ॥ १ ३ ॥
 तस्यैवमुद्दीक्षतऊर्मिभोषणःप्रभंजनाघूर्णितवार्महाणवः ॥ आपूर्यमाणोवरपद्भिरंबुदैःक्ष्माप्यधाद्वीपव
 र्षाद्भिःसमं ॥ १ ४ ॥ सक्ष्मांऽतरिक्षंसदिवंसभागणंत्रैलोक्यमासीत्सहदिग्भिराप्लुतं ॥ सएकएवोर्वरितो
 महामुनिर्वभ्रामविक्षिप्यजटाजडांधवत् ॥ १ ५ ॥ क्षुत्तृपरीतांमकरैस्तिमिगिलैरुपद्रुतोवीचिनभस्वताह
 तः ॥ तमस्यपारेपतितोभ्रमन्दिशोनवेदखंगांचपरिश्रमेपितः ॥ १ ६ ॥ क्वचिद्रतोमहावर्तेतरलैस्ताडितःक्व
 चित् ॥ यादोभिर्भक्ष्यतेक्वापिस्वयमन्योन्यघातिभिः ॥ १ ७ ॥ क्वचिच्छोकंक्वचिन्मोहंक्वचिदुःखंसुखंभयं ॥
 क्वचिन्मृत्युमवाप्नोतिव्याध्यादिभिरुतार्दितः ॥ १ ८ ॥
 ताद्यौर्याभिःखरैश्चसूर्यरश्मिभिःवायुनिवांइतिशेषः शतहृदाभिश्चविद्युद्भिःदीर्घत्वमार्षेच्छंदोनुसारेण ॥ १ ३ ॥ प्रभंजनेनआघूर्णितंवाःउ
 दकंयस्मिन्सःअप्यधाच्छादयामास समंसह ॥ १ ४ ॥ सक्ष्मांऽतरिक्षंभूम्यंतरिक्षस्थप्राणिसहितंसदिवंसवर्गस्थदेवसहितं भागणाज्योतिर्गणाः
 तैःसहितं जटाविक्षिप्यविकीर्य ॥ १ ५ ॥ परिश्रमेणइषितःगतःप्राप्तइत्यर्थः इषुसर्पणइत्यस्मात् ॥ १ ६ ॥ अन्योन्यघातिभिः तद्भक्षणा
 यपरस्परंयुध्यद्भिः ॥ १ ७ ॥ १ ८ ॥

भा.दा.

॥२०॥

षेदेनैवतज्ज्ञानमित्युपपादयन्प्रगमति तस्यतवदर्शनंनिगमेभवति कथंभूतं आत्मनस्तवरहः रहस्यप्रकाशकं अन्यथादुर्ज्ञेयतामाह अजं
पराब्रह्ममुख्याःकवयोऽपि सांख्ययोगादिभिर्यतमानाः यत्रत्वयिमुह्यंति कुतइत्यतआह सर्वेषांसांख्यादिवादानाविषयाभेदादयस्तेषां
प्रतिहृतंनत्तदनुसारिशीलंस्वभावोयस्यतं कुनःआत्मनादेहादिसंघातेननिगूढोबोधोयस्यतं एवंभूतंमहापुरुषंत्वांवे ॥४९॥ इतिद्वादश
स्कंधेटीकायामष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ॥७॥ नवमेभगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनंमुहुः॥ मायाशिशोर्लयाब्धौचमुनेर्निर्वेशनिगमैः ॥ १ ॥ भग

यद्दर्शनंनिगमआत्मरहःप्रकाशंमुह्यंति यत्रकवयोऽजपरायतंतः ॥ तंसर्ववादविषयप्रतिरूपशीलंवेदमहा
पुरुषमात्मनिगूढबोधं ॥४९॥ इतिश्रीभा०द्वादशस्कंधेअष्टमोध्यायः ॥८॥ ॥७॥ सूतउवाच संस्तुतो
भगवानित्यंमार्कण्डेयेनधीमता ॥ नारायणोनरसखःप्रीतआहृगूढहं ॥१॥ श्रीभगवानुवाच भोभोब्रह्म
र्षिवर्याऽसिसिद्धआत्मसमाधिना ॥ मयिभक्त्याऽनपायिन्यातपःस्वाध्यायसंयमैः ॥२॥ वयंतेपरितुष्टाःस्म
त्वद्दृष्टतचर्यया ॥ वरंप्रतीच्छभद्रंतेवरदेशादर्भाप्सितं ॥३॥ ऋषिरुवाच जितंतेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहराच्यु
त ॥ वरेणतावताऽलंनो यद्भवान्समदृश्यत ॥ ४ ॥ गृहीत्वाऽजादयोयस्यश्रीमत्पादाब्जदर्शनं ॥ मनसायोगप
क्केनसभवान्मेऽक्षगोचरः ॥ ५ ॥ अथाप्यंबुजपत्राक्षपुण्यश्लोकशिखामणे ॥ द्रक्ष्येमायांययालोकःसपालो
वेदसद्भिदां ॥ ६ ॥ सूतउवाच इतीडितोर्चितःकाममृषिणाभगवान्मुने ॥ तथेतिस्मयन्प्रागाद्दर्याश्रम
मीश्वरः ॥ ७ ॥ तमेवार्चितयन्नर्थमृषिःस्वाश्रमएवसः ॥ वसन्नभ्यर्कसामांबुभूवायुवियदात्मसु ॥ ८ ॥

वतःपरितोषपूर्वकंतदपेक्षितवरदानंकथयितुमाह संस्तुतइत्यादिना ॥ १ ॥ आत्मसमाधिनाचित्तैकाग्र्येण ॥ २ ॥ वयंतेपरितुष्टाःस्मेतिव
हुवचनंसर्वदेवाभिप्रायेण वरदेशादित्येकवचनंद्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीच्छगृहाण ॥ ३ ॥ वरेणलंदयतात्वयाजितमुत्कर्षोर्दिशतः मम
तुवराकांक्षानास्तीत्याह वरेणेति ॥ ४ ॥ यस्यतवश्रीमत्पादाब्जदर्शनंमनसाऽपिगृहीत्वाप्राप्य कृतार्थाअजादयोभवन्ति सभवान्मेऽक्षगो
चरोजातोऽस्ति किमतःपरंवरेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ द्रक्ष्येद्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिःसहितोऽयंलोकोजनः सद्भिदांसतिवस्तुनिभिदां
ययेति ॥ ६ ॥ तथेतिद्रक्ष्यसीति सईश्वरःस्मयन्प्रागात् पाठांतरेक्रियाविशेषणं ॥ ७ ॥ तमेवार्थमायादर्शनरूपं अग्न्यादिमूर्तिषु ॥ ८ ॥

अ०९

॥२०॥

यस्मादेवंतत्तस्मात्तवपादमूलं भजामि कथं भूतस्य ऋतधियः सत्यज्ञानस्वरूपस्य यद्वा सत्याधीर्यस्य यस्मिन्वा तस्य आत्मगुरोर्जीवस्य नि
यंतुः अतः कारणात्परस्य किं कृत्वा आत्मच्छदित्वात्मावरकं अपार्थचनिष्कलं असञ्चतुच्छं अत्यंचनश्वरं इदं देहादिहित्वा देहादिभजनं
त्यक्त्वा असञ्चेत्कथं प्रतीयेत तत्राह अभिज्ञमात्रं न ह्यत्यंतमसत् किं त्वात्ममात्रं न ततः पृथगस्तीत्यर्थः न च पवर्गाय भवतु मद्भजनं फलतिरार्थं
त्वन्व्यभजनं कार्यमेव तत्राह तर्हीति यदित्वां भजति पुरुषः तर्हिते त्वत्त एव सर्वमनीषितमर्थं विदेतेति ॥ ४४ ॥ ननु ब्रह्मरुद्रावपिमैवमूर्ती अतो
मामेव किमत्यंतमाद्रियसे तत्राह सत्वमिति यदपियद्यपितवैवमायया कृता एतालीलास्वयैव धृताः तथापियासत्वमयी सैव प्रशांत्यै मोक्षा
य न केवलमस्य प्रशांत्यभावमात्रमन्यभजने किं त्वनिष्टं च भवेदित्याह व्यसनेति ॥ ४५ ॥ तदेव सदाचारेण द्रढयति तस्मादिति हे भगवन्

तद्वै भजाम्यृतधियस्तवपादमूलं हित्वेदमात्मच्छदिचात्मगुरोः परस्य ॥ देहाद्यपार्थमसदंत्यमभिज्ञमात्रं विदेत
ते तर्हि सर्वमनीषितार्थं ॥ ४४ ॥ सत्त्वरजस्तमइतीशतवात्मबंधो मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवो ऽस्य ॥ लीला
धृता यदपि सत्वमयी प्रशांत्यै नान्यैर्नृणां व्यसनमोहभियश्च याभ्यां ॥ ४५ ॥ तस्मात्तवेह भगवन् न यतावकानां
शुक्लांतनुं स्वदयितां कुशलाभजंति ॥ यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशंति सत्त्वं लोको यतो ऽभ्यमुतात्मसुखं न चान्यत्
॥ ४६ ॥ तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वगुरवे परदैवताय ॥ नारायणाय ऋपये च नरोत्तमाय हंसा
य संयतगिरे निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥ यं वै न वेद वितथाक्षपयैर्भ्रमद्भीः संतं स्वखेष्वसुपुह्यपि दृक्पथेषु ॥ तन्माय
या वृतमतिः स उ एव साक्षादाद्यश्च ते ऽखिलगुरोरुपसाद्य वेदं ॥ ४८ ॥

तव शुक्लांतनुं श्रीनारायणाख्यां अथतावकानां
च शुक्लांतनुं नराख्यां यद्यस्मात्सात्वताः सत्वमेव पुरुषस्येश्वरस्य रूपमुशंति मन्यंते न त्वन्यत्र रजस्तमश्चेति अत्र हेतुः यतः सत्त्वाल्लोको वैकुं
ठाख्यः लोकत्वे सत्यप्यभयं च भोगे सत्यप्यात्मसुखं च ॥ ४६ ॥ अतस्तं प्रणमति तस्मै नम इति हंसाय शुद्धाय संयतगिरे नियतवाचे अथ च
निगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥ वेदार्थसंप्रदायप्रवर्तने हेतुत्वं वदन् स्तौति यमिति कपटेंद्रियमार्गैः भ्रमद्भीः विक्षिप्तबुद्धिः पुमा
न् स्वेंद्रियादिषु नियंतृत्वेन संतमपियंत्वां न वेद दृक्पथेषु विषयेषु बुद्धिविक्षेपे हेतुः तन्मायया तस्य तवैवमायया आवृता आत्मनिष्ठामतिर्य
स्य स उ सो ऽपि आद्य एव पूर्वमज्ञानैव अखिलगुरोस्तवत्वत्प्रवर्तितं वेदमुपसाद्य प्राप्य तं त्वां साक्षाद्देद ॥ ४८ ॥

अंतर्यामिणस्तस्यैव प्राणादिप्रवर्तकत्वादात्मनस्तत्सुतावस्थातंत्र्यं पश्यन्नाह किमिति तवत्वां किमहं वर्णयेकं थं स्तौमि यत्पुत्रेन त्वयैव उदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः संस्पंदते प्रवर्तते तमनुचवागादयः स्पंदंति अत्र हेतुः वैअन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिश्रुतिभिश्च तत्प्रसिद्धमित्यर्थः न केवलं प्राकृतानां तनुभृतां कित्वजशर्वयोश्चातः स्वस्य ममापितथैव एवं यद्यपि न कस्यापि स्वातंत्र्यं अथापिदारुयंत्रवत्त्वत्प्रवर्तितैरपि वादिभिर्भजतां पुंसां भावबंधुः आत्मबंधुरसि ननु पित्रादिवत् देहमात्रबंधुः अहो कुरुपालुतातवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननु कथमावां प्राणादिप्रवर्तकौ धर्मपुत्रत्वादावयोरिति चेत्तत्राह मूर्ती इति हे भगवन् भगवतस्तव इमे मूर्ती त्रिलोक्याः क्षेमाय पालनाय तापविरमाय च दुःखनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै मोक्षाय ननु त्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः अत्र दृष्टांतः यथेदं विश्वमवितुमन्यास्तनूर्मत्स्य कूर्मादिलक्षणाः नाना अनेकप्र

मार्कण्डेय उवाच किं वर्णयेत वविभो यदुदीरितोऽसुः संस्पंदते तमनुवाङ्मन इंद्रियाणि ॥ स्पंदंति वै तनुभृता मजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामसि भावबंधुः ॥ ४० ॥ मूर्ती इमे भगवतो भगवंस्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै ॥ नाना विभर्ष्य वितुमन्यत नूर्यथेदं सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः ॥ ४१ ॥ तस्यावितुः स्थिरचरेशितुरंघ्रिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालरजः स्पृशंति ॥ यद्वै सुवंति निनमंति यजंत्यभीक्ष्णंध्यायंति वेदहृदयामुनयस्तदास्यै ॥ ४२ ॥ नान्यंतवां अंध्युपनयात्पवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितो भिय ईशविद्यः ॥ ब्रह्मा विभेत्यलमतो द्विपरार्थ्यधिष्णयः कालस्य ते किमु तत्कृतभौतिकानां ॥ ४३ ॥

काराविभर्षितद्वत् न केवलं पालनादिमात्रंतवकर्म

किंतु सृष्टिलयावपीत्याह सृष्ट्वेति तत्राप्यन्यनिरपेक्षत्वे दृष्टांतः ऊर्णनाभिरिवेति ॥ ४१ ॥ यस्मादेवं भूतस्त्वं तस्मात्तवांघ्रिमूलं भजामीत्याह तस्येति तस्यावितुः पालकस्य स्थावरजंगमानामीश्वरस्यांघ्रिमूलं भजामीति तृतीयश्लोकस्यानुषंगः कथं भूतमंघ्रिमूलं यत्स्थं यत्र स्थितं कर्मगुणकालानां रजोमलं अन्ये च पूर्वोक्तास्तापादयो न स्पृशंति रुज इति वा पाठः यतः वेदो हृदये षांति वेदतात्पर्यविदो मुनयः यदेव सुवंति नितरां नमंति तत् तदाभ्यैतत्प्राप्तये एवं स्तवनादिकुर्वंति ॥ ४२ ॥ यतः अन्यः पुरुषार्थो नास्तीत्याह नान्यमिति अंध्युपनयात् श्रीमच्चरणप्राप्तेः अन्यं क्षेमं न विद्यः परितः सर्वेष्वपिलोकेषु भीर्यस्य तस्य जनस्य तदेवाह द्विपरार्थ्यधिष्णयं स्थानं यस्य सः ब्रह्माऽपि ते कालस्य त्वद्विजं भ्रूपात्कालादलं विभेति अतः किमु तव कव्यं तेन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥ ४३ ॥

मुनेरपकुर्वतःप्रतिकूलमाचरंतः हेमुने ॥ २९ ॥ अहमःअहंकारस्यभावंविकारं ॥ ३० ॥ निस्तेजसं म्लानवदनं स्वराडिद्रः ॥ ३१ ॥ न
रनारायणरूपोहरिः ॥ ३२ ॥ तावनुवर्णयतिद्वाभ्यां ताविति रौरवंकृष्णाजिनंवलकलंचांबरंययोस्तौपवित्रेपाण्योर्ययोस्तौ त्रिवृत्रिगु
णंनवतंतुकमितिवा त्रिवृद्धिःपवमानमित्यादौनवकेप्रयोगादितिनवतंत्वादिमयं ॥ ३३ ॥ वेदंचदर्शमुष्टिं किंच साक्षत्तपएवतौ तत्रहेतुः

तइत्थमपकुर्वतोमुनेस्तत्तेजसामुने ॥ दत्यमानानिवदतुःप्रबोध्याहिमिवाभ्रकाः ॥ २९ ॥ इतींद्रानुचरैर्ब्रह्मन्
धर्षितोऽपिमहामुनिः ॥ यन्नागादहमोभावंनतच्चित्रंमहत्सुहि ॥ ३० ॥ दृष्ट्वानिस्तेजसंकामंसगणंभगवान्स्व
राट् ॥ श्रुत्वानुभावंब्रह्मर्षेर्विस्मयंसमगात्परं ॥ ३१ ॥ तस्यैर्वयुंजतश्चित्तंतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ अनुग्रहाया
विरासीन्नरनारायणोहरिः ॥ ३२ ॥ तौशुक्लकृष्णौनवकंजलोचनौचतुर्भुजौरौरववल्कलांबरौ ॥ पवित्रपाणीउ
पवीतकंत्रिवृत्कमंडलुंदंढमृजुंचवैणवं ॥ ३३ ॥ पद्माक्षमालामुतजंतुमार्जनंवेदंचसाक्षात्तपएवरूपिणौ ॥ त
पत्तद्विद्वर्णपिशंगरोचिपाप्रांशूदधानौविवुधर्षभार्चितौ ॥ ३४ ॥ तेवैभगवतोरूपेनरनारायणादृषी ॥ दृष्ट्वात्था
यादरेणोच्चैर्ननामांगेनदंडवत् ॥ ३५ ॥ सतत्संदर्शनानंदनिर्वृतात्मैन्द्रियाशयः ॥ हृष्टरोमाश्रुपूर्णाक्षोनंसेहेतावु
दीक्षितुं ॥ ३६ ॥ उत्थायप्रांजलिःप्रह्वौत्सुक्यादाश्लिपन्निव ॥ नमानमइतीशानौवभाषेगद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥
तयोरसनमादायपादयोरवनिज्यच ॥ अर्हणेनानुलेपेनधूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥ सुखमासनमासीनौप्र
सादाभिमुखौमुनी ॥ पुनरानम्यपादाभ्यांगरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

तपत्तद्विद्वर्णंदैदीप्यमानविद्युत्संकाशंयत्पिशंगं
रोचिस्तेनरूपिणौमूर्तिमंतौ तादृकृतेजोयुक्तमूर्तिभ्यांतपोमयत्वेनप्रकाशमानावित्यर्थः प्रांशूउन्नतौ ॥ ३४ ॥ उच्चैर्महताआदरेण ॥ ३५ ॥
तयोः संदर्शनेनयआनंदस्तेननिर्वृताउपशांताआत्मैन्द्रियाशयादेहेन्द्रियमनांसियस्यसः नसेहेनाशक्रात् ॥ ३६ ॥ आश्लिषन्आलिगय
न्निव ॥ ३७ ॥ पादयोरवनिज्य पादौप्रक्षाल्य अर्हणेनअर्घ्येण ॥ ३८ ॥ पादाभ्यांपादौआनम्य गरिष्ठौपूज्यतमौतौप्रति ॥ ३९ ॥

तदाश्रमपदंप्रविष्टोवायुर्ववावितृतीयेनाश्वयः पुण्यैर्द्रुमैलंताभिश्चांचितंपूजितं पुण्यद्विजानामृषीणांकुलैराकीर्णं पुण्याअत्यमलाज
लाशयायस्मिन् ॥ १८ ॥ मत्तभ्रमराणांसंगीतंयस्मिन् मत्तकोकिलानांकूजितंयस्मिन् मत्तबर्हिणएवन्टास्तेषामाटोपःसंभ्रमोयस्मिन्
मत्तद्विजानापक्षिणांकुलैराकुलंव्याप्तं ॥ १९ ॥ एवंभूतंतदाश्रमपदंप्रविष्टःसन्वायुर्मलयानिलोववौ प्रससार उत्तंभयन्उद्दीपयन् तत्र
दक्षेपुप्रवेशान्माद्यं हिमनिर्झरकणानामादानाच्छैत्यं पुष्पपरिष्वंगात्सौगंध्यंचोक्तं ॥ २० ॥ किंच उद्यंश्वंद्रोयस्मिन्निशावक्रंरजनीमु
तदाश्रमपदंपुण्यंपुण्यद्रुमलतांऽचितं ॥ पुण्यद्विजकुलाकीर्णंपुण्यामलजलाशयं ॥ १८ ॥ मत्तभ्रमरसंगीतं
मत्तकोकिलकूजितं ॥ मत्तबर्हिनटाटोपंमत्तद्विजकुलाकुलं ॥ १९ ॥ वायुःप्रविष्टआदायहिमनिर्झरशीकरा
न् ॥ सुमनोभिःपरिष्वक्तोववावुत्तंभयन्स्मरं ॥ २० ॥ उद्यच्चंद्रनिशावक्रःप्रवालस्तबकादिभिः ॥ गोपद्रुमल
ताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥ अन्वीयमानोगंधर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः ॥ अदृश्यतात्तत्रापेषुःस्वःस्त्रीयू
थपतिःस्मरः ॥ २२ ॥ द्रुत्वाग्निंसमुपासीनंददृशुःशक्रकिंकराः ॥ मीलिताक्षंदुराधर्षमूर्तिमंतमिवानलं ॥ २३ ॥
ननृतुस्तस्यपुरतःस्त्रियोऽथोगायकाजगुः ॥ मृदंगवीणापणवैर्वाद्यंचक्रुर्मनोरमं ॥ २४ ॥ संदधेऽस्त्रंस्वधनुषि
कामःपंचमुखंतदा ॥ मधुर्मनोरजस्तोकइंद्रभृत्याव्यकंपयन् ॥ २५ ॥ क्रीडंत्याःपुंजिकस्थल्याःकंदुकैस्तनगौ
रवात् ॥ भृशमुद्विग्नमध्यायाःकशविसंसितस्रजः ॥ २६ ॥ इतस्ततोभ्रमदृष्टेश्वलंत्याअनुकंदुकं ॥ वायुर्जहा
रतद्वासःसूक्ष्मंत्रुटितमेखलं ॥ २७ ॥ विससर्जतदावाणंमत्वातंस्वजितंस्मरः ॥ सर्वतत्रांभवन्मोघमनीशस्य
यथोद्यमः ॥ २८ ॥

स्वयस्मिन्सः प्रवालस्तबकानामालयःश्रेणयोयेषुतैः गुप्यंतिविटपैःसंश्लिष्यंतीतिगोपाद्रुमाःलताश्च तेषांजालैः
समूहैराविर्बभूव ॥ २१ ॥ किंच तदागीतवादित्रयूथकैः गायकादिसमुदायिभिःगंधर्वैरन्वीयमानः तथास्वःस्त्रियोऽप्सरसःतासांयूथपतिः
आत्तंचापमिषुश्वयेनसस्मरश्चतत्रादृश्यत ॥ २२ ॥ दुराधर्षमभिभविनुमशक्यं ॥ २३ ॥ २४ ॥ शोषणदीपनसंमोहनतापनोन्मादनारख्या
निपंचमुखानियस्यतदस्त्रंसंदधे तदेवमधुर्वसंतः रजस्तोकश्चपुंस्त्वमार्षं अन्येचंद्रभृत्यास्तस्यमनोव्यकंपयन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ किंच वायु
र्मलयानिलः पुंजिकस्थल्यास्तसूक्ष्मंवासोजहार ॥ २७ ॥ सर्वतेषांकर्मतत्रतस्मिन्मोघंव्यर्थं अनीशस्यनिर्देवस्य ॥ २८ ॥

कौतूहलभौत्सुक्यं तंसंशयं नकेवलं त्वं महायोगी कितुपुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन संमतः ॥ ५ ॥ प्रश्नमभिनंदति हेमहर्षे अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणेति यत्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥ तत्र मार्कण्डेयस्तपसा भगवंतं माराध्यमायाप्रदर्शनं ववे ततश्च तेनैव भगवन्मायया सप्तकल्पादृष्टानान्यैरित्युत्तरं वक्तुमादित आरभ्य तस्य चरितमाह प्राप्तइत्यादिना मार्कण्डेयो मृत्युं जिग्ये इति पंचमश्लोकेनान्वयः मध्यमयंथेन तस्य धर्मः कथ्यते प्राप्नोद्विजातिसंस्कारः उपनयनाख्योयेन सः पितुः सकाशाद्गर्भाधानादिक्रमात् छंदांसि वेदान् ॥ ७ ॥ बृहद्व्रतधरः नैष्ठिकः ब्रह्मचारी सन् ॥ ८ ॥

एष नः संशयो भूयान्सूत कौतूहलं यतः ॥ तं नश्छिंधिमहायोगिपुराणेष्वपि संमतः ॥ ५ ॥ सूत उवाच प्रश्नस्त्वयामहर्षेऽयं कृतो लोकभ्रमापहः ॥ नारायणकथायत्र गीताकलिमलापहा ॥ ६ ॥ प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ॥ छंदांस्यधीत्यधर्मेण तपः स्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥ बृहद्व्रतधरः शांतोजटिलो वल्कलांबरः ॥ विभ्रत्कमंडलुदंडमुपवीतं समेखलं ॥ ८ ॥ कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च नियमर्द्धये ॥ अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन्संध्योर्हरिं ॥ ९ ॥ सायं प्रातः सगुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ॥ बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सरुन्नोचे दुपोषितः ॥ १० ॥ एवं तपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतं ॥ आराधयन्हर्षी केशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयं ॥ ११ ॥ ब्रह्माभृगुर्भवोदक्षो ब्रह्मपुत्राश्च ये परे ॥ नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥ इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपः स्वाध्यायसंयमैः ॥ दध्यावधोक्षजं योगीध्वस्तक्लेशांतरात्मना ॥ १३ ॥ तस्यैवं युंजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ॥ व्यतीयाय महाङ्गलामन्वंतरपडात्मकः ॥ १४ ॥ एतत्पुरंदरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्किलांतरे ॥ तपोविशंकितो ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनं ॥ १५ ॥ गंधर्वाप्सरसः कामं वसंतमलयानिलौ ॥ मुनये प्रेषयामासरजस्तोकमदौ तदा ॥ १६ ॥ ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्वे उत्तरे ॥ पुष्पभद्रानदीयत्र चित्राख्याचशिलाविभो ॥ १७ ॥

नियमर्द्धये धर्मदृढये अग्न्यादिषु पंचसुहरिमर्चयन् ॥ ९ ॥ भैक्ष्यं गुर्वर्थमाहृत्य तेनानुज्ञातश्चेत्तर्हि बुभुजेनोचेत्सकत्कदापि उपोषितो भवति ॥ १० ॥ ११ ॥ तेन मृत्युं जयेन ॥ १२ ॥ ध्वस्ताः क्लेशारागादयो यस्य तेनांतरात्मना प्रत्याहृतमनसा ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्य तपोनिष्ठा मितिहासेन वर्णयति एतद्वित्यादिना अस्मिन्सप्तमे मन्वंतरे तपसामत्पदं पृथीप्यतीति विशंकितः ॥ १५ ॥ मुनये मुनिभंशयितुं रजसस्तोक मितिप्रियमपत्यं लोभः मदश्चतौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भा.द्वा.

॥ १७ ॥

तदेवसदृशानंप्रपंचयति पदार्थेषुघटादिषुद्रव्यमृदादियथायुतमन्वितमयुतंचवहिरप्यवस्थानात् रूपनामसुचसन्मात्रंसत्तामात्रंयथा ए
वंबीजंगर्भाधानमादिर्यासांपंचतांऽतोयासांतासुदेहावस्थानुनवस्वपिअधिष्ठानत्वेनयुतमयुतंचयत्तदपाश्रयइति ॥ २० ॥ एवंदशापिल
क्षणानिव्याख्यायवर्णयंति महात्मानइतियदुक्तंतदाह विरमेतेति यदासर्गादीनांमायामयत्वानुसंधानेनवामदेवादेरिवस्वयमेवचित्तंवि
रमेत इहैवानुष्ठितेनयोगेनवादेवहृत्यादिवत् तदाविक्षेपाभावात् आत्मानंवेद तदाचाविद्यानिवृत्तेरीहायाःसंसाररूपायानिवर्ततइत्यर्थः
॥२१॥पुराणविभागप्रस्तावेनतल्लक्षणादिप्रासंगिकमुक्ताप्रस्तुतमाह एवंविधैर्लक्षणैःलक्ष्याणि॥२२॥२३॥त्रिषट्अष्टादश॥२४॥उपसंहर
पदार्थेषुयथाद्रव्यंसन्मात्रंरूपनामसु ॥ बीजादिपंचतांतासुत्यवस्थानुयुतायुतं ॥ २० ॥ विरमेतयदाचित्तंहि
त्वावृत्तित्रयंस्वयं ॥ योगेनवातदात्मानंवेदेहायानिवर्तते ॥ २१ ॥ एवंलक्षणलक्ष्याणिपुराणानिपुराविदः ॥ मु
नयोऽष्टादशप्रादुःसुलुकानिमहांतिच ॥ २२ ॥ ब्राह्मपाद्यवैष्णवंचशैवल्लैंगंसगारुडं ॥ नारदीयंभागवतमा
ग्रेयंस्कांदसंज्ञितं ॥ २३ ॥ भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कंडेयं सवामनं ॥ वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्मांडास्यमिति त्रिष
ट् ॥ २४ ॥ ब्रह्मन्निदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः ॥ शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्द्धनं ॥ २५ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ शौनक उवाच सूत जीवचिरं साधो वदनो
वदतां वर ॥ तमस्य पारे भ्रमतां नृणां त्वंपारदर्शनः ॥ १ ॥ आहुश्चिरायुषमृषिं मृकंडतनयं जनाः ॥ यः कल्पान्ते
उर्वरितो येन प्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥ सवा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ॥ नैवाधुनाऽपि भूतानां सं
पुवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥ एक एवार्णवे भ्राम्यद्दर्शपुरुषं किल ॥ वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतं ॥ ४ ॥

तिब्रह्मन्निति मुनेः व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसंतद्विवर्द्धनं श्रोतृणामिति शेषः ॥ २५ ॥ इति द्वादशे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
अष्टमे तु तपश्चर्या मार्कंडेयस्य मोहकैः ॥ कामादिभिरसंमोहो नरनारायणस्तुतिः ॥ १ ॥ पुराणविभागप्रसंगेन पुराणकर्तुर्माकंडेयस्य चरितं
प्रस्तुतमाह सूतेति त्वमेव वक्तुं योग्यइत्याह तमसि संसारे भ्रमतां पारदर्शनस्तन्निवर्तकः ॥ १ ॥ वक्तव्यमाह आहुश्चिरं उर्वरितः अवशि
ष्टः येन कल्पान्ते नैतत्कथं घटतइत्येकः प्रश्नः ॥ २ ॥ प्रलयाभावाद्येतन्नघटतइत्याह सवाइति यतो भार्गवर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमिच्छि
कोवा ॥ ३ ॥ अन्यदप्यघटितमेवेत्याह एक एवेति तोकं बालकं ॥ ४ ॥

अ०७

॥ १७ ॥

विसर्गव्याचष्टे पुरुषणश्वरणानुगृह्यातानामतर्षामहदादीनां पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयंसमाहारः कार्यभूतश्वराचरप्राणिरूपोबीजाद्वीज
मिवप्रवाहापन्नोविसर्गउच्यतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ चराणांभूतानांसामान्यतोऽचराणिचकाराच्चराणिच कामात्तृत्तिः तन्नृणांस्वेनभावे
नकामाच्चोदनयाऽपिवायानियतात्तृत्तिर्जीविकाकृतासात्तृत्तिरुच्यतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुयेअच्युतावतारास्तेषामीहालीला
साविश्वस्यरक्षोच्यतइत्यर्थः यैरवतारैरितिसनासान्निष्कृत्यकथंचित्संबंधः त्रयीद्विपौदित्याः ॥ १४ ॥ षड्विधमन्वंतरमुच्यते षड्विधत्वमेवाह
मनुरिति मन्वादयः षडेतेवर्गाः स्वस्वाधिकारेणयदाप्रवर्त्ततेतन्मन्वंतरमित्यर्थः ॥ १५ ॥ वंशमाह राज्ञामिति ब्रह्मणः सकाशात्सूतियेषांशु

पुरुषानुगृहीतानामेतेषांवासनामयः ॥ विसर्गोऽयंसमाहारोबीजाद्वीजंचराचरं ॥ १२ ॥ तृत्तिर्भूतानिभूता
नांचराणामचराणिच ॥ कृतास्वेननृणांतत्रकामाच्चोदनयाऽपिवा ॥ १३ ॥ रक्षाऽच्युतावतारेहाविश्वस्यानुयु
गेयुगे ॥ तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषुहृन्त्यंतयैस्त्रयीद्विषः ॥ १४ ॥ मन्वंतरंमनुर्देवामनुपुत्राः सुरेश्वरः ॥ ऋषयोऽशावतार
श्वहरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥ राज्ञांब्रह्मप्रसूतानांवंशस्रैकालिकोऽन्वयः ॥ बंश्यानुचरितंतेषांवृत्तवंशधराश्रये
॥ १६ ॥ नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्यआत्यंतिको लयः ॥ संस्थेतिकविभिः प्रोक्ताचतुर्धाऽस्यस्वभावतः ॥ १७ ॥
हेतुर्जीवोस्यसर्गादेरविद्याकर्मकारकः ॥ यंवानुशयिनंप्रादुरव्याकृतमुतापरे ॥ १८ ॥ व्यतिरेकान्वयोयस्यजा
ग्रस्वप्नसुषुप्तिषु ॥ मायामयेषुतद्ब्रह्मजीवतृत्तिष्वपाश्रयः ॥ १९ ॥

द्वानामित्यर्थः तेषामन्वयोवंशः तत्रभवावंश्याः ते
पांत्तयेचतद्वंशधरास्तेषांचवृत्तवंश्यानुचरितमुच्यते ॥ १६ ॥ अस्यविश्वस्य स्वभावतोमायातोनिष्पन्नस्य यद्वामायातश्वतुर्विधोलयइति
॥ १७ ॥ अस्यजगतःसर्गादेर्हेतुर्नैमित्तिकजीवः साऽत्रहेतुरुच्यतेइत्यर्थः तस्यनैमित्तिकतामाह अविद्याकर्मकारकः कर्मकर्ताजीवात्तृत्तियुक्त
त्वाद्विश्वसर्गादेः सतुतत्रहेतुरित्यर्थः नन्वनुशयिनमिन्नमितिकेचित् अव्याकृतमित्यपरेतत्राह यमिति चैतन्यप्राधान्येनानुशयिनमुपाधि
प्राधान्यविवक्षयाअव्याकृतं ॥ १८ ॥ अपाश्रयमाह व्यतिरेकेति जाग्रदादिष्ववस्थासुजीवतयावर्ततइतिजीवतृत्तयोविश्वतैजसप्राज्ञास्ते
षुमायामयेषुसाक्षितयाऽन्वयः समाध्यादौचव्यतिरेकोयस्यतद्ब्रह्म संसारप्रतीतिबाधयोरधिष्ठानावधिभूतमपाश्रयउच्यतइत्यर्थः ॥ १९ ॥

नक्षत्रकल्पः शांतिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तं नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ चतुर्थः स्यादांगिरसः शांति कल्पश्च पंचम इति नक्षत्रकल्पादी
नां कर्तारस्तस्य नाम भिरुच्यन्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ मत्पितुर्मुखादिति प्रथमं व्यासः षट्संहिताः कृत्वा मत्पित्रो महर्षेः ऽयं प्रादात् तस्य च मुखादेते त्रय्या
रुण्यादयः एकैकां संहिता मधीयन्त एतेषां षण्णां शिष्यः अहं ताः सर्वाः समधीतवान् ॥ ६ ॥ रामशिष्यो योऽकृतव्रण एवं च त्वारो वयं मूलसंहिता
इत्यनेन ततः संहिता बाहुल्यं सूचितं ॥ ७ ॥ शुकपरीक्षितं वादे निरूपितं मपि पुराणलक्षणं तद्देदकथनाय दर्शयति पुराणेति ॥ ८ ॥ अस्य
विश्वस्य अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ॥ मन्वन्तरे शानुकथानिरोधो मुक्तिराश्रय इत्यत्रोक्तेः स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाभ्यामुच्येते

नक्षत्रकल्पः शांतिश्च कश्यपांगिरसादयः ॥ एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ॥ ४ ॥ त्रय्यारुणिः क
श्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ॥ वैशंपायनहारीतौ षड्पौराणिका इमे ॥ ५ ॥ अधीयन्त व्यासशिष्याः संहितां मत्पि
तुर्मुखात् ॥ एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगां ॥ ६ ॥ कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ॥ अधी
महिव्यासं शिष्याच्च तस्मिन्मूलसंहिताः ॥ ७ ॥ पुराणलक्षणं ब्रह्मन्ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितं ॥ शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वे
दशास्त्रानुसारतः ॥ ८ ॥ सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षांतराणि च ॥ वंशो वंश्यानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥
दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ॥ केचित्पंचविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥ अव्याकृतगुणसो
भान्महतस्त्रितोहमः ॥ भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

अंतराणि मन्वन्तराणि वंशो वंश्यानुचरितमिति ईशानुकथाः सं
स्थानिरोधः अनेनैतात्यंतिकलयरूपामुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देन जीवाश्रयवासनाशब्दवाच्याकृतयोगहीताः ॥ ९ ॥ दशभिरेतैर्लक्षणैरर्थै
र्युक्तं महापुराणं विदुः केचित्पंचविधं सर्गश्च प्रति सर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥ वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति महत्पुराणमल्पं चेति
व्यवस्थया यत्र दशापिलक्षणानि पृथक्पृथक् निरूप्यन्ते तन्महापुराणं यत्र त्वन्येषां पंचस्येवांतर्भावस्य विवक्षा तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः
॥ १० ॥ सर्गादिलक्षणानि व्याचष्टे अव्याकृतेत्यादिना प्रधानस्य गुणानां क्षोभात् यो महान्तस्माद्यस्त्रितदहंकारस्तस्माद्भूतमात्राणां सू
क्ष्माणां मिन्द्रियाणां च तदर्थानां च स्थूलानां देवतानां च संभवः सर्गः कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थ उच्यते इति यथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषंगः ॥ ११ ॥

सुकर्मणःशिष्यएकःकौशल्योहिरण्यनाभःपौष्पजिनमैकःतौजगृह्तुःआवंत्यश्चान्यस्तस्यैवशिष्यःसोऽपिजग्राह ॥ ७७ ॥ पौष्पंज्यावं
त्ययोरपिचकाराद्धिरण्यनाभस्यापिपंचशतानिशिष्याआसन् तेतावतीःशाखायथायथंजगृह्तुः तानुदीच्यान्सतःकालतःकांश्चित्पाच्यां
श्चप्रचक्षतइत्यर्थः यथैवोक्तंवैष्णवे उदीच्याःसामगाःशिष्यास्तस्यपंचशतंस्मृताः ॥ हिरण्यनाभान्तावत्यः संहितायैद्विजोत्तमैः॥गृहीता
स्तेऽपिचोच्यन्तेपंडितैःप्राच्यसामगाइति ॥ ७८ ॥ पुनरप्येतेषांत्रयाणां सुकर्मणःशिष्याणांशिष्यांतैःशाखाबाहुल्यंदर्शयति लौगाक्षि
रितिद्वाभ्यां ॥ ७९ ॥ कृतोनामहिरण्यनाभस्यशिष्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे शेषाअन्याअपियाःप्रसिद्धाःशाखास्ताआवंत्यः स्वशिष्येभ्य

हिरण्यनाभःकौशल्यःपौष्पंजिश्चसुकर्मणः ॥ शिष्यौजगृह्तुश्चान्यआवंत्योब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥ उदीच्याः
सामगाःशिष्याआसन्पंचशतानिवै॥पौष्पंज्यावंत्ययोश्चापितांश्चप्राच्यान्प्रचक्षते॥७८॥लौगाक्षिर्मांगलिः
कुल्यःकुशीदःकुक्षिरेवच ॥ पौष्पंजिशिष्याजगृह्तुःसंहितास्तेशतंशतं॥७९॥कृतोहिरण्यनाभस्यचतुर्विंशति
संहिताः ॥ शिष्य ऊचेस्वशिष्येभ्यःशेषाआवंत्यआत्मवान् ॥ ८० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कंधे
वेदशाखाप्रणयनंनामषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ सूत उवाच अथर्ववित्सुमंतुश्चशिष्यमध्यापयत्स्व
कां ॥ संहितांसोऽपिपथ्यायवेददर्शायचोक्तवान् ॥ १ ॥ शौल्कायनिर्ब्रह्मबलिर्मादोषःपिप्पलायनिः ॥ वेदद
र्शस्यशिष्यास्तेपथ्यशिष्यानथोशृणु ॥ कुमुदःशुनकोब्रह्मन्जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥ बभ्रुःशिष्योऽथां
गिरसःसैंधवायनएवच ॥ अधीयेतांसंहितेद्देसावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥

ऊचइति ॥ ८० ॥ इतिद्वादशेटीकायांषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ सप्तमेऽथर्वविस्तारःपुराणव्यसनंततः ॥ पुराणलक्ष
णादीनिफलंभागवतश्रुतेः ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह शिष्यंकबंधनामानं स्वकां स्वकीयांसंहितां सोपिशिष्योपितां द्विधा
विभज्य तदुक्तंवैष्णवे अथर्ववेदंसमुनिःसुमंतुरमितद्युतिः॥शिष्यमध्यापयामासकबंधंसोपितं द्विधा॥कृत्वानुवेददर्शयितथापथ्यायदत्तवा
निति ॥ १ ॥ तत्रवेददर्शः स्वसंहितांचतुर्धाविभज्य चतुरःशिष्यानध्यापयामास पथ्यश्चत्रिधाविभज्यत्रीनितिसार्द्धेनाह शौल्कायनि
रिति ॥ २ ॥ आंगिरसः शुनकस्यशिष्योबभ्रुः सैंधवायनश्च तदुक्तं शुनकस्तुद्विधाकृत्वाददावेकांतुवभवे॥द्वितीयांसंहितांप्रादात्सैंधवाय
नसंज्ञिनइति सावर्ण्याद्याःसैंधवायनादीनांशिष्याः ॥ ३ ॥

भा.दा.

॥ १५ ॥

तृतीयपादेनस्तौति यइहेति योभवान्स्थावरजंगमसमूहानां स्वाश्रयाणां जीवानां मनइंद्रियप्राणगणान् अनात्मनोजडान् स्वयमात्मैवां
तर्यामी प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥ तृतीयपादमेवमंडलस्थपरतयाव्याचक्षाणःस्तौति यएवेति यएकएवभगवान् अतिकरालवदनो
योऽधकारसंज्ञोऽजगरग्रहः तेन गिलितमतएवमृतकमिव विचेतनं स्वधर्माख्यं यदात्मावस्थानं प्रत्यक्प्रवणत्वं तदेव श्रेयस्तस्मिन्प्रवर्तयति किं
च यो भवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ॥ ७० ॥ आशापालैरिद्रादिभिः कमलकोशयुक्तैः तत्तुल्यैर्वाऽजलिभिः उपहतार्हणः इत्तार्धः ॥ ७१ ॥

यइहवावस्थिरचरनिकराणां निजनिक्तेतनानां मनइंद्रियासुगणाननात्मनः स्वयमात्मां तर्यामी प्रचोदयति
॥ ६९ ॥ यएवेमं लोकमतिकरालवदनां धकारसंज्ञाजगरग्रहगिलितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकंपया
परमकारुणिकईद्वयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां
भयमुदीश्यन्नटति ॥ ७० ॥ परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशां जलिभिरुपहतार्हणः ॥ ७१ ॥ अथ ह भग
वंस्तव चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वंदितमहमया तयामयजुः काम उपसरा मीति ॥ ७२ ॥ सूत उवाच
एवंस्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः ॥ यजूंष्यया तयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥ ७३ ॥ यजुर्भिरकरोच्छा
खादशपंचशतैर्विभुः ॥ जगृहुर्वाजसन्वस्ताः काण्वमाध्यंदिनादयः ॥ ७४ ॥ जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमंतुस्त
नयो मुनिः ॥ सुन्वांस्तुतस्तुतस्ताभ्यामेकैकां प्राहसंहितां ॥ ७५ ॥ सुकर्माचापितच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान् ॥
सहस्रं संहिताभेदं चक्रे साम्नांततो द्विजः ॥ ७६ ॥

यतएवंभूतस्त्वमथातः हस्फुटं अयातयामानि अन्यैर्यथावदविज्ञातानि
यजूंषितत्कामोहमुपसरामिभजामि ॥ ७२ ॥ एवंस्तुतः प्रसादितश्च ॥ ७३ ॥ पंचदशशाखाः याः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोन् सतैरिति
पाठे स एष याज्ञवल्क्यस्तैर्यजुर्भिरकरोदिति जगृहुः अधीतवंतः रविणाऽश्वरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यः वाजेन वेगेन वा संन्यस्तास्यक्ताः शाखा
बाजसनीसंज्ञास्ताः शाखा इति ॥ सामशाखाविभागमाह जैमिनेरिति तस्सुतः सुमंतुस्तुतः ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह
॥ ७५ ॥ तन्निष्पन्नः सान्यः महान् अतिमेधावी सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे साम्नांतं संहिताभेदं ततः तदनंतरं ॥ ७६ ॥

अ०

॥ १५ ॥

विप्रार्णामवमंत्राववज्ञाकर्त्रा मत्तोऽधीतमाशुत्यजेति ॥ ६३ ॥ देवरातसुतोयाज्ञवल्क्यः ॥ ६४ ॥ छर्दितस्यादानंविप्ररूपेणानुचितमि
ति तित्तिराः पक्षिविशेषाःभूत्वाआददुः ततश्चतैत्तिरीयाइतिप्रसिद्धाः सुपेशलाः अतिरम्याः बहुवचनमवांतरभेदविवक्षया ॥ ६५ ॥
काण्वमाध्यंदिनादिशाखाप्रसंगमाह याज्ञवल्क्यइत्यादिना गुरोर्वैशंपायनस्यव्यासेनविभज्यानुक्तत्वादविद्यमानानिअधिकानिगवेष
यन्मृगयन्सूपतस्थे सम्यक्नुष्टाव ईश्वरमृगदिवेदानां तथाचश्रुतिः ऋग्भिःपूर्वाह्नेदिविदेवईयतेयजुर्वेदेनतिष्ठतिमध्येअङ्गः सामवेदेना
स्तमयेमहीयतेवेदैरशून्यत्रिभिरेतिसूर्यइति ॥ ६६ ॥ नमोभगवतेतुभ्यमादित्याय योभगवानेकएवेमांलोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः तदेव

इत्युक्तोगुरुरप्याहकुपितोयात्सलंत्वया ॥ विप्रवमंत्राशिष्येणमदधीतंत्यजाश्रिति ॥ ६३ ॥ देवरातसुतःसो
पिछर्दित्वायजुषांगणं ॥ ततोगतोऽथमुनयोददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥ यजुषितित्तिराभूत्वातल्लोलुपत
याददुः ॥ तैत्तिरीयाइतियजुःशाखाआसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततोब्रह्मन्छंदांस्यधिगवेषयन् ॥ गु
रोरविद्यमानानिसूपतस्थेऽर्कमीश्वरं ॥ ६६ ॥ याज्ञवल्क्यउवाच ओंनमोभगवतेआदित्यायाखिलज
गतामात्मस्वरूपेणकालस्वरूपेणचतुर्विधभूतनिकायानांब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामंतर्हृदयेषुवहिरपिचाकाश
इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानोभवानेकएवक्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गा
भ्यामिमांलोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥ यदुहवावविबुधर्षभसवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराघ्नायविधिनो
पतिष्ठमानानामखिलदुरितवृजिनबीजावभर्जनभगवतःसमभिधीमहितपनमंडलं ॥ ६८ ॥

दर्शयति अखिलजगतामात्मस्वरूपेणांतर्हृदयेषुकालस्वरूपेणचबहिरपिवर्तमानइति अखिलजगतामित्यस्यप्रपंचः चतुर्विधेति हृदयां
तर्वीतित्वेऽपिजीववत्तेनोपाधिनाऽव्यवधीयमानोऽनाच्छाद्यमानः कालस्वरूपेणचेत्यस्यप्रपंचः क्षणेति क्षणलवादयोऽवयवास्तैरुप
चिताःसंवत्सरास्तेषांगणेनप्रत्यब्दमपादानंशोषणंविसर्गोदृष्टिस्ताभ्यामनेनगायत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यतानुवर्णिता ॥ ६७ ॥ द्वितीयपादा
र्थानुवर्णनेनस्तौति यदुहेति हेविबुधर्षभ हेसवितः यदप्यदोभगवतःतवमंडलंतपतितत्समभिधीमहीति सम्यगाभिमुख्येनध्यायेम पुनस्त
स्यैवसंबोधनं प्रत्यहंत्रिषवणं वैदिककर्ममार्गेणस्तुवतांभक्तानांयान्यखिलानिदुरितानितत्फलानिचवृजिनानिदुःखानि त्रेषांबीजमज्ञानं
चतेषामवभर्जनविनाशकहेतपनेति ॥ ६८ ॥

ऋक्समुदायरूपत्वात्बद्ध्वाख्यां नितरांप्रश्लेषेणगद्यमानत्वात्निगदाख्यं ॥ ५२ ॥ छंदःसुगीयमानत्वाच्छंदोगाख्यांसंहितां ॥ ५३ ॥
तत्रऋग्वेदशाखाविभागमाह पैलइति स्वसंहितां द्विधाविभज्य इंद्रप्रमितयेवाष्कलाय ऊचे ॥ ५४ ॥ सवाष्कलोपि स्वसंहितांचतुर्धाव्य-
स्य बोध्यादिभ्यांशिष्येभ्य आह हेभार्गव ॥ ५५ ॥ इंद्रप्रमितिरपि स्वांसंहितां स्वसुतं मांडूकेयमध्यापयामास तस्य मांडूकेयस्य शिष्यो देव-
मित्रः ॥ ५६ ॥ तत्सुतः मांडूकेयसुतः शाकल्यो वात्स्यादिषु पंचस्वधात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥ तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितांचे

पैलायसंहितामाद्यांबद्ध्वाख्यामुवाचह ॥ वैशंपायनसंज्ञायनिगदाख्यं यजुर्गणं ॥ ५२ ॥ साम्नांजैमिनये प्राह
तथा छंदोगसंहितां ॥ अथर्वांगिरसीनामस्वशिष्याय सुमंतवे ॥ ५३ ॥ पैलः स्वांसंहितामूच इंद्रप्रमितये मुनिः ॥
वाष्कलाय च सोप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकां ॥ ५४ ॥ चतुर्धाव्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ॥ पराश-
रायामित्रे इंद्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥ अध्यापयत्संहितां स्वां मांडूकेयमृषिकविं ॥ तस्य शिष्यो देवमित्रः
सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥ शाकल्यस्तत्सुतस्तांतुपंचधाव्यस्यसंहितां ॥ वात्स्यमुद्रलशालीयगोखल्य
शिशिरेष्वधात् ॥ ५७ ॥ जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहितां ॥ बलाकपैजवेतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः
॥ ५८ ॥ वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहितां ॥ चक्रे बालाय निर्भज्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥
बद्ध्वाः संहिताये ता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ॥ श्रुत्वैतच्छंदसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥ वैशंपायनशि-
ष्या वैचरकाध्वर्यवोऽभवन् ॥ यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांऽहः क्षपणं स्वगुरोर्ब्रतं ॥ ६१ ॥ याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो
भगवन्कियत् ॥ चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरं ॥ ६२ ॥

धाविभज्य चतुर्थं वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं

चकृत्वा बलाकादिभ्यश्चतुर्थो ददौ ॥ ५८ ॥ वाष्कलिः पूर्वोक्तस्य वाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाभ्यः उक्तसर्वशाखाभ्यः बालायन्यादयस्ता-
मादधुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥ ऋक्शाखोपसंहारपूर्वकं तच्छ्रवणफलमाह बद्ध्वाइति एतच्छंदसामेतेषां छंदसां ॥ ६० ॥ यजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखो-
त्पत्तिप्रस्तावमाह वैशंपायनशिष्या इत्यादिना चरकनामनिरुक्तमाह यच्चेरुरिति यद्यस्मात्ब्रह्महत्यां रूपमहः क्षपयतीति तथा तत्स्वगुरो-
रनुष्ठेयं ब्रतं तच्चरणाच्चरका इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तच्छिष्यः वैशंपायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां चरितेन कियत् सुदुश्चरमहं चरिष्यामीति ॥ ६२ ॥

इदानींततःसर्वप्रपंचोत्पत्तिप्रकारमाह तस्यहीति त्रयस्त्रिसंख्यायुक्ताभावाः यैरकारोकारमकारैर्धार्यते तत्कारणत्वात्तानेवाह गुणाःस
त्वादयःनामानिऋग्यजुःसामानि अर्थाभूर्भुवःस्वर्लोकः वृत्तयोजायदाद्याः ॥ ४२ ॥ ततस्तेभ्योवर्णेभ्यः अक्षराणांसमाम्नायंसमाहारं
तमेवाह अंतस्थाः यरलवाःऊष्माणःशषसहाःस्वराअकाराद्याः स्पर्शाःकादयः ऋस्वदीर्घाश्च आदिशब्दाज्जिह्वामूलीयादयः तएवलक्ष
णंस्वरूपंयस्यतं ॥ ४३ ॥ विभुःचतुर्मुखस्वरूपोभगवान् असृजदितिपूर्वस्यैवानुपंगः चातुर्होत्रविवक्षयाचत्वारोहोत्रोपलक्षिताऋत्विज
श्चतुर्होतारः तैरनुष्ठेयंहोत्राध्वर्यवादिंकर्मचातुर्होत्रं तद्विवक्षया ॥ ४४ ॥ पुत्रान्मरीच्यादीन् तान्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादि

तस्यत्यासंख्योवर्णाअकाराद्याभृगूद्वह ॥ धार्यतेयैस्त्रयोभावागुणनामार्थवृत्तयः॥४२॥ततोऽक्षरसमाम्नाय
मसृजद्भगवानजः॥अंतस्थोऽम्स्वरस्पर्शऋस्वदीर्घादिलक्षणं॥४३॥तेनासौचतुरोवेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः॥
सव्याहृतिकान्सोकारांश्चातुर्होत्रविवक्षया॥४४॥पुत्रानध्यापयत्तांस्तुब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ॥ तेतुधर्मोपदे
ष्टारःस्वपुत्रेभ्यःसमादिशन्॥४५॥तेपरंपरयाप्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः॥चतुर्युगेष्वथव्यस्ताद्वापरादौमहर्षि
भिः॥४६॥क्षीणायुषःक्षीणसत्वान्दुर्मेधान्वीक्ष्यकालतः॥वेदान्ब्रह्मर्षयोव्यस्यन्हृदिस्थाच्युतनोदिताः॥४७॥
अस्मिन्नप्यंतरेब्रह्मन्भगवाँल्लोकभावनः ॥ ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्याचितोधर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥ पराशरात्सत्यव
त्यामंशांशकलयाविभुः ॥ अवतीर्णोमहाभागवेदंचक्रेचतुर्विधं ॥ ४९ ॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नांराशीनुत्थृत्य
वर्गशः ॥ चतस्रःसंहिताश्चक्रेमंत्रैर्मणिगणाइव ॥ ५० ॥ तासांसचतुरःशिष्यानुपाहूयमहामतिः ॥ एकैकांसं
हितांब्रह्मन्नेकैकस्मैददौविभुः ॥ ५१ ॥

निपुणान् ॥ ४५ ॥ एवंचतुर्युगेषुप्राप्ताःद्वापरादौद्वापरमादिर्यस्यतदं
त्यांशलक्षणस्यकालस्यतस्मिन्द्वापरान्तेवेदविभागप्रसिद्धेः शंतनुसमकालव्यासावतारप्रसिद्धेश्च व्यस्ताविभक्ताः ॥ ४६ ॥ तत्रहेतुःक्षी
णायुषोजनान् तर्हिपुरुषबुद्धिप्रभवत्वादनादरणीयंस्यादित्याशंक्याह हृदिस्थेति ॥ ४७ ॥ एवंसामान्प्रतोवेदविभागक्रममुक्त्वावैवस्यत
मन्वंतरेविशेषतोनिरूपयितुमाह अस्मिन्नपीति ॥ ४८ ॥ अंशोमायातस्यांशः सत्वं तस्यकलयाअंशेनअवतीर्णःसन् ॥ ४९ ॥ चातुर्वि
ध्यमेवाह ऋगिति ऋगदिमंत्राणाराशीन्वर्गशः तत्तत्प्रकरणभेदैरुत्थृत्य यथाऽनेकविधमणिराशोः मणिगणाः पद्मरागादयोविविच्योत्थि
यते तद्वदुद्भूत्यतैर्मंत्रैश्चतस्रःऋगादिसंहिताश्चक्रे ॥ ५० ॥ तासांसंहितानांमध्येएकैकां ॥ ५१ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुप्रणमति नमइति कृष्णाय व्यासाय अध्यगामधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥ इमांसंहितामध्यगामित्युक्तं तत्रपुराणसंहिता
विभागं विशेषतो बुभुत्सुर्वेदविभागमपि प्रसंगात्पृथक्पृच्छति पैलादिभिरिति हेसौभ्या ॥ ३६ ॥ तत्रप्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह समाहिता
त्मनइत्यष्टभिः ब्रह्मणो हृदयआकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेश्रोत्रनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते ॥ ३७ ॥ प्रसं
गान्नादोपासकानां मोक्षफलमाह यस्यनादस्योपासनया आत्मनोमलं धूत्वा अपोस्य कथं भूतं मलं तमाह द्रव्यमधिभूतं क्रियाअध्यात्मं
कारकमधिदैवं एवं त्रिधा भूतां आख्यायस्येति तथातं ॥ ३८ ॥ त्रिवृत्त्रिमात्रः कंठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाणस्योकारस्याक्षरसमाप्त्रायांतर्भा
वात् सूक्ष्मतयातं विशिनष्टि अव्यक्तः प्रभवो यस्य सः तदेवाह स्वराट्स्वतएव तद्विप्रकाशमानः तमेव कार्येण लक्षयति यत्तदिति नपुंसक

नमो भगवते तस्मै कृष्णाय कुंठमेधसे ॥ यत्पादांबुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमां ॥ ३५ ॥ शौनक उवाच पै
लादिभिरव्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ॥ वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहिनः ॥ ३६ ॥ सूत उवाच
समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ तदाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ ३७ ॥ यदुपासनया ब्र
ह्मन्योगिनो मलमात्मनः ॥ द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धूत्वायांत्यपुनर्भवं ॥ ३८ ॥ ततोऽभूत्त्रिवृदोकारो योऽव्यक्त
प्रभवः स्वराट् ॥ यत्तल्लिंगं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥ शृणोति यद्दमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ॥ येन
वाभ्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाशात्मनः ॥ ४० ॥ स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥ स सर्वमंत्रोपनि
षद्देवीजंसनातनं ॥ ४१ ॥

तल्लिंगशब्दविशेषणत्वात् लिंगमकं ॥ ३९ ॥ कोसौ परमात्मा तमाह शृ
णोतीति इमं स्फोटं अव्यक्तमोकारं ननु जीवएव तं शृणोतुनेत्याह सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिना अवृत्तिकेपिश्रोत्रे सति जीवस्तु करणाधीन
त्वान्तदाश्रोता तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः ईश्वरस्तु नैवं यतः शून्यदृक् शून्येपीन्द्रियवर्गदृक्ज्ञानं यस्य तथाहि सुप्तो यदा
शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा जीवः श्रोता लीनेन्द्रियत्वात् अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति स यथा परमात्मैव तद्वत् कोऽसावोकारस्तं
विशिनष्टिसार्धेन येन वाक्बृहती व्यज्यते यस्य च तदद्याकाशे आत्मनः सकाशाद्यक्तिः अभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥ किंच स्वधाम्नः स्वस्याश्र
यः कारणं यत्ब्रह्मतस्य किंच परमात्मांशभूतसमस्तदेवतावाचकोपीत्याशयेनाह सइति सर्वमंत्राणामुपनिषद्द्रहस्यं सूक्ष्मरूपमित्यर्थः
तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणं बीजत्वेप्यविकारं तस्मात् सनातनं सदैकरूपं तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

कथं तद्दिमायातत्कार्यनिवृत्तिरित्याशंक्यश्रीः स्वस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्गजनात्सर्वानर्थनिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुपसंहरति नयत्रेति पंच
भिः दंभीति माया कपटवानयं पुमानित्येवंभूतायां बुद्धावमरुदुल्लिख्यमानायासेत्यर्थः सा आत्मवादे क्रियमाणे आत्मवादिभिर्यत्राभ
यानविराजितानप्रकाशिता किंतु भीतेव स्वकार्यमोहादिकमकुर्वती कथंचिद्वर्ततइति प्रतिपादितेत्यर्थः तदुक्तं तस्मै नमो भगवते वासुदेवा
यधीमहि। यन्मायया दुर्जययामां ब्रुवंति जगद्गुरुं। विलज्जमानयायस्य स्थातुमीक्षापथे मुया। विमोहिता विकथंते ममाहमिति दुर्धियइति किं
च यद्यस्मिन् तदाश्रयः मायाश्रयो विविधो वादोऽपि नास्ति विशेषविषयत्वाद्दिवादानांतस्य विशेषातीतत्वादिति भावः संकल्पविकल्पा
वृत्तयो यस्य तन्मनोपियन्न नास्ति संकल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् ॥ ३० ॥ किंच सृज्यं कर्म सृजताकारकवर्गेण सह उभयोः सृ

नयत्रदंभीत्यभयाविराजितामायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ॥ नयद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मनश्च संक
ल्पविकल्पवृत्तियत् ॥ ३० ॥ नयत्रसृज्यं सृजतोभयोः परंश्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहं ॥ तदेतदुत्सादितवा
ध्यवाधकं निषिद्धचोर्मीन्विरमेत्स्वयं मुनिः ॥ ३१ ॥ परंपदं वैष्णवमामनंति तद्यन्नेति नेतीत्यतदुत्सि सृक्षवः ॥
विसृज्यदौरात्म्यमनन्यसौहृदाहदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥ तएतदधिगच्छंति विष्णोर्यत्परमंपदं ॥
अहंममेतिदौर्जन्यं नयेषादेहगेहजं ॥ ३३ ॥ अतिवादांस्ति तिक्षेतनावमन्येतकंचन ॥ नचेमंदेहमाश्रित्य वैरं
कुर्वीतकेनचित् ॥ ३४ ॥

ज्यस्रष्टोः परंसाध्यंश्रेयःफलमपि अतस्त्रिभिः सृज्यस्रष्टृफलैरन्वितो जीवश्च अहंकारात्मको यत्र
नास्ति अतएवोत्सादितौ निरस्तौ वाध्यवाधकौ यस्मिन् तदेतत्स्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थः तत्तस्मिन्नुर्मानहंकारादीन्निषिध्यविरमेत् विशेष
षेणक्रीडेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यतस्तद्वैष्णवंपदमामनंतीत्याह परमिति यदेतत्तदेव परं वैष्णवंपदं स्वरूपमामनंति के अतत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्सि
सृक्षवः त्यक्तुमिच्छवः यतः अनन्यसौहृदाः नास्ति अन्यस्मिन्सौहृदयेषांते कुतः दौरात्म्यदेहाद्यहंभावं विसृज्य देहे अहंकाराभावात् अ
न्यत्रसौहृदं नास्ति अतस्सक्तुमिच्छवइत्यर्थः कथंनेति नेतीत्येवमत्र विद्वदनुभवमपि प्रमाणयति हृदोपगुह्यध्यानादिना ततः समाहितैरवसि
तं निश्चितं यद्वा अवसितमवबद्धमात्मतया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तावधिकारिणो दर्शयति तएतदिति देहजमइमिति गेहजं ममे
ति ॥ ३३ ॥ तस्याप्युपायमाह अतिवादानिति ॥ ३४ ॥

भा.दा.

॥१२॥

कृत्विजःप्रत्याह सहेंद्रःइंद्रसहितःकिमिति नपात्यते ॥ २० ॥ तद्राज्ञोवचःश्रुत्वाआजुहुवुः साक्षेपमाद्धानंदर्शयति तक्षकेति इहाग्रीआ
शुपत मरुत्वतामरुद्रणवताइंद्रेणसह ॥ २१ ॥ ब्राह्मणैरुक्तैराक्षेपैः परुषवाक्यैः सतक्षकः तक्षकेणसह ॥२२ ॥ अंगिरसःपुत्रोबृहस्पतिः
प्राह ॥२३ ॥ २४ ॥ भवतुनामाजरामरःतथाऽपिपितृमारकंधक्ष्यामीतिचेत्तत्राह जीवितमिति गतिःपरलोकः अतोदुर्मरणनिमित्तापि
तुर्दुर्गतिरनेनकृतेत्यपिनशंकनीयमित्यर्थः ॥ २५ ॥ कथमन्यःसुखदुःखप्रदानानास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादितिचेत्तत्राह सर्पादि
नाजंतुः पंचत्वमृत्युमृच्छतिप्रार्प्तातीतियत् तदारब्धकर्मैवभुंक्ते स्वकर्मप्रयुक्ताएवसर्पादयो नस्वतंत्राइतिभावः ॥ २६ ॥ संस्थीयेत समा

पारीक्षितइतिश्रुत्वाप्राहृत्विजउदारधीः॥ सहेंद्रस्तक्षकोविप्रानाग्रीकिमितिपात्यते॥ २० ॥तच्छ्रुत्वाजुहुवुर्वि
प्राःसहेंद्रंतक्षकंमखे ॥ तक्षकाशुपतस्वहसहेंद्रेणमरुत्वता ॥ २१ ॥ इतिब्रह्मोदिताक्षेपैःस्थानादिंद्रःप्रचालि
तः ॥ बभूवसंभ्रांतमतिःसविमानःसतक्षकः॥ २२ ॥तंपतंतंविमानेनसहतक्षकमंचरात् ॥ विलोक्यांगिरसः
प्राहराजानंतंबृहस्पतिः ॥ २३ ॥ नैपत्वयामनुष्येंद्रवधमर्हति सर्पराट् ॥ अनेनपीतममृतमथवाअजरामरः॥
॥२४॥जीवितंमरणंजंतोर्गतिःस्वनैवकर्मणा ॥ राजंस्ततोऽन्योनान्यस्यप्रदातासुखदुःखयोः॥ २५ ॥सर्पचौ
राग्निविद्युद्भ्यःक्षुत्तृड्व्याध्यादिभिर्नृप ॥ पंचत्वमृच्छतेजंतुर्भुक्तआरब्धकर्मतत् ॥२६॥तस्मात्सत्रमिदंराजसं
स्थीयेताभिचारकं ॥ सर्पाअनागसोदग्धाजनैर्दिष्टंहिभुज्यते ॥ २७ ॥ इत्युक्तःसतथेत्याहमहर्षेर्मानयन्वचः ॥
सर्पसत्रादुपरतःपूजयामासवाक्पतिं ॥२८॥सैषाविष्णोर्महामायाऽबाधयाऽलक्षणायया ॥मुह्यंत्यस्यैवात्म
भूताभूतेषुगुणवृत्तिभिः ॥ २९ ॥

प्यतां अभिचारकं हि साफलं दिष्टं प्राचीनं कर्म अतः सर्पादृष्टप्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति भा
वः ॥२७॥ वाक्पतिं बृहस्पतिं ॥२८॥ ननु कथं विदुषामप्येवं संमोहः यतो ब्रह्मकोपात्परीक्षितो मृत्युः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्रा
ह सैषेति तस्यामहत्वं दर्शयति अलक्षणानलक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः कासावित्यत आह यथाऽस्य विष्णोरेवात्मभूता आत्मां
शभूताः प्राणिनः गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः सह भूतेषु देहेषु मुह्यंति बाध्यबाधकतां ब्रजंतीत्यर्थः ननु श्रवणादिना बाधितया कुतो मो
हः स्यात्तत्राह अबाधया बाधितुमशक्यया ॥२९॥

अ०६

॥१२॥

ननु किं प्राणत्यागेन किंचित्कालं ज्ञाननिष्ठो भवेत्तत्राह अज्ञानं चेति चकारात्तत्संस्कारश्च तच्च त्वत्कृत्यैवेत्याह भवतेति ॥ ७ ॥ ८ ॥
 आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनः आत्मनि प्रत्यक्प्रकाशे समाधाय परमात्मानं दध्यौ अस्पंदासुःलीनप्राणः यथातरुः स्थाणुः ॥ ९ ॥ तमे
 वविशिनष्टि प्राक्कूले प्रागये बर्हिषिदर्भे ॥ १० ॥ तदेवं ब्रह्मभूते तस्मिन् तक्षकामनादिकंपिष्टपेषणमिवाभवदिति दर्शयति तक्षक इति त्रि
 भिः हेविप्राः ॥ ११ ॥ तं विषचिकित्स्यापरीक्षिद्रक्षणेन द्रव्यार्जनायागच्छंतं तत्र स्थालीढवटवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरंकुरादिक्रमेणो

अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ॥ भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदं ॥ ७ ॥ सूत उवाच इत्युक्तस्तम
 नु ज्ञाप्य भगवान्वा दरायणिः ॥ जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥ परीक्षिदपिराजर्षिरात्मन्यात्मा
 नमात्मना ॥ समाधाय परं दध्यावस्पंदासुर्यथा तरुः ॥ ९ ॥ प्राक्कूले बर्हिष्यासी नो गंगा कूल उदङ्मुखः ॥ ब्रह्मभू
 तो महायोगीनिःसंगश्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥ तक्षकः प्रहितो विप्राः क्रुद्धेन द्विजसूनुना ॥ हंतुकामो नृपंगच्छन्द
 दर्शपथिकश्च ॥ ११ ॥ तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणं ॥ द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशचरुपं ॥ १२ ॥
 ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहो हि गरलाग्निना ॥ बभूव भस्मसात्सयः पश्यतां सर्वदेहिनां ॥ १३ ॥ हाहाकारो महानासी
 दुर्विखैद्विषुसर्वतः ॥ विस्मितात्त्यभवन्सर्वदेवासुरनरादयः ॥ १४ ॥ देवदुंदुभयोने दुर्गधर्वाप्सरसोजगुः ॥
 वटपुःपुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥ १५ ॥ जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितं ॥ तथा जुहावसं
 क्रुद्धां नागान्सत्रे सह द्विजैः ॥ १६ ॥ सर्पसत्रे समिद्धाग्नीदत्तमानान्महोरगान् ॥ दृष्ट्वेद्रंभयसंविभ्रस्तक्षकः शर
 णं ययौ ॥ १७ ॥ अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजापारीक्षितो द्विजान् ॥ उवाच तक्षकः कस्मान्न दत्त्येतोरगाधमः ॥ १८ ॥
 तं गोपायति राजेंद्रशक्रः शरणमागतं ॥ तेन संस्तंभितः सर्पस्तस्मान्नाग्नीपतत्यसौ ॥ १९ ॥

स्थापनाद्विषहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः संतर्प्य ततो निवर्त्य द्विजरूपेण तिरोहितः सन्नदशत् ॥ १२ ॥ तच्च पुत्रकृत्यमिव जातमित्याह ब्रह्म
 भूतस्येति ॥ १३ ॥ तत्र क्षणं सर्वेषां दुःखं च ततः परमुत्सवं चाह द्वाभ्यां हाहाकार इति ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रासंगिकमाह जनमेजय इत्यादि
 सर्पाभिचारसत्रे द्विजैः सह वर्तमानः यथा वदा जुहाव जुहावेति वा सर्वसर्पावाहने कारणमाह संक्रुद्ध इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कस्मा
 त्तक्षको न दत्तेत्युक्ताः संतो द्विजा ऊचुः तमिति तेन इंद्रेण असौ सर्पः ॥ १९ ॥

भा.द्वा.

॥ ११ ॥

विषयुक्तैराननैर्दशंतपसंतक्षकं लेलिहानंसर्पं यद्वालेलिहानंजिह्वाभिरोष्ठप्रांतंसनिष्येषमास्वादयंतं आत्मनःपृथक् ॥ १२ ॥ हरेश्चे
ष्टां आत्मात्वंयःपृष्टवान् तदेतत्तेकथितं शिष्यस्यकृतार्थतापरीक्षणायपृच्छतिकिमिति ॥ १३ ॥ इतिद्वादशेटीकायांपंचमोऽध्यायः ॥
॥ ५ ॥ ७॥ षष्ठेपरीक्षितोमोक्षःसर्पहोमादितस्मुतात् ॥ वेदशास्त्रविभागोक्तौत्रिवेदिव्यासवर्णनं ॥ १ ॥ एतत्पुराणंनिशम्यनिखिलात्माह
रिस्तंपश्यति निखिलंचात्मनिपश्यतीतितथातेन अतःसमेन नतेनअवनतेनमूर्ध्नातत्पादतलमुपसृत्य तत्पादौशिरसिनिधायेत्यर्थः ॥ १ ॥

दशंतक्षकंपादेलेलिहानंविषाननैः ॥ नद्रक्ष्यसिशरीरंचविश्वंचपृथगात्मनः ॥ १२ ॥ एतत्तेकथितंतातयथा
त्मापृष्टवान्प ॥ हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टांकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेद्वादशस्कं
धेप्रमाणलक्षणं नामपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ७॥ ७॥ सूतउवाच एतन्निशम्यमुनिनाऽभिहितं
परीक्षिद्वासात्मजेननिखिलात्मदृशासमेन ॥ तत्पादपद्ममुपसृत्यनतेनमूर्ध्नावद्वांजलिस्तमिदमाहसविष्णु
रातः ॥ १ ॥ राजोवाच सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मिभवताकरुणात्मना ॥ श्रावितोयच्चमेसाक्षादनादिनि
धनोहरिः ॥ २ ॥ नात्यद्भुतमहंमन्येमहतामच्युतात्मनां ॥ अज्ञेषुतापतप्तेषुभूतेषुयदनुग्रहः ॥ ३ ॥ पुराणसंहि
तामेतामश्रौष्मभवतोवयं ॥ यस्यांखलूत्तमश्लोकोभगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥ भगवंस्तक्षकादिभ्योमृत्युभ्यो
नविभेम्यहं ॥ प्रविष्टोब्रह्मनिर्वाणमभयंदर्शितंत्वया ॥ ५ ॥ अनुजानीहिमांब्रह्मन्वाचंयच्छाम्यधोक्षजे ॥ मु
क्तकामाशयंचेतःप्रवेश्यविसृजाम्यसून् ॥ ६ ॥

सिद्धःकृतार्थोऽस्मि यतःअनुगृहीतोऽस्मि अनुग्रहमेवाह यद्यस्मात्श्रावितःचशब्दात्प्राप्तिसाधनंच ॥ २ ॥ करुणात्मतामभिनंदतिद्वाभ्यां
नात्यद्भुतमिति ॥ ३ ॥ अश्रौष्मश्रुतवंतः भक्तःसकाशात् ॥ ४ ॥ सिद्धोऽस्मीत्युक्तंतदेवाविष्करोति भगवन्निति यतःत्वयादर्शितंब्रह्मप्र
विष्टः कथंभूतं अभयं यतोनिर्वाणंकैवल्यरूपं ॥ ५ ॥ किंभूयःश्रोतुमिच्छसीतियदुक्तंतत्रसिद्धोऽहंनकिंचिच्छ्रोतुमिच्छामिकेवलमनु
ज्ञांदेहीत्याहअनुजानीहीति वाचमित्युपलक्षणंसर्वैर्द्वियाणां वाचंनियम्यकिंकरिष्यसितदाह मुक्ताःकामाशयाःतद्वासनायेन तच्चेतः
अधोक्षजेप्रवेश्यअसून्विसृजामि ॥ ६ ॥

अ०५

॥ ११ ॥

यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनोजन्मादिसंसारध्रुमः तस्मादुपाधिनिवृत्तौमुच्यतइतिसदृष्टांतमाह घटइति यथापुराघटोपाधेःपूर्वमिवपुन
घटेभिन्नेतदंतर्वर्त्यवकाशःआकाशएवस्याद्यथा एवंदेहेष्टेतेतच्चज्ञानेनलीनेसति ॥ ५ ॥ ज्ञानेनलयंभावयितुंमायाकृतमात्मनोदेहाद्यु-
पाधिसंबंधप्रकारमाह मनइति मनआत्मनोदेहादीन्सृजति तच्चमनोमायांसृजति ततोमायाद्युपाधिसमुदायाज्जीवस्यसंसृतिर्नवस्तुतः
॥ ६ ॥ एतदेवसदृष्टांतमाहसार्धेन स्नेहेति दीपस्यज्योतिषःदीपत्वंज्वालारूपःपरिणामः तत्रतैलस्थानीयंकर्म तदधिष्ठानीयंमनः वर्ति
स्थानीयोदेहः अग्निसंयोगस्थानीयश्चैतन्याध्यासःदीपस्थानीयःसंसारइतियोज्यं देहकृतःदेहनिबंधनः यद्वा देहकृतोमनसः नचात्मनः
॥ ७ ॥ अतोदीपवत्संसारएव नश्यति नत्वात्माज्योतिर्वदित्याह नेति ननुतत्रप्रतीयमानःआत्माकृतइत्यतआह यइति व्यक्ताव्यक्तयोः

घटेभिन्नेयथाकाशआकाशःस्याद्यथापुरा ॥ एवंदेहेष्टेतेजीवोब्रह्मसंपद्यतेपुनः ॥ ५ ॥ मनःसृजतिवैदेहान्गु-
णान्कर्माणिचात्मनः ॥ तन्मनःसृजतेमायांततोजीवस्यसंसृतिः ॥ ६ ॥ स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्निसंयोगोयावदीय-
ते ॥ ततोदीपस्यदीपत्वमेवंदेहकृतोभवः ॥ रजःसत्वतमोवृत्त्याजायतेऽथविनश्यति ॥ ७ ॥ नतत्रात्मास्वयंज्यो-
तिर्योव्यक्ताव्यक्तयोःपरः ॥ आकाशइवचाधारोध्रुवोऽनंतोपमस्ततः ॥ ८ ॥ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवा-
मृशप्रभो ॥ बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्यावासुदेवानुचितया ॥ ९ ॥ चोदितोविप्रवाक्येननत्वांधक्ष्यतितक्षकः ॥
मृत्यवोनोपधक्ष्यंतिमृत्यूनांमृत्युर्माश्वरं ॥ १० ॥ अहंब्रह्मपरंधामब्रह्माहंपरमंपदं ॥ एवंसमीक्षन्नात्मानमा-
त्मन्याधायनिष्कले ॥ ११ ॥

स्थूलसूक्ष्मदेहयोःपरःअन्यः अतःस्वयंज्योतिः परत्वंप्रपंचयति आकाशइवेति आधारोदेहादेःप्रपंचस्य ध्रुवोनिर्विकारः नास्त्यंतउप-
माचयस्यसोऽनंतोपमः ततोविभुः ॥ ८ ॥ अतस्त्वमेवंचितयेत्याह एवमिति आत्मस्थंदेहाद्युपाधिस्थितं आमृशविचारय अनुमानग-
र्भिण्याद्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकयुक्तया ॥ ९ ॥ एवंचसतित्वांतक्षकोनदहेदित्याह चोदितइति तत्रहेतवः मृत्यवइति मृत्युहेतवः ॥ १० ॥
विमर्शप्रकारंदर्शयन् तक्षकादर्शनंदर्शयतिद्वाभ्यां योऽहंसब्रह्मैव यद्ब्रह्मतदहमेवेतिसमीक्षन् तत्राहंब्रह्मेतिभावनयाजीवस्यशोकादिनि-
वृत्तिः ब्रह्माहमितिभावनयाचब्रह्मणःपारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीतिव्यतिहारोदर्शितः निष्कलेनिरुपाधौ आत्मनिब्रह्मणि ॥ ११ ॥

श्रोनुरादरदाढ्यायसंप्रदायप्रवृत्तिमाह पुराणसंहितामिति त्रिभिः ॥ ४० ॥ सवैवादरायणः प्रीतः सन्मद्यमिमांसहितां प्राहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥ असौ दूत इति पुरतः स्थितमंगुल्यानिर्दिश्याह नैमिषालये निमिषारण्यस्थाने ॥ ४२ ॥ इति द्वादशोटीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 पंचमेतुसमासेन परब्रह्मोपदेशतः ॥ राजस्तक्षकसंदंशान्वृत्युभीतिनिवारणं ॥ १ ॥ एतत्पुराणं शृण्वन्नभयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थं ननु स्मारयति अत्रेति अयं भावः जगतः कर्ता ब्रह्माऽपियस्य प्रसादजः प्रसादोऽत्र ज्योतिर्हर्षः ततो जातत्वात्परतंत्रः सर्वसंहर्तारुद्रश्च यस्य क्रोधसंभवः ननु स्वतंत्रः स विश्वस्यात्मानियंता भगवानत्रानुवर्ण्यते अतएवं भूतं भगवंतं शृण्वतः कुतोऽन्यस्माद्भयशंकेति ॥ १ ॥ त्वंपुनः कृता पुराणसंहितामेतामृपिनारायणोऽव्ययः ॥ नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४० ॥ सवैमल्यं महाराज भगवान्वादरायणः ॥ इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमितां ॥ ४१ ॥ एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ॥ दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान्हरिः ॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मारुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥ त्वंतुराजन्मरिप्येति पशुबुद्धिमिमांजहि ॥ नजातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नक्ष्यसि ॥ २ ॥ न भविष्यसि भूत्वा त्वंपुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजांकुरवद्देहादेर्व्यतिरिक्तो यथाऽनलः ॥ ३ ॥ स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पंचत्वाद्यात्मनः स्वयं ॥ यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा त्यजोऽमरः ॥ ४ ॥

र्थ एवेत्यनुस्मारयति त्वं त्विति पशुबुद्धिमविवेकं यस्मान्न नक्ष्यसि कुत इत्यत आह नजात इति यथा देहः प्रागभूत एवाद्यजातो नक्ष्यति नचैवं त्वंपूर्वनाभूः नचाद्यजातोऽसि अतो न नक्ष्यसि ॥ २ ॥ ननु बीजांकुरवत्स्वस्मात्पुत्ररूपेण स्वयमेव भवति यथा ह श्रुतिः अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे आत्मा वैपुत्रनामाऽसि स जीवशरदः शतमिति ततः पुनरंकुरात् बीजमिव पौत्रादिरूपेणापि स्वयमेव भवति पिता पुत्रेण पितृमान्यो नियोनाविति श्रुतेः अतस्तेषु न श्रुतस्य कथं न नक्ष्यामीति चेत्तत्राह न भविष्यसीति भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजांकुरवन्न भविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तत्वं यथाऽनलः काष्ठात् देहाद्देहो जायते नात्मेति भावः ॥ ३ ॥ जन्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टान्तेन प्रपंचयति स्वप्ने यथात्मनः शिरश्छेदं स्वयंपश्यति एवं जागरणेऽपि यथायस्माद्देहस्य पंचत्वादिकं पश्यति ततस्तद्देवात्मन इदं भवमात्रं वस्तुतश्चात्माऽजोऽमरश्चेत्यर्थः तदुक्तं आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ॥ न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोऽद्वयलक्षण इत्यादि ॥ ४ ॥

अतएवाहंकारनाशेस्वरूपदर्शनंभवतीतिनेत्रैर्दृष्टान्तेनाह घनइति आत्मनःउपाधिःजिज्ञासयाविचारेण तर्हितदाअनुस्मरेत् ब्रह्माहमि
तिपश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सोऽयमात्यंतिकःप्रलयइत्युपसंहरति यदैवमिति विवेकहेतिनाज्ञानशस्त्रेणअहंकारमेवात्मबंधनं अच्युतंपरि
पूर्णमात्मानमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ नित्यप्रलयमाह नित्यदेति ॥ ३४ ॥ कुतइत्यतआह कालेति परिणामिनांनदीप्रवाहप्रदीपज्वा
लादीनांयाउच्चनीचावस्थास्ताःकालरूपस्रोतसोवेगेनाशुद्ध्यमाणस्यदेहादेर्दृश्यमानाः तद्देवनित्यदाजन्मप्रलयहेतवोभवन्ति ॥ ३५ ॥
ननुदेहःप्रतिक्षणंप्रध्वंसीप्रतिक्षणमवस्थाभेदस्यविद्यमानत्वात् प्रदीपादिवदित्यनुमानं यदिप्रतिक्षणमवस्थाभवन्तिर्तर्हि किंनदृश्यते अतो

घनोयदाऽर्कप्रभवोविदीर्यतेचक्षुःस्वरूपंरविमीक्षतेतदा ॥ यदात्यहंकारउपाधिरात्मनोजिज्ञासयानस्यतित
र्ह्यनुस्मरेत् ॥ ३२ ॥ यदैवमंतेनविवेकहेतिनामायामयाहंकरणात्मबंधनं ॥ छित्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठ
तेतमादुरात्यंतिकमंगसंप्लवं ॥ ३३ ॥ नित्यदासर्वभूतानांब्रह्मादीनांपरंतप॥उत्पत्तिप्रलयावेकेसूक्ष्मज्ञाःसंप्र
चक्षते ॥ ३४ ॥ कालस्रोतो जवेनाशुद्ध्यमाणस्यनित्यदा ॥ परिणामिनामवस्थास्ताजन्मप्रलयहेतवः ॥ ३५ ॥
अनाद्यंतवताऽनेनकालेनेश्वरमूर्तिना ॥ अवस्थानैवदृश्यंतेवियतिज्योतिषामिव ॥ ३६ ॥ नित्यानैमित्तिकश्चै
वतथाप्राकृतिकोलयः ॥ आत्यंतिकश्चकथितःकालस्यगतिरीदृशी ॥ ३७ ॥ एताःकुरुश्रेष्ठजगद्विधातुर्नाराय
णस्याखिलसत्वधाद्यः ॥ लीलाकथास्तेकथिताःसमासतःकार्त्स्न्येननाजोप्यभिधातुमीशः ॥ ३८ ॥ संसारसिं
धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यःप्लवोभगवतःपुरुषोत्तमस्य ॥ लीलाकथारसनिषेवणमंतरेणपुंसोभवेद्विविध
दुःखद्वार्दितस्य ॥ ३९ ॥

हेतुरसिद्धइत्याशंक्याह अनाद्यंतवताकालेनजायमानावस्थानैवलक्ष्यं
ते आकाशेगच्छतांज्योतिषांचंद्रादीनांगमनावस्थाविशेषाःयथानैवलक्ष्यंतेतद्वत् अतोयथातेषांप्रदेशांतरप्राप्त्याप्रतिक्षणंगत्यवस्थाःक
ल्प्यंतेतद्वत् अत्रापितारुण्यादिदर्शनेनमध्यवर्तिन्योऽवस्थाःकल्प्यंतइतिनहेतुरसिद्धइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ उपसंहरति नित्यइति ॥ ३७ ॥
पुराणार्थमुपसंहरति एताइति लीलाविषयाःकथाअजोब्रह्माःपिकात्स्न्येनाभिधातुंनेशः ॥ ३८ ॥ अनुयदिसाकल्येनाभिधातुंनशक्यं
ते तर्हि किंतदभिधानेनतच्चाह संसारेति विविधदुःखमेवदवोदावानलः तेनार्दितस्यपीडितस्यातउत्तितीर्षोःपुंसःभगवतोद्यालीलास्ताःसां
कथास्तासांरसःतन्निषेवणमंतरेणान्यःप्लवःतरणसाधनंनभवेत् उपायांतरासंभवात् तत्कथाश्रवणमेवयथाशक्तिनिषेव्यमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ननुकार्याभावेकारणत्वंब्रह्मणःकुतोघटेत सत्यं तदपिनातीवसत्यमित्याह यदिति सामान्यंकारणंविशेषःकार्यंतद्रूपेणान्योऽन्यापाश्रयात् परस्परापेक्षत्वेननिरूपणासहत्वादित्यर्थः अतःकारणत्वमवधित्वंव्यापकत्वमित्यादिकमपियत्परोक्षत्वादाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्तुइत्यर्थः यद्वा तत्रैवहेत्वंतरमेतत् यदुपलभ्येतसभ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात्स्वभवत् अन्योऽन्यापाश्रयादितीदमपिहेत्वंतरंगुणगुणीतिविशेषण विशेष्यव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेणपरस्पराधीनसिद्धत्वात्तथाभूतस्यप्रवदितिनिगमनं अतोयदाद्यंतवत्तत्सर्वमवस्त्वित्यर्थः ॥ २७ ॥ तदेवमने कैर्हेतुभिःप्रपंचस्यासत्त्वंप्रसाधितं तत्रशंका ननुप्रपंचस्यापिप्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्वंकिनस्यादितितत्राह विकारइति ख्यायमानःप्रकाशमानोऽपिविकारःप्रपंचःप्रत्यगात्मप्रकाशंविनाअणुमात्रोऽपिनिरूप्योऽस्ति तंविनानिरूप्यःस्याच्चेत्तर्हि सोऽपिचित्समःस्यात् चिद्रूपेणात्मनासमःस्वप्रकाशोभवेत् तथाचसतिसोप्यात्मवत्स्यात् एकरूपःस्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ कुतइत्यतआह नहीति ननुसत्यस्याप्यात्मयत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येतसभ्रमः ॥ अन्योऽन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यंतवदवस्तुयत् ॥ २७ ॥ विकारःख्यायमानोऽपिप्रत्यगात्मानमंतरा ॥ ननिरूप्योऽस्यणुरपिस्याच्चेच्चित्समआत्मवत् ॥ २८ ॥ नहिसत्यस्यनानात्वमविद्वान्यदिमन्यते ॥ नानात्वंछिद्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वातयोरिवा ॥ २९ ॥ यथाहिरण्यं बहुधासमीयतेनृभिःक्रियाभिर्यवहारवर्त्मसु ॥ एवंवचोभिर्भगवानधोक्षजोव्याख्यायतेलौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३० ॥ यथाघनोऽर्कप्रभवोर्कदर्शितोत्यर्काशभूतस्यचक्षुषस्तमः ॥ एवंत्वहंब्रह्मगुणस्तदीक्षितोब्रह्मांशकस्यात्मनआत्मवस्तुनः ॥ ३१ ॥ नोजीवब्रह्मरूपंनानात्वमस्येवतत्राह यद्येवंनानात्वमन्यतेतर्हिअविद्वान् कथंतार्हितयोर्भेदव्यवहारः उपाधिकृतइत्याह नानात्वमिति तत्रछिद्रयोर्यटाकाशमहाकाशयोरिबेतिपरिच्छेदापरिच्छेदेदृष्टान्तः ज्योतिषोराकाशजलस्थयोःसूर्ययोरिवेतिउपाधिकृतविकारसदसद्भावेवातयोर्बाह्यशरीरस्थवाय्वोरिवेतिक्रियाभेदे ॥ २९ ॥ ब्रह्मणएवप्रपंचव्यवहारालंबनत्वंदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेति क्रियाभिस्तत्तद्रचनाभेदवद्बहुधाकटककुंडलादिरूपेणलौकिकवैदिकैर्वचोभिर्जनैरहंकारोपहितैः ॥ ३० ॥ नन्वहंकारस्यकथंब्रह्मस्वरूपावरणेनभेदव्यवहारहेतुत्वं तस्यस्वकारणभूतब्रह्मावरकत्वासंभवादावरणेवास्वस्यापिप्रकाशासंभवादित्याशंक्यसदृष्टान्तमाह यथेति अर्करुमयएवमेघरूपेणपरिणतावर्षति अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते ॥ आदित्याज्जायतेदृष्टिदृष्टेरन्ततःप्रजाइत्यादिवचनात्तस्मादर्कप्रभवःअर्केणैवदर्शितःप्रकाशितश्च तमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबंधकोभवति अहमहंकारःब्रह्मगुणः ब्रह्मकार्यभूतः तदीक्षितस्तेनैवप्रकाशितश्च आत्मनोजीवस्यात्मबंधनः ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबंधकोभवति ॥ ३१ ॥

आत्यंतिफल्यमाह बुद्धीन्द्रियेतिद्वादशभिः अत्यंतिकलयोमोक्षः सचब्रह्मज्ञानेनसर्वप्रपंचलयात्मकः नचप्रपंचस्यात्मवत्सत्यत्वेलयः संभवतीतिज्ञानरूपाद्ब्रह्मणः पृथक्भूतस्यतस्यासत्त्वमुपपादयति बुद्धिश्चेंद्रियाणिचअर्थाश्वेत्येवंप्राहककरणयास्वरूपेणतेषामाश्रयंज्ञानमेवभाति नपृथक् तत्रहेतुमाह दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति अतोयदाद्यंतवत्तदवस्तु अत्रैवंप्रयोगः विमतंसन्नभवति दृश्यत्वात्कारणाव्यतिरेकात् आद्यंतवत्त्वाच्चरज्जुसर्पादिवदिति ॥ २२ ॥ तत्राव्यतिरेकंदृष्टानेनप्रपंचयति दीपइति दीपचक्षुरुपाणांतेजोविशेषाणांतेजसो यथानव्यतिरेकः तथाधीः कर्त्रीखानिकरणानि मात्राविषयाः ऋताद्ब्रह्मणः पृथक्नस्युः ब्रह्मकार्यत्वात् नन्वेवंकार्यकारणयोरभेदेकार्यासत्त्वेकारणस्याप्यसत्त्वंप्रसज्येतत्राह अन्यतमादिति कार्यादित्यंतव्यतिरेकाद्ब्रह्मणः प्रपंचाद्ब्रह्मणोऽस्तिव्यतिरेकः प्रपंचस्यतुततोनास्ति

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणज्ञानंभातितदाश्रयं ॥ दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यंतवदवस्तुयत् ॥ २२ ॥ दीपश्चक्षुश्चरूपंच ज्योतिषोनपृथग्भवेत् ॥ एवंधीः खानिमात्राश्चनस्युरन्यतमादृतात् ॥ २३ ॥ बुद्धेर्जागरणंस्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ॥ मायामात्रमिदंराजन्नानात्वंप्रत्यगात्मनि ॥ २४ ॥ यथाजलधराव्योम्निभवंतिनभवंतिच ॥ ब्रह्मणीदंतथाविश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २५ ॥ सत्यंत्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिह ॥ विनार्थेनप्रतीयेर न्यटस्येवांगंतवः ॥ २६ ॥

व्यतिरेकइत्यर्थः ॥ २३ ॥ यदातुबुद्धेरसत्त्वंतदातदवस्थानां सुतरामसत्त्वमित्याशयेनाह बुद्धेरिति ननुविश्वेतैजसप्राज्ञानामेताअवस्थानबुद्धेरित्याशंक्याह मायामात्रमिति इदंविश्वेतैजसप्राज्ञरूपं ॥ २४ ॥ आद्यंतवत्त्वादित्यस्यहेतोरसिद्धिमाशंक्यसावयवत्वेनसाधयति यथेति अवयवीति यत्सावयवंतदाद्यंतवत् घटादिवदित्यर्थः अतउदयाप्ययादाद्यंतवत्त्वाद्द्विश्वंसन्नभवतीत्यर्थः यद्वापृथगेवागमापायित्वाद्द्विश्वंमिथ्या ब्रह्मतुतदवधित्वात्सत्यमित्यनेनसाध्यते दृष्टान्तस्तुपूर्वोक्तएवरज्जुसर्पादिवदिति यथाजलधराव्योम्नीतिदृष्टान्तस्त्वागमापायितदवधिस्वमात्रे ननुमिथ्यात्वे ॥ २५ ॥ अन्यतमादृतादितिप्रतिज्ञातंकारणस्यसत्यत्वमुपपादयति सत्यमिति अवयवः कारणंप्रोक्तः वाचारंभणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिभिः अत्रयुक्तिमपिदर्शयति विनेति अंगहेराजन् ह्रियस्मात्अर्थेनावयविनाविनापृथगेवावयवाः प्रतीयेरन् यथापटस्यावयवाः तंतवः पटात्पृथक्प्रतीयंतेतद्वदिति ॥ २६ ॥

भा हा.

॥ ८ ॥

शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥ १० ॥ किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं सांवर्तकः प्रलयहेतुः परोवायुर्वाति तदारजसादृतं खं धूमं भवति ॥ ११ ॥ रभस
स्वनैः तीव्रगजितैः ब्रह्मांडविवरमध्यगतं विश्वमेकोदकमेकार्णवोदकव्याप्तं भवति ॥ १२ ॥ उदप्लवे उदकेनाप्लाविते सति प्रलयत्वाय अभा
वाय ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भूतादिस्तामसोऽहंकारः गुणैर्दन्तिभिः सह ॥ १६ ॥ अव्याकृतं प्रधानं ॥ १७ ॥ तस्य तु लयो नास्तीत्याह
नतस्येति कालावयवैरहोरात्रादिभिः गुणाः भावविकाराः परिणामः विपरिणामः अव्यक्तमस्ति त्वविकारशून्यं नित्यं सर्वदैकरूपं
उपर्यधः समंताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ दृश्यमानं विभात्यं डं दग्धगोमयपिंडवत् ॥ १० ॥ ततः प्रचंडपवनो
वर्षाणामधिकं शतं ॥ परः सांवर्तको वाति धूमं खं रजसादृतं ॥ ११ ॥ ततो मेघकुलान्यंगचित्रवर्णान्यनेकशः ॥
शतं वर्षाणि वर्षेति नदंति रभसस्वनैः ॥ तत एकोदकं विश्वं ब्रह्मांडविवरांतरं ॥ १२ ॥ तदा भूमेर्गंधगुणं ग्रसत्या
पउदप्लवे ॥ ग्रस्तगंधातु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥ अपारं समथो ते जस्तालीयं तेऽथ नीरसाः ॥ ग्रसते
तेजसोरुपं वायुस्तद्रहितं तदा ॥ १४ ॥ लीयते चानिले ते जो वायोः खं ग्रसते गुणं ॥ सर्वै विशति खं राजंस्ततश्च न
भसोगुणं ॥ १५ ॥ शब्दं ग्रसति भूतादिर्न भस्तमनुलीयते ॥ तैजसश्चेंद्रियाण्यंगदेवान्वैकारिकोगुणैः ॥ १६ ॥
महान् ग्रसत्यहंकारं गुणाः सत्त्वादयश्चतं ॥ ग्रसतेऽव्याकृतं राजगुणान्कालेन नोदितं ॥ १७ ॥ नतस्य कालावय
वैः परिणामाद्योगुणाः ॥ अनाद्यनंतमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययं ॥ १८ ॥ नयत्रवाचो न मनो न सत्त्वं तमो रजो
वामहृदादयोऽमी ॥ न प्राणबुद्धींद्रियदेवतावानसन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ १९ ॥ न स्वप्नजाग्रन्नचतसुषुप्तं
न खं जलं भूरनिलोऽग्निर्ऋकः ॥ संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनंति ॥ २० ॥ लयः प्राकृतिकोऽथेष
पुरुषाव्यक्तयो र्यदा ॥ शक्तयः संप्रलीयंते विवशाः कालविद्रुताः ॥ २१ ॥

द्विहरहितमित्यर्थः अव्ययमपक्षयशून्यं
सर्वत्रहेतुकारणमिति ॥ १८ ॥ किञ्च वागादिगोचरस्य विशेषस्य विकारा भवंति इदं नुनतथेत्याह नयत्रेति द्वाभ्यां लोककल्पः लोकरूपः स
न्निवेशो रचनाविशेषः ॥ १९ ॥ स्वप्नजाग्रत् स्वप्नजागरावस्थायुक्तं सुषुप्तवत् इंद्रियाभावात् शून्यसादृश्ये हेतुः अप्रतर्क्यं न पुनः शून्यमे
वेत्याह तदिति ॥ २० ॥ उपसंहरति लयइति शक्तयः सत्त्वादयः ॥ २१ ॥

अ० ४

॥ ८ ॥

चतुर्थे तु चतुर्थोक्तकालयानैमित्तिकादयः ॥ यत्तं ॥ रनिस्तारो रिकीर्त्यैव वर्णयते ॥ १ ॥ कलिदोषनिवर्तकं हरिनामसंकीर्तनादिकं स एव च कलौ
 परमोधर्मइति प्रश्रद्धयस्योत्तरमुक्तं यच्चान्यत्पृष्ठं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तदिदानीं तृतीयस्कंधोक्तकालानुवादपूर्वकं निरूपयति ॥ काल
 इति सकालः परमाणुर्वैयोभुंक्ते परमाणुतां इत्यादिना कालः कथितः चत्वारित्रीणि द्वैकं कृतादिपुयथाक्रमं ॥ संख्यातानि सहस्राणि द्विगु
 णानिशतानि चेति युगमानं कथितं ॥ १ ॥ तत्र कल्पमानमाह चतुर्युगेति यत्र चतुर्दशमनवः क्रमेण भवंति ॥ २ ॥ प्रलयस्तु चतुर्विधः नैमित्ति
 कः प्राकृत आत्यंतिको नित्यश्चेति तत्र नैमित्तिकं प्रलयमानसहितमाह तदंतइति द्वाभ्यां तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मीरात्रिः ॥ ३ ॥
 नैमित्तिकत्वं दर्शयति यत्र यदा विश्वसृक् श्रीनारायणः विश्वमात्मसात्कृत्य स्वस्मिन् उपसंहृत्य शेते आत्मभूर्ब्रह्मा च तस्मिन् शेते तयोरभेदवि
 श्रीशुक उवाच कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप ॥ कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥ १ ॥ चतु
 र्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥ सकल्पो यत्र मनवश्चतुर्दशविशांपते ॥ २ ॥ तदंतं प्रलयस्तावान् ब्राह्मीरात्रिरु
 दाहता ॥ त्रयो लोका इमे तत्र कल्पंते प्रलयाय हि ॥ ३ ॥ एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ॥ शेतेऽनंता
 सनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ॥ ४ ॥ द्विपराद्धैत्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ तदा प्रकृतयः सप्तकल्पंते प्रल
 याय वै ॥ ५ ॥ एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ॥ आंडकोशस्तु संघातो विघात उपसादिते ॥ ६ ॥ पर्जन्यः
 शतवर्षाणि भूमौ राजन् वर्षति ॥ तदानिरन्नेत्यन्योऽन्यं भक्षमाणाः क्षुधादिताः ॥ क्षयं यास्यंति शनैः काले
 नोपद्रुताः प्रजाः ॥ ७ ॥ सामुद्रं दैहिकं भौमं संसांवर्तको रविः ॥ रश्मिभिः पिवते घोरैः सर्वं नैव विमुंचति ॥ ८ ॥
 ततः संवर्तको वह्निः संकर्षणमुखो स्थितः ॥ दहत्यनिलवेगोऽथः शून्यान् भूविवरानथ ॥ ९ ॥

वक्ष्यावा ब्रह्मण एवानंतासनत्वमुक्तं ब्रह्मणो निद्रानिमित्तीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्राकृतिकं प्रलयमाह
 द्वाभ्यां द्विपराद्धैतु ब्रह्मण आयुषिसप्तप्रकृतयः महदहंकारपंचतन्मात्राणि ॥ ५ ॥ संघातो महदादिकार्यभूतः प्रकृतीनां तत्कार्यब्रह्मांडस्य च
 प्रलयात् प्राकृतिक इत्यर्थः विघातकारणे उपसादिते सति ॥ ६ ॥ तदेवाह पर्जन्य इत्यादिना बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेत्यतः प्राक्तनेन ग्रथेन ॥ ७ ॥ सा
 मुद्रादिकं सर्वं रविः पिवते आकर्षति ॥ ८ ॥ अनिलवेगोऽथः वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगो वा इति पाठे अनिलेन वेगो यस्य सः वाः रविणारश्मिभिः
 पीतमुदकं च दहतीत्यर्थः अनिलवेगो वै इति तु पाठः सुगमः भूविवरान्पातालादीन् शून्यान् रविणा दैहिकरसाकर्षणान्माणरहितान् ॥ ९ ॥

भा.दा.

॥ ७ ॥

काकिणिकेविशतिवराटकमात्रेप्यर्थेविषयभूतेविगृह्यवैरंरुत्वा ॥४१॥४२ ॥ मन्मथमनर्थमाहद्वाभ्यां कलाविति त्रिलोकनाथैरवनतंन
मस्कृतंपादपद्मंयस्यतं नयक्ष्यंति नपूजयिष्यंति पाखंडैर्विभिन्नमन्यथाकृतंचेतोयेषांते ॥४३॥विवशोगृणन्सन् विमुक्ताःकर्मरूपाअर्ग
लाःप्रतिबंधाःयस्यसः॥४४॥तदेवंकलिदोषान्प्रपंच्यप्रस्तुतंतन्निस्तारोपायमाह पुंसांमितिषड्विः द्रव्यदेशात्मभिःसंभवोयेषांतान् चित्तस्थः

अ०३

कलौकाकिणिकेऽप्यर्थेविगृह्यत्यक्तसौहृदाः॥त्यक्ष्यंतिचप्रियान्प्राणान्हनिष्यंतिस्वकानपि॥४१॥नरक्षिष्यं
तिमनुजाःस्यविरौपितरावपि॥पुत्रान्सर्वार्थकुशलान्क्षुद्राःशिश्रोदरंभराः॥४२॥कलौनराजजगतांपरंगुरुं
त्रैलोक्यनाथानतपादपंकजं॥प्रायेणमर्त्याभगवंतमच्युतंयक्ष्यंतिपाखंडविभिन्नचेतसः॥४३॥यन्नामधेयं
धियमाणआतुरःपतन्स्खलन्वाविवशोगृणन्पुमान्॥विमुक्तकर्मांगलउत्तमांगतिंप्राप्नोतियक्ष्यंतिनतंकलौ
जनाः॥४४॥पुंसांकलिरुतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवान् ॥ सर्वांहरतिचित्तस्थोभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥
श्रुतःसंकीर्तितोध्यातःपूजितश्चाहतापिवा ॥ नृणांधुनोतिभगवान्हृत्स्थोजन्मायुताशुभं ॥ ४६ ॥ यथाहेमि
स्थितोवद्विर्दुर्वर्णंहंतिधातुजं ॥ एवमात्मगतोविष्णुर्योगिनामशुभाशयं ॥ ४७ ॥ विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री
तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ॥ नात्यंतशुद्धिलभतेऽतरात्मायथाहृदिस्थेभगवत्यनंते ॥ ४८ ॥ तस्मात्सर्वात्मना
राजनहृदिस्थंकुरुकेशवं ॥ धियमाणोत्थवहितस्ततोयासिपरांगतिं ॥ ४९ ॥ धियमाणैरभिध्येयोभगवान्पर
मेश्वरः ॥ आत्मभावंनयत्यंगसर्वात्मासर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥ कलेर्दोषनिधेराजन्नस्तिद्येकोमहान्गुणः ॥ कीर्त
नादेवरुणस्यमुक्तसंगःपरंब्रजेत् ॥ ५१ ॥ कृतेयत्थायतोविष्णुंत्रेतायांयजतोमखैः ॥ द्वापरेपरिचर्यायांक
लौतद्धरिकीर्तनात् ॥ ५२ ॥ इ०भा०द्वा०तृतीयोध्यायः॥३॥ ॥५३॥ चित्तेस्फुरितः॥४५॥४६॥ अयमेवोपायोनान्य
इतिसदृष्टांतमाह यथेति धातुजंताम्रादिसंश्लेषजातंहेमोदुर्वर्णंमालिन्यंतत्रस्थितोवद्विरेवहरति ननुतोयादि एवंयोगिनामपिविष्णुरेव ननु
योगादिकामेत्यर्थः ॥४७॥ एतदेवविदुषोति विद्येति विद्यादेवतोपासना ॥४८॥४९॥ आत्मभावंस्वस्वरूपं ॥ ५० ॥ इदानींकलिस्तौति
द्वाभ्यां कलेर्दोषनिधेराजन्निति तत्सर्वंहरिकीर्तनादेवकलौभवति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इ०भा०द्वा०तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

॥ ७ ॥

कलिदोषान्प्रपंचयति यस्मादित्यादिना यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशः मंदमतयः क्षुद्रभाग्याः अल्पभाग्याः महाशनाः बद्धाहाराः वित्तही
नाअपिकामिनश्च स्वैरिण्यः पुंश्रल्यः असतीः असत्यः ॥ ३१ ॥ दस्यवः उत्कृष्टाः प्रचुरायेषुने ॥ ३२ ॥ अव्रताविहिताचारशून्याः अशौचाः
शौचशून्याश्च बटवो ब्रह्मचारिणो भविष्यन्ति कुटुंबिनश्च गृहस्थाः स्वयंभिक्षाटनपराभविष्यन्ति ननुभिक्षांदास्यन्ति तपस्विनो वनस्थाव न हि
त्वायामवासा भविष्यन्ति न्यासिनो यतयः आतधनादिलोलुपा भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥ पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह ऋस्वकाय इति कटुकभा

यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः ॥ कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥ ३१ ॥ दस्यूत्क
ष्टा जनपदावेदाः पाखंडूषिताः ॥ राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्रोदरपराद्विजाः ॥ ३२ ॥ अव्रता बटवोऽशौचाभि
क्षवश्च कुटुंबिनः ॥ तपस्विनो ग्रामवासान्यासिनो ल्यर्थलोलुपाः ॥ ३३ ॥ ऋस्वकायामहाहाराभूर्यपत्यागतहि
यः ॥ शश्वत्कटुकभाषिण्यश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥ ३४ ॥ पणयिष्यन्ति वैक्षुद्राः किरीटाः कूटकारिणः ॥ अनाप
द्यपिमंस्यन्ते वार्तासाधुजुगुप्सिताः ॥ ३५ ॥ पतित्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमं ॥ भृत्यं विपन्नं पतयः कौ
लंगाश्चापयस्विनीः ॥ ३६ ॥ पितृभ्रातृसुहृज्जातीन्हित्वासौरतसौहृदाः ॥ ननंदस्यालसंवादादीनाः स्त्रैणाः क
लौनराः ॥ ३७ ॥ शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेपोपजीविनः ॥ धर्मवक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुत्योत्तमासनं ॥ ३८ ॥ नि
त्यमुद्दिग्मनसो दुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ निरन्नेभूतले राजन्ननाट्टिभयातुराः ॥ ३९ ॥ वासोन्नपानशयनव्य
वायस्नानभूषणैः ॥ हीनाः पिशाचसंदर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥ ४० ॥

षिण्यः अप्रियवादिन्यः चौर्यंचमाया

कपटमुरुचसाहसंयासांताः ॥ ३४ ॥ किंच किरीटाः वणिजः पणयिष्यन्ति क्रयविक्रयां दिव्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति किंच सर्वेजनाः अनाप
द्यपिजुगुप्सितां निदितां वार्तां वृत्तिसाधुमस्यन्ते ॥ ३५ ॥ सर्वोत्तममपि पातद्रव्यहीनं भृत्यास्यक्ष्यन्ति पतयश्च विपन्नं रोगादिभिर्व्यापाराक्षमं कौ
लंकुलपरंपरायांतर्त्यक्ष्यन्ति अपयस्विनीरदुग्धदोहाः ॥ ३६ ॥ सौरतंसुरतनिमित्तंसौहृदं येषांते अतएव ननंदारोऽन्नभार्याभिगिन्यः स्यालाः
भार्याभ्रातरः तैः संवादो मंत्रालोचनं येषांते ननंदुरिति वापाठः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पिशाचसंदर्शाः पिशाचसदृशाः ॥ ४० ॥

तत्रयुगधर्मास्तावदाह कृतइति तज्जनैस्तत्कार्लानैर्जनैः दानमरांगद्वेषतयाअभयदानं तदेवप्रथमस्कंधेशौचशब्देनोक्तं विभोः संपूर्णस्य धर्मस्य ॥ १८ ॥ तदानींतनजनानाह संतुष्टाइति मैत्राः भूतमैत्रीयुक्ताः श्रमणाः आत्माभ्यासवन्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणा धिकाः ॥ २१ ॥ अन्तेनसत्यं हिंसायादया असंतोषेणतपःविग्रहेणदानमितियथासंख्यंयोज्यं हिंसाऽनुष्यन्तद्वेषैरित्ययंक्रमोनविवक्षि

श्रीशुकउवाच कृतेप्रवर्ततेधर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्युतः ॥ सत्यं दयातपोदानमितिपादाविभोर्नृप ॥ १८ ॥ संतुष्टाः करुणामैत्राः शांतादांतास्तितिक्षवः ॥ आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणाजनाः ॥ १९ ॥ त्रेतायां धर्मपादानांतुर्याशोहीयतेशनैः ॥ अधर्मपादैरन्तर्हिंसाऽसंतोषविग्रहैः ॥ २० ॥ तदाक्रियातपोनिष्ठानातिहिंस्रानलंपटाः ॥ त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धावर्णाब्रह्मोत्तरानृप ॥ २१ ॥ तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धहसतिद्वापरे ॥ हिंसातुष्ट्यन्तद्वेषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥ २२ ॥ यशस्विनोमहाशालाः स्वाध्यायाध्ययनेरताः ॥ आढ्याः कुटुंबिनोहृष्टावर्णाः क्षत्रद्विजोत्तमाः ॥ २३ ॥ कलौ तु धर्महेतूनांतुर्याशोऽधर्महेतुभिः ॥ एधमानैः क्षीयमाणोत्यंतसोपिविनक्ष्यति ॥ २४ ॥ तस्मिन्लुब्धादुराचारानिर्दयाः शुष्कवैरिणः ॥ दुर्भगाभूरितर्षाश्चशूद्रदासोत्तराः प्रजाः ॥ २५ ॥ सत्त्वरजस्तमइतिदृश्यंतपुरुषेगुणाः ॥ कालसंचोदितास्तेवैपरिवर्ततआत्मनि ॥ २६ ॥ प्रभवंतियदासत्त्वेमनोबुद्धीन्द्रियाणि च ॥ तदाकृतयुगंविद्याज्ञानेतपसियद्बुचिः ॥ २७ ॥ यदाकर्मसुकाम्येषुभक्तिर्भवतिदेहिनां ॥ तदात्रेतारजोवृत्तिरतिजानीहिवुद्धिमन ॥ २८ ॥ यदालोभस्त्वसंतोषोमानोदंभोऽथमत्सरः ॥ कर्मणांचापिकाभ्यानांद्वापरंतद्रजस्तमः ॥ २९ ॥ यदामायाऽनृतंतंद्रानिद्राहिंसाविषादनं ॥ शोकोमोहोभयदैन्यंसकलिस्तामसः स्मृतः ॥ ३० ॥

तः धर्मस्यार्द्धहसतिक्षीयतेअधर्मस्यलक्षणैश्चिह्नैः पादैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ यशस्विनः कीर्तिप्रियाः क्षत्रद्विजोत्तमाः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः ॥ २३ ॥ कलौधर्मपादानांतुर्याशश्चतुर्याशोवशिष्यते ॥ २४ ॥ शूद्रदासोत्तराः शूद्रकैवर्तादिप्रधानाः ॥ २५ ॥ युगानामेवंभूतवैषम्येकारणमाह सत्वमितिपंचभिः ॥ २६ ॥ मनश्चबुद्धिश्चैन्द्रियाणिचसत्त्वेयदाप्रभवन्ति अतिशयेनवर्तन्ते ॥ २७ ॥ यदाकर्मादिषुभक्तिः प्रीतिस्तदारजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगमितिजानीहि ॥ २८ ॥ काम्प्राणां कर्मणां विषये यदा प्रीतिस्तदारजस्तमः प्रधानं द्वापरं जानीहि ॥ २९ ॥ विषादनं दुःखं ॥ ३० ॥

अतःअंतकनपश्यंतीत्युक्तं तदेवाह यामि-कुरुद्वहेतिभूमिगीतंकथयन्शुकःसंबोधयति कुलोद्वहेतितुपाठःसुगमः ॥६॥ अबुद्धयइत्यु
 क्तंतत्पंचयति मत्कतइति ॥७॥८॥ रामोनामकश्चित् यद्वा लोकदृष्ट्यादाशरथिरेवनिर्दिष्टः॥९॥१०॥ लोकंरावयतिरोदयतीतिलोकरा
 वणः ॥११॥१२॥ मयिउच्चैर्ममतांकृत्वायेअवर्तंत तेकालेनकथावशेषाःरुताः विभोइतिसंबोधनंकुरुद्वहेतिवत् ॥१३॥राजवंशानुकथ
 नस्यतात्पर्यमाह कथाइमाइति विज्ञानंविषयासारताज्ञानं ततोवैराग्यंतयोर्विवक्षया परेयुषांमृतानांवचोविभूतीः वाग्विलासमात्ररू
 यांविस्तृज्यैवमनवस्तत्सुताश्वकुरुद्वह ॥ गतायथागतंयुद्धेतांमांजेष्यंत्यबुद्धयः ॥ ६ ॥ मत्कृतेपितृपुत्राणांभ्रा
 तृणांचापिविग्रहः ॥ जायतेत्यसतांराज्येममतावद्धचेतसां ॥७॥ ममैवेयंमहीकृत्स्नानतेमूढेतिवादिनः ॥ स्प
 र्द्धमानामिथोग्रंतिघियंतेमत्कृतेनृपाः ॥८॥ पृथुःपुरूरवागाधिर्नहुषोभरतोऽर्जुनः ॥ मांधातासगरोरामःख
 ट्वांगोधुंधुहारघुः ॥९॥ तृणविंदुर्ययातिश्वशर्यातिःशंतनुर्गयः ॥ भगीरथःकुवल्याश्वःककुत्स्थोनैषधोऽनृगः
 ॥१०॥हिरण्यकशिपुर्वत्रोरावणोलोकरावणः॥नमुचिःशंवरोभौमोहिरण्याक्षोऽथतारकः॥११॥अन्येचव
 हवोदैत्याराजानोयेमहेश्वराः॥सर्वेसर्वविदःशूराःसर्वेसर्वजितोऽजिताः॥१२॥ ममतांमय्यवर्तंतकृत्वोच्चैर्म
 र्त्यधर्मिणः ॥ कथावशेषाःकालेनत्यरुतार्थाःकृताविभो ॥१३॥ कथाइमास्तेकथितामहीयसांवितांयलोके
 षुयशःपरेयुषां॥विज्ञानवैराग्यविवक्षयाविभोवचोविभूतीर्नतुपारमार्थ्यं॥१४॥यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवा
 दःसंगीयतेऽभीक्ष्णममंगलग्नः ॥ तमेवनित्यंशृणुयादभीक्ष्णंरुष्णेऽमलांभक्तिमभीप्समानः॥१५॥ राजो
 वाच केनोपायेनभगवन्कलेर्दोषान्कलौजनाः॥विधमिष्यंत्युपचितांस्तन्मेब्रूहियथामुने॥१६॥युगानियुग
 धर्माश्चमानंप्रलयकल्पयोः॥कालस्येश्वररूपस्यगतिंविष्णोर्महात्मनः॥१७॥

नभवतीत्यर्थः॥१४॥ कस्तर्हिपुरुषाणामुपादेयःपरमार्थस्तमाह यस्त्विति नित्यंप्रत्यहं तत्राप्यभीक्ष्णं॥१५॥कलिदोषोपचयेसति भक्तेरसं
 भवंमन्यमानःपृच्छति केनोपायेनेति विधमिष्यंतिनाशयिष्यंति यथायथावत्॥१६॥कलियुगेकःपरोधर्मइतिबुभुत्सयापृच्छति युगानी
 तिब्रूहीत्यनुषंगःआत्यंतिकजिज्ञासयापुनःपृच्छति प्रलयकल्पयोःसंहारस्थितिकालयोः नचायंबहिर्मुखःप्रश्नइत्याह कालस्येति॥१७॥

ममत्वं कृत्वेत्यनेन सूचितां भूतद्रोहप्रवृत्तिं निन्दति कृमीति राजन्नाम्नः राजेति नामयस्य तस्यापि देहस्यांते कृमयो विष्ठाभस्मेति वासंज्ञाभ
विष्यति तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक् भूतेभ्यो ह्युत्सृजति स किं स्वार्थं वेद कुत इत्यपेक्षया हेतुत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति
॥४१॥ ममत्वप्रकारं प्रपंचयति कथमिति सेयमखंडाभूः मे पूर्वजैर्धृता सती इदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवं ॥४२॥ उभौ महीं
कायं च अदर्शनं मृत्युं ॥४३॥ उपसंहरति ये ये इति ते सर्वे च कथासु क्रियमाणासु कथामात्राः कालेन कृताः ॥४४॥ इ० भा० द्वा० द्वितीयो
ध्यायः ॥२॥ ॥५॥ तृतीये भूमिगीतेश्वराज्यदोषा दिवर्ण्यते ॥ कलौ च दोषभूयिष्ठे दोषहं त्रीहरेर्नतिः ॥१॥ देहेऽहं तं भूमौ च ममतां कुर्वति अतो

कृमिविद्विभस्मसंज्ञांऽते राजन्नाम्नोपियस्य च ॥ भूतध्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥४१॥ कथं सेयं मखं
डाभूः पूर्वमे पुरुषैर्धृता ॥ मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वावंशजस्य च ॥४२॥ तेजोऽवन्नमयं कायं गृहीत्वाऽत्मतया
ऽबुधाः ॥ महीं ममतया चोभौ हित्वाऽते दर्शनं गताः ॥४३॥ ये ये भूपतयो राजन्भुंजति वसुमोजसा ॥ काले
न ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥४४॥ इ० भा० द्वा० द्वितीयो ध्यायः ॥२॥ ॥५॥ श्रीशुक उवाच ह
ध्वात्मनि जये व्यग्रान्दृष्टान् हसति भूरियं ॥ अहो मां विजिगिष्यन्ति मृत्योः क्रीडनकानृपाः ॥१॥ कामएष नरेन्द्राणां
मोघः स्याद्विदुषामपि ॥ येन फेनोपमेपि देहेऽति विश्रंभिता नृपाः ॥२॥ पूर्वनिर्जित्य षड्गुणैर्जेष्यामो राजमंत्रि
णः ॥ ततः सचिवपौरासकरीन्द्रानस्य कंटकान् ॥३॥ एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलां ॥ इत्याशा बद्धहृ
दयानपश्यन्त्यंति केऽतकं ॥४॥ समुद्रावरणां जित्वा मां विशंत्यब्धि मोजसा ॥ कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्म
जयेफलं ॥५॥

ऽबुधा इत्युक्तं तदेव भूमिगीतैः प्रपंचयति दृष्ट्वेत्यादिना आत्मनि पृथिव्यां जये व्यग्रान् उद्युक्तान् हासप्रकारमेवाह अहो
इति ॥१॥ येन कामेन फेनोपमेपि देहे विश्रंभिता विश्वासं नीता ये तेषां नरेन्द्राणामेष कामो मोघ एव स्यात् ॥२॥ काममेव दर्शयति द्वाभ्यां पूर्वमि
ति इन्द्रियार्थलं पटस्य नराज्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथममिन्द्रियषड्गुणैर्निर्जित्य राजमंत्रिणो जेष्यामः वशीकरिष्यामः सचिवा अमात्याः करीन्द्राह
स्तिपाः तांश्च जेष्यामः कंटकान् प्रतिपक्षान् अस्य अपास्य अथ कंटकानि तिवापाठः ॥३॥ इति एवं केचित् आशा बद्धहृदयाः ॥४॥ एवं के
चिन्मां पुनर्जित्वाऽप्यतिवृष्णया अभिं विशंति तदेवां मद्रियजयेन ये राज्यांसाधयितुमिच्छन्ति तेऽतिमंदा इत्याह कियदिति ॥५॥

अतोयथोक्तएवकलिप्रवेशकालइत्याह यदादेवर्षप्रइति द्वादशाब्दशतात्मकइति दिव्येनमानेनसंध्यांशाभ्यांसहयोद्वादशाब्दशतात्मकः सकलिःतदासंध्यामतिक्रम्यप्रविष्टइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ कलेःप्रवेशकालमुक्त्वातस्यवृद्धिकालमाह यदेति तदाप्रद्योतनात्प्रवृत्तिर्द्विगच्छन्नं दात्प्रभृत्यपिर्द्विगमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननुयदाकलेर्लिंगमुपलब्धंतदैवप्रविष्टइतियुक्तं ततःपूर्वमेवप्रवेशःततःपरंवृद्धिरित्यत्रकिंप्रमाणं तत्राह यस्मिन्निति प्रतिपन्नंप्रविष्टमितिज्ञातं पुराविदःपूर्वज्ञातारः ॥ ३३ ॥ कलेरनंतरंरुतयुगप्रवेशमाह दिव्याब्दानामिति चतुर्थेकलौ प्रवेशेनाब्दपरिमितेनांशेनापिसहातीतेसतीत्यर्थः ॥ कृतयुगप्रवेशचिन्हमाह यदानृणांमनःआत्माप्रकाशकंभविष्यतितदेति ॥ ३४ ॥ रा

यदादेवर्षयःसप्तमघासुविचरंतिहि ॥ तदाप्रवृत्तस्तुकलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ३१ ॥ यदामघाभ्योयास्यंति पूर्वापाठामहर्षयः ॥ तदानंदात्प्रभृत्येकलिर्द्विगमिष्यति ॥ ३२ ॥ यस्मिन्कृष्णोदिवंयातस्तस्मिन्नेवतदाऽह नि ॥ प्रतिपन्नंकलियुगमितिप्राहुःपुराविदः ॥ ३३ ॥ दिव्याब्दानांसहस्रांतेचतुर्थेतुपुनःरुतं ॥ भविष्यतिय दानृणांमनआत्मप्रकाशकं ॥ ३४ ॥ इत्येपमानवोवंशोयथासंख्यायतेभुवि ॥ तथाविट्शूद्रविप्राणांतास्ता ज्ञेयायुगेयुगे ॥ ३५ ॥ एतेषांनामलिंगानांपुरुषाणांमहात्मनां ॥ कथामात्रावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिताभुवि ॥ ३६ ॥ देवापिःशंतनोभ्रातामरुथ्वेक्ष्वाकुवंशजः ॥ कलापग्रामआसातेमहायोगबलान्वितौ ॥ ३७ ॥ तावि हेत्यकलेरंतेवासुदेवानुशिक्षितौ ॥ वर्णाश्रमयुतंधर्मपूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ ३८ ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिश्चेति चतुर्युगं ॥ अनेनक्रमयोगेनभुविप्राणिषुवर्तते ॥ ३९ ॥ राजन्नेतेमयाप्रोक्तानरदेवास्तथाऽपरे ॥ भूमौमम त्वंरुत्वांऽतेहित्वेमांनिधनंगताः ॥ ४० ॥

जवंशोक्तांस्थितिब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति इत्येषइति यथायाग्निरुच्चनीचाव स्थाभिस्तास्ताअवस्थावंशाइतिवापाठः ॥ ३५ ॥ एतत्कीर्तनस्यवेराग्योपयोगितामाह एतेषामिति नामैवालिंगंज्ञापकंयेषांतेषांकथामा त्रेणैवावशिष्टानांकीर्तिरेवस्थिता नतुराज्यंपुत्रादयोवा ॥ ३६ ॥ कलावुत्सन्नानाराजवंशादीनांपुनःप्रवृत्तिप्रकारमाह देवापिःसोमवंशजः मरुस्तुर्मूर्यवंशजः कलापग्रामोनामयोगिनामावासःप्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इममेवप्रकारंप्रतिचतुर्थेयुगंदर्शयति कृतमिति ॥ ३९ ॥ एतेषांनामलिंगानामित्यादियदुक्तंतत्पंचयति राजन्नितिपंचभिः ॥ ४० ॥

तदवतारकालोपलक्षणमाह यदाचंद्रश्चेति तिष्यः पुष्यः अयमर्थः चंद्रसूर्यबृहस्पतीनां यदापुष्यनक्षत्रे योगः तदातत्कलयुगं भविष्यति यद्य
 पिचप्रतिद्वादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रामुअमावास्यासुतेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः संभवति तथाऽपितेषां सहप्रवेशोऽत्र विव
 क्षितः समेष्यतीतिवचनात् अतोनातिप्रसंगः ॥ २४ ॥ एवं नवमस्कंधमारभ्यानुक्रांतं वैवस्वतमनोर्वंशद्वयं निगमयति येऽतीता इति उद्देशतः सं
 क्षेपतः ॥ २५ ॥ कलियुगावांतरविशेषं वक्तुमाह आरभ्येत्यादिना वर्षसहस्रं पंचदशोत्तरं शतं चेति कयापि विवक्षयाऽवांतरसंख्येयं परीक्षिन्तं
 योरतरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धं सहस्रं भवति परोक्षित्समकालं मागधं मार्जारमारभ्यरिपुंजयांता विशतिराजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यती
 त्युक्तं नवमस्कंधे ये बार्हद्रथभूपालाभा व्याः साहस्रवत्सरमिति ततः परंपंचप्रद्योतनाः अष्टत्रिंशोत्तरं शतं शिशुनागाश्वषट्युत्तरशतत्रयं भो
 यदाचंद्रश्चसूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ॥ एकराशौ समेष्यंति तदा भवति तत्कृतं ॥ २४ ॥ येऽतीता वर्तमाना ये भ
 विष्यंति च पार्थिवाः ॥ ते त उद्देशतः प्रोक्ता वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥ २५ ॥ आरभ्य भवतो जन्मया वन्नंदाभिषे
 चनं ॥ एते द्वर्षसहस्रं तु शतं पंचदशोत्तरं ॥ २६ ॥ सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदिते दिवि ॥ तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृ
 श्यते यत्समं निशि ॥ २७ ॥ ते नैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठंत्यब्दशतानि च ॥ ते त्वदीये द्विजाः कालाधुना चाश्रिता
 मघाः ॥ २८ ॥ विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवंगतः ॥ तदाऽविशत्कलिलो कं पापे यद्रमते जनः ॥ २९ ॥
 यावत्सपादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ॥ तावत्कलिलैर्वृथिर्वीपराक्रांतुं न चाशकत् ॥ ३० ॥ क्ष्यंति पृथिवी
 मित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥ २६ ॥ कलेः प्रवृत्तिरद्विचनिरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह सप्तर्षीणां त्विति अयमर्थः प्रागयशकटाकारं तारासप्तकं
 सप्तर्षिमंडलं तत्र किंचिदुन्नतेषां स्थानीयो मरोचिः ततः पश्चादान्मयुगकंधराकारो वसिष्ठः स भार्यः ततः पश्चादीषदुन्नतेषां मूलस्थानीयो
 ऽगिराः ततः पश्चाच्चतुरस्रनाराचतुष्के ईशानेऽत्रिः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ
 पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहः क्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये यत्समं दक्षिणतः वामदेशावस्थितमश्विन्यादिषु यदन्यतमं
 नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥ अनेन तथैव युक्तानृणामब्दशतं तिष्ठंति ते च द्विजाः त्वदीये कालेऽधुना मघाः आश्रिता वर्तन्ते ॥ २८ ॥ यदा विष्णोर्भानुः भातीति
 भानुः शुद्धसत्वोत्सको देहः दिवैकुण्ठगतः तदा कलियुगमविशत् यद्यस्मिन् युगे जनः पापे रमते इति कलियुगस्य लक्षणं ॥ २९ ॥ ननु श्रीकृष्णे पृ
 थिव्यां वर्तमानेऽपि संध्यारूपेण कलिः प्रविष्ट एवासीत् सत्यं तथापि तावत्तस्य पराक्रमो नाभवदित्याह यावदिति पराक्रांतुं मभिभवितुं ॥ ३० ॥

छागप्रायासुप्रमाणतः क्षीरतश्चअजानुल्यासु ॥ १४ ॥ स्थासुषुषुषुषु विद्युत्प्रायेषुतद्विद्वुलेषु शून्यप्रायेषुधर्मादिरहितेषुसंयसुगृहेषु ॥
 ॥ १५ ॥ जनेषुखरधर्मिणिदुःसहचेष्टितेकलौगतप्रायेसमाप्तप्राये ॥ १६ ॥ एतत्पंचयतिचतुर्भिः चराचरगुरोःईश्वरस्यैवधर्मत्राणेहे
 तुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपादानं अखिलस्यविश्वस्यात्मनःकारणस्येति एवंभूतस्यविष्णोर्जन्मसाधूनांधर्मत्राणायधर्मत्राणप्रयोजनमा
 ह कर्मापनुत्तयेमोक्षाय ॥ १७ ॥ शंभलग्रामेमुख्यस्यप्रधानस्यनाम्ना विष्णुयशसोब्राह्मणस्यभवनेगृहे ॥ १८ ॥ धर्मत्राणप्रकार

शूद्रप्रायेषुवर्णेषुछागप्रायासुधेनुषु ॥ गृहप्रायेष्वश्रमेषुयौनप्रायेषुबंधुषु ॥ १४ ॥ अणुप्रायासुषधीषुशमी
 प्रायेषुस्थासुषु ॥ विद्युत्प्रायेषुमेघेषुशून्यप्रायेषुसद्यसु ॥ १५ ॥ इत्थंकलौगतप्रायेजनेषुखरधर्मिणि ॥ धर्मत्राणा
 यसत्वेनभगवानवतरिष्यति ॥ १६ ॥ चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणायसाधूनांजन्म
 कर्मापनुत्तये ॥ १७ ॥ शंभलग्राममुख्यस्यब्राह्मणस्यमहात्मनः ॥ भवनेविष्णुयशसःकल्किःप्रादुर्भविष्यति
 ॥ १८ ॥ अश्वमाशुगमारुह्यदेवदत्तंजगत्पतिः ॥ असिनासाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥ विचरन्ना
 शुनाक्षोण्यांहयेनाप्रतिमद्युतिः ॥ नृपलिंगच्छदोदस्यून्कोटिशोनिहनिष्यति ॥ २० ॥ अथतेषांभविष्यंतिम
 नांसिविशदानिवै ॥ वासुदेवांगरागातिपुण्यगंधानिलस्पृशां ॥ पौरजानपदानांवैहतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥
 तेषांप्रजाविसर्गश्चस्थविष्ठःसंभविष्यति ॥ वासुदेवेभगवतिसत्वमूर्तौहृदिस्थिते ॥ २२ ॥ यदावतीर्णाभग
 व्रान्कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ॥ कृतंभविष्यतितदाप्रजासूतिश्चसात्विकी ॥ २३ ॥

माह अश्वमिति असाधवोदस्यंतेयेनतमश्वमारुह्यअसिनादस्यून्कोटिशोनिहप्यतीत्युत्तरेणान्वयः असाधुदमनइतिपाठेकल्किविशे
 षणं ॥ १९ ॥ तत्पंचः आशुनाशीघ्रगामिनातेनहयेनअश्वेनक्षोण्यांपृथिव्यांविचरन् अणिमाद्यष्टैश्वर्याणिगुणाश्चसत्यसंकल्पादयः
 तैरन्वितः नृपलिंगच्छदःराजवेषच्छन्नान् ॥ २० ॥ ततश्चपुनःकृतयुगप्रवृत्तिवक्तुमाह अथेतिसाद्धाभ्यां तेषांपौरजानपदानांमनांसिवि
 शदानिभविष्यंति तत्रहेतुःवासुदेवस्यांगरागेणचंदनादिनातिपुण्यगंधोऽनिलस्तंस्पृशंतीति तथातेषां ॥ २१ ॥ स्थविष्ठःस्थूलः ॥ २२ ॥ कृत
 युगप्रवृत्तिमाह यदावतीर्णइति प्रजानांसूतिःप्रसूतिः ॥ २३ ॥

भा.दा.

॥ ३ ॥

द्वितीयेतुकलेदोषद्वौकल्क्यवतारतः ॥ अधर्मिष्ठेजनेनष्टेपुनःकृतयुगागमः ॥ १ ॥ कलिधर्मान्प्रपंचयति ततश्चेत्यादिना ॥ १ ॥ धर्मन्या
ययोःव्यवस्थायांबलमेव ॥ २ ॥ दांपत्येभार्यापतिभावेअभिरुचिरेवहेतुः नकुलगोत्रादिः व्यावहारिकेक्रयविक्रयादौ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचत
योःश्रेष्ठेरतिकौशलमेवहेतुः नकुलमाचारोवा ॥ ३ ॥ आश्रमाणांख्यातौज्ञाने लिंगमेवदंडाजिनादिकंहेतुर्नत्वाचारविशेषः अन्योन्या
पत्तिकारणंच आश्रमादाश्रमांतरप्राप्तौचकारणं यद्वाबहूदकहंसादीनामन्योऽन्यापत्तौनमस्कारादिव्यवहारेकारणं अटच्यामुद्रार्पणादि

श्रीशुकउवाच ततश्चानुदिनंधर्मःसत्यंशौचक्षमादया ॥ कालेनवलिनाराजन्क्षयंत्यायुर्वलंस्मृतिः ॥ १ ॥
वित्तमेवकलौनृणांजन्माचारगुणोदयः ॥ धर्मन्यायव्यवस्थायांकारणंबलमेवहि ॥ २ ॥ दांपत्येऽभिरुचिर्हेतु
र्मायैवव्यावहारिके ॥ स्त्रीत्वेपुंस्त्वेचहिरतिविप्रत्वेसूत्रमेवहि ॥ ३ ॥ लिंगमेवाश्रमख्यातावन्योऽन्यापत्तिकार
णं ॥ अटच्यान्यायदौर्बल्यंपांडित्येचापलंबचः ॥ ४ ॥ अनाढ्यतैवासाधुत्वेसाधुत्वेदंभएवतु ॥ स्वीकारएवचो
द्वाहेस्नानमेवप्रसाधनं ॥ ५ ॥ दूरेवार्ययनंतीर्थलावण्येकेशधारणं ॥ उदरंभरतास्वार्थःसत्यत्वेधाष्ट्यमेवहि ॥ ६ ॥
दाक्ष्यंकुटुंबभरणंयशोर्थेधर्मसेवनं ॥ एवंप्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णैक्षितिमंडले ॥ ७ ॥ ब्रह्मविद्वक्षत्रशूद्राणांयो
बलीभवितानृपः ॥ प्रजाहिलुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥ ८ ॥ आच्छिन्नदारद्रविणायास्यंतिगिरिकान
नं ॥ शाकमूलामिपक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ॥ ९ ॥ अनावृष्ट्याविनक्ष्यंतिदुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ शीतवाता
तपप्रावृद्धिर्न्योन्यतःप्रजाः ॥ १० ॥ क्षुत्तृड्भ्यांव्याधिभिश्चैवसंतापेनचंचितया ॥ त्रिंशद्द्विंशतिवर्षाणि
परमायुःकलौनृणां ॥ ११ ॥ क्षीयमाणेषुदेहेषुदेहिनांकलिदोषतः ॥ वर्णाश्रमवतांधर्मेनष्टेवेदपथेनृणां ॥ १२ ॥
पाखंडप्रचुरेधर्मेदस्युप्रायेषुराजसु ॥ चौर्यान्वृत्तवृथाहिंसानानावृत्तिषुवैतृषु ॥ १३ ॥

दानासामर्थ्येन्यायदौर्बल्यंपराजयः चापलंबचः बहुभाषणं ॥ ४ ॥ असाधुत्वेचौर्याद्यभियोगे प्रसाधनमलंकारः ॥ ५ ॥ दूरेवर्तमा
नंवार्ययनंजलाशयंस्तीर्थंनतुगुर्वादि स्वार्थःपुरुषार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आच्छिन्नाअपहृतादाराद्रविणानिचयासांताः अष्टिर्बीजं ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ क्षीयमाणेष्वित्यादीनामित्यंकलौगतप्रायइतिपंचमेनान्वयः क्षीयमाणेषुअल्पप्रायेषु ॥ १२ ॥ दस्युप्रायेषुचौरतुल्येषु चौर्यान्
वृत्तवृथाहिंसाद्यानानावृत्तयोयेषतिषु ॥ १३ ॥

अ०२

॥ ३ ॥

तथाऽऽधाः कौशलाः वैदूरपतयः निषधाश्च एते च तत्तदेशानामभिः प्रख्यातास्तुल्यकालाः खंडमंडलेषु भूपाः ततएतेभ्यो बाह्यिकेभ्य एव
 भाव्या भविष्यंति ॥ ३३ ॥ ततश्च मागधानां तुराजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता स च पूर्वोक्तात्पुरंजयात्परः पुरंजयादतिप्रसिद्धः सन् वर्णान्ब्राह्म
 णादीन्पुर्लिदयदुमद्रकसंज्ञान् म्लेच्छप्रायान्करिष्यति अपरानिति पाठे अन्यान्पुर्लिदादिसंज्ञान् वर्णांकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ स च एवं क
 त्वाब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैवर्ष्यप्रचुरा सतीः प्रजाः स्थापयिष्यति पालयिष्यति स च पद्मवत्यांपुरि अनुगंगांगंगाद्वारमारभ्य प्रयागपर्यंतगुप्ताः

एककाला इमे भूपाः ससांधाः सप्तकौशलाः ॥ वैदूरपतयो भाव्या नैषधास्तत एव हि ॥ ३३ ॥ मागधानां तु भविता
 विश्वस्फूर्जिः पुरंजयः ॥ करिष्यत्यपरो वर्णान्पुर्लिदयदुमद्रकान् ॥ ३४ ॥ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति
 दुर्मतिः ॥ वीर्यवान्क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां सवैपुरि ॥ अनुगंगामा प्रयागंगुप्ताभोक्ष्यंति मेदिनी ॥ ३५ ॥ सौरा
 ष्ट्रावंत्या भीराश्च शूद्रा अर्बुदमालवाः ॥ ब्राह्म्या द्विजा भविष्यंति शूद्रप्रायाजनाधिपाः ॥ ३६ ॥ सिंधोस्तटं चंद्रभा
 गां कौंतीकाश्मोरमंडलं ॥ भोक्ष्यंति शूद्रब्राह्म्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥ ३७ ॥ तुल्यकाला इमे राजन्म्ले
 च्छप्रायाश्च भूभृतः ॥ एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ ३८ ॥ स्त्रीवालगो द्विजघ्नाश्च परदारघनाहताः ॥
 उदितास्तमितप्राया अल्पसत्वाल्पकायुषः ॥ ३९ ॥ असंस्कृताः क्रियाहीनारजसा तमसा वृताः ॥ प्रजास्ते भक्ष
 यिष्यंति म्लेच्छाराजन्यरूपिणः ॥ ४० ॥ तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ॥ अन्योन्यतोरजभिश्च
 क्षयंयास्यंति पीडिताः ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कंधे प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

एतत्संतकाराजानः मेदिनी भोक्ष्यंति ॥ ३५ ॥ तदनंतरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः ब्राह्म्या उपनयनरहिता भविष्यंति ॥ ३६ ॥ अब्रह्मवर्चसः
 वेदाचारशून्याः ॥ ३७ ॥ इमे च म्लेच्छप्राया भूभृतः तुल्यकाला भविष्यंति किंच एते सर्वे अधर्मानृतपराः अधर्मे अचृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदा
 अल्पदातारः ॥ ३८ ॥ उदितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिवह्वलाः ॥ ३९ ॥ असंस्कृताः गर्भधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः भक्षयिष्यं
 ति घनाद्यपहारादिनापीडयिष्यंति ॥ ४० ॥ किंच तन्नाथाः तेनाथायेषांते जनपदादेशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषामिव
 शीलमाचारो वादश्च तर्द्धतः ॥ ४१ ॥ इति द्वादशोऽष्टोकायां प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भा.दा.

॥ २ ॥

काण्वानांचतुर्थःसुशर्मा इमेवसुदेवादयःकाण्वायनावर्षाणांत्रीणिशतानिपंचचत्वारिंशद्वर्षाणिचभूमिभोक्ष्यंति ॥ १९॥ काण्वानामं
तिमंसुशर्माणंहत्वावलीनामातद्भृत्योगांभोक्ष्यति॥२०॥२१॥२२॥२३॥यत्रयेषुबहुसंज्ञेषुअष्टसुनवमः शिवस्वातिनामाभविता॥२४॥२५॥
॥२६॥ अवभृत्याः अवभृतिर्नगरीतद्राजानः ॥२७॥२८॥ एतेआभीरदयोमौनव्यतिरिक्ताः पंचषष्टिनृपाः एकोनशताधिकंवर्षसहस्रं पृ

तस्यपुत्रस्तुभूमित्रस्तस्यनारायणःसुतः॥काण्वायनाइमेभूमिचत्वारिंशच्चपंचच ॥ शतानित्रीणिभोक्ष्यंति
वर्षाणांचकलौयुगे ॥ १९॥ हत्वाकाण्वंसुशर्माणंतद्भृत्योवृषलोवली ॥ गांभोक्ष्यत्यंधजातीयःकंचिकालम
संतमः ॥२०॥ कृष्णनामाऽथतद्भ्राताभवितापृथिवीपतिः॥श्रीशांतकर्णस्तत्पुत्रःपौर्णमासस्तुतसुतः॥२१॥
लंबोदरस्तुतत्पुत्रस्तस्माद्विविकलोनृपः ॥ मेघस्वातिश्रविकलादटमानस्तुतस्यच ॥ २२॥ अनिष्टकर्माहाले
यस्तलकस्तस्यचात्मजः ॥ पुरीपभीरुस्तत्पुत्रस्ततोराजासुनंदनः ॥ २३॥ चकोरोनवमोयत्रशिवस्वातिररिंद
म ॥ तस्यापिगोमतीपुत्रःपुरीमान्भविताततः ॥ २४॥ मेदशिराःशिवस्कंदोयज्ञश्रीस्तसुतस्ततः ॥ विजय
स्तसुतोभाव्यश्रंद्रविज्ञःसलोमधिः ॥२५॥ एतेत्रिंशन्नृपतयश्चत्वार्यब्दशतानिच ॥ षट्पंचाशच्चपृथिवीभो
क्ष्यंतिकुरुनंदन ॥ २६॥ सनाभीराआवभृत्यादशगार्दभिनोनृपाः ॥ कंकाःषोडशभूपालाभविष्यंतिचलोलु
पाः ॥२७॥ ततोष्टौयवनाभाव्याश्चतुर्दशचपुष्कसाः॥भूयोदशगुरुंडाश्चमौनाएकादशैवतु ॥२८॥ एतेभोक्ष्यं
तिपृथिवींदशवर्षशतानिच ॥ नवाधिकांचनवतिमौनाएकादशक्षिति ॥२९॥ भोक्ष्यंत्यब्दशतान्यंगत्रीणि
तैःसंस्थितेततः ॥ किलिकिलायांनृपतयोभूतनंदोऽथवंगिरिः ॥ ३० ॥ शिशुनंदिश्चतद्भ्रातायशोनंदिःप्रवीर
कः ॥ इत्येतेवैवर्षशतंभविष्यंत्यधिकानिषट् ॥३१॥ तेषांत्रयोदशसुताभवितारश्चवाल्हिकाः॥पुष्पमित्रोऽथ
राजन्योदुर्मित्रोऽस्यतथैवच॥३२॥ थिर्वाभोक्ष्यंति ततःपूर्वोक्ताएवैकादशमौनाः ॥ २९ ॥ त्रीण्यब्दशतानिक्षितिभोक्ष्यं
ति तैःसंस्थिते तेषुमौनेषुमृतेषु किलिकिलायांपुर्यांनृपतयोभविष्यंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥३०॥ अधिकानिचषट्द्वर्षाणि ॥३१॥ तेषांभूतनं
दादीनांयथायथंवाङ्किकनामानस्ययोदशसुताभविष्यंति अथपुष्पमित्रोनामान्योराजन्यः अस्यचदुर्मित्रोनासुपुत्रः ॥ ३२ ॥

अ. १

॥ २ ॥

नंदोनामकश्चिन्महापद्मसंख्यायाःसेनायाः धनुस्यवापतिर्भविष्यति अतएवमहापद्मइत्यपितस्यनाम ॥ ८॥ एकमेवल्लत्रयस्यांतांपृथि
वीशासिष्यतिपालयिष्यति क्षत्रोत्सादनेदृष्टांतः भार्गवःपरशुरामइव ॥ ९ ॥ समाःसंवत्सरान् ॥ १० ॥ नवनंदान् नंदंचतत्पुत्रांश्चेत्येवंन
वप्रपन्नान्शरणागतान्विश्वस्तान्विख्यातान्वा द्विजःकौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति मौर्याः मौर्य

महापद्मपतिःकश्चिन्नंदःक्षत्रविनाशकृत् ॥ ततोऽनृपाभविष्यंतिशूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ ८ ॥ सएकछत्रांपृ
थिवीमनुहंघितशासनः ॥ शासिष्यतिमहापद्मोद्वितीयइवभार्गवः ॥ ९ ॥ तस्यचाष्टौभविष्यंतिसुमाल्यप्रमु
खाःसुताः ॥ यइमांभोक्ष्यंतिमहींराजानःस्मशतंसमाः ॥ १० ॥ नवनंदान्द्विजःकश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ॥
तेषामभावेजगतींमौर्याभोक्ष्यंतिवैकलौ ॥ ११ ॥ सएवचंद्रगुप्तंवैद्विजोराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ तत्पुत्रोवारिसार
स्तुततश्चाशोकवर्धनः ॥ १२ ॥ सुयशाभवितातस्यसंगतःसुयशःसुतः ॥ शालिशूकस्ततस्तस्यसोमशर्मा
भविष्यति ॥ १३ ॥ शतधन्वाततस्तस्यभवितातद्बृहद्रथः ॥ मौर्यात्येतेदशनृपाःसप्तत्रिंशच्छतोत्तरं ॥ समाभो
क्ष्यंतिपृथिवींकलौकुरुकुलोद्दह ॥ १४ ॥ अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्सुज्येष्ठोऽथभविष्यति ॥ वसुमित्रोभद्रकश्चपु
ल्लिंदोभवितासुतः ॥ १५ ॥ ततोघोषःसुतस्तस्माद्द्वजमित्रोभविष्यति ॥ ततोभागवतस्तस्माद्देवभूतिरितिश्रु
तः ॥ १६ ॥ शुंगादशैतेभोक्ष्यंतिभूमिवर्षशताधिकं ॥ ततःकाण्वानियंभूमिर्यास्यत्यल्पगुणानृप ॥ १७ ॥ शुं
गंहत्वादेवभूतिकण्वोऽमात्यस्तुकामिनं ॥ स्वयंकरिष्यतेराज्यंवसुदेवोमहामतिः ॥ १८ ॥

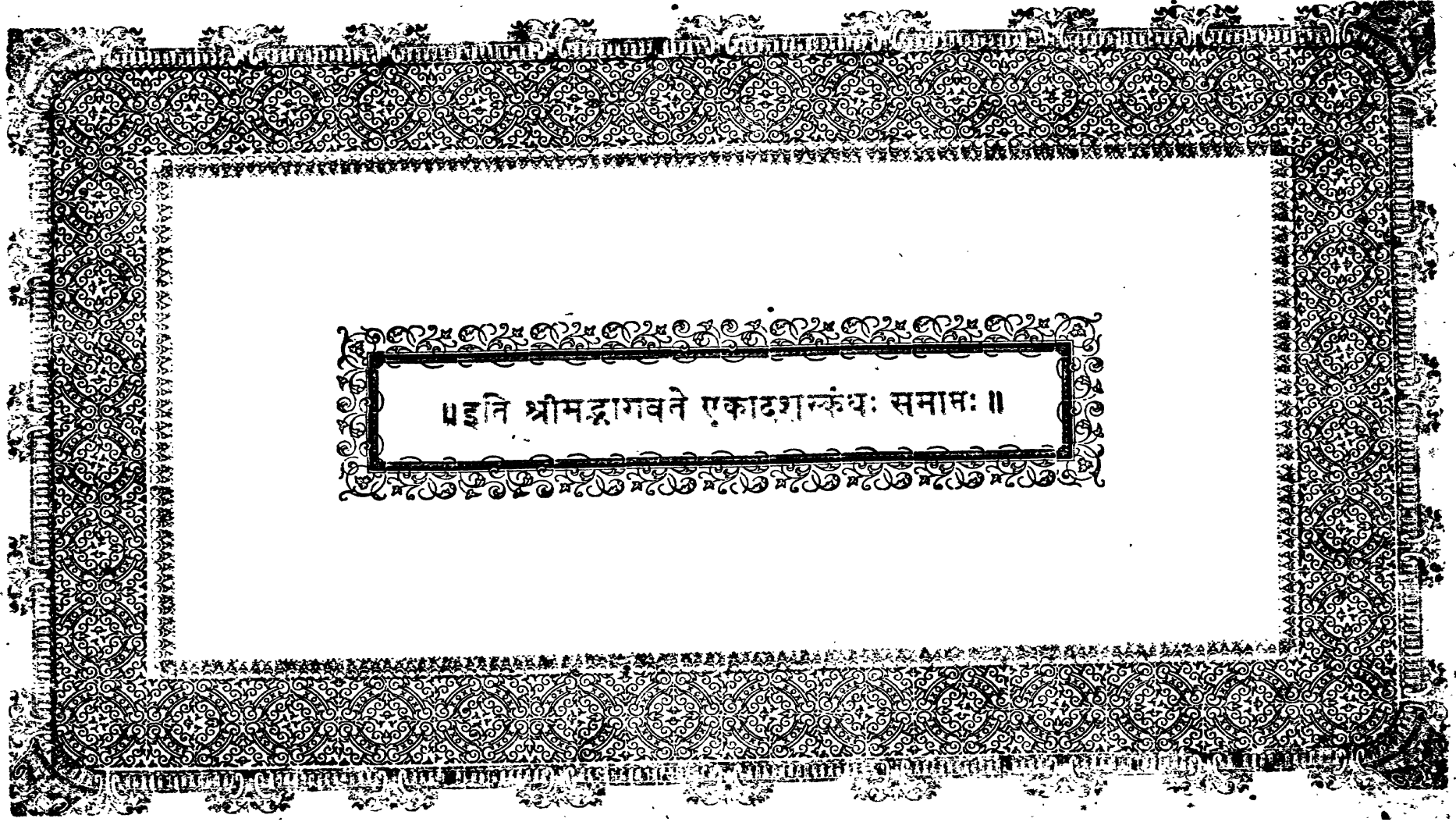
संज्ञाः ॥ ११ ॥ कथंभोक्ष्यंतिनंदान् सएवेति चंद्रगुप्तं मौर्यप्रथमं ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेषांप्रथमोदशरथःपराशरादिभिरुक्तोऽत्राप्यनुसंधे
यः तेनसहमौर्यादश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरंसप्तत्रिंशदुत्तरंशतंसमाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ बृहद्रथस्यसेनापतिः पुष्पमित्रोनामस्वामिनंह
त्वाराज्यंकरिष्यति सचशुंगानांप्रथमः ततोऽग्निमित्रादयोऽनवेत्येवंशुंगादशवर्षशताधिकंद्वादशाधिकंवर्षशतं ॥ १७ ॥ कथंकाण्वान्यास्य
तितदाह शुंगमिति परस्त्रीकामिनंदेवभूतिनामानंशुंगंहत्वा तदमात्योवसुदेवनामाकण्वोराज्यंकरिष्यति ॥ १८ ॥

श्रीगुरुणेशांबिकाभ्योनमः जयंतिश्रीपरानंदकपाऽपांगलसदृशः॥यानित्यमनुवर्ततेसंपदोविगतादृशः ॥ १ ॥ उक्तस्रयोदशाध्यायैर्द्वा
दशोत्वाश्रयःसतः॥अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयश्वेश्वरःसतः ॥ २ ॥ उक्तोलयावधित्वेनप्राकृतात्यंतिकेलये॥अधिष्ठानतंयाचोक्तोमहा
पुरुषवर्णने ॥ ३ ॥ तत्रादौपद्भिरध्यायैःशुकःप्राहपरोक्षिते॥शेषैस्तत्रारिविलान्याहसूतःपृष्टोऽथसन्निभिः ॥४॥ स्वाश्रयश्रवणेकार्यो न विलं
बोमनीपिणा॥इत्येतत्कालवैषम्यंचतुर्भिस्तावदुच्यते॥५॥ तत्रतुप्रथमेभाविमागधान्वयभूमिपान्॥कलिप्रभावनःप्राहसंस्कारादिमलीमसा
न्॥६॥ एवंभूतेसोमवंशेमुकुंदस्वैरक्रीडावर्णिताव्यासपुत्रैः॥वंशोभावीवर्ण्यतेरुष्णभक्तिमुक्त्वा मुक्त्यैवर्त्मनास्तीतिवक्तुं ॥ ७ ॥ तदेवैवस्व

श्रीरुष्णायनमः राजोवाच स्वधामानुगतेरुष्णेयदुवंशविभूषणे ॥ कस्यवंशोऽभवत्पृथ्यामेतदाचक्ष्वमे
मुने ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच योऽत्यःपुरंजयोनामभविष्योवाहर्द्रथः ॥ तस्यामात्यस्तुशुनकोहत्वास्वामिन
मात्मजं ॥ प्रद्योतसंज्ञंराजानंकर्तायत्पालकःसुतः ॥ २ ॥ विशाखयूपस्तत्पुत्रोभविताराजकस्ततः ॥ नंदिवर्ध
नस्तत्पुत्रःपंचप्रद्योतनाइमे ॥ ३ ॥ अष्टत्रिंशोत्तरशतंभोक्ष्यंतिपृथिवींनृपाः ॥ शिशुनागस्ततोभाव्यःकाकव
र्णस्तुतत्सुतः ॥ क्षेमधर्मातस्यसुतःक्षेत्रज्ञःक्षेमधर्मजः ॥ ४ ॥ विधिसारःसुतस्तस्याजातशत्रुर्भविष्यति ॥ दर्भ
कस्तत्सुतोभावीदर्भकस्याजयःस्मृतः ॥ ५ ॥ नंदिवर्धनआजेयोमहानंदिःसुतस्ततः ॥ शिशुनागादशैवैतेपृष्टु
त्तरशतत्रयं ॥ ६ ॥ समाभोक्ष्यंतिपृथिवींकुरुश्रेष्ठकलौनृपाः ॥ महानंदिसुतोराजंश्चदूद्रोगर्भोद्भवोवली ॥ ७ ॥

तमनुवंशेसोमवंशप्रस्तावेन श्रीरुष्णावतारचरितानिसप्रपंचमनुवर्णितानि अथइदानींभाविसोमवंशः कलौविजातीयसंकरादिमलीम
सोवैराग्यद्वाराश्रीरुष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते तत्रतुसोमवंशशाखासुचिरकालानुवर्तितयामागधवंशोऽनुक्रम्यते तत्रपूरोर्वशेउप
रिचरोवसुस्तस्यबृहद्रथस्तस्यजरासंधस्तस्यसहदेवपुत्रोऽभूदित्युक्तंनवमस्कंधे तत्रैवसहदेवान्मार्जारिस्ततःश्रुतश्रवाइत्यादयोरिपुंजयां
ताविंशतिर्भाविनोराजानो निरूपिताः ॥ १ ॥ तत्रराजापृच्छति इदानींतदुपरितनवंशंसंकरादिदोषैःप्रपंचयति योऽत्यइति रिपुंजय
एवपुरंजयः स्वामिनंपुरंजयंहत्वास्वपुत्रंप्रद्योतसंज्ञंराजानंकरिष्यति यस्यपालकोनामसुतोभविष्यति ॥ २ ॥ प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते द्वादशस्कंधः प्रारभ्यते ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधः समाप्तः ॥

सदुक्तिभिः सत्योऽवितथा उक्तयो येषुतैः नाहंप्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ॥ मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामंजमव्ययमित्यादिभिः ॥ २१ ॥ नष्टगोत्राणां नष्टसंततीनां सांपरायिकं पिढोदकादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आदित आरभ्य श्रीकृष्णचरित

अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ॥ आत्मानं सांत्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः ॥ २१ ॥ बंधूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांपरायिकम् ॥ हतानां कास्यामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २२ ॥ द्वारकां हरिणा त्यक्त्वा समुद्रोष्ठावयत्क्षणात् ॥ वर्जयित्वा महाराजश्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३ ॥ नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ॥ स्मृत्याऽशेषाशुभहरं सर्वमंगलमंगलं ॥ २४ ॥ स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान् धनं जयः ॥ इंद्रप्रस्थं समावेश्य वज्रंतत्राभ्यषेचयत् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जुनात्तेपितामहाः ॥ त्वांतुवंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वमहापथं ॥ २६ ॥ यएतद्देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्मच ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २७ ॥ इत्थं हरेर्भगवतोरुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शंतमानि ॥ अन्यत्र चेहचश्रुतानि गृणन्मनुष्यो भक्तिपरांपरमहंसगतौ लभेत ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥७३॥

कीर्तनस्य फलमाह यएतदिति द्वाभ्यां ॥ २७ ॥ शंतमानि परममंगलानि परमहंसगतौ श्रीकृष्णे ॥ २८ ॥ एवमेकादशस्कंधभावार्थस्य प्रदीपिका ॥ स्वाज्ञानध्वांतभीतेन श्रीधरेण प्रकाशिता ॥ १ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे ष्टादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यामेकादशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥ ॥७३॥

नपुनरन्यथा मंतव्यं यतोऽस्मिन्नेवावतारे तत्प्रजावो निरतिशयो दृष्टइत्याह मर्त्येनेतियमेनस्त्रलोकं प्रतिनीतं गुरुसुतं मर्त्येन तेनैव शरीरेण य अन
यत् आनीतवान् शरणदः शरणागतरक्षकः त्वांच ब्रह्मास्त्रदग्धं योरक्षितवान् यश्चांतकानां मंतकमपि ईशं श्रीरुद्रं बाणसंघामेजितवान् मृग
युं लुब्धकं सदेहं स्वः स्वर्गमनयत् निन्ये असौ स्वावनेस्वरक्षणे अनीशः असमर्थः किम् ॥ १२ ॥ ननु यदि समर्थस्तर्हि किंचित्कालमत्रैव
तेनैववपुषा किनातिष्ठत्तत्राह तथाऽपीति यद्यपि उक्तप्रकारेण अशेषस्य जगतः चराचरस्य स्थित्यादिषु अनन्यहेतुर्निरपेक्ष एव कारणम्

मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वांचानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धं ॥ जिग्येऽतकांतकमपीशमसावनीशः किं
स्वावनेस्वरनयन्मृगयुंसदेहं ॥ १२ ॥ तथाप्यशेषस्थिति संभवाप्येष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ॥ नैच्छ
त्यणेतुं वपुरत्रशेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥ यएतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं परां ॥ प्रयतः
कीर्तयेद्भक्त्या तामेवाप्नोत्यनुत्तमां ॥ १४ ॥ दारुको द्वारकामेत्यवसुदेवो ग्रसेनयोः ॥ पतित्वा चरणावसैन्यापि
च कृष्णविच्युतः ॥ १५ ॥ कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ॥ तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्छि
ताः ॥ १६ ॥ तत्रस्मत्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः ॥ व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो घ्नंत आननं ॥ १७ ॥ देव
कीरोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ॥ कृष्णरामावपश्यंतः शोकार्ता विजहुः स्मृतिं ॥ १८ ॥ प्राणांश्च विजहुस्तत्र
भगवद्विरहातुराः ॥ उपगुत्थ्य पतींस्तातचितामारुरुहुः स्त्रियः ॥ १९ ॥ रामपत्न्यश्च तद्देहमुपगुत्थ्याग्निमाविशन् ॥
वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्नुषाः ॥ कृष्णपत्न्योऽविशन्नाग्निं रुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः ॥ २० ॥

स्वयं यद्यस्मादशेषशक्तिधृक् कृतथाऽपियादवत्वात्स्वनिजं वपुरत्रशेषितमवशेषितं प्रणेतुं कर्तुं नैच्छत् किंतु स्वमेव लोकमयत् तत्र हेतुः मर्त्येन देहे
न किं न किंचित्कार्यमिति स्वस्थानामात्मनिष्ठानां दिव्यांगतिमेव प्रकृष्टां दर्शयन् अन्यथा तेपि दिव्यांगतिमनादत्ययोगबलेन देहसिद्धिविधा
यअत्रैवरंतुं यतेरन् तन्माभूदित्येतदर्थमिति भावः ॥ १३ ॥ यएतामुक्तप्रकारां पदवीं गतिं ॥ १४ ॥ तदैव भगवता स्वलोकं गच्छता वसुदेवादीना
मपितत्प्राप्तये उपायश्चितित आसीत्तमाह दारुकइत्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृष्णरामौ सुतावपश्यंतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

योगिनामिदं स्वच्छंदमृत्युभ्रमं वारयति लोकाभिरामामिति अयमर्थः योगिनो हि स्वच्छंदमृत्यवः स्वांतनुमाभ्येय्यायोगधारणया दग्ध्वां
लोकांतरं प्रति विशन्ति भगवांस्तु न तथा किंतु अदग्ध्वैव स्वतनुसहित एव स्वकंधामवैकुण्ठाख्यमाविशत् तत्र हेतुः लोकाभिरामाम् लोकाना
भिरामः अभितोरमणं स्थितिर्यस्यांताम् जगदाश्रयत्वेन जगतोऽपि दाहप्रसंगादित्यर्थः किंच धारणायाऽध्यानस्य मंगलं शोभनं विषय
मितरथातयोर्निर्विषयत्वं स्यात् दृश्यते तदुपासकानां तथैव तद्रूपसाक्षात्कारः फलप्राप्तिश्चेति भावः इच्छाशरीराभिप्रायेण वा यथाश्रुतमे
वास्तु तत्रापि तु लोकाभिरामामित्यादीनां विशेषणानामानर्थक्यप्रसंगात्तदप्यदग्ध्वातिरोधाय निर्गत इत्येव सांप्रतम् ॥ ६ ॥ तदा स्वस्वमेव लो
कमागमिष्यतीति संभवेण देवादिकृतः सर्वतो दुंदुभिनादपुष्पटदृष्ट्यादिमहोत्सवो भवदित्याह दिवीति भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनुययुः ॥ ७ ॥

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलम् ॥ योगधारणयाऽभ्येय्याऽदग्ध्वाधामाविशत्स्वकम् ॥ ६ ॥ दिवि दुं
दुभयोनेदुःपेतुः सुमनसश्च खात् ॥ सत्यंधर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्वानुतं ययुः ॥ ७ ॥ देवादयो ब्रह्ममुख्यान
विशंतं स्वधामनि ॥ अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ॥ ८ ॥ सौदामन्यायथाकाशेयां त्यहित्वाऽ
भ्रमंडलं ॥ गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य देवतैः ॥ ९ ॥ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः ॥ विस्मितास्तां
प्रशंसंतः स्वस्वलोकं ययुस्तदा ॥ १० ॥ राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहामायाविडंबनमवेहियथानटस्य ॥ सृ
ष्ट्वात्मनेदमनुविश्वविहत्य चांते संलुत्य चात्ममहिना परतः स आस्ते ॥ ११ ॥

तदा श्रीकृष्णोऽर्ताहिते सति कुतो गत इति वितर्कयंतोऽपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्वधामनि विशंतं श्रीकृष्णं न ददृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिमिति क
चित्कचिद्दृशुश्च ततोऽतिविस्मिता बभूवुरित्यर्थः ॥ ८ ॥ अविज्ञातगतिं त्वं दृष्टानेन स्पष्टयति सौदामन्यागतिर्यथा मर्त्यैर्न लक्ष्यते देवैस्तु ल
क्ष्यते तथा भ्रमंडलं हित्वा गच्छतः श्रीकृष्णस्य गतिः देवैरपि न लक्ष्यते किंतु तत्पार्षदैरेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अभिप्रायापरिज्ञानात् प्रथमं
परिच्छिद्यंत तश्च दृष्ट्वा पुनस्तमेवार्थं प्रपंचयति राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभृत्सु यादवादिषु जननाप्ययेहाभाविर्भावति
रोभावरूपाचेष्टा इयं मायया अनुकरणमात्रमवेहि नटो यथाऽविकृत एव जन्मादीन् विडंबयति तद्वत् आस्तां तावद्यादवादिषु जन्मादिशं
का यद्विसर्गनिरोधादिष्वप्यसावविकृत एवास्तइत्याह सृष्ट्वेति आत्मना स्वयमेवेदं जगत्सृष्ट्वाऽतर्थाभित्वेनानुविश्व आत्ममहिना स्वमहि
मात् परत आस्ते ॥ ११ ॥

मन्मायारचनामेतांविज्ञायेतिनिजमूर्तेरंहितत्वाद्दृथाशोकंमाकुर्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ कुलस्यविनष्टत्वाद्दुर्मनाः ॥ ५० ॥ इत्येकाद
शेटीकायांशिशोध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ एकत्रिशोखकंधामजगामभगवानितः॥तमेवानुययुःप्रीत्यावसुदेवादयस्ततः ॥ १ ॥
देवान्यद्विधायादौभूयोदेवान्विधायच॥श्रीरुष्णःस्वेच्छयाधामस्वतश्चैवसमाविशत् ॥२॥ मुनयःसनकादयः प्रजेश्वरामरीच्यादयः ॥
॥ १ ॥ गरुडलोकनिवासिनः पक्षिणः भैत्रेयादयोवा ॥ २ ॥ भगवतोनिर्याणंद्रष्टुकामाःसंतःपरमोत्सुकास्तत्रागमन् तेषामौत्सुक्यकृतंम

त्वंतुमद्भर्ममास्थायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः ॥ मन्मायारचनामेतांविज्ञायोपशमं व्रज ॥ ४९ ॥ इत्युक्तस्तंपरिक्
म्यनमस्कृत्यपुनःपुनः ॥ तत्पादौशीर्ष्युपाधायदुर्मनाःप्रययौपुरीं ॥ ५० ॥ इ० भागवतेमहापुराणेएका
दशस्कंधेयदुकुलसंक्षयोनामत्रिशोध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच अथतत्रागमद्ब्रह्मा
भवान्याचसमंभवः ॥ महेंद्रप्रमुखादेवामुनयःसप्रजेश्वराः ॥ १ ॥ पितरःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः ॥
चारणायक्षरक्षांसिकिन्नराप्सरसोद्विजाः ॥ २ ॥ द्रष्टुकामाभगवतोनिर्याणंपरमोत्सुकाः ॥ गायंतश्वगृणंत
श्वशौरेःकर्माणिजन्मच ॥ ३ ॥ ववर्षुःपुष्पवर्षाणिविमानावलिभिर्नभः ॥ कुर्वतःसंकुलंराजनभक्त्यापरम
यायुताः ॥ ४ ॥ भगवान्पितामहंवीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः ॥ संयोज्यात्मनिचात्मानंपद्मनेत्रेन्यमीलयत् ॥ ५ ॥

होत्सवमाहसाद्धेन गायंतश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥ विभूतीः इंद्रादींश्च पद्मनेत्रेन्यमीलयदित्यन्नायंभावः पूर्वब्रह्मादिभिः सलोकान् लोकपालान्
पाहिवैकुण्ठकिंकरान् इतिप्रार्थितत्वादिदानींचस्वस्वलोकंप्रतिनेतुमागतत्वात् बहुषुचतेषुदाक्षिण्यात्तान्वंचयितुंसमाधिमिवकुर्वन्नेत्रेन्य
मीलयदिति ॥ ५ ॥

॥३७॥ ब्रह्मशापकृतमेतत् तवनापराधइतिचेदतआह यस्यतवात्मयोगरचितंस्वाधीनमाययारचितं विरिष्यः अस्यतनयारुद्रादयश्च
येचान्येगिरांपतयोवेदद्रष्टारः तेषिनविदुस्तस्यतेर्अचित्यमायस्य एतत्ब्रह्मशापादिअंजसाअसद्रतयः पांपयोनयोवयांकैंगृणीमः कथं
वर्णयामः अतस्तदास्तामाशुमांजहीतिभावः ॥३८॥३९॥ इच्छाशरीरिणेत्यस्यायंभावः शुद्धसत्त्वमयीनिजांमूर्तिमंतर्धायतत्पतिकृत्यैव

तमाशुजहिवैकुण्ठपाप्मानंमृगलुब्धकं ॥ यथापुनरहंत्वेवंनकुर्यांसदतिक्रमं ॥३७॥ यस्यात्मयोगरचितंनवि
दुर्विरिष्योरुद्रादयोऽस्यतनयाःपतयोगिरांये ॥ त्वन्माययापिहितदृष्टयएतदंजःकितस्यतेवयमसद्रतथोगृ
णीमः ॥३८॥ श्रीभगवानुवाच माभैर्जरेत्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे ॥ याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृति
नांपदं ॥३९॥ इत्यादिष्टोभगवताकृष्णेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ॥४०॥
दारुकःकृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्यतां ॥ वायुंतुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखंययौ ॥४१॥ तंतत्रतिग्मद्यु
भिरायुधैर्वृतंश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिं ॥ स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ॥४२॥
अपश्यतस्त्वचरणंबुजंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा ॥ दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुडुपेप्र
नष्टे ॥४३॥ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछनः ॥ खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षतः ॥४४॥ तमन्वग
च्छन्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच ॥ तेनातिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः ॥४५॥ गच्छद्वारवर्तिसूतज्ञा
तीनांनिधनंमिथः ॥ संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमदृशां ॥४६॥ द्वारकायांचनस्थेयंभवद्भिःस्वस्वबंधु
भिः ॥ मयात्यक्तांयदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ॥४७॥ स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वेआदायपितरौचनः ॥ अर्जुनेनावि
ताःसर्वइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ॥४८॥

विडंबनमात्रमिति एतदेवस्फुटीकरिष्यति देवादयोब्रह्ममुख्याइत्यादिना ॥४०॥४१॥
तंपतितत्रदृष्ट्वा तस्यपादयोर्निपपात ॥४२॥४३॥ उदीक्षतःउदीक्ष्यमाणस्यसूतस्यसतः ॥४४॥४५॥ निर्याणंयोगमार्गेण मद्र
शामितीच्छाशरीराभिप्रायेण ॥४६॥४७॥ अबितारक्ष्यमाणः इंद्रप्रस्थंगमिष्यथेतिब्रूहीतिपूर्वेणान्वयः ॥४८॥

एरकामुष्टिरूपीपरिधावुद्यम्य ॥ २३ ॥ स्वर्धानिमित्तःक्रोधःकुलक्षयनिन्द्ये ॥ २४ ॥ २५ ॥ पौरुषयोगं परमपुरुषध्यानलक्षणम् त
 नेबाह संयोज्येति मानुष्यलोकम् भूर्लोकंमनुष्यरूपतांवा ॥ २६ ॥ धरोपस्थेभूतले ॥ २७ ॥ भाजिष्णुरूपंविभ्रदिति ॥ २८ ॥ तदेवानु
 वर्णयति श्रीवत्सांकमितिचतुर्भिः ॥ २९ ॥ सुंदरस्मितंवक्राब्जंयस्मिन्तत् पुंडरीकवदभिरामेसुंदरेअक्षिणीयस्मिन्तत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथतावपिसंक्रुद्धावुद्यम्यकुरुनंदन ॥ एरकामुष्टिपरिघौचरंतौजघ्नतुर्युधि ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपसृष्टानांरु
 ष्णमायावतात्मनाम् ॥ स्पर्द्धाक्रोधःक्षयनिन्द्यवैणवोऽघ्निर्यथावनम् ॥ २४ ॥ एवंनष्टेषुसर्वेषुलोकेषुस्वेषुके
 शवः ॥ अवतारितोभुषोभारइतिमेनेऽवशेषितः ॥ २५ ॥ रामःसमुद्रवेलायांयोगमास्थापौरुषं ॥ तत्या
 जलोकंमानुष्यंसंयोज्यात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः ॥ निषसादधरो
 पस्थेतूष्णीमासाद्यपिप्पलं ॥ २७ ॥ विभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया ॥ दिशोवितिमिराःकुर्वन्
 विधूमइवपावकः ॥ २८ ॥ श्रीवत्सांकंघनश्यामंतमहाटकवर्चसं ॥ कौशेयांबरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलं
 ॥ २९ ॥ सुंदरस्मितवक्राब्जंनीलकुंतलमंडितं ॥ पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलं ॥ ३० ॥ कटिसूत्र
 ब्रह्मसूत्रकिरीटकटकंगदैः ॥ हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितं ॥ ३१ ॥ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भि
 निजायुधैः ॥ कृत्वोरौदक्षिणेपादमासीनंपंकजारुणं ॥ ३२ ॥ मुशलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धकोजरा ॥ मृ
 गास्याकरंतच्चरणंविष्याधमृगशंकया ॥ ३३ ॥ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः ॥ भीतःपपातशिर
 सापादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेनघ
 ॥ ३५ ॥ यस्यानुस्मरणंमृणामज्ञानध्वांतनाशनं ॥ वदंतितस्यतविष्णोमयाऽसाधुकृतंप्रभो ॥ ३६ ॥

वनमालापरीतान्धंगानियस्मिन्तन्निजायुधैश्चपरीतांगम् पंकजारुणंभामंपादंवक्षिणऊरौकृत्वाआनंदरूपंविभ्रदितिपूर्वेणान्वयः ॥
 ॥ ३२ ॥ जरानामकश्चित्लुब्धकोमृगयुः मृगास्यमिवाकारोयस्यतच्चरणम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

भा.ए.

॥ ९२ ॥

कृष्णमायाविमूढानामितिमुख्योहेतुः संघर्षःकलहः ततोयुयुधुश्च ॥ १३ ॥ १४ ॥ पतंत्यइतस्ततश्चलंत्यःपताकायेषु तैरथादिभिर्मि
थः समेत्यन्यहन्यन्नित्यंत्यः दद्भिर्देतैरिव ॥ १५ ॥ मिथःसमेत्यइत्यस्यप्रपंचः प्रद्युम्नेत्यादिचतुर्भिःगदौश्रीकृष्णस्यभाताएकः पुत्रश्चापरः
तौसुमित्रासुरथावितिदैर्घ्यमार्षम् असुरथनामावाकश्चित् ॥ १६ ॥ मदांधेनमदतमसाबलात्कारिताः ॥ १७ ॥ दाशार्हादयोनवतत्तद्वंश्याः

महापानाभिमत्तानांवीराणांदृप्तचेतसां ॥ कृष्णमायाविमूढानांसंघर्षःसुमहानभूत् ॥ १३ ॥ युयुधुःक्रो
धसंरब्धावेलायामाततायिनः ॥ धनुर्भिरसिभिर्भ्रैर्गदाभिस्तोमरर्षिभिः ॥ १४ ॥ पतत्यताकैरथकुंजरांदि
भिःखरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथःसमेत्याश्वतरैःसुदुर्मदान्यहनशरैर्दद्भिरिवद्विपावने ॥ १५ ॥ प्रद्युम्न
सांवौयुधिरुढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौसुदारुणौगदौसुमित्रासुरथौस
मीयतुः ॥ १६ ॥ अन्येचयेवैनिशठोल्मुकादयःसहस्रजिच्छतजिद्भानुमुस्याः ॥ अन्योऽन्यमासाद्यमदांध
कारिताजघ्नुर्मुकुंदेनविमोहिताभृशं ॥ १७ ॥ दाशार्हवृष्णयंधकभोजसात्वतामध्वर्बुदामाथुरशूरसेनाः ॥
विसर्जनाःकुकुराःकुंतयश्चमिथस्ततस्तेऽथविसृज्यसौहृदम् ॥ १८ ॥ पुत्राअयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्चस्वस्ती
यदौहित्रपितृव्यमातुलैः ॥ मित्राणिमित्रैःसुहृदःसुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहनज्ञातयएवमूढाः ॥ १९ ॥ शरेषुक्षीय
माणेषुभज्यमानेषुधन्वसु ॥ शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमुष्टिभिर्जङ्घरेरकाः ॥ २० ॥ तावज्जकल्पात्यभवन्परिघामुष्टि
नाभृताः ॥ जघ्नुर्द्विषस्तैःकृष्णेनवार्यमाणास्तुतंचते ॥ २१ ॥ प्रत्यनीकंमन्यमानाबलभद्रंचमोहिताः ॥ हंतुंकृत
धियोराजन्नापन्नाआततायिनः ॥ २२ ॥

अर्बुदामाथुराः शूरसेनाश्चतत्तद्देशीयाः ॥ १८ ॥ भातृभिश्चेतिभात्रादिशब्दानांसप्रतियोगिवाचित्वाद् भातरोमातुलाइत्यादिज्ञेयं मि
त्रैश्चमित्राणिचअहन्हतवंतः ॥ १९ ॥ धन्वसुधनुःपुजङ्घःजगृहः ॥ २० ॥ परिघालोहदंढाःभृताःधृताः ॥ २१ ॥ तंचश्रीकृष्णमपिप्रत्यनी
कंप्रतिपक्षम् ॥ २२ ॥

अ०३०

॥ ९२ ॥

तत्रपंचयति प्रत्याक्रष्टमिति यस्मिन् रूपे लग्नं नयनं प्रत्याक्रष्टं परावर्तयितुमबलानशेकुः यच्च कर्णाविष्टं कर्णरंघ्रगप्रविष्टम् यत्संतामात्मनि
लग्नं लिखितमिव तिष्ठति ततो न सरति न निर्गच्छति यस्य श्रीः शोभासंकीर्त्यमाना कवीनां वाचं रतिमुल्लासविशेषं जनयति तेषां मानं जगत्सू
ज्यतां जनयतीति किनुवक्तव्यं यच्च विष्णोरूपं जिष्णोरर्जुनस्य रथे स्थितं दृष्ट्वा युधिष्ठितास्तत्साम्यं सारूप्यमीयुः प्राप्ताः तत्केन रूपेणात्यजदि
त्यन्वयः ॥ ३ ॥ दिवि सूर्यपरिवेषादीन् भुवि भूकंपादीन् अंतरिक्षे दिग्दाहादीन् महोत्पातान् स्वयमेवोत्पादितत्वादन्वैर्दुष्प्रतीकारान् ॥ ४ ॥
यमकेतवो ध्वजा इव मृत्युसूचका इत्यर्थः नोऽस्माभिः ॥ ५ ॥ प्रत्यक्पश्चिमवाहिनी ॥ ६ ॥ अभिषिष्यन्नात्वा ॥ ७ ॥ ब्राह्मणांश्चतैः क

प्रत्याक्रष्टं नयनमबलायत्रलग्नं नशेकुः कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्संतामात्मलग्नम् ॥ यच्छ्रीर्वाचां जनयति
रतिं किनुमानं कवीनां दृष्ट्वा जिष्णोर्युधिष्ठिरगंतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ ३ ॥ ऋषिरुवाच दिवि भुव्यं
तरिक्षे च महोत्पातान् समुत्थितान् ॥ दृष्ट्वा सीनान् सुधर्मायां ऋष्णः प्राह यदुनिदम् ॥ ४ ॥ श्रीभगवान्
वाच एते घोरा महोत्पाता द्वावर्त्यां यमकेतवः ॥ मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुपुंगवाः ॥ ५ ॥ स्त्रियो बाला
श्वदृष्ट्वा शंखोद्धारं ब्रजं त्वितः ॥ वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक् सरस्वती ॥ ६ ॥ तत्राभिषिष्य शुचय उपो
ष्य सुसमाहिताः ॥ देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणांस्तु महाभागान् रूतस्वस्यं यनाव
यम् ॥ गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेद्मभिः ॥ ८ ॥ विधिरेषत्यरिष्टघ्नो मंगलायनमुत्तमम् ॥ देवद्वि
जगवां पूजाभूतेषु परमो भवः ॥ ९ ॥ इति सर्वे समाकर्ण्य यदुदृष्ट्वा मधुद्विषः ॥ तथेति नौ भिरुत्तीर्य प्रभासं प्र
ययूरथैः ॥ १० ॥ तस्मिन् भगतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः ॥ चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११ ॥
ततस्तस्मिन् महापानं पपुमैरेयकं मधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्भ्रंश्यते मतिः ॥ १२ ॥

तशांतिकाः संतोगवादिभिः पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥ विधिः प्रकारः मंगलायनं च किंच देवद्विजगवां पूजाभवउद्भवहेतुः देवलोके परमउद्भवो
भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥ मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथेत्यभिन्नं च उत्तीर्य समुद्रं ॥ १० ॥ सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्र संघिरार्थः भगवतानुक्तै
रपि सर्वैः श्रेयोभिः सहितं चक्रुः ॥ ११ ॥ पीयत इति पानं भैरेयकं मदिरा विशेषं मधुररसं दिष्टेन देवेन विभ्रंशितधियः न ह्यन्यथा तस्मिन् स्थाने
तदुचितमिति भावः यद्द्रवैः यस्य द्रवैरसैः ॥ १२ ॥

भा.ए.

॥९१॥

विशालांबदरिकाश्रमंगतः सन् हरेर्गतिमगात् कथंभूतां तेनैवजगदेकबंधुनायथोपदिष्टां तदा मृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूतायचकल्प
तेवै ॥ अतिव्रज्यमतीक्ष्णोमामेष्यसिततःपरमित्येवमुक्तप्रकारां ॥४७॥ आनंदसमुद्रोभगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन्संश्रुतमेकीकृतम् एतद्यः
सच्छ्रद्धयाआसेव्यईषदपिसेवित्वावर्ततेसविमुच्यतेइति किं वक्तव्यंतत्संगाज्जगदपिविमुच्यतइत्यर्थः ॥४८॥ एवंकृतोपदेशंजगद्गुरुंप्रणम
ति भवभयमिति भवः संसारः भयंचजरारोगादिनिमित्तंतदुभयनिवृत्तानांप्रवृत्तानांचमृत्यवर्गाणांयथायोग्यमपहंतुंयोःमृतद्वयमुपज
हे उद्धृतवान् तदेवाह वेदसारमेकमूर्कितत् ज्ञानविज्ञानरूपंचतत्सारंश्रेष्ठंचभृंगवत् शृंगोयथापुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरतितथास्वयं

अ०३०

ततस्तमंतर्हृदिसंनिवेश्यगतोमहाभागवतोविशालाम् ॥ यथोपदिष्टांजगदेकबंधुनाततःसमास्थायहरेर
गाद्गतिम् ॥ ४७ ॥ यएतदानंदसमुद्रसंश्रुतंज्ञानामृतंभागवतायभाषितं ॥ कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणास
च्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते ॥ ४८ ॥ भवभयमपहंतुंज्ञानविज्ञानसारंनिगमकृदुपजक्रेभृंगवद्देदसारम् ॥ अ
मृतमुदधितश्चापाययद्भृत्यवर्गान्पुरुषमृषभमाद्यंकृष्णसंज्ञंनतोऽस्मि ॥ ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
एकादशस्कंधेएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ राजोवाच ततोमहाभागव
तेउद्धवेनिर्गतेवनं ॥ द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान्भूतभावनः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापोपसंस्तृष्टेस्वकुलेयाद्वर्षभः ॥
प्रेयसींसर्वनेत्राणांतनुंसकथमत्यजत् ॥ २ ॥

कृतवेदानुसारेणैवोदधितश्चैकंतच्चोभयंयथायथंभृत्यवर्गानपायंयत् तंनतोऽस्मीति ॥ ४९ ॥ येनानुकंपितंविश्वमुद्धवप्रश्ननिर्णयैः ॥ तंवदे
परमानंदंनंदनंरूपिणं ॥ १ ॥ इत्येकादशेटीकायांएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥७३॥ त्रिंशेतुप्रागुपक्षिप्तमौशलच्छलतोहरिः ॥
स्वधामगंतुमन्विच्छत्संजहारनिजंकुलं ॥ १ ॥ विरागायपुराघोरमुपक्षिप्तंहिमौशलं ॥ कथाबसानेतत्रैवविशेषंपरिपृच्छति ॥ २ ॥ नत
इतित्रिभिः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापोपसंस्तृष्टेकुलेसति अयंभावः भगवतिनहिशापःप्रभवति यादवत्वानुकरणाच्चसोपिकथंचिन्मान्यः अतः
किमकरोदिति तदेतत्कथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामितिसर्वेन्द्रियोपलक्षणं ॥ २ ॥

॥९१॥

किंचदाशार्हादिषुत्वया यःस्वमाययास्नेहपाशःप्रसारितःसत्वयैवात्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेणवृक्केणश्चिन्नः ॥ ३९ ॥ एवंयद्यपित्वथाबहुकृतं
 थाऽप्येतावत्प्रार्थयेइत्याह नमोऽस्त्विति अनुशाधिअनुशिक्षय अनुशासनीयमाह यथेति मुक्तावप्यनपायिनी ॥ ४० ॥ तदुक्तमोमित्यं
 गीकृत्य तथाऽपिमयादिष्टोलोकसंघहार्थमेतावत्कुर्वित्याह गच्छेति आदिष्टोनियुक्तः ॥ ४१ ॥ आनादेः पूर्वमेवमत्पादतीर्थोदकभूताया
 अलकनंदायागंगायाईक्षया वसानः परिदधानः ॥ ४२ ॥ द्वंद्वमात्राणां शीतोष्णादिषियानां सुशीलः आर्जवादिस्वभावः ॥ ४३ ॥ तेत्वया
 विविक्तं सुविचारितम् तिस्रस्त्रिगुणात्मिकागतीरतिक्रम्य ॥ ४४ ॥ हरिमेघसा संसारंहरतिमेधायस्यतेनश्रीकृष्णेन अद्वंद्वपरोऽपिसुखदुःख
 वृक्केणश्रमेसुदृढःस्नेहपाशोदाशार्हवृष्णयंधकसात्वतेषु ॥ प्रसारितःसृष्टिविवृद्धयेत्वयास्वमाययात्यात्मसु
 बोधहेतिना ॥ ३९ ॥ नमोस्तुतेमहायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमां ॥ यथात्वच्चरणंभोजेरतिःस्यादनपायिनी ॥
 ॥ ४० ॥ श्रीभगवानुनाच गच्छोद्भवमयादिष्टोबदर्याख्यंममाश्रमम् ॥ तत्रमत्पादतीर्थोदेस्नानो
 परपर्शनैःशुचिः ॥ ४१ ॥ ईक्षयाऽलकनंदायाविधूताशेषकल्मषः ॥ वसानोवल्कलान्यंगवन्यभुक्सुख
 निस्पृहः ॥ ४२ ॥ तितिसुद्वंद्वमात्राणां सुशीलः संयतैर्द्रियः ॥ शांतःसमाहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥
 ॥ ४३ ॥ मृतोऽनुशिक्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन् ॥ मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्दर्शनिरतोभव ॥ अतिव्र
 ज्यगतीस्तिस्त्रोमामेष्यसिततःपरम् ॥ ४४ ॥ श्रीशुकउवाच सएवमुक्तोहरिमेघसोद्भवःप्रदक्षिणंतंप
 रिस्त्यपादयोः ॥ शिरोनिधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीर्न्यषिंचदद्वंद्वपरोऽप्यपक्रमे ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियो
 गकातरोनशक्नुवंस्तंपरिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रंययौमूर्धनिभर्तृपादुकेविभ्रन्नमस्कृत्यययौपुनःपुनः ॥ ४६ ॥
 विनिर्मुक्तोऽपि अपक्रमेनिर्गमनसमये ॥ ४५ ॥ किंच सुदुस्त्यजः स्नेहोयस्मिन्तेनवियोगात्कातरोभीतःअतएवतंपरिहातुमशक्नुवन्नातुरो
 विव्हलःसन् कृच्छ्रंकष्टंययौप्राप ततश्चभर्तृपादुकेतेनैवकृपयादत्तेमूर्ध्निभिभत् अतिनिर्बंधरूपयातदाज्ञयातंपुनःपुनर्नमस्कृत्यययौ अ
 प्रच पृष्ठतोऽन्वगमंभर्तुःपादविश्लेषणाक्षमइत्यादितृतीयस्कंधोपक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाश्रमंगच्छन् भगवतः प्रभासयात्रामुपश्रुत्य
 शनैःपृष्ठतोगतः सन् उच्यसंहननिजकुलंभगवंतमेकातेदृष्ट्वातत्कालप्राप्तेनमैत्रेयेणसह पुनः कृपयाभगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदा
 ज्ञातोयथावितिदृष्टव्यं ॥ ४६ ॥

एतज्ज्ञानेनपुमान्कृतार्थोभवतीत्याह नैतदिति अत्रदृष्टान्तमाह पीत्वेति पीयूषंस्वादु ॥ ३२ ॥ ननुसंतिबहूनिज्ञेयानितत्तत्फलसाधना
निसंत्यजक्तानां भक्तस्यतुसर्वमहमेवातोमदेकशरणोभवेत्याह ज्ञानइति ज्ञानादौयावान्धर्मादिलक्षणश्वतुर्विधोऽर्थस्तावान्सर्वोपि
तेऽहमेव तत्रज्ञानेमोक्षकर्मणिविहितेधर्मः कर्मण्येवस्वाभाविकेतुकामः योगेत्वणिमादिसिद्धयः वार्तायांरूप्यादावर्थः दंडनीतावैश्वर्य
मिति सित्थैश्वर्ययोरपिकामांर्गतत्वाच्चातुर्विध्यम् ॥ ३३ ॥ कुतइत्यतआह मर्त्यइति यदात्यक्तसमस्तकर्मासन् मेनिवेदितात्माभवति
तदाऽसौमेविचिकीर्षितः विशेषेणकर्तुमिष्टोभवति ततश्चामृतत्वंमोक्षंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयाय मदैक्यायमत्समानैश्वर्यायेतियावत्

नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनावशिष्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञानेकर्मणि
योगेचवार्तायांदंडधारणे ॥ यावानर्थोऽनृणांतातवांस्तेऽहंचतुर्विधः ॥ ३३ ॥ मर्त्यायदात्यक्तसमस्तकर्मा
निवेदितात्माविचिकीर्षितोमे ॥ तदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायचकल्पतेवै ॥ ३४ ॥ श्रीशुक
उवाच सएवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचोनिशम्य ॥ बद्धांजलिःप्रत्युपरुद्धकंठोकिंचिदू
चेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ ३५ ॥ विष्टभ्यचित्तंप्रणयावधूर्णधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः ॥ कृतांजलिःप्राह्यदुप्रवी
रंशीर्णास्पृशंस्तच्चरणारविंदं ॥ ३६ ॥ उद्धवउवाच विद्रावितोमोहमहांधकारोयआश्रितोमेतवस
न्निधानात् ॥ विभावसोःकिंनुसमीपगस्यशीतंतमोभीःप्रभवंत्यजाद्य ॥ ३७ ॥ प्रत्यर्पितोमेभवताऽनुकं
पिनाभृत्यायविज्ञानमयःप्रदीपः ॥ हित्वाकृतज्ञस्तवपादमूलंकोऽन्यत्समीयाच्छरणंत्वदीयं ॥ ३८ ॥

कल्पतेयोग्योभवति वैभ्रुवम् ॥ ३४ ॥ आदर्शितोयोगमार्गोयस्मैसः ॥ ३५ ॥ प्रणयेनावधूर्णक्षुभितंचित्तंधैर्येणविष्टभ्यबहुमन्यमानः
आत्मानंकृतार्थमन्यमानः ॥ ३६ ॥ मेमयायआश्रितआसीत् सतवसन्निधानेनैवविद्रावितः प्रभवंतिकितुबाधायसमर्थाभवन्ति अजा
यन्नक्षणेपिजनक ॥ ३७ ॥ किंचयद्यपितवसन्निधानादेवगतः तथाऽप्यनुकंपिनाभवताविज्ञानमयःप्रदीपश्चप्रत्यर्पितः स्वमाययाऽ
पहतःपुनःसमर्पितः अतस्तवकृतज्ञः यस्त्वयाकृतमनुषहंजानातिसः कोनामत्वदीयंपादमूलंहित्वाऽन्यच्छरणंसमीयात् आश्रयेत् ॥ ३८ ॥

अतोमद्गजनमेवबुद्धेर्विवेकस्यमनीषायाश्चातुर्यस्यचफलमित्याह एषाइति तामेवदर्शयति सत्यममृतं च माममृतेनासत्येनमर्त्येनविना
 शिनामनुष्यदेहेनइहअस्मिन्नेवजन्मनिप्राप्नोतीतियत् सैवबुद्धिर्मनीषाचेति बुद्धिर्विवेकः मनीषाचातुर्यम् ॥ २२ ॥ महाप्रकरणार्थमुपसं
 हरतिद्वाभ्यां एषइति ॥ २३ ॥ २४ ॥ अस्तांतावज्ज्ञानमेतदनुसंधानकथनपठनश्रवणपराणामप्येतदेवफलंभवतीत्याहचतुर्भिः सुविविक्तमि
 ति मयासुविविक्तंदत्तोत्तरमेतदाख्यानमपियोधारयेदनुसंदध्यात् सब्रह्मगुह्यंवेदेऽपिरहस्यं ॥ २५ ॥ सुपुष्कलयथाभवतितथाब्रह्मदायस्य

एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणाम् ॥ यत्सत्यममृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतं ॥ २२ ॥ एषतेऽभिहितः
 कृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः ॥ समासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः ॥ २३ ॥ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंवि
 स्पष्टयुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः ॥ २४ ॥ सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपिधारयेत् ॥ सनात
 नंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलं ॥ तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्या
 त्मानमात्मना ॥ २६ ॥ यएतत्समधीयीतपवित्रंपरमंशुचि ॥ सपूयेताहरहर्माज्ञानदीपेनदर्शयन् ॥ २७ ॥
 यएतच्छ्रद्धंयानित्यमव्यग्रःशृणुयान्नरः ॥ मयिभक्तिंपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबद्धते ॥ २८ ॥ अप्युद्धवत्वयाब्र
 ह्मसखेसमवधारितं ॥ अपितेविगतोमोहःशोकश्चासौमनोभवः ॥ २९ ॥ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायश
 ठायच ॥ अशुश्रूषोरभक्तायदुर्विनीतायदीयतां ॥ ३० ॥ एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच ॥ साधवेशु
 चयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषितां ॥ ३१ ॥

ब्रह्मददातीतितथातस्य ज्ञानोपदेष्टुः ॥ २६ ॥ समधीयीतउच्चैःपठेत् परमंशुचिअन्येषामपिशोधकंपूयेतशुत्थ्येत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ सम्यक्
 ज्ञानानुत्पत्तौपुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनपृच्छति अपीति अपिकिम् ॥ २९ ॥ उपधारितमाकलय्याह नैतदिति शठायबंचकाय ॥ ३० ॥
 शूद्राणांयोषितांचयदिभक्तिःस्यात्तार्हिब्रूयात् ॥ ३१ ॥

भा. ए.

॥८९॥

ननु उत्तमाधममध्यमेष्वेकरूपेण सभाजनमपांडित्यमेव स्यात् पूज्यपूजादिव्यतिक्रमादित्याशंक्यतामेव ज्ञानदृष्टिप्रपंचयति ब्राह्मणं इति विषमेष्वपिसमदृक् समं मा मेव पश्यन् वैषम्यमेव चतुर्द्धादर्शयति ब्राह्मणे पुलकसे इति जातितो वैषम्यं पुलकसोऽत्यजजातिविशेषः स्तेने ब्रह्मस्वहारिणि ब्रह्मण्ये ब्राह्मणेभ्यो दातरि इति कर्मतः अर्के विस्फुलिग इति गुणतः अकूरे शतैककूरे चेति स्वभावतः ॥ १४ ॥ नरेष्वीश्वरदृष्टिकुर्वतः सद्यः फलविशेषमाह नरेष्विति समोत्तमहीनेषु स्पृद्धादयः स्वस्मिन्नहंकारश्च हि निश्चितं वियंति नश्यंति ॥ १५ ॥ अतोऽतर्यामिदृष्ट्या सर्वान् प्रणमेदित्याह विसृज्येति स्मयमानात् हसतः स्वान्स्वानीन् तथा दैहिकीदृशमहमुत्तमः सतुनीच इति दृष्टिस्तया दृशा ब्रीडालजातां च विसृज्य श्च चांडालादीनभिव्याप्य प्रणमेत् ॥ १६ ॥ एवं पंचभिः श्लोकैः उक्तायाः समदृष्टेरवधिमाह द्वाभ्यां यावदिति ॥ १७ ॥ तस्य एव कुर्वतः पुंसः

ब्राह्मणे पुलकसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिगके ॥ अकूरे कूरके चैव समदृक् पंडितो मतः ॥ १४ ॥ नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् ॥ स्पर्धाऽसूयातिरस्काराः साहंकारावियंति हि ॥ १५ ॥ विसृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं ब्रीडां च दैहिकीम् ॥ प्रणमेदंडवद्रूमावाश्च चांडालगोखरम् ॥ १६ ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ॥ तावदेव मुपासीत वाङ्मनः कायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया ॥ परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥ अयं हि सर्वकल्पानां सधीचीनोमतो मम ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥ नख्यंगोपक्रमेध्वंसो मद्गर्मस्योद्धवाण्वपि ॥ मया व्यवसितः सम्यक्निर्गुणत्वाद् दनाशिषः ॥ २० ॥ यो यो मयि परे धर्मः कल्पते निष्फलाय चेत् ॥ तदा यासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम ॥ २१ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति कुतः आत्ममनीषया सर्वत्रेश्वरदृष्ट्या या विद्यातया अतः परितो ब्रह्मैव पश्यन् सर्वतः क्रियामात्रादुपरमेत् ॥ १८ ॥ किमयमेवोपायोऽस्ति वाऽन्योतीत्यपेक्षायां संतिबहवः समीचीनस्त्वयमेवेत्याह अयं हीति ॥ १९ ॥ जगद्वर्द्धमलक्षणोपायस्य समीचीनत्वमेवोपपादयति द्वाभ्यां नहीति अंगहे उद्धम अनाशिषो निष्कामस्य मद्गर्मस्य उपक्रमे सति अण्वपि ईषदपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्येव यतो मयैव निर्गुणत्वाद्दयं धर्मः सम्यग्व्यवसितः निश्चितः न तु मन्वादिमुखेन कथंचित् ॥ २० ॥ किंच यो य इति अयमर्थः किं क्वव्यं मद्गर्मस्य न ख्यं स इति यतो लौकिकोपियो यो मयि अयमर्थः आयासः सोऽपि परे निष्फलाय चेत् कल्पते निष्कामतयापि तश्चेत्तर्हि धर्म एव स्यात् निरर्थ्यायास्ते दृष्टान्तः यथा जयशोकादेर्हेतुना लयायनाक्रंदनादिभिरपि ॥ २१ ॥

अ० २

॥८९॥

आस्तामन्यभजनवार्त्तात्वक्तोपकारस्यत्वय्यात्मनिवेदनेनैवनिष्कृतिर्नान्यथेत्याह नैवेति अपचितिप्रत्युपकारमावृण्यभितियावत् क
वयोब्रह्मविदोऽपिनैवप्रामुवंति यतः तक्तमुपकारंस्मरंतः ऋद्धमुदःउपचितपरमानंदाः उपकारमेवाह योभवान् बहिराचार्यवपुषापुरु
षरूपेण अंश्वचैत्यवपुषांतर्यामिरूपेण अशुभंविषयवासनांविधुन्वन् निरस्यन् स्वगर्तिनिजरूपंप्रकटयतितस्यतव ॥ ६ ॥ ईश्वरत्वेहेतुः
जगत्कीडनकंकीडोपकरणंयस्यसः ननुजगत्सृष्ट्यादिनाब्रह्मेशादयःकीडंतित्राह स्वशक्तिभिःसत्त्वादिभिः गृहीतंमूर्तित्रयंयेनसः सप्रेमप्रे
मसहितंमनोहरंस्मितंयस्यसः सप्रेमयथातथाजगादेतिवा ॥ ७ ॥ हंतेतिसहर्षसंबोधनं सुमंगलान्मुखरूपान् मृत्युसंसारम् दुर्जयमन्यै

नैवोपयंत्यपचितिकवयस्तवेशब्रह्मायुषाऽपिकृतमृद्धमुदःस्मरंतः॥योऽतर्बाहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्नाचा
र्यचैत्यवपुषास्वगतिव्यनक्ति ॥ ६ ॥ श्रीशुकउवाच इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्कीडनकःस्वश
क्तिभिः ॥ गृहीतशक्तित्रयईश्वरेश्वरोजगादसप्रेममनोहरस्मितः ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच हंततेकथयि
ष्यामिममधर्मान्सुमंगलान् ॥ यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयं ॥ ८ ॥ कुर्यात्सर्वाणिकर्माणिमद
र्थशनकैःस्मरन् ॥ मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्दर्मात्ममनोरतिः ॥ ९ ॥ देशान्पुण्यान्संश्रयेतमद्भक्तैःसाधुभिः
श्रितान् ॥ देवासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरितानिच ॥ १० ॥ पृथक्सत्रेणवामत्यंपर्वयात्रामहोत्सवान् ॥ कारये
द्दीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ ॥ मामेवसर्वभूतेषुबहिरंतरपादतं ॥ ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथास्वमम
लाशयः ॥ १२ ॥ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते ॥ सभाजयन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रितः ॥ १३ ॥

रुपायैः ॥ ८ ॥ धर्मानेवाहकुर्यादितित्रयोदशभिः मांस्मरन् शनकैरसंरंभतःकुर्यात्तदाह मय्यर्पितेमनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसंधाना
त्मकेयेन अतएवमद्भर्मेष्वात्ममनसोरतिर्यस्यसः ॥ ९ ॥ पुण्यदेशलक्षणं मद्भक्तैरिति देवादिषुयेमद्भक्तास्तेषामाचरितानिकर्माणिचाश्र
येत ॥ १० ॥ सत्रेणसंभूयच ॥ ११ ॥ अंतरंगांभक्तिमाह मामितित्रिभिः सर्वभूतेष्व्वात्मनिचात्मानमीश्वरंस्थितंमामेवेक्षेत ननुकथमेक
स्यसर्वेषुवृत्तिस्तत्राह बहिरंतरःपूर्णमित्यर्थः तत्कृतः अपादतमनावरणं तदपिकृतः यथास्वमसंगत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ हेमहाद्युते अति
प्राज्ञ इतिअनेनप्रकारेणकेवलंज्ञानरूपांदृष्टिमाश्रितःसत्सर्वाणिभूतानिमद्भावेनमन्यमानःसभाजयन्पंडितोमतइत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

भा.ए.

॥८८॥

सुदुष्करतांप्रपंचयति प्रायशइति मनोयुंजंतःनिगृहंतःवशीकुर्वंतः विषीदंतिक्लिश्यंति कुतः असमाधानादनिग्रहात् कथंचिन्मनसोनि
पहेकशीताः श्रान्ताःसंतः ॥ २ ॥ यस्मादेवंकेचनविषीदंति अथातःअतएव येहंसाःसारासारविवेकचतुराः तेतुआनंददुग्धंसमस्तानंदप
रिपूरकंतव्रपदांबुजमेवसुखंयथाभवतितथानुनिश्चितंश्रयेरनुसेवंते अमीतुत्वन्माययाविहताः केयेयोगकर्मभिर्मानिनःसंतोनश्रयंते य
द्वा अमीत्वद्भक्ताः त्वन्माययानविहताःअतएवयोगकर्मभिःकृत्वामानिनोनभवन्ति अन्येतुत्वन्माययामोहिताःसंतोवयंयोगज्ञावयंक
र्मकुशलाइतिकेवलंगर्विताभवन्ति नतुमुच्यंतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वद्भक्तास्तुत्वत्सादेनकृतार्थाभवन्तीतिनातिचित्रमित्याह किमिति अन
न्यशरणेषुदासेषुतवात्मसात्त्वंतदधीनत्वंयत्तथा नंदगोपीबलिप्रभृतिषु एतत्किंचित्रंवाश्चर्यमित्यर्थः यतोयोभवान्श्रीरामरूपेणमृगै
र्वानरैःसहसाहित्यंसख्यमितियावत् अरोचयत्प्रीत्याकृतवान् कथंभूतः ईश्वराणांब्रह्मादीनांयानिश्रीमंतिकिरीटादीनितेषांतटान्यया

अ०२९

प्रायशःपुंरीकाक्षयुंजंतोयोगिनोमनः ॥ विषीदंत्यसमाधानान्मनोनिग्रहकशीताः ॥ २ ॥ अथातआनंददु
ग्धंपदांबुजंहंसाश्रयेरन्नरविंदलोचन ॥ सुखंनुविश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमीविहतानमानिनः ॥ ३ ॥
किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशरणेषुयदात्मसात्त्वं ॥ योरोचयन्सहमृगैःस्वयमीश्वराणांश्रीम
त्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥ ४ ॥ तंत्वाऽखिलाम्दयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंस्वरुतविद्विस्तृजेतकोनु ॥
कोवाभजेत्किमपिविस्मृतयेऽनुभूत्यैकिंवाभवेन्नतवपादरजोजुषानः ॥ ५ ॥

णि तैःपीडितंविलुठितंपादपीठंयस्य स्वयंतथाभूतोऽपिसन् ॥ ४ ॥ अतस्त्वांपरित्यज्यकोनामान्यत्संश्रयेदित्याह तंत्वेति तमेवंभूतंत्वांको
नुविस्तृजेत् नभजेत् कथंभूतःस्वरुतवित् बलिंप्रह्लादादिषुत्वयाकृतमनुग्रहंजानन् यद्वा स्वस्मिन्नेवांतर्यामितयाकृतमुपकारंविद्वां तदे
वाह अखिलाम्दयितेश्वरम् अखिलस्यजगतःआत्मानंचेतयितारमालत्वादेवदयितंश्रेष्ठं सेव्यमीश्वरत्वादवश्यंभजनीयं किंचआश्रिता
नांसर्वार्थदम् तर्हि किंफलोद्देशेनाहंसेव्यः नहिनहि किमपिअनिरुक्तंत्वद्यतिरिक्तंस्वर्गादित्वयादत्तमपि कोवाभजेत् सेवेत कथंभूतं
त् यत्केवलंभूत्यैइंद्रियभोगाय अनुअनंतरमेवत्वद्विस्मृतयेभवति यद्वात्वद्यतिरिक्तंकिमपिदेवतांतरंधर्मज्ञानादिसाधनंवा भूत्याऐश्व
र्यायसंसारस्यविस्मृतयेमोक्षायकोवाभजेत् नकोऽपि ननुतत्साधनंविनाभोगमोक्षादिफलंकथंस्यात्तत्राह किंवेति तदुक्तम् यावैसाध
नसंपत्तिःपुरुषार्थंचनुष्टये ॥ तथाविनातदामोतिनरोनारायणाश्रयः ॥ ५ ॥

॥८८॥

योगधारणयासोमसूर्यादिधारणयासंतापशैत्यादीन् आसनैर्वायुधारणाऽन्वितैर्वातादिरोगान् तपोमंत्रौषधैः पापघहसर्पादिकृतान् ॥
 ॥ ३९ ॥ ममानुध्यानादिभिः कामादीन् योगेश्वरानुवृत्त्यादंभमानादीन् हन्यात् ॥ ४० ॥ अन्येतुदेहसिद्ध्यर्थमेवैतत्सर्वकुर्वन्तितद्वेषय
 ति केचित्पुनरैतैरन्यैश्चोपायैर्देहमेवसुकल्पंजरारोगादिरहितं वयसितारुण्ये स्थिरंचकृत्वा अद्वंद्वपरकायप्रवेशादिसिद्धयेतत्तद्धारणारूपं
 योगयुंजति नतुज्ञाननिष्ठारूपम् ॥ ४१ ॥ कुशलैः प्राज्ञैः आदरणीयं न भवति वनस्पतिवदालैव स्थायी शरीरं तु फलवन्नश्वरमित्यर्थः
 ॥ ४२ ॥ ननु क्वचित्समाध्यंगत्वेनापि प्राणायामादियोगे क्रियमाणे जरारोगाद्यभावो दृश्यते सत्यं तथाऽपि समाधिमुत्सृज्य न तत्र सज्जेतेत्या
 ह योगमिति तद्वत्तदेहसिद्धिनश्च ध्यात् न विश्वसेत् ॥ ४३ ॥ तदेवं विघ्नप्रतीकारैर्योगं कुर्यादित्युक्तं मच्छरणस्य तु न विघ्नशंकाऽपीत्याह

योगधारणयाकांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ॥ ३९ ॥ कांश्चिन्ममा
 नुध्यानेन नाम संकीर्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदांश्छनैः ॥ ४० ॥ केचिद्देहमिमंधीराः सु
 कल्पं वयसि स्थिरम् ॥ विधाय विविधोपायैरथ युंजति सिद्धये ॥ ४१ ॥ न हितकुशला हृत्यंतदायासोत्थपार्य
 कः ॥ अंतवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥ योगनिषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्ध
 ध्यान्नमतिमान् योगमुत्सृज्य मत्परः ॥ ४३ ॥ योगचर्यामिमांयोगीविचरन्मद्व्यपाश्रयः ॥ नांतरायैर्विहन्ये
 तनिस्पृहः स्वसुखानुभूः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवत एकादशस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७३ ॥ उद्धव
 उवाच सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथाऽंजसापुमान् सिद्धोत्तन्मे ब्रूयंजसाऽच्युत ॥ १ ॥

योगचर्यामिति विचरन् स्वसुखे अनुभूनुभूतिर्यस्य सः स्पृहामूला हि विघ्नाः सा च मदपाश्रयस्य निवर्ततेऽतोऽंतरायैरविहतः स्वानंदपूर्णो
 भवतीति समाहृत्य स्वयोगंतु समंस्तोपनिषद्रसम् ॥ सख्ये मुख्यतमां भक्तिमुक्तौ पुनरुपादिशत् ॥ ४४ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः अष्टाविंशति
 तमोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७३ ॥ ऊनत्रिंशेतुयः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः ॥ भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्ताय समासतः ॥ १ ॥ अतिक्लेशमिबाल
 क्ष्य योगे सैकसंपदि ॥ सुखोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति ॥ २ ॥ अनात्मनः अवशीकृतमनसः अंजसा अप्रयासतो यथासिद्ध्ये च त
 था यद्वा अंजसा सुबोधं यथा तथा मे ब्रूहि ॥ १ ॥

भा.ए.

॥८७॥

आत्मनोनिर्विकारतांप्रपंचयति एषइत्यनेनापरोक्षतयानित्यप्राप्तस्यात्मनःप्रार्थिवारयति स्वयंज्योतिरित्यनेनाज्ञानमलापाकरणलक्षणं विकर्तिवारयति-अजइत्युत्पत्तिवारयति अप्रमेयइति ज्ञानलक्षणातिशयाधानेनसंस्कारं महानुभूतिरितिदेशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्वद्विविपरिणामापक्षयनाशान् स्वयंज्योतिष्वादीहेतुः सकलानुभूतिरिति एकोद्वितीयइतिविकारहेतोरन्यस्याभावान्नकोपि विकारइतिदर्शयति ननुश्रुतिविषयस्यकथंस्वयंज्योतिष्वादि तत्राह वचसांविरामेऽगोचरत्वेननिवृत्तौसत्यां तथाचश्रुतिः यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेति तत्रहेतुः येनेषिताःप्रेषिताः तथाचश्रुतिः केनेषितंपततिप्रेषितंमनःकेनप्राणःप्रथमःप्रेतियुक्तः केनेषितांबाचमिमांवदंतिचक्षुःश्रोत्रंकउदेवोयुनक्ति श्रोत्रस्यश्रोत्रंयन्मनसोमनोयद्वाचोहवाचंप्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरिति ॥ ३५ ॥ अद्वितीयत्वमुपपादयितुंभेदस्यावास्तवत्वमाह एतावानिति केवलेऽभिन्नेआत्मन्आत्मनिविकल्पइतियत् एतावान्सर्वोऽप्यात्मनोमनसःसंमोहःभ्रमः

अ० २८.

एषःस्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः ॥ एकोऽद्वितीयोवचसांविरामेयेनेषितावागसवश्चरति ॥ ३५ ॥ एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले ॥ आत्मनृतेस्वमात्मानमवलंबोनयस्यहि ॥ ३६ ॥ यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितं ॥ व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयंद्वयंपंडितमानिनां ॥ ३७ ॥ योगिनोऽपक्वयोगस्ययुंजतःकायउत्थितैः ॥ उपसर्गैर्विहन्येतत्रायंविहितोविधिः ॥ ३८ ॥

यतः स्वमात्मानमृतेविना यस्यविकल्पस्यावलंबःआश्रयोनास्ति रजतभ्रमस्येवशुक्तिविना नेहनानाऽस्ति किंचन इंद्रोमायाभिःपुरुहर्षयतेयुक्तास्यहरयःशतादशेत्येवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ केचित्पुनःप्रत्यक्षादिप्रतीतस्यप्रपंचस्यबाधायोगाद्वेदांतार्थानांचक्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनपरत्वेनार्थवादत्वात्त्वेतंसत्यमितिमन्यन्ते तन्मतमनूयदूषयति यदिति नामाकृतिभिर्ग्राह्यं नामरूपोपलक्षितंपंचवर्णंपंचभूतात्मकंद्वयद्वैतंयत्तदबाधितमिति पंडितमानिनामत्रवयमेवपंडिताइत्यभिमानवतांवेदातेष्वयमर्थवादइतिप्रतीतिः नतत्त्वविदां यतःव्यर्थेनापि विनाऽप्यर्थेनसांप्रतीतिः तथाहि नतावद्विद्वेष्येकवाक्यत्वंतेषामस्ति यतोर्थवादत्वंस्यात् नवाकर्तृभोक्तृपरमानंदरूपाल्मप्रतिपादनं कर्मविधिषोषतांभजते नचाबाधित्वद्वैतस्यनामरूपाल्मकत्वात् पंचवर्णात्मकत्वात् यास्यत्वात् स्वमकदित्यादि अनुमानैर्वाचारंभूणादिश्रुतिभिश्चबाधितत्वादिति ॥ ३७ ॥ तदेवंज्ञानयोगंसपरिकरंनिरूप्येदानींतन्निष्ठस्यविघ्नप्रतीकारमाह योगिनइतित्रिभिः योगंयुंजतः कायोयद्यंतरेवोत्पन्नैरुपसर्गैरोगायुपद्रवैरभिभूयते विधिःप्रतीकारः ॥ ३८ ॥

॥८७॥

ननुविदुषामपिसर्वथाकर्मदुष्परिहरमितिपुनःसंसारःस्यात् अतआह करोतीति विदुषोन्योऽसौजंतुः देहएवभोजनादिकर्मकरोतिक्रिय
तेविक्रियतेत्र तेनकर्मणापुष्ट्यापिप्राप्नोतीत्यर्थः केनापिसंस्कारादिनाचोदितः आनिपातान्मरणपर्यंतंकरोति विद्वास्तुप्रकृतौस्थितोपि
कर्मणिनविक्रियते निरहंकारित्वात् हर्षविषादादिभिःसंसारंनप्राप्नोति ॥ ३० ॥ किंच आस्तांतावद्वैहिककर्मभिर्विकारशंका यतोर्देहम
प्यसौनपश्यतीत्याह तिष्ठंतमिति उक्षंतंमूत्रयंतं स्वभावप्राप्तमन्यदपिदर्शनस्पर्शनादि ईहमानंकुर्वंतमात्मानंदेहं ॥ ३१ ॥ नन्विन्द्रियषटः
सर्वथाकथमदर्शनंसंभवतितत्राह यदिस्मेति यद्यपिअसतांबहिर्मुखानांइन्द्रियाणामर्थंपश्यति तथापिनानात्वान्मिथ्यास्वभवदित्यनु

करोतिकर्मक्रियतेचजंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात् ॥ नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोपिनिवृत्ततृष्णःस्व
सुखानुभूत्या ॥ ३० ॥ तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंशयानमुक्षंतमदंतमन्त्रं ॥ स्वभावमन्यक्किमपीहमानमात्मान
मात्मस्थमतिर्नवेद ॥ ३१ ॥ यदिस्मपश्यत्यसादिन्द्रियार्थनानाऽनुमानेनविरुद्धमन्यत् ॥ नमन्यतेवस्तुतया
मनीषीस्वाप्नयथोत्थायतिरोद्धानं ॥ ३२ ॥ पूर्वगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमंग ॥ निवर्तते
तत्पुनरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ॥ ३३ ॥ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुसद्दि
घत्ते ॥ एवंसमीक्षानिपुणासतीमेहन्यात्तमिसंपुरुषस्यबुद्धेः ॥ ३४ ॥

मानेनविरुद्धंबाधितंसदन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषीवस्तुतयानमन्यते स्वमादुत्थार्यप्रबुध्यसंस्कारमात्रेणस्वामंविषयंस्फुरंतमतएवस्वयमे
वतिरोभवंतंयथातद्वत् ॥ ३२ ॥ तदेवमात्मानविक्रियतइत्युक्तं नन्वेतदनुपपन्नंबद्धावस्थयात्यज्यमानत्वात् मुक्तावस्थयाचगृह्यमाण
त्वात् नव्रीहयोऽवघातेनव्रीहिभावत्यागतः तंदुलीभावेनगृह्यमाणानविक्रियतेतत्राह पूर्वमिति बद्धावस्थायांगुणैःकर्मभिश्च चिघ्नमज्ञा
नकार्यंदेहेन्द्रियादिलक्षणं आत्मन्यध्यासेनाविविक्तगृहीतमासीत् तदेषपुनज्ञानेननिवर्तते आत्मानुनकेनापिरूपेणगृह्यते नापित्यज्यते
अयंभावः मुक्तेःक्रियफलत्वेतावदात्मनोविकारः तस्यारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वात् नात्मसंस्पर्शित्वंबंधमोक्षयोः अतोविकार
इति ॥ ३३ ॥ एतदेवदृष्टान्तेनस्पष्टयति यथेति ननुपूर्वमेवसत्घटादिपुनर्विधत्तेकरोति समीक्षाआत्मविद्या ॥ ३४ ॥

भा. ए.

॥८६॥

परापवाइं पंचयति वपुरात्मानभवति पार्थिवत्वात् घटवत् तथा इंद्रियाणितदधिष्ठातारोवादेवाः असुः प्राणः धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तं महंकृतिरित्येते आत्मा भवति कुतः अन्नमात्रं अन्नोपष्टभ्यत्वात् शरीरवत् वायुर्जलं च हुताशस्तेजः खंक्षितिरिति पंचभूतानि अर्थाः शब्दादयः साम्यं प्रकृतिः नात्मा जडत्वात् घटवदिति यद्वा हिशब्देनानुमानांतराणिसूचितानि तद्यथा इंद्रियाण्यात्मानभवति करणत्वान्मनोवत् प्राणत्वात् वायुत्वाद्वाबाह्यवायुवदित्यादि ॥ २४ ॥ एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्यनेंद्रियादिकृतगुणदोषसंबन्धइत्याह समाहितैरिति मत्सुविविक्तधाम्नः ममसुष्ठुविविक्तधामस्वरूपयेन तस्य प्रकाशकस्य प्रकाश्यगुणदोषानभवतीतिरविदृष्टान्तोक्तं ॥ २५ ॥ असं गन्नस्त्वनेनावस्थितस्यनकेपिगुणदोषा इत्याकाशदृष्टान्तेनाह यथेति वाय्वादीनां शोषणदहनच्छेदनरजोधूसरत्वादिभिर्गतागतैरागमापा

नात्मावपुः पार्थिवभिर्द्रियाणि देवात्सुर्वायुजलं हुताशः ॥ मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खंक्षिति रर्थसाम्यं ॥ २४ ॥ समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ॥ विक्षिप्यमाणैरुत किं नुदू षणं घनैरुपेतैर्विगतैरवेः किं ॥ २५ ॥ यथानभोवाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वर्तुगुणैर्नसज्जते ॥ तथाऽक्षरं स त्वरजस्तमोमलैरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६ ॥ तथापिसंगः परिवर्जनीयोगुणेषु मायारचितेषु ताव त् ॥ मद्रक्तियोगेन दृढेन यावद्रजो निरस्येत मनः कषायः ॥ २७ ॥ यथाऽमयोऽसाधुचिकित्सितो नृणां पुनः पु नः संतुदतिप्ररोहान् ॥ एवं मनोऽपक्वकषायकर्मकुयोगिनं विद्ध्यति सर्वसंगं ॥ २८ ॥ कुयोगिनो ये विहितांत रायैर्मानुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ॥ ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युंजंति योगं न तु कर्मतंत्रं ॥ २९ ॥

यिभिर्ऋतुगुणैः शीतोष्णादिभिर्वा अहंमतेरहंकारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिर्नयुज्यते यद्वा अहंकारस्य संसृतिहेतुभिरिति ॥ २६ ॥ मुक्तध दसम्यक्ज्ञानी नयथेष्टमाचरेदित्याह द्वाभ्यां तथापीति गुणेषु विषयेषु रजोरागः मनसः कषायइति दुर्निरासतामाह ॥ २७ ॥ तदेवदृष्टां तेनोपपादयति यथेति नृणामामयोरोगः असाध्वसम्यक् यथा भवति तथा अपक्वकषायकर्म अदग्धाः कषायारागादवस्तन्मूलानिक र्माणियस्मिन्तत् अतएव सर्वसंगं सर्वेषु पुत्रादिषु सज्जमानं मनः कुयोगिनमसम्यक्ज्ञानिनं विद्ध्यति भंशयति ॥ २८ ॥ ननु कथंचिद्विषय संगेयदियोगभंशः स्यात् अलं तर्हि सोपायेन योगमार्गेण तत्राह कुयोगिनइति मनुष्यभूतैर्बधुशिष्यादिरूपैस्त्रिदशैरुपसृष्टैः तथाच श्रुतिः यस्मात्तद्देषां न भियंयदेतन्मनुष्याविद्युरिति भूयोजन्मांतरे न तु कर्मतंत्रं कर्मविस्तारं ॥ २९ ॥

अ० २८

॥८६॥

तदेवंकार्यस्यकारणमात्रात्मकतामुक्त्वा प्रकाशस्यप्रकाशकात्मकतामाह विज्ञानमिति त्रियवस्थं यकारस्यपृथक्पाठच्छंदोऽनुरोधे
जायदादित्र्यवस्थंयद्विज्ञानंमनः तदवस्थाकारणरूपंचयदुणत्रयं यच्चकारणकार्यकर्तृ कारणमध्यात्मकार्यमधिभूतकर्तृअधिदैवं एवंगु
णत्रयकार्यभूतंत्रिविधंजगत् एतद्येनतुर्येणसामान्यज्ञानमात्रेणसमन्वयेनभवति येनानुगतंप्रकाशतइत्यर्थः तमेवभांतमनुभातिसर्वतस्य
भासासर्वमिदंविभातीति तथाचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरित्यादिश्रुतेश्च ननुविशेषविज्ञानव्यतिरेकेणेतुर्येणामोपल
भामहेतत्राह व्यतिरेकतश्चसमाध्यादौयदस्तितदेवसत्यमिति ॥२०॥ एवंकालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणःसत्यत्वमुक्तं व्यभिचारिणस्त्वसत्य
तामाह नयदिति यद्भूतंकार्यंपुरस्तादुत्पत्तेर्नभवति यच्चपश्चान्नाशाच्चनमध्येचपृथक्नास्ति कितुव्यपदेशमात्रं कुतःयतःयद्यत्परेणअन्ये
नभूतंजातंप्रसिद्धं प्रकाशितंचतत् तदेवकारणप्रकाशकंतावन्मात्रंस्यान्नपृथगितिमेमनीषाबुद्धिः वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिके

विज्ञानमेतत्रियवस्थमंगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यम् ॥
॥ २० ॥ नयत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्मध्येचतत्तद्व्यपदेशमात्रं ॥ भूतंप्रसिद्धंचपरेणयद्यत्तदेवतत्स्यादितिमेम
नीषा ॥ २१ ॥ अविद्यमानोऽप्यवभासतेयोवैकारिकोराजससर्गएषः ॥ ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेन्द्रि
यार्थात्मविकारचित्रं ॥ २२ ॥ एवंस्फुटंब्रह्मविवेकहेतुभिःपरापवादेनविशारदेन ॥ छित्वात्मसंदेहमुपारमे
तस्वानंदतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥

त्येवसत्यम् सर्वैखल्विदंब्रह्मेत्यादिश्रुतेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेणकार्यस्यप्रकाशस्यचानुपलंभादितिभावः ॥ २१ ॥ एवंसामान्य
तः कार्यप्रकाशयोःकारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुत्पाद्य प्रस्तुतेतदुभयविवेकपूर्वकंपंचस्यब्रह्माभेदमाह अविद्यमानइति योऽयंवैकारि
कः विकारसमूहःसएवप्रागविद्यमानोराजससर्गः रजोद्वारेणब्रह्मकार्यभूतइत्यर्थः अवभासतेऽपिब्रह्मप्रकाशश्चेत्यर्थः ब्रह्मतुस्ययंस्वतः
सिद्धंनतुकार्यमित्यर्थः ज्योतिश्चप्रकाशकमित्यर्थः अतःकारणात्इंद्रियाणिचअर्थास्तन्मात्राणिचआत्मानश्चदेवानामप्युपलक्षणम्
विकाराःपंचभूतानि एवंचित्रंब्रह्मैवभातीति ॥ २२ ॥ उपसंहरति एवंनिगमतपःप्रत्यक्षमैतिसमनुमानैःस्फुटंयथाभवतितथाब्रह्मविवे
कहेतुभिःतथापरस्यदेहादेरपवादेनात्मनिरासेनच कीदृशेनविशारदेननिपुणेनगुरुणानिमित्तभूतेनेतिवा आत्मविषयंसंदेहंछित्वास्वामं
दतुष्टःसन् अखिलेभ्यःकामुकेभ्यइंद्रियादिभ्यउपारमेतनिःसंगोभवेत् ॥ २३ ॥

भा. ए.

॥८५॥

अहंकारलक्षणोदेहादिसंनिकर्षएवसंसारालंबनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति शोकेति सुषुप्त्यादौतेषामदर्शनात् अहंसुखीतिवच्चे
तन्यंसुखीतिप्रतीत्यभावाच्चदृश्यत्वाच्चसुरवादीनांरुशत्वादिवत् द्रष्टृधर्मत्वानुपपत्तेरितिभावः ॥ १५ ॥ ननुयद्यहंकारस्यसंसारस्ताहंमु
क्तिरपितस्यैवेतिमुक्तावहंकारावशेषःप्रसज्येत तत्राह देहेति देहादिष्वभिमानोयस्यसः आत्मैवतेषामंतर्हितो जीवः अतएवगुणकर्ममयी
मूर्तिर्यस्यसः एवंचसूक्ष्मोपाधिभिर्बहुधेवसुत्रादिशब्दैर्गीतःसंसारे परमेश्वराधीनः सर्वतोधावति अतोनायंदोषइतिभावः ॥ १६ ॥ त
देवमहंकाररुतंबंधमुपपाद्येदानींज्ञानेनतन्निवृत्तौमुक्तिरित्याह अमूलमिति वस्तुतोमूलशून्यम् अज्ञानतस्तुबहुभीरूपैःदेवादिशरीरैरूपि
पितंप्रकाशितमैद्रजालिकतुल्यमितिवा कित्तदाह मनइति मनआदीनांद्वंद्वः यद्वा मनआदिषुक्रियतइति कर्मअहंकरणंगुरोरुपासन
यानिशितेनतीक्ष्णेनज्ञानखड्गेनछित्वा ॥ १७ ॥ तदेवज्ञानंस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयतिज्ञानमिति विवेकोज्ञानं साधनान्याह निगमोवेदः

अ०२८.

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ अहंकारस्यदृश्यंतेजन्ममृत्युश्चनात्मनः ॥ १५ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनो
भिमानोजीवोऽतरात्मागुणकर्ममूर्तिः ॥ सूत्रंमहानित्युरुधेवगीतःसंसारआधावतिकालतंत्रः ॥ १६ ॥ अ
मूलमेतद्दुरूपरूपितंमनोवचःप्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनयाशितेनछित्वापुनर्गाविचरत्यदृष्टः
॥ १७ ॥ ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतित्यमथानुमानम् ॥ आद्यंतयोरस्ययदेवकेवलंकालश्चहेतु
श्चतदेवमध्ये ॥ १८ ॥ यथाहिरण्यंस्वरुतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्यमयस्य ॥ तदेवमध्येव्यवहार्यमाणं
नानापदेशैरहमस्यतद्वत् ॥ १९ ॥

तपःस्वधर्मः प्रत्यक्षंस्वानुभवः ऐतिह्यमुपदेशः अनुमानंतर्कः फलमाह आद्यंतयोर्यद
स्यजगतःमध्येपितदेवकेवलं ननुजगदितिकित्तकालःकलयतिप्रकाशयति यः तथाहेतुः कारणंचयत्तदेव एतदुक्तंभवति यदस्यविश्व
स्यकारणंप्रकाशकंचब्रह्मतदात्मकमेवैतत् नततःपृथगित्येवंनिश्चयकत्वेनिगमादिसाधनैर्जायतेयोविवेकः तज्ज्ञानमिति ॥ १८ ॥ तत्रना
नाभेदव्यवहारालंबनस्यापि विश्वस्यकारणमात्रात्मकत्वंसदृष्टांतमाह यथेति स्वरुतंसुष्ठुकुंडलादिद्विपेणविरचितंयद्विरण्यम् कीदृशम्
हिरण्यमयस्यकुंडलादेरुत्पत्तेःपुरस्तान्नाशाच्चपश्चाद्यदस्ति कटककुंडलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहारंप्राप्यमाणमपितदेवयथा तद्वद
स्यविश्वस्यकारणभूतोहमेवनानाव्यवहारालंबनंननुमत्तःपृथग्विश्वमिति ॥ १९ ॥

॥८५॥

ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुणंनिष्ठां सूर्यवत्समोभूत्वा ॥ ८ ॥ एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह प्रत्यक्षेणेति यदाद्यंतवत्तद्वैततदसदितिज्ञात्वानिःसंगोविचरेत् आद्यंतवत्त्वेप्रमाणानि प्रत्यक्षेणघटादि अनुमानेनसावयवत्वेनदृश्यंपृथिव्यादि निगमेनाप्रत्यक्षमाकाशादि आत्मसंविदास्वानुभवे नसर्वदृश्यमाद्यंतवदसच्चेतिज्ञात्वा निःसंगःतदासक्तिशून्यः ॥ ९ ॥ ननुयद्यात्मसंविदासर्वदृश्यमसदित्युच्यते तर्ह्यात्मास्वप्रकाशादेहादिद्वैतंचजडमित्युक्तंस्यात् तथाचसंसारेप्रतिभासोनघटेतइतिचोदयति अनात्मसदृशोःजडाजडयोः अत्रहेतुः द्रष्टृदृश्ययोर्माभूत् द्वयोरपितत्राह उपलभ्यतइति ॥ १० ॥ एतत्प्रपंचयति आत्मेति अव्ययत्वादिपंचविशेषणैर्नाशादिरागादिपुण्यापुण्याज्ञानपरिच्छेदानामसंश्रवं दर्शयति हेतुहेतुमत्त्वंतुयथेष्टं अचिज्जडःअयंभावः यथैवाग्निदारुणोर्भेदेनानुपलंभेपिदारुप्रकाशमेवाग्निश्चप्रकाशकः तथादेहात्मनोर

एतद्विद्वान्मदुदितंज्ञानविज्ञाननैपुणं ॥ ननिंदतिनचस्तौतिलोकेचरतिसूर्यवत् ॥ ८ ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेननिगमेनात्मसंविदा ॥ आद्यंतवदसज्ज्ञात्वानिःसंगोविचरेदिह ॥ ९ ॥ उद्धवउवाच नैवात्मनोनदेहस्यसंस्ततिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मसदृशोरीशकस्यस्यादुपलभ्यते ॥ १० ॥ आत्माऽव्ययोऽगुणःशुद्धःस्वयंज्योतिरनाद्यतः ॥ अग्निवद्दारुवदचिद्देहःकस्येहसंस्ततिः ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनःसंनिकर्षणं ॥ संसारःफलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥ अर्थेत्यविद्यमानेपिसंस्ततिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेनर्थागमोयथा ॥ १३ ॥ यथाद्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबद्धनर्थभृत् ॥ सएवप्रतिबुद्धस्यनवैमोहायकल्पते ॥ १४ ॥

पिनसंस्ततिस्तयोरन्यतरस्यापिघटतइति ॥ ११ ॥ सत्यंतथाऽप्युभयोरेवमविवेकएवसंसारालंबनमित्याह पंचभिःयावदिति संनिकर्षणंसंबंधः नन्वसंगस्यकुतःसंबंधः तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृतइत्यर्थःननु स्वप्रकाशस्यकथमज्ञानतःसंसारस्तत्राह अपार्थोपिकेवलंफलवान् फलंस्फूर्तिर्नतुतत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वसतोदेहादेःकुतःसंसारस्फूर्तिहेतुत्वमपितत्राह अर्थेहीति अस्यात्मनः ॥ १३ ॥ ननुकथंचिज्ज्ञानतोविषयस्फूर्तिर्जीवन्मुक्तस्यापिदुवारित्मनिर्माक्षप्रसंगःस्मात्तत्राह यथाहीति प्रस्वापःस्वप्नः बहूननर्थान् बिभर्तिपुष्पातीतितथा ॥ १४ ॥

भा. ए.

॥८४॥

अंष्टाविंशतुयःपूर्वविस्तरेणोपवर्णितः॥ज्ञानयोगःपुनश्चासौसमाहृत्यनिरूप्यते ॥१॥ इदानीमतिविस्तरेणोक्तंज्ञानयोगंसंक्षेपेणवक्तुमाह परेषांस्वभावान् शांतघोरादीन्कर्माणिच तत्रहेतुःविश्वमिति ॥ १ ॥ विपक्षेदोषमाह परेति स्वार्थाऽज्ञाननिष्ठा लक्षणात् असतिमिंथ्याभूतेद्वैतेऽभिनिवेशात् ॥ २ ॥ भंशमेवदृष्टांततोदर्शयति तैजसेराजसाहंकारकार्ये इन्द्रियगणेनिद्रयाआपन्नेअभिभूतेसति पिंडस्थो जीवः केवलंमनोमात्रेणमायांस्वप्नरूपांप्राप्नोति ततोमनसिलीनेसतिनष्टचेतनःसन् मृत्युंवामृत्युतुल्यांसुषुप्तिवाप्राप्नोति यथा तद्वदेवना नार्थदृक्द्वैताभिनिवेशीविक्षेपंलयंचप्राप्नोति यथाप्राज्ञसंपर्कात् विश्वस्यभोगक्षयलक्षणोभंशः एवमनात्मसंपर्कादात्मनोऽपिस्वरूपं

अ० २८

श्रीभगवानुवाच परस्वभावकर्माणिप्रशंसेन्नगर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकंपश्यन्नरुत्यापुरुषेणच ॥ १ ॥ परस्वभावकर्माण्यःप्रशंसतिनिन्दति ॥ सआशुभ्रश्यतेस्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥ २ ॥ तैजसेनिद्रयापन्ने पिंडस्थोनष्टचेतनः ॥ मायांप्राप्नोतिमृत्युंवातद्वन्नानार्थदृक्पुमान् ॥ ३ ॥ किंभद्रंकिमभद्रंवाद्वैतस्यावस्तुनः कियत् ॥ वाचोदितंतदन्तंमनसाध्यातमेवच ॥ ४ ॥ छायाप्रत्याङ्गयाभासाद्यसंतोऽप्यर्थकारिणः ॥ एवंदेहादयोभावायच्छंत्यामृत्युतोभयं ॥ ५ ॥ आत्मैवतदिदंविश्वंसृज्यतेसृजतिप्रभुः ॥ त्रायतेत्रातिविश्वात्मा द्रियतेहरतीश्वरः ॥ ६ ॥ तस्मान्नत्यात्मनोऽन्यस्मादन्योभावोनिरूपितः ॥ निरूपितेऽयंत्रिविधानिर्मूलाभा तिरात्मनि ॥ इदंगुणमयंविद्धित्रिविधंमाययाकृतं ॥ ७ ॥

शङ्कतिभावः ॥ ३ ॥ द्वैतासत्यतयास्तुतिनिन्दयोर्निर्विषयत्वंप्रपंचयतिसार्धैःषड्भिः किंभद्रमिति अवस्तुनोद्वैतस्यमध्येकिंभद्रंकिंवाऽभद्रं कियद्भद्रं कियद्वाऽभद्रमित्यर्थः अवस्तुत्वमेवाह वाचेतिबाह्येन्द्रियोपलक्षणं वाचउदितमुक्तंचक्षुरादिभिश्चयदृश्यंतदन्तमिति ॥ ४ ॥ नन्वेवंसतिदेहादिभावानामप्यसत्त्वात्कथंभयहेतुत्वंतददृष्टांतमाह छायाप्रतिबिंबः प्रत्याङ्गयःप्रतिध्वनिः आभासःशुक्तिरजतादिःएतेयथाऽसंतोऽप्यर्थकारिणोभवन्ति आमृत्युतः मृत्युमभिव्याप्य यद्वा मृत्युलंयः यावन्नैवलीयंतेतावत्पर्यंतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ मनुसृष्ट्यादिश्रुतिभिरेवद्वैतंनिरूपितं कथमसत्यंस्यात्तत्राह आत्मैवेतिसार्धंद्वाभ्यां त्रातिपालयति ॥ ६ ॥ अन्यस्मात्सृज्यादिव्यतिरिक्ताम् त्रिविधां आध्यात्मिकादिरूपां ज्ञातिःप्रतीतिःननुकथंनिर्मूलंप्रतीयतेतत्राह इदमिति ॥ ७ ॥

॥८४॥

एतेष्वधिष्ठानेषु किमुख्यतममित्यपेक्षायामाह अर्चादिष्विति यदायत्रश्रद्धातदातत्रनत्वधिष्ठानेषु मुख्यामुख्यत्वम् कुतः यतः सर्वभूतेष्व्वात्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थित इति ॥ ४८ ॥ उभयतः इहामुत्र च ॥ ४९ ॥ समर्थप्रत्याह मदर्चांमिति त्रिभिः पुष्पोद्यानानि च कारयेत् पूजायात्रोत्सवाश्रितान् पूजाप्रत्यहं यात्राविशिष्टे पर्वणि बहुजनसमागमः उत्सवः वसंतादि महोत्सवः तदाश्रितान् क्षेत्रादीन् दत्त्वा ॥ ५० ॥ पूजायात्रोत्सवाश्रितानित्यस्य विवरणम् पूजादीनामिति प्रवाहार्थं संततानुत्तर्यर्थम् मत्सार्ष्टितांस्तमानैश्वर्यम् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठादीनां व्यस्तसमस्तानां फलमाह प्रतिष्ठयेति मत्साम्यतां मया साम्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ सकामं प्रत्युक्तमहैतुकप्रकृत्याह मामेवेति अहैतुकः भ

अर्चादिषु यदायत्रश्रद्धामांतत्र चार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्व्वात्मनि च सर्वात्माऽहमवस्थितः ॥ ४८ ॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमान्वैदिकतां त्रिकैः ॥ अर्चन्नुभयतः सिद्धिमत्तो विंदत्यभीप्सिताम् ॥ ४९ ॥ मदर्चासंप्रतिष्ठाप्यमं दिरंकारयेद्वृहं ॥ पुष्पोद्यानानिरम्याणि पूजायात्रोत्सवाश्रितान् ॥ ५० ॥ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं ॥ क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् ॥ ५१ ॥ प्रतिष्ठया सार्वभौमं दानेन भुवनत्रयं ॥ पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ॥ ५२ ॥ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विंदति ॥ भक्तियोगं सलभते एवं यः पूजयेत्तमां ॥ ५३ ॥ यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत् सुरविप्रयोः ॥ दत्तिसजायते विद्भुक् वर्षाणामयुतायुतं ॥ ५४ ॥ कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमोदितुरेव च ॥ कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसितत्फलं ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७३ ॥

क्तियोग एव कथं भवति तत्राह भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥ दातुः फलमुक्तमपहर्तारं न दति य इति विद्भुक् विष्ठाभोजी कृमिः ॥ ५४ ॥ कर्तुर्यत्फलं तदेवान्येषामपीत्याह कर्तुरिति सारथेः सहकारिणो हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुश्च प्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः कुतः यतः कर्मणा मेते भागिनः भागार्हाः तत्रापि विशेषमाह भूयसिकर्मणि सारथ्यादौ च भूयोऽधिकं फलमिति पयःपत्रादिमात्रेण पूजितो यः परंपदं ॥ प्राये वदिशति प्रीतः सकृष्णः शरणं मम ॥ ५५ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

भा. ए.

॥८३॥

हविषाघृतेनअग्निघृतानिसंसिक्तानिदारूणिशुष्कसमिधः प्रास्यप्रक्षिप्यआधारौतसंज्ञकौयागौ एवमाज्यभागौचदत्वातद्वर्थाहुतीर्हुत्वा
इत्यर्थः तत्राधारौप्रजापतयेस्वाहेन्द्रायस्वाहेतिचोत्तरदक्षिणपरिधिसंधिमारभ्यअग्रिमध्यादापरिध्यंतंघृतक्षरणरूपौअग्रयेस्वाहासोमा
यस्वाहेत्येवंहोमरूपौ ॥४०॥ मूलमंत्रेणाष्टाक्षरेणतथाषोडशऋचोयस्मिन् तेनपुरुषसूक्तेनषावदानतःप्रत्युचमाहुतिपहणेनेत्यर्थः पुरुष
सूक्तेनाराधनपक्षेसएवमूलमंत्रः तेनैवप्रत्युचमवदानतोहोमइतिमंत्रैःस्वाहातैर्यथान्यायंपूजाक्रमेणैव अग्रयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्येवंस्विष्टक
तंहुत्वा ॥४१॥ ततोवह्निस्थंभगवेतमंतर्यामिणमभ्यर्च्यपुष्पधूपादिभिः अथनमस्कृत्यपार्षदेभ्योनंदादिभ्योऽष्टदिक्षुर्बलिहरेत् ततःपूजा
स्थानमागत्यदेवस्याघेसमुपविश्ययथाशक्तिमूलमंत्रंजपेत् ॥४२॥ तत्रउभयत्रभगवतोभोजनसमाप्तिध्यात्वाआचमनंदत्वाउच्छेषंवि

ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणिहविषाग्निघृतानिच ॥ प्रास्याज्यभागावाधारौदत्वाचाज्यपुतंहविः ॥४०॥ जुहुयान्मू
लमंत्रेणषोडशर्चाऽवदानतः ॥ धर्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैःस्विष्टकृतंबुधः ॥४१॥ अभ्यर्च्यथनमस्कृत्यपा
र्षदेभ्योर्बलिहरेत् ॥ मूलमंत्रंजपेद्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकं ॥४२॥ दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् ॥
मुखवासंसुरभिस्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ॥४३॥ उपगायन्गृणन्त्यन्कर्मण्यभिनयन्मम ॥ मत्कथाःश्रावय
न्शृण्वन्मुहूर्तक्षणिकोभवेत् ॥४४॥ स्तवैरुच्चावचैःस्तोत्रैःपौराणैःप्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वाप्रसीदभगवन्निति
वंदेतदंडवत् ॥४५॥ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परं ॥ प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात् ॥
॥४६॥ इतिशेषामयादत्तांशिरस्याधायसादरं ॥ उद्दासयेच्चेदुद्दास्यंज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ॥४७॥

ष्वक्सेनायकल्पयित्वा तदनुज्ञयापश्चात्स्वयंभुंजीत ततःसुरभिःसुगंधवत्तांबूलाद्यंमुखवासंदत्वाऽथपुनरप्यर्हयेत् पुष्पांजलिनापूजये
त् ॥४३॥ अभिनयन्स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् क्षणिकः वैयर्थ्यंपरित्यज्यलब्धावसरोभवेत् ॥४४॥ स्तवस्तोत्राणांभेदंदर्शयति पौराणैः
प्राकृतैरपीति ॥४५॥ कथंप्रणमेदित्यपेक्षायामाह शिरइति बाहुभ्यांदक्षिणोत्तराभ्यांपरस्परंममदक्षिणोत्तरौपादौगृहीत्वा यद्वा पृष्ठ
तःपरस्परंनिबद्धाभ्यांकृतापराधइवप्रपन्नमित्यादिविज्ञाप्याचप्रणमेत् ॥४६॥ ततःशेषायहणपूर्वकंवैकल्पिकोद्दासनप्रकारमाह इतीति
अनयैवप्रार्थनयाशेषांनिर्मात्यंमयादत्तांप्यात्वा शिरस्याधायधृत्वायद्युद्दासयेत्तर्हिप्रतिमायांयन्यस्तंज्योतिः तत्पुनरपिहृत्पन्नस्थज्यो
तिषोबोदास्यमहामनीसं ॥ ४७ ॥

अ० २७

॥८३॥

मंत्रानाह स्वर्णघर्मानुवाकः सुवर्णघर्मपरिवेदनैवेनमित्यादि महापुरुषविद्यया जितेतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन ॥ सुब्रह्मण्यनमस्ते
 स्तुमहापुरुषपूर्वजेति पौरुषंपुरुषसूक्तंसहस्रशीर्षेत्यादि राजादीनिसामानि इंद्रनरोनेमघिताहवंतइत्यस्यामृधिगीतानि आदिशुद्धे
 रौहिणादीनि ॥ ३१ ॥ वस्त्रायुपचारेष्वलंकारलक्षणंगुणंविधत्ते वस्त्रेति पत्राणिकपोलवक्षस्थलादिषुलिखिताःपद्मभंग्यः मद्रक्तश्वैत्स
 प्रेमयथाभवतितथा ॥ ३२ ॥ यथोचितमलंकुर्वीतित्युक्तार्थसर्वसाधारणंश्रद्धालक्षणंगुणंविधत्ते पाद्यमिति ॥ ३३ ॥ नैवेद्येवैभवलक्षणं
 गुणंविधत्ते गुडपायसेति शष्कुल्यःतैलपक्कविशेषाः आपूपाःअपूपानांमंडकादीनांसमूहाः सूपाःव्यंजनानि सतिविभवइतिशेषः॥३४॥

स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया ॥ पौरुषेणापिसूक्तेनसामभीराजनादिभिः ॥ ३१ ॥ वस्त्रोपवीताभर
 णपत्रस्रग्गंधलेपनैः ॥ अलंकुर्वीतसप्रेममद्रक्तोमांयथोचितम् ॥ ३२ ॥ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोऽ
 क्षतान् ॥ धूपदीपोपहार्याणिदद्यान्मेश्रद्धयाऽर्चकः ॥ ३३ ॥ गुडपायससर्पीषिशष्कुल्यापूपमोदकान् ॥ संया
 वदधिसूपांश्र्वनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ॥ ३४ ॥ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् ॥ अन्नाद्यंगीतनृत्यादि
 पर्वणिस्युरुतान्वहम् ॥ ३५ ॥ विधिनाविहितेकुंडेमेखलागर्तवेदिभिः ॥ अग्निमाधायपरितःसमूहेत्याणिनो
 दितं ॥ ३६ ॥ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधाययथाविधि ॥ प्रोक्षण्यासाद्यद्रव्याणिप्रोक्ष्याग्नौभावयेतमां ॥ ३७ ॥
 तमजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबुजैः ॥ लसच्चतुर्भुजशांतंपद्मकिंजल्कवाससं ॥ ३८ ॥ स्फुरत्किरीटकटक
 कटिसूत्रवरांगदं ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनं ॥ ३९ ॥

कालभेदेनगुणंविधत्ते अभ्यंगेति अभिषेचनंपंचामृतादिस्रपनं अन्नाद्येति अन्नंभोज्यमाद्यंभक्ष्यं पर्वण्येकादश्याग्नौ अन्वहंप्रत्यहंवा
 विभवेसति ॥ ३५ ॥ फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्रावपिपूजाप्रकारमाह विधिनास्वगुसोक्तप्रकारेण मेखलादिभिरुपलक्षितेनिर्मिते तदुक्तं वि
 स्तारोच्छ्रायतस्त्रिस्रोमेखलाश्रतुरंगुलाः ॥ हस्तमात्रोभवेर्द्रतःसयोनिर्वेदिकातथेत्यादि उदितंप्रख्यलितमभिपरितःसमूहेत् एकत्रमेलयेत्
 ॥ ३६ ॥ दर्भैःपरिस्तीर्यपरितःप्रोक्षयेत् अन्वाधायअन्वाधानसंज्ञकं व्याहृतिभिः समिपक्षेपादिरूपंक्रमकृत्वा अभेरुत्तरतोद्रव्याणिहो
 मोपयोगीन्यांसाद्यनिधाय प्रोक्षण्याप्रोक्षणीपात्रोदकेनप्रोक्ष्याग्नौमांध्यायेत् ॥ ३७ ॥ शंखादिभिरुद्धसंतः शोभमानाश्रस्वारोभुजाय
 स्यतं ॥ ३८ ॥ स्फुरंतिकिरीटादीनियस्यतं ॥ ३९ ॥

भा.ए.

॥ ८२ ॥

तदन्तरं पिंडे देहे वाय्वग्निं संशुद्ध इति कोष्ठगतेन वायुना शोषिते आधारगतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थ चंद्रमंडलात्तत्प्लावनेनामृतमये जाते
तस्मिन् हृत्पद्मस्थां परां श्रेष्ठां जीवकलां श्रीनारायणमूर्तिं ध्यायेत् कथं भूतानां दाते सिद्धैर्भावितां प्रणवस्याकारोकारमकाराविदुनादाः पंचां
शाः तत्र नादाते सिद्धैर्ध्यातां तथा च श्रुतिः यो वेदादौ स्वतः प्रोक्तो यो वेदांते प्रतिष्ठितः ॥ तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः समहेश्वर इति ॥ २३ ॥ तथा
त्मभूतयास्वेनैव भावेन चितितया अमृतमयो पिंडे दीपेन प्रभयि गृहमिव व्याप्ते सति तस्मिन्नेवादीमानसैरुपचारैः संपूज्य तन्मयः सन्नर्चादिष्व
वाह्यस्थापनमुद्रया स्थापयित्वा ॥ २४ ॥ कथं पूजयेत्तत्राह पाद्येति द्वाभ्यां धर्मादिभिर्ममासनं ॥ २५ ॥ तत्र पद्मं च कल्पयित्वा भाभ्यां वेदं तत्रा
भ्यामुभयसिद्धये मसं पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शः आचमनमर्हणमर्थं उभयसिद्धये वेदं तत्रोक्तभुक्तिमुक्तिप्राप्तये अ
पिंडे वाय्वग्निं संशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम ॥ अर्वा जीवकलां ध्यायेन्नादांते सिद्धभावितां ॥ २३ ॥ तथात्मभूत
या पिंडे व्याप्ते संपूज्य तन्मयः ॥ आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्तांगं मां प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥ पाद्योपस्पर्शाह्निनादी
नुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम ॥ २५ ॥ पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्व
लम् ॥ उभाभ्यां वेदं तत्राभ्यां मत्संतूभयसिद्धये ॥ २६ ॥ सुदर्शनं पांचजन्यं गदासीपुधनुर्हलान् ॥ मुशलं कौ
स्तुभं मालां श्रीवत्संचानुपूजयेत् ॥ २७ ॥ नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च ॥ महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षण
म् ॥ २८ ॥ दुर्गा विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुं सुरान् ॥ स्वस्वे स्थाने त्वभिमुखान् पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥
॥ २९ ॥ चंदनोशीरकपूरकुंकुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैः स्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥ ३० ॥

यमर्थः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासनपर्यंकस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः अधर्मादीनि पूर्वादिदिक्षु गात्राणि त्रययोगुणाः पट्टिकास्तत्र पूर्वादि
क्रमेण मध्ये च विमलोत्कर्षिणी ज्ञानाक्रियायोगाप्रद्वीसत्येशानाऽनुपहेति नवशक्तयः एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवभिः शक्तिभिश्चासनं क
ल्पयित्वेति कर्णिकाकेसरेस्तत्र स्थसूर्यादिमंडलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः ॥ २६ ॥ आयुधादिपूजामाह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्र न्यस्तांगमित्यावर
णपूजासूचिता आसनेनैव शक्त्यावरणमित्युक्तं ततः सुदर्शनादिमुशलांतान्यायुधानि अष्टदिक्षुकौस्तुभमालाश्रीवत्सानुरसि ॥ २७ ॥ नंदा
दीन्पार्षदानष्टदिक्षु गरुडं पुरतः ॥ २८ ॥ दुर्गादीनिकोणेषु गुरुन्वामतः सुरानिद्रादिलोकपालान्पूर्वादिदिक्षु एवमेतान् देवस्याभिमुखान् प्रोक्ष
णादिभिः अर्घादिभिः पूजयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपंचयति चंदनेति षड्विः ॥ ३० ॥

७०२७

॥ ८२ ॥

इदानीं सकामनिष्कामभेदेन विशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेण सिद्धैः सुशोभनैः अमायिनः निष्कामभक्तस्य यथा लब्धैः यत्र चंदनादिसर्वथान
लभ्यते तत्र हृदिभावेन भावनया यद्वा हृदिचेन्मद्यागः तदाभावेन मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः ॥ १५ ॥ अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह सार्धेन
स्नानेति तत्त्वविन्यासः यथा स्थानमंगप्रधानदेवतानांतत्तन्मंत्रैः स्थापनं ॥ १६ ॥ अभ्यर्हणमुपस्थानार्थादि सलिलादिभिस्तर्पणादिनाय
जनं सर्वसाधारणमाह श्रद्धयेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानीं पूजाप्रकारमाह शुचिरिति संभृताः संभाराः पूजासा
धनानियेनसः प्राग्यैः दर्भैः यद्वा प्रागेव संभृतसंभारः सन्नासीनः नत्वासीनः सन्पश्चात्तत्संभारार्थं वारंवारमुत्तिष्ठेदित्यर्थः प्राङ्मुखउदङ्मुख

द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः ॥ भक्तस्य च यथा लब्धैर्हृदिभावेन चैव हि ॥ १५ ॥ स्नानालंकरणं
प्रेषुमर्चायामेव तूद्धव ॥ स्थंडिले तत्त्वविन्यासो वद्वा वाज्यपुतंहविः ॥ १६ ॥ सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेषुं सलिले सलि
लादिभिः ॥ श्रद्धयोपाहृतं प्रेषुं भक्तेन मम वार्यपि ॥ १७ ॥ भूर्यप्यभक्तो पहतं न मे तोषाय कल्पते ॥ गंधोधूपः सु
मनसो दीपोऽन्नाद्यं च किंपुनः ॥ १८ ॥ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ॥ आसीनः प्रागुदङ्वाचं
दर्चायामथ संमुखः ॥ १९ ॥ कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चापाणिनामृजेत् ॥ कलशं प्रोक्षणीयं च यथा वदुपसा
धयेत् ॥ २० ॥ तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ॥ प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् ॥ २१ ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैशिकः ॥ तद्दाशीर्णाऽथ शिखया गायत्र्या चाभि मंत्रयेत् ॥ २२ ॥

खोवा आसीनः अर्चायां तु स्थिरायां संमुख अर्चाभिमुख उपविष्टः सन् ॥ १९ ॥ अनंतरंगुर्वादिनमस्कारपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन्कृतन्या
सः कृतो मूलमंत्रन्यासो यस्यांतां ममाचामामृजेत् निर्माल्यापकर्षणादिनाशोधयेत् कलशं पूर्णकुंभं प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थं दकपात्रमुपसा
धयेत् चंदनपुष्पादिभिः संस्कुर्यात् ॥ २० ॥ तदद्भिः प्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनं देवपूजास्थानं पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरिता
नि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् ॥ २१ ॥ तत्र पाद्यादिद्रव्याणि पाद्येश्यामाकदूर्वाऽजविष्णुक्रांतादिरिष्यते ॥ गंधपुष्पाक्षतयवकुशापतिलसर्षपाः ॥
दूर्वाचैतिक्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितं ॥ जातीलवंगकंकोलैर्मतमाचमनीयकमिति तानि च त्रीणि यथाक्रमं हृदयादिमंत्रैः गायत्र्या च सर्वा
ण्यभि मंत्रयेत् ॥ २२ ॥

सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानाम् ॥ ४ ॥ विश्वेश्वरायेतेषामीश्वरः ॥ ५ ॥ कर्मकांडस्य पूजाविधानस्य नास्संतोपंथतः पारंवाऽनुष्ठानतोयस्य
 तस्य ॥ ६ ॥ वैदिकएवमंत्रोवैदिकान्येवांगानिचयस्मिन्पुरुषसूक्तादौसवैदिकः एवतांत्रिकोऽपि मिश्रोऽष्टाक्षरादिः मखः पूजा ॥ ७ ॥ यदा
 त्रैवर्णिकोयजेततदाविशेषमाह यदागर्भाष्टमैकादशद्वादशाब्दादिकालेस्वनिगमेनस्वाधिकारप्रवृत्तेनवेदेनोक्तं द्विजत्वमुपनयनम् ॥ ८ ॥
 अर्चायांप्रतिमादौ ॥ ९ ॥ स्नानेविशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्चमंत्रैः ॥ १० ॥ किंचसंध्योपासनादीनिकर्माणि चोदितानिसाक
 ल्येनविहितानियस्ययानि तैःसहमेपूजांकुर्यात् नतुतानिपरित्यजेदित्यर्थः सम्यक्परमेश्वरविषयएवसंकल्पोयस्यतथाभूतःसन् कर्मपा
 एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणांचसंमतं ॥ श्रेयसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमानद ॥ ४ ॥ एतत्कमलपत्राक्षक
 र्मबंधविमोचनं ॥ भक्त्यायचानुरक्त्यायब्रूहिविश्वेश्वरेश्वर ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच नत्वंतोऽनंतपारस्य
 कर्मकांडस्यचोद्भव ॥ संक्षिप्तंवर्णयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोम
 खः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैवविधिनामांसमर्चयेत् ॥ ७ ॥ यदास्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वंप्राप्यपुरुषः ॥ यथायजे
 तमांभक्त्याश्रद्धयातन्निबोधमे ॥ ८ ॥ अर्चायांस्थंडिलेऽग्नौवासूर्येवाऽप्सुहृदिद्विजे ॥ द्रव्येणभक्तियुक्तोऽर्चे
 त्स्वगुरुंमाममायया ॥ ९ ॥ पूर्वस्नानंप्रकुर्वीतधौतदंतोऽगशुद्धये ॥ उभयैरपिचस्नानंमंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः ॥
 ॥ १० ॥ संध्योपास्यादिकर्माणिवेदेनाचोदितानिमे ॥ पूजांतैःकल्पयेत्सम्यक्संकल्पःकर्मपावनीं ॥ ११ ॥
 शैलादारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती ॥ मनोमयीमणिमयीप्रतिमाऽष्टविधास्मृता ॥ १२ ॥ चलाच
 लेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् ॥ उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्भवार्चने ॥ १३ ॥ अस्थिरायांविकल्पः
 स्यात्स्थंडिलेतुभवेद्वयम् ॥ स्नपनंत्वविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनम् ॥ १४ ॥

वर्णाकर्मनिर्हारिणीम् ॥ ११ ॥ अर्चाभेदानाहसार्धेन शैलाशिलामयी लौहीसुवर्णादिमयी लेख्यामृच्चंदनादिमयी हृदिपूजायामनोम
 यी ॥ १२ ॥ प्रकर्षेणतिष्ठत्यस्यामितिप्रतिष्ठाप्रतिमैबजीवस्यभगवतोमंदिरम् यद्वा प्रतिष्ठयाकलान्यासेनभगवन्मंदिरंभवतीति प्रतिमा
 भेदेनविशेषमाहसार्धेन उद्वासाविसर्जनम् ॥ १३ ॥ अस्थिरायामर्चनेविकल्पः शालपामेनकुर्यात् सैकल्यांकुर्यादन्यत्रकुर्याद्वावेदि
 अविनेप्यायांमृण्मयलेख्यव्यतिरिक्तायामन्यत्रविलेप्यायांलेख्यायांचपरिमार्जनमेव ॥ १४ ॥

॥ ३० ॥ विभावसुमन्निसेवमानस्य अप्येति नश्यति तथा कर्मजाद्यमागामिसंसारभयंतन्मूलमज्ञानंच नश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निमज्ज्योन्म
ज्जतामुच्चावचयोनीर्गच्छतां परमायनमाश्रयः ॥ ३२ ॥ किंच यथाऽन्धमेव प्राणोजीवनम् अहमेव यथाशरणम् धर्म एव यथाप्रेत्यर्
लोके वित्तम् तथा संत एवावाक् संसारपातात् बिभ्यतः पुंसः अरणं शरणम् ॥ ३३ ॥ किंच संतश्चक्षुषिसगुणनिर्गुणज्ञानानि अर्कः पुनः स
म्यगुत्थितोऽपि बहिस्तदप्येकमेव चक्षुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति वैतसेन इति सुद्युम्नभावेन उमावनं प्रविष्टस्य वीतासेनास्त्री
भावं प्राप्तायस्य तस्य स्त्री भावं प्राप्तस्य पुत्रो वैतसेनः पुच्छरवाः एवमुक्तप्रकारेण उर्वश्यालोकात् स्थानात् अवलोकनाद्वा निस्पृहः ततोऽपि सत्सं

भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणे ब्रह्मण्यानं दानुभवात्मनि ॥ ३० ॥ ययोपश्रयमा
णस्य भगवंतं विभावसुम् ॥ शीतं भयंतमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवा
ब्धौ परमायनं ॥ संतो ब्रह्मविदः शांतानौर्दृढे वाप्सु मज्जताम् ॥ ३२ ॥ अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्व
हं ॥ धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य संतोऽर्वाक् बिभ्यतोरणं ॥ ३३ ॥ संतो दिशंति चक्षुषि बहिरर्कः समुत्थितः ॥ देवतावां ध
वाः संतः संत आत्माऽहमेव च ३४ ॥ वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्यालोका निस्पृहः ॥ मुक्तसंगो महीमेतामात्मार
मश्च चारह ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे ऐलगीतं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥
उद्धव उवाच ॥ क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो ॥ यस्मात्त्वांये यथार्चति सात्वताः सात्वतर्षभ ॥
॥ १ ॥ एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् ॥ नारदो भगवान्व्यास आचार्योऽगिरसः सुतः ॥ २ ॥ निःसृतं ते
मुखां भोजाद्यदाह भगवानजः ॥ पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ॥ ३ ॥

गादपि हेतोर्मुक्तसंगः सन् आत्मारामो भूत्वा यथेष्टं च चारेति ॥ ३५ ॥ इत्येकादशे टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥
सप्तविंशो क्रियायोगः सद्यश्चित्तप्रसादकः ॥ सर्वकामाप्तिहेतुश्च सांगः प्रोक्तः समासतः ॥ १ ॥ रागाद्याकुलचित्तानां कुतोसंगादिसंभवः ॥ इति कृ
ष्णार्चनं भद्रमनुस्मृत्यानुपृच्छति ॥ २ ॥ क्रियायोगमिति भवदाराधनरूपं यस्मादितिकारणाधिष्ठानादिप्रश्नः सर्वकारकाणां निमित्तत्व
स्यावशिष्टत्वात् यथेति एकस्मिन् अधिष्ठानादौ केन प्रकारेणेति प्रश्नः ये अधिकारिणः सात्वताः भक्ताः ॥ १ ॥ अस्य पुनः विशेषतः प्रश्ने का
रणमाह चतुर्भिः एतच्चदर्शनं निःश्रेयसकरं वदंति अंगिरसः सुतो बृहस्पतिः ॥ २ ॥ निःसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः देव्यै पार्वत्यै ॥ ३ ॥

भा.ए.

॥८०॥

तुच्छाकृमिविद्वृत्तलक्षणानिष्ठाअंतोयस्य तस्मिन्कायेकलेवरेप्रियत्वेनगृहीते विषंगमेवाह अहोइति सुनसंशोभननासिकम् ॥२०॥
अतो गुणारोपेणरममाणामादशाःकृमितुल्याइत्याह त्वगादिसंहतौतत्संघातेदेहे विण्मूत्रादिसंहतौरमतांरुमीणांवा ॥ २१ ॥ यद्यप्येवं
वीभक्तिताःस्त्रियः अथाऽपिनोपसज्जेत अवलोकनादिनापिसंगंनकुर्यात् अर्थवित्त्विवेकी अत्रहेतुःविषयेति ॥ २२ ॥ ननुकचित् निमी
लितनयनादेरपिमनःक्षोभोदृश्यते सत्यं सोपिपूर्वदर्शनदिकंविनानभवतीत्याह अदृष्टादिति भावात्पदार्थाद्भावोमनःक्षोभः अतःप्राणा

तस्मिन्कलेवरेऽमेध्येतुच्छनिष्ठेविषज्जते ॥ अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः ॥ २० ॥ त्वङ्मांसरुधिर
स्नायुमेदोमज्जाऽस्थिसंहतौ ॥ विण्मूत्रपूयेरमतांरुमीणां कियदंतरम् ॥ २१ ॥ अथाऽपिनोपसज्जेतस्त्रीषुस्त्रै
णेषु चार्थवित् ॥ विषयेन्द्रियसंयोगान्मनःक्षुभ्यतिनान्यथा ॥ २२ ॥ अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते ॥
असंप्रयुंजतःप्राणान्शाम्यतिस्तिमितंमनः ॥ २३ ॥ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषुस्त्रैणेषु चेंद्रियैः ॥ विदुषांचा
प्यविश्रब्धःषड्गःकिमुमादृशाम् ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच एवंप्रगायन्नरदेवदेवःसउर्वशीलोकमथो
विहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्यमावैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः ॥ २५ ॥ ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेत
बुद्धिमान् ॥ संतएतस्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः ॥ २६ ॥ संतोऽनपेक्षामच्चित्ताःप्रणताःसमदर्शनाः ॥
निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः ॥ संभवंतिहितान
णांजुषतांप्रपुनंत्यघम् ॥ २८ ॥ तायेशृण्वंतिगायंतित्यनुमोदंतिचादृताः ॥ मत्पराःश्रद्धधानाश्चभक्तिर्वि
दंतितमयि ॥ २९ ॥

निद्रियाणिअसंप्रयुंजतःनियच्छतःस्तिमितंनिश्चलंसत् ॥ २३ ॥ इंद्रियैःकृत्वा अविश्रब्धः अविश्वसनी
यः मादृशामविवेकिनाम् ॥ २४ ॥ फलितमाह द्वाभ्याम् एवमिति नृषुदेवेषुच दिव्यतीतितथा ॥ २५ ॥ उक्तिभिर्हितोपदेशैरितितीर्थ
देवादिसंगादपिसत्संगःश्रेयानितिदर्शयति ॥ २६ ॥ सतालक्षणमाह संतइति विशेषणाष्टकस्ययथेष्टहेतुहेतुमद्भावः ॥ २७ ॥ नचतेषुउ
पदेशापेक्षा अपितुकेवलंतस्त्रिधिरेवतारयतीत्याह तेष्विति सप्तभिः ॥ २८ ॥ श्रवणादिभिरेवमत्पराः श्रद्धधानाश्चसंतोभक्तिर्विदंति ॥ २९ ॥

अ० २६

॥८०॥

अनुत्तमःसम् आत्मानंनिदतिद्वाभ्याम् स्वार्थस्येति अकोविदमज्ञातारम् गोखरवत् गौरिवखरइवेति ॥ १३ ॥ अधरासर्वसेवमानस्य
 आत्मभूर्मनसिजः पुनःपुनरुद्भवत् ॥ १४ ॥ एवमष्टभिर्निर्वेदो निरूपितः इदानींतस्य धिवेकमाह दशभिः पुंश्वल्येति अयंभावः कर्मभिर्दि
 वानिष्ठादुःखमेवप्राप्तोऽस्मि अतःपरमेश्वरमेवभजेयमिति ॥ १५ ॥ परमेश्वरप्रसादंविनादेवैरुपदिष्टादपिवेदवाक्यात्मोहो ननिवर्ततइ
 त्याह बोधितस्यापीति देव्याउर्वश्यासूक्तवाक्येनयथार्थवचनेन पुरुरवोमामृथामाप्रतप्तोमात्वाटकासोअशिवासउक्षन् नवैस्त्रैणानि
 सख्यानिसंतिसालाटकाणांत्वेदयान्येताइत्यनेन ॥ १६ ॥ पूर्वपुंश्वल्यापहृतंचित्तमित्यादिनातस्याअपकारोऽनुस्मृतः इदानीममैवायम

स्वार्थस्याकोविदंधिङ्मांमूर्खंपंडितमानिनं ॥ योहमीश्वरतांप्राप्यस्त्रीभिर्गोखरवज्जितः ॥ १३ ॥ सेवतोव
 र्षपूगान्मेउर्वश्याअधरासवं ॥ नदप्यत्यात्मभूःकामोवन्हिराहुतिभिर्यथा ॥ १४ ॥ पुंश्वल्याऽपहृतंचित्तंको
 ऽन्वन्योमोचितुंप्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमथोऽक्षजं ॥ १५ ॥ बोधितस्यापिदेव्यामेसूक्तवाक्येनदु
 र्मतः ॥ मनोगतोमहामोहोनापयात्यजितात्मनः ॥ १६ ॥ किमेतयानोऽपहृतंरज्जवावासर्पंचतसः ॥ रज्जु
 स्वरूपाविदुषोयोऽहंयदजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥ कायंमलीमसःकायोदौर्गंध्याद्यात्मकोऽशुचिः ॥ कृगुणाःसौम
 नस्याद्याद्यध्यासोविद्ययाकृतः ॥ १८ ॥ पित्रोःकिंस्विन्नुभार्यायाःस्वामिनोऽग्नेःश्वगृध्रयोः ॥ किमात्मनःकिं
 सुहृदामितियोनावसीयते ॥ १९ ॥

पराधइत्याह किमेतयेति नोऽस्माकंकामिनामेतयाकिमपहृतंनकिंचिदपि यथार
 ज्जुस्वरूपाविदुषोरज्जुद्रष्टुःपुंसः तस्यांसर्पकल्पनयास्विद्यतोऽपिरज्जवाकिमपिनापहृतंतद्वत् यद्यस्माद्योऽहमेवंभूतःसएवाजितेन्द्रियत्वादप
 राधीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुतथाऽपिसैवसौगंध्यप्रेमादिगुणैःसंमोहमूलमित्याशंक्यतेऽपिस्वमतिपरिकल्पिताएवेत्याह कृतुभिः कायमिति
 मलीमसोऽतिमलिनः सुमनसांकुसुमानामिवगंधसौकुमार्यादिसौमनस्यंशोभनमनोभाबोवा ॥ १८ ॥ ममत्वमपितस्मिन्परिकल्पितमे
 वेत्याह पित्रोःकिंस्वकायःजनकत्वात् नुवितर्केभार्यायावाभोगप्रदत्वात् अत्रानुपयुक्तमप्येतन्यायतुल्यत्वाद्दुक्तम् स्वामिनोवाऽधीन
 त्वात् अग्नेर्वाअतेष्ट्यांतदाहुतित्वात् श्वगृध्रयोर्वाभक्ष्यत्वात् किमात्मनः तत्कृतशुभाशुभभागित्वात् सुहृदांवाउपकारित्वात् एवं
 योननिश्चीयते ॥ १९ ॥

भा.ए.

॥७९॥

अत्रेतिहासमाह ऐलःपुह्रवाः सभाट्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवः कीर्तिर्यस्यसः उर्वशीविरहाद्यथमंमुसन्पश्चात्कुरुक्षेत्रेतांसमाम्य मंधर्वदत्ते
नाग्निनादेवानिष्ठापुनरुर्वशीलोकंप्राप्य शोकसंयमेशोकापगमेसति ततोनिर्विण्णःसन्निमांगाथामगायतेतिनवमस्कंधानुसारेणद्रष्टव्यं
॥ ४ ॥ प्राक्तनीमोहावस्थामाह त्यक्तेति आत्मानंराजानंत्यक्त्वा घोरेतिष्ठेतिहयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैनु ननीमं
त्राअनुदितासएतेमयस्करन्परतरेचनाहन्नित्येवंमंत्रैर्विलपन् ॥ ५ ॥ वैक्लव्येकारणमाह कामानिति वर्षाणांयामिनीरात्रीः यांतीःअप
यांतीः आयांतीः आगामिनीः उर्वश्याआकृष्टाचेतनायस्यसः॥६॥तस्यगंधर्वलोकेप्राप्तस्यबहुकालंउर्वशीसंजोगानंतरं निर्विण्णस्यगा

ऐलःसमाडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः ॥ उर्वशीविरहान्मुत्यन्निर्विण्णःशोकसंयमे ॥ ४ ॥ त्यक्त्वात्मानं
जंतींतांनग्नउन्मत्तवचपः ॥ विलपन्नन्वगाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविक्रवः ॥ ५ ॥ कामानतप्तोऽनुजुषन्क्षुल्लुकान्व
र्षयामिनीः ॥ नवेदयांतीर्नायांतीरुर्वश्याकृष्टचेतनः ॥ ६ ॥ ऐलउवाच अहोमेमोहविस्तारःकामकर्मल
चेतसः ॥ देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाइमेस्मृताः ॥ ७ ॥ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तःसूर्यावाऽभ्युदितोऽमुया ॥ मु
षितोवर्षपूगानांवताहानिगतान्युत ॥ ८ ॥ अहोमेआत्मसंमोहोयेनात्मायोषितांकृतः ॥ क्रीडामृगश्वक्रव
र्तीनरदेवशिखामणिः ॥ ९ ॥ सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवेश्वरम् ॥ यांतींस्त्रियंचान्वगमंनग्नउन्मत्तव
द्बुदन् ॥ १० ॥ कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशत्वमेववा ॥ योन्वगच्छंस्त्रियंयांतींस्वरवत्यादताडितः ॥ ११ ॥
किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवा ॥ किंविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोदृतम् ॥ १२ ॥

थामाह अष्टादशभिः तत्राष्टभिरनुतापःप्रपंच्यते अहोइति यतोमयाइमे अहोरात्ररूपाआयुःखंडानस्मृताः ॥ ७ ॥ तदेवाह नाहमि
ति अग्निनिर्मुक्तः मयिरममाणे अस्तंगतः अभ्युदितोवासूर्यइति अमुयाउर्वश्यावंचितः बतखेदे उतापि वर्षपूगानामिति गतान्यहानि
नवेदेति ॥ ८ ॥ येनसंमोहेनात्मादेहः क्रीडामृगवदधीनः ॥ ९ ॥ ननुप्रणयकुपितायाअनुनयार्थमधीनतायुक्तैवसत्यं नत्वत्रतदस्तीत्या
ह सपरिच्छदंराज्यादिसहितमीश्वरंचक्रवर्तिनंतृणमिवत्यक्त्वा यांतीमपिअन्वगममनुगतोऽस्मि ॥ १० ॥ किंच ममप्रभावाद्यग्निमानोद
थैवेत्याह कुतस्तस्यमेतेजोबलं स्वरोयथापादताडितोपिस्वरीमनुगच्छतितद्बुत् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्यसर्वसाधनंव्यर्थमित्याह किमि
त्यागेनसंन्यासेन विक्तेन एकांतसेवया मौनेनवाङ्मनियमेन ॥ १२ ॥

अ० २६

॥७९॥

भजनप्रकारमाह निःसंगइतिसार्धेन सत्त्वसंसेवयासात्त्विकान्येवसेवेतपुमान्सत्त्वविद्वद्भ्येइतिप्रागुक्तया नैरपेक्ष्येणउपशमात्मकेनसत्त्वेनैव ॥ ३४ ॥ एवंचसतिमांप्रामोतीत्याह संपद्यतइति जीवजीवत्वकारणंलिङ्गशरीरं मांप्राप्तस्यनपुनःसंसारइत्याह जीवइति नृद्विर्विषयभोगेन नांतरःतत्स्मरणेन गुणकृतामनुसंस्मरणप्रथामजितपुण्यकथाकथनादिभिः॥धुनुतभक्तिरसेन विवेकिनो नहिपुनःसुलभजनुरीदृशं ॥ ३५ ॥ इत्येकादशेटीकायांपंचविशोध्यायः ॥ २५ ॥ ॥७३॥ षड्विंशयोगनिष्ठायाविघातोदुष्टसंगतः॥स्र्वाधुसंगेनतन्निष्ठापराकाष्ठेतिवर्ण्यते ॥ १ ॥ योगिनोयोगविभ्रंशःसंगतःसंभवेदिति सर्वथातन्निवृत्त्यर्थमैलगीतंवितन्यते ॥ २ ॥ निःसंगोमांभजेद्विद्वा

निःसंगोमांभजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः ॥ रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवयामुनिः ॥ सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येणशांतधीः ॥ ३४ ॥ संपद्यतगुणैर्मुक्तोजीवोजीवंविहायमां ॥ जीवोजीवविनिर्मुक्तोगुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मयैवब्रह्मणापूर्णो नवहिर्नांतरश्वरेत् ॥ ३५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ श्रीभगवानुवाच मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्मआस्थितः ॥ आनंदंपरमात्मानमात्मस्थंसमुपैतिमाम् ॥ १ ॥ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया ॥ गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ वर्तमानोपिनपुमान्युज्यतेवस्तुभिर्गुणैः ॥ २ ॥ संगंनकुर्यादसतांशिश्रोदरतृपां क्वचित् ॥ तस्यानुगस्तमस्यंधेपतत्यंधानुगोऽधवत् ॥ ३ ॥

नप्रमत्तो जितेंद्रियइत्युक्तं तत्रविपक्षेअनर्थकथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापिर्तिसंगोदुर्वारइत्यनर्थःस्यादित्याशंक्योक्तानुवादपूर्वकं परिहरतिसार्द्धाभ्यां मल्लक्षणं मत्स्वरूपंलक्ष्यतेयेनतमिमंनरदेहं लब्ध्वामद्धर्मैभक्तिलक्षणेआस्थितःसन् आत्मस्थमात्मन्येव नियंतृत्वेन स्थितं परमानंदरूपमात्मानंमामुपैतिसम्यक्प्रामोति ॥ १ ॥ नचैवंभूतस्यविषयसंगोनामास्तीत्याह गुणमय्येति गुणमयीयाजीवयोनिः जीवोपाधिस्तयाविमुक्तः गुणेषुवर्तमानोपि तैर्नयुज्यतेसंगंनप्राप्नोति अत्रहेतुः अवस्तुभिः नन्ववस्तुभिरप्यन्येयुज्यमानादृश्यंतेतन्नाह अबस्तुत्वेनदृश्यमानेषु ॥ २ ॥ तथापिसंगंवर्जयेदित्याह संगमिति आसतांलक्षणमाह शिश्रोदरेतर्पयंतीतिशिश्रोदरतृपस्तेषांक्वचित्क्वदाचिदपि आस्तांतावद्दूनांसंगः किंतुतस्यैकस्यापिअनुगः अनुवर्ती अंधमनुगच्छतियोऽधस्तद्वत् ॥ ३ ॥

भा. ए.

॥७८॥

कारकःकर्ता असंगीअनासक्तः रागांधः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभष्टः अनुसंधानशून्यः मदपाश्रयःमदेकशरणः सहिनिरहंकार
त्वान्निर्गुणः ॥२६॥ अयुर्मैधर्मइतियाश्रद्धा ॥२७॥ पथ्यंहितं पूतंशुद्धं अनायस्तमनायासतःप्राप्तं आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि इंद्रियाणांभे
ष्टंकटुम्ललवणादि आर्तिदाशुचिदैन्यकरमशुद्धं च चशब्दान्मन्निवेदितंनिर्गुणमित्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥ आत्मोत्थंमुखंमदपाश्रयमित्यपि
त्वंतत्पदार्थविषयत्वेनज्ञानवदेवद्रष्टव्यम् ॥ २९ ॥ उक्तंसंसारहेतुभूतंत्रैगुण्यमुपसंहरतिद्वाभ्याम् द्रव्यंपथ्यपूतादि देशोवनयामादिः फ
लंसात्त्विकंसुखमित्यादि कालःयंदाभजेतमांभक्त्यायदेतरौजयेदित्यादिनायोऽर्थादुक्तः ज्ञानकैवल्यंसात्त्विकंज्ञानमित्यादिकर्ममदर्पण

सात्त्विकःकारकोऽसंगीरागांधोराजसःस्मृतः ॥ तामसःस्मृतिविभ्रष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः ॥ २६ ॥ सांत्वि
क्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी ॥ तामस्यधर्मैयाश्रद्धामत्सेवायांतुनिर्गुणा ॥ २७ ॥ पथ्यंपूतमनाय
स्तमाहार्यंसात्त्विकंस्मृतम् ॥ राजसंचेंद्रियप्रेष्टंतामसंचार्तिदाशुचि ॥ २८ ॥ सात्त्विकंसुखमात्मोत्थंविषयो
त्थंतुराजसं ॥ तामसंघोहदैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयं ॥ २९ ॥ द्रव्यदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचकारकः ॥ श्र
द्धाऽवस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्यःसर्वएवहि ॥ ३० ॥ सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ॥ दृष्टंश्रुतमनु
ध्यातंबुद्ध्यावापुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥ एताःसंस्तयःपुंसोगुणकर्मनिबंधनाः ॥ येनेमेनिर्जिताःसौम्यगुणाजीवे
नचित्तजाः ॥ भक्तियोगेनमन्निष्ठोमद्वावायप्रपद्यते ॥ ३२ ॥ तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवं ॥ गु
णसंगंविनिर्धूयमांभजंतुविचक्षणाः ॥ ३३ ॥

मित्यादि कारकःसात्त्विकःकारकोऽसंगीत्यादि श्रद्धासात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्थासत्त्वाजागरणमित्यादि आकृतिरुपर्युपरिगच्छंतीत्यादिनोक्तादेवत्वादिरूपा निष्ठासत्त्वेप्रलीनाःस्वर्यातीत्यादिनोक्तःस्वर्गादिः एवंसर्वोप्ययंभावत्रैगुण्यस्त्रिगुणात्मकः ॥ ३० ॥ नकेवलमेवएवकिनुयावंतःपुरुषाव्यक्तधिष्ठितास्तेसर्वेभावागुणमयाएव तत्पंचः दृष्टमिति ॥ ३१ ॥ इदानीमुक्तंत्रैगुण्यस्यसंसारहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जयान्मोक्षइत्याह एताइतिसार्धेन येननिर्जिताःसपश्चादविक्षिप्तेनभक्तियोगेनमन्निष्ठःसन् मद्वावायमोक्षाय प्रपद्यतेयोग्योभवति ॥ ३२ ॥ तस्माद्विवेकिनामिदमेवयुक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोःसंभवोयस्मिन् तमिमंनरदेहम् ॥ ३३ ॥

अ० २५

॥७८॥

सदासीदत् तिरोभवत् चेतसोग्रहणेचिदाकारपरिणामे अक्षमंसच्चित्तं विलीयेत मनोऽपिसंकस्यात्मकम् नष्टंलीनम् तमोऽज्ञानं ग्लानिं
 षादश्रभवति तत्तदातमः उत्कटमुपधारयविद्धि ॥ १८ ॥ किञ्च एधमानइति इंद्रियाण्येवनिवृत्तिप्रवृत्तिमोहस्वभावानिदेवासुररक्षसी
 तिज्ञेयम् यद्वा प्रसंगादाधिदैविकानांगुणामामुत्कर्षकार्याणि उक्तानीतिज्ञेयम् ॥ १९ ॥ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदं दर्शयति सत्त्वादिति प्र
 संगान्निर्गुणावस्थामाह तुरीयंचतुर्थमवस्थांतरं नाम त्रिषु जागरणादिषु संततमेकरूपमात्मतत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ गुणोत्कर्षद्वारेण तत्त्व
 र्मफलनिष्ठां दर्शयति उपर्युपरीति ब्राह्मणावेदानुष्ठानयुक्ताः आब्रह्मण इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्य आमुख्यात् स्थावरानभिव्याप्य अं
 तरचारिणः मनुष्या एव भवन्ति ॥ २१ ॥ देहादुक्तांतकालीनगुणोत्कर्षफलमाह सत्त्वेद्वेद्वेसतिप्रलीनामृताः रजोलयाः रजसिप्रवृद्धेस

सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसोग्रहणेऽक्षमम् ॥ मनोनष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥ एधमाने गुणे स
 त्वे देवानां बलमेधते ॥ असुराणां च रजसितमस्युद्भवरक्षसां ॥ १९ ॥ सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसास्वप्नमा
 दिशेत् ॥ प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयं त्रिषु संततं ॥ २० ॥ उपर्युपरि गच्छंति सत्त्वेन ब्राह्मणाजनाः ॥ तमसाऽधो
 ऽध आमुख्याद्रजसां ऽतरचारिणः ॥ २१ ॥ सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गातिनरलोकं रजोलयाः ॥ तमोलयास्तु निरयंयां
 ति मामेव निर्गुणाः ॥ २२ ॥ मदर्पणं निष्फलं वासात्त्विकं निजकर्म तत् ॥ राजसंफलसंकल्पं हिंसाप्रायादिता
 मसं ॥ २३ ॥ कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ॥ प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं ॥ २४ ॥
 वनंतु सात्त्विको वासो ग्रामो राजस उच्यते ॥ तामसं धूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणं ॥ २५ ॥

तिलयोयेषांते एवंतमोलयाइत्यपि निर्गुणाइत्यत्रतुल्यशब्दानुपादानाज्जीवंतोपि निर्गुणाश्चेन्मामेवयांतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ इदानीं गुणोत्क
 र्षकतमेव तत्फलसाधनकर्मत्रैविध्यमाह मदर्पणं मत्प्रीत्युद्देशेन कृतं निष्फलं केवलं दासभावेनैव कृतं यन्निजकर्म इत्यादितत्सात्त्विकं फलं
 संकल्प्यते यस्मिन् तत् हिंसाप्रायं हिंसोद्देशेन कृतं हिंसाबहुलं च आदिशब्दादंभमात्सर्यादिकृतम् ॥ २३ ॥ इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञा
 नादीनां चानुविध्यमाह कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहाद्यव्यतिरिक्तात्मविषयं यत्तद्रजःराजसंप्राकृतं बालमूकादिज्ञान
 तुल्यम् मन्निष्ठं परमेश्वरविषयम् ॥ २४ ॥ वनं विविक्तत्वात् सात्त्विको वासः भगवन्निकेतं नंतु साक्षात्तदाविर्भावान्निर्गुणं स्थानम् ॥ २५ ॥

ननुतवापिगुणवशेनकर्तृत्वाविशेषात् केनविशेषेणत्वंसेव्योजीवस्तुसेवकइतिनियमः यतोमांजजेतेतिवारंवारमुच्यतेतत्राह सत्वमिति जीवस्यैवने कुतः यत्तच्चित्तजाजीवोपाधौचित्तेऽभिध्यज्यंते अतोयैःसएवबध्यते कीदृशः भूतानदिहरूपाणामन्येषांचमध्येसज्जमानः अहंत्वसज्जमानोगुणनियंतृत्वेनसृष्ट्यादिकर्ताऽपिनित्यमुक्तः अतोमहान्विशेषइतिभावः यद्वा भूतानामपंचीकृतानांयत्कार्यं भूतंचित्तम् अन्नमयंहिसौम्यमनइतिश्रुतेः तद्वज्रवाःअतोभूतोपहितस्यजीवस्यैवेति अन्यत्समानम् ॥ १२ ॥ तदेवंमिश्रामिश्रगुणकार्याणिप्रदर्श्यइदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणिदर्शयति यदेतिसप्तभिः यदेतरौगुणौजयेत् अभिभवेत् भास्वरंप्रकाशकं विशदंस्वच्छं शिवंशांतम् शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानांयथाक्रमंमुखधर्मज्ञानहेतुत्वात्तदातेर्युज्येत आदिशब्दाच्छमदमादिभिश्च ॥ १३ ॥ तमःसत्त्वं

सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ॥ चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबद्धते ॥ १२ ॥ यदेतरौजयेत्सत्त्वंभास्वरंविशदंशिवं ॥ तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमान् ॥ १३ ॥ यदाजयेत्तमःसत्त्वंरजःसंगंभिदाबलं ॥ तदादुःखेनयुज्येतकर्मणायशाश्रिया ॥ १४ ॥ यदाजयेद्रजःसत्त्वंतमोमूढलयंजडं ॥ युज्येतशोकमोहाभ्यानिद्रयाहिसयाशया ॥ १५ ॥ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः ॥ देहेऽभयंमनोसंगंतत्सत्त्वंविद्धिमत्पदं ॥ १६ ॥ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिर्वृत्तिश्चचेतसां ॥ गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतरंजएतैर्निशामय ॥ १७ ॥

च कर्मभूतरंजःकर्तुं संगंसंगहेतुः भिदाभेदहेतुः बलंप्रवृत्तिस्वभावम् अतःसंगहेतुत्वात्तयशाश्रियायुज्येततत्कामःपुमान्भवतीत्यर्थः भिदाहेतुत्वात्दुःखेनयुज्येत द्वितीयाद्वैभयंभवतीतिश्रुतेः बलहेतुत्वात्कर्मणायुज्येत ॥ १४ ॥ यदारजःसत्त्वंच कर्मभूतम् तमःकर्तुंजयेत् मूढंविवेकभंशकम् लयमावरणात्मकम् जडमनुद्यमात्मकम् अतोमूढत्वाच्छोकमोहाहिसाभिःलयत्वानिद्रयाजडत्वाद्युद्यमाभावेनकेवलमाशयायुज्येतेतिद्रष्टव्यम् जनइतिपाठेलयात्मकमेवनिद्राशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥ किंच यदाचित्तंप्रसीदेतस्वच्छंभवेत् निर्वृतिरुपरतिस्तत्तदासत्त्वंदमदुपलब्धिस्थानंसत्त्वमुद्रिकंविद्धि ॥ १६ ॥ यदापुनःक्रिययाविकुर्वन्विकारंप्राप्नुवन्आधीर्भवति आसमंतात्विक्षिप्ताधीर्यस्यसः चेतसांबुद्धींद्रियाणामनिर्वृत्तिःअनुपरतिः गात्राणिकर्मैंद्रियाणितेषामस्वास्थ्यंविकासधिक्यंमनोभ्रांतरंचंचलमस्थिरं तदारजउत्कटंनिशामयजानीहीति ॥ १७ ॥

अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ताः वर्णितप्रायाः अन्या अप्युक्ता इति भावः ॥ ५ ॥ विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णिताः मिश्राणामु-
ह सन्निपात इति त्रिभिः अहं ममेति ममतानुषक्त सर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहंशांतः कामी क्रोधी स्यादि तथाम-
मशांतिरस्तिकामः क्रोध इत्यादिद्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहार इति अत्र हेतुः मनश्च मात्राणि च इं-
द्रियाणि च असवश्चैतैः मन आदीनां सात्त्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः सन्निपातज इति भावः ॥ ६ ॥ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परि-
निष्ठितो भवति तदा यं त्रिषु निष्ठा रूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यम् धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्यत्वात् विषयतः सन्निपातजत्वमुक्तं फल

सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥ ५ ॥ सन्निपातस्त्वहमि-
ति ममेत्युद्भवयामतिः ॥ व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६ ॥ धर्मं चार्थं च कामे च यदाऽसौ परि-
निष्ठितः ॥ गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठापुमान्यर्हि गृहाश्रमे ॥ स्वधर्म-
चानुतिष्ठेत् गुणानां समितिर्हि सा ॥ ८ ॥ पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमीयान्छमादिभिः ॥ कामादिभीरजोयुक्तं क्रो-
धाद्यैस्तमसायुतं ॥ ९ ॥ यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ॥ तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं खियमेव च ॥
॥ १० ॥ यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः ॥ तं रजः प्रकृतिं विद्याद्दिसामाशास्यतामसं ॥ ११ ॥

तश्च तथात्वमाह श्रद्धारतिधना निसत्त्वरजस्तमो मयान्यावहतीति तथा ॥ ७ ॥ धर्मनिष्ठायामेव सन्निपातं दर्शयति प्रवृत्तिलक्षणे काम्य-
धर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान्यदा गृहाश्रम एवा सक्त इति अहं ममेति ममतानुषक्त सर्ववृत्तिसामानाधिकरण्यदर्शनात्सन्निपातजत्वम् अहंशांतः कामी क्रोधी स्यादि तथाम-
मशांतिरस्तिकामः क्रोध इत्यादिद्रष्टव्यम् तत्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहार इति अत्र हेतुः मनश्च मात्राणि च इं-
द्रियाणि च असवश्चैतैः मन आदीनां सात्त्विकतामसराजसत्वात्तैर्व्यवहारः सन्निपातज इति भावः ॥ ६ ॥ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परि-
निष्ठितो भवति तदा यं त्रिषु निष्ठा रूपः सन्निकर्षः सन्निपातकार्यम् धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्यत्वात् विषयतः सन्निपातजत्वमुक्तं फल

भा.ए.

॥ ७६ ॥

अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह एवमिति मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जातो वा कथं हृदि तिष्ठेत् ॥ २ ७ ॥ उपसंहरति एष इति प्रत्यक्षमिव बनेनेदं दर्शितं त्वष्मात्मनः ॥ सांख्यप्रख्यातस्तस्मै हरये गुरवे नमः ॥ २ ८ ॥ इत्येकादशोटीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २ ४ ॥ ॥ ७ ॥ पंचविंशोऽध्यायः प्रतिपत्त्यै निरूप्यते ॥ चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥ १ ॥ प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानवतोऽपियावत्प्रयत्नविशेषेण गुणत्रयवृत्तिजयोनस्यात् न तावत्तद्वद्वोपरमः अतस्तज्जयोपास्यगुणवृत्तिनिरूपणार्थमाह गुणानामिति सहमिश्रीभूयवर्तमानाः समिश्राः न समिश्राः असमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्येन गुणेन यथायादृशो भवेत्तदिदं कथयतो मत्तो निबोधेत्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र सत्ववृत्तीराह शम इति ईक्षाविवेकः तपः स्वधर्मवर्तित्वं स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं तुष्टिर्यथा लाभसंतोषः त्यागोऽव्ययशीलता अस्पृहाविषयेषु वैराग्यं एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठेत् व्योम्नीवाको दयेतमः ॥ २ ७ ॥ एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रंथि भेदनः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशामया ॥ २ ८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच गुणानामसमिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत् ॥ तन्मे पुरुषवर्ये दमुपधारय शंसतः ॥ १ ॥ शमो दमस्ति तिक्षेत्सातपः सत्यं दया स्मृतिः ॥ तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः ॥ २ ॥ काम ईहा मदस्तृष्णा स्तंभ आशीर्भिदा सुखं ॥ मदोत्सहो यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ॥ ३ ॥ क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याज्जादंभः क्रमः कलिः ॥ शोकमोहौ विषादातीनिद्राशाभीरनुद्यमः ॥ ४ ॥

श्रद्धा आस्तिक्यं गुर्वादिषु ह्रीः अनुचिते कर्मणि लज्जातेषामनवलोकनं दयादानं दयदानगतिरक्षणेऽप्यिति स्मरणात् आदिशब्देनार्जवविनयादि स्वनिर्वृतिः आत्मरतिः ॥ २ ॥ रजसो वृत्तीराह कामो भिलाषः स्वर्गादि ईहा व्यापारः यज्ञादिः मदो दर्पः तृष्णालाभे सत्यप्यसंतोषः स्तंभो गर्वः आशीः धनाद्यभिलाषेण देवतादिप्रार्थनं भिदा अहमन्य इति भेदबुद्धिः सुखं विषयभोगः मदोत्सहः मदेन युद्धाद्यभिनिवेशः यशः प्रीतिः स्तुतिप्रियता हास्यमुपहासः वीर्यं प्रजावाविष्कारः बलेनोद्यमः न्यायेनोद्यमः सात्विक एव ॥ ३ ॥ तमो वृत्तीराह क्रोध इति क्रोध असहिष्णुता लोभोऽव्ययपराङ्मुखता क्रमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ अनुशोचनं भ्रमश्च विषादातीनिद्राशाभीरनुद्यमः ॥ ४ ॥

अ० २४

॥ ७६ ॥

अप्सुगंधः शतवार्षिक्यादृष्ट्याप्लाव्यमानोऽप्सुलीयते एवमेवापःज्योतिषाशोष्यमाणारसमात्रावशेषाभवंति ततोरसोपितस्मिन्लीयते ज्योतिश्वायुनाभिभूयमानंरूपमात्रं सत्तस्मिन्लीयते ॥ २२ ॥ वायुश्चकालप्रेरितेनांबरेणयस्तःस्पर्शमात्रःसन् तस्मिन्बरंचभूताग्निनाऽहंकारेणयस्यमानंशब्दतन्मात्रे तदेवंतामसाहंकारकार्यस्यशब्दपर्यंतलयमुक्त्वा राजसाहंकारकार्यस्याप्याह इंद्रियाणिस्वयोनिष्विति स्वप्रवर्तकदेवतासुतेषांप्रवृत्तिस्वभावत्वात् प्रवृत्तेश्चदेवताधीनत्वात् तामुलयइतिवाचोयुक्तिःवस्तुतस्तुस्वकारणेराजसाहंकारेलयोऽभिप्रेतः॥२३॥ योनिरित्युद्देश्यगतत्वादेकत्वंबिबक्षितं योनयोदेवतास्तुमनसि कुतः ईश्वरेनियंतरि मनोवशोऽन्येद्यभवंस्मदेवाइत्युक्तत्वात् इंद्रियलयोक्तएवात्राप्यभिप्रायः मनश्चदेवताभिःसहवैकारिकेहंकारइत्यर्थः तामसाहंकारकार्यावशेषितस्यशब्दस्यलयमाह शब्दोभूतादितामसाहंकारमप्येनितस्मिन्लीयतइत्यर्थः भूतादिरित्युपलक्षणं त्रिविधोऽप्यहंकारोमहतिजडांशंविहायज्ञानक्रियाशक्तिमात्रह

अप्सुप्रलीयतेगंधआपश्चस्वगुणेरसे ॥ लीयतेज्योतिषिरसोज्योतीरूपेप्रलीयते ॥ २२ ॥ रूपंवायौसचस्पर्शलीयतेसोपिचांबरे ॥ अंबरंशब्दतन्मात्रइंद्रियाणिस्वयोनिषु ॥ २३ ॥ योनिर्वैकारिकेसौम्यलीयतेमनसीश्वरे ॥ शब्दोभूतादिमप्येतिभूतादिर्महतिप्रभुः ॥ २४ ॥ सलीयतेमहान्स्वेषुगुणेषुगुणसत्तमः ॥ तेऽव्यक्तेसंप्रलीयंतेतत्कालेलीयतेऽव्यये ॥ २५ ॥ कालोमायामयेजीवेजीवआत्मनिमय्यजे ॥ आत्माकेवलआत्मस्थोविकल्पापायलक्षणः ॥ २६ ॥

पोभवति कथंभूतः प्रभुःसमर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात् ॥ २४ ॥ सचमहान्स्वकारणेषुगुणेषुज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वात्गुणवत्तमः तादृग्भावंविहायगुणमात्ररूपोभवति तेऽव्यक्तेप्रकृतौसाम्यावस्थांगच्छंतीत्यर्थः तदव्यक्तंकालेकालाधीनत्वात्तेनैकीभूयावतिष्ठते अव्ययेउपरतदृत्तौ ॥ २५ ॥ मायामयेमायाप्रवर्तकेज्ञानमयेवा अतएवजीवयतीतिजीवस्तस्मिन्महापुरुषे अयंभावः विश्वस्रष्टुर्महापुरुषस्योषकरणरूपः कालोदस्यंशेनसृज्यश्चातस्तदात्मनावतिष्ठतइति तदुक्तंसममे कालंचरंतंसृजतीशआश्रयंप्रधानपुंभ्यांनरदेवसत्यरुदिति दशमेष योऽयंकालस्तस्यतेऽव्यक्तबंधोचेष्टामाहुश्चेष्टतेयेनविश्वं निमेषादिर्वत्सरांतोमहीयांसंत्वेशानंक्षेमधामप्रपद्यइति जीवआत्मनिप्रकृतिलीनत्वेनप्रतियोग्यभावात्परिपूर्णत्वेनसद्रूपेणावतिष्ठते आत्माचमत्स्थएवनान्यत्रलीयते मत्तःकेवलोनिरुपाधिः तत्रहेतुः विकल्पाषायाभ्यांविश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यांलक्ष्यते अधिष्ठानत्वेनावधित्वेनवेतितथासः ॥ २६ ॥

नन्वेवंतर्हिस्वकार्यप्रतिमहदादीनामप्याद्यंतत्त्वरूपत्वात्सत्यत्वंस्यात्तत्राह यदिति यद्रूपमुपादायउपादानकारणतयास्वीकृत्यपूर्वःकारण
रूपोमहदादिर्भावः अपरमहंकारादिकंभावंविकुरुतेसृजति यथापिडोमृदमुपादायस्वयंनिमित्तभूतोघटंसृजतितद्वत्संभवसन्निधिपूर्व
स्यानुपगः कथंतार्हिमृत्तिकेत्येवसत्यमित्यादिश्रुतिस्तत्राह आदिरिति यद्यदायस्यआदिरंतश्चविवक्ष्यतेतदातत्सत्यमित्यभिधीयते श्रुत्या
परमकारणात्मनःसत्यत्वविवक्षयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननुत्रयाऽपिप्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानानिमित्तत्वात्कथमद्वितीयतातत्राह
प्रकृतिरिति अस्यसतः कार्यस्योपादानंयाप्रकृतिःप्रसिद्धा यश्चतस्याआधारः अधिष्ठातापरःपुरुषश्च गुणक्षोभेणाभिव्यंजकःकालस्त
न्नितयंब्रह्मरूपोऽहमेवनतुपृथक् प्रकृतेःशक्तित्वात्पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् ॥ १८ ॥ एवंप्रकृत्याऽपिअव्यभिचारित्वात् ब्रह्मै
वसत्यमितिवक्तुंतस्यसृष्टिकारणत्वेनादौसत्यत्वमुक्त्वा मध्येऽपितस्यैवसत्त्वमुपादायअंतेऽप्यवधित्वेनसत्त्वं दर्शयिष्यन्सर्गप्रवाहरूपायाः
स्थितेरवधिमाह सर्गइति महान्बहुलः पौर्वापर्येणपितृपुत्रादिरूपेणनित्यंशः अविच्छेदेनकिमर्थप्रवर्ततेतदाह गुणेषुदेहेषुविबिधतया

यद्रुपादायपूर्वस्तुभावोविकुरुतेपरम् ॥ आदिरंतोयदायस्यतत्सत्यमभिधीयते ॥ १७ ॥ प्रकृतिर्त्यस्योपादा
नमाधारःपुरुषःपरः ॥ सतोऽभिव्यंजकःकालोब्रह्मतन्नितयंब्रह्मं ॥ १८ ॥ सर्गःप्रवर्ततेतावत्यौर्वापर्येणनित्य
शः ॥ महान्गुणविसर्गार्थःस्थित्यंतोयावदीक्षणं ॥ १९ ॥ विराण्मयासाद्यमानोलोककल्पविकल्पकः ॥ पंच
त्वायविशेषायकल्पतेभुवनैःसह ॥ २० ॥ अन्नेप्रलीयतेमर्त्यमन्नंधानासुलीयते ॥ धानाभूमौप्रलीयंतेभूमि
र्गंधेप्रलीयते ॥ २१ ॥

सृज्यतइतिगुणविसर्गोजीवः तदर्थः तद्गोपप्रयोजनः किंपर्यंतंप्रवर्तते यावत्स्थितेरंतः सोऽ
पिकिमवधिस्तत्राह यावदीक्षणंपरमेश्वरस्यतावत् ॥ १९ ॥ प्रलयंनिरूपयति विराट्ब्रह्मांडंमयाकालात्मना आसाद्यमानःव्याप्यमानः
लोकानामहरहःकल्पाः सृष्टिप्रलयाविविधाःकल्पंतेयस्मिन् तान्वास्वस्मिन्विकल्पयतीतिसतथाभूतोपिपंचत्वरूपायविशेषायविभागाय
कल्पतेयोग्योभवति पंचानांभूतानामैक्यरूपस्तेषांपृथग्भावापत्यानश्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ तत्रतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतःआका
शाद्वायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽन्नः पृथिवीपृथिव्याओषधयःओषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषइतिश्रुत्युक्तसृष्टिकृतप्रातिलोम्येनलयमाह अन्नइ
ति मर्त्यशरीरंयेनोपचितंतस्मिन्नेशतवर्षायामनादृष्टौक्षीणेसतितत्रैवलीयतइत्यन्नंधानासुबीजमात्रावशेषंभवतीत्यर्थः धानाभूमौउ
त्पन्नप्ररोहंतीत्यर्थः भूमिर्गंधेसंवर्तकादित्यशोषितासंकर्षणमुखाग्निनादग्धाचसतीभूतसूक्ष्मरूपगंधमात्रावशेषाभवति ॥ २१ ॥

ममवैराजांतर्यामिणः ॥ ९ ॥ सलिले संस्थितिर्घस्यतत्सलिलसंस्थितितस्मिन्सलिलसंस्थितौ अंडेश्रीनारायणरूपोलीलाविषहेणसम
भवं स्थितइत्यर्थः विश्वाख्यंलोककारणभूतंत्रचात्मभूः चतुराननरूपभोगविषहेणपुनर्वैराजएवतस्मिन्नाविर्भूतइत्यर्थः ॥ १० ॥ रज
सायुक्तोमदनुग्रहात्तपसाऽसृजत् भूःअतलादिसहिता भुवःअंतरिक्षलोकः स्वःस्वर्लोकः महर्लौकादेरप्युपलक्षणम् ॥ ११ ॥ लोक
सृष्टिप्रयोजनमाह देवानामितिसार्धेन ओकोनिवासः पदंस्थानम् त्रितयात्परंमहर्लौकादि भूमेरधःअतलादि ॥ ११ ॥ एवंव्यवस्था
यांकारणमाहसार्धेन ॥ त्रिलोक्यांपातालादिसहितायाम् ॥ १३ ॥ योगादितारतम्येनयथोत्तरंमहर्लौकादयः मद्रतिर्वैकुण्ठलोकःतत्र

मयासंचोदिताभावाःसर्वेसंहत्यकारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्नहंसमभव
मंडेसलिलसंस्थितौ ॥ ममनाभ्यामभूत्यग्रंविश्वाख्यंतत्रचात्मभूः ॥ १० ॥ सोऽसृजत्तपसायुक्तोरजसाम
दनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्माभूर्भुवःस्वरितित्रिधा ॥ ११ ॥ देवानामोकआसीत्स्वभूतानांचभुवःप
दं ॥ मर्त्यादीनांचभूर्लोकःसिद्धानांचितयात्परं ॥ अद्योऽसुराणांनागानांभूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः ॥ १२ ॥ त्रिलो
क्यांगतयःसर्वाःकर्मणांचिगुणात्मनां ॥ योगस्यतपसश्चैवन्यासस्यगतयोऽमलाः ॥ १३ ॥ महर्जनस्तपःस
त्यंभक्तियोगस्यमद्रतिः ॥ मयाकालात्मनाधात्राकर्मयुक्तमिदंजगत् ॥ गुणप्रवाहएतस्मिन्नुन्मज्जतिनिम
ज्जति ॥ १४ ॥ अणुर्बृहत्कशःस्थूलोयोयोभावःप्रसिद्ध्यति ॥ सर्वोऽप्युभयसंयुक्तःप्रकृत्यापुरुषेणच ॥ १५ ॥
यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यसत् ॥ विकारोव्यवहारार्थोयथातैजसपार्थिवाः ॥ १६ ॥

तुमद्रतिव्यतिरेकेणेतारागतयश्चंचलाइत्याह वैराग्यार्थंमयाकालशक्तिनाधात्रापरमेश्वरेणकर्मफलप्रदेनहेतुभूतेनगुणप्रवाहेसंसारेउन्म
ज्जति आसत्यलोकमुत्तमागतीःप्राप्नोति पुनर्निमज्जति अस्थावरनीचागतीःप्राप्नोति ॥ १४ ॥ सृष्टिनिरूपणस्याद्वितीयात्मप्रतिपत्त्य
र्थत्वात्तत्प्रतिपादनायकारणेनकार्यस्यव्याप्तिमाह अणुरिति उभयेनसंयुक्तोव्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति ॥ १५ ॥ इदानींकार्यस्यकारणा
त्मतांदर्शयति यस्यकार्यस्यआदिःकारणमंतोलयस्थानंचतस्यमध्यमध्यावस्थाऽपिसएववैप्रसिद्धम् सृष्टुवर्णादिषुअतएवाव्यभिचारि
त्वात्सएवसन्नेतरः अलंतीहिमिथ्याभूतकार्यसृष्ट्यातत्राह विकारइति तैजसाःकटककुंडलादयःपार्थिवाःघटशरावादयश्चयथेति ॥ १६ ॥

भा. ए.

॥७५॥

तद्ब्रह्मवाङ्मनोगोचरं यथा भवति तथा मायादृश्यं फलं तद्व्यकाशस्तद्दूषेण वा द्विधा भूत् ॥ ३ ॥ तयोर्द्विधा भूतयो रंशयो र्मध्ये उभयात्मिका कार्य
कारणरूपिणी ॥ ४ ॥ अभवन् अभिव्यक्ता बभूवुः मया परमेश्वरेण पुरुषानुमतेन तव पुरुषस्य कः संबंधः जीवादृष्टप्रयुक्तत्वात् सृष्टेः पुरुषानुमत
त्वं यद्वा स्वस्यैव प्रतीक्षणरूपाया पुरुषावस्था तदनुमतेन तद्द्वारेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सूत्रं क्रियाशक्तिमान्प्रथमो विकारः ततो महान् ज्ञानशक्तिः न
न्वयं महानेव प्रथमो विकारः प्रसिद्धस्तत्राह सच्चिदानक्रियागर्भत्वात् सूत्रेण संयुतः न पृथक् एकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां द्विधोच्यत इत्य
र्थः विमोहनः जीवस्य भ्रमहेतुः संजातः ॥ ६ ॥ यतस्तन्मात्रादीनां कारणं मनःशब्देन देवानामप्युपलक्षणं चिदचिन्मयः चिदाभास व्याप्तत्वा
दुभयपंथिरूपइति जीवोपाधित्वं दर्शितं यद्यपि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादि श्रुतेः अन्नमयं हि सौम्यमन इत्यादि श्रुतेश्च

अ० २३

तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं ॥ वाङ्मनोगोचरं संत्यं द्विधा समभवद्ब्रह्म ॥ ३ ॥ तयोरेकतरोत्यर्थः प्रकृ
तिः सोभयात्मिका ॥ ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ ४ ॥ तमोरजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः ॥
मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥ ५ ॥ तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान् सूत्रेण संयुतः ॥ ततो विकुर्वतो जातोऽहं
कारो यो विमोहनः ॥ ६ ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः
॥ ७ ॥ अर्थस्तन्मात्रिकाज्ज्ञेतामसादिन्द्रियाणि च ॥ तैजसा देवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ ॥

प्रथमं भूतानि जायंते तेभ्यश्चापंचीकृतेभ्यः प्राणादिक्रमेण समष्ट्यात्मकं लिंगशरीरं पंचीकृतेभ्यश्च ब्रह्मांडं एतस्मिन्चैराजरुदंतयामीलीला
विग्रहः क्षीराब्धिशायी श्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मे च वैराजस्य भोगविग्रहचतुराननः ततो यथाऽवसरमन्येषां जीवानामाविर्भावइति प्रक्रि
या तथाऽपि चित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततो भूतेन्द्रियादिव्यवहारइत्येतावतामहदादिक्रमेण सृष्टिरुच्यते तथा चोक्तं मृष्टो हविस्फुलि
गायैः सृष्टिर्याचो दिताऽन्यथा ॥ उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचनेति ॥ ७ ॥ तस्मान्निविधान्निविधप्रपंचोत्पत्तिदर्शयति तन्मात्रिकात्श
ब्दादितन्मात्रकारणात्तामसात्तद्वारा अर्थो महाभूतरूपोजज्ञेव भूव भूतानामावरणस्वभावत्वात् इन्द्रियाणि दशतैजसात् तेषां प्रवृत्तिस्वभाव
त्वाद् वैकृतात् सात्विका देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोश्चिबर्काद्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ चंद्रश्चेत्येकादश च शब्दान्मनश्च तेषां प्रकाशस्वभावत्वात् ॥ ८ ॥

॥७५॥

प्रस्तावेनसहगाथाऽर्थसंक्षेपतोदर्शयतिद्वाभ्यां इत्थंनष्टद्रविणोनिर्विघ्नगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटन् असद्विर्निराकृतोऽपिस्वधर्मादकंपितः सु
 न्मुनिरमूंगाथामगायतेत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ मित्रोदासीनरिपवःसर्वोऽपिसंसारःतमसः अज्ञानतः आत्मनोमनसोविषममात्रकृतः नतास्त्रिक
 इत्यर्थः ५९ ॥ उक्तद्वंद्वोपायमुपसंहरति तस्मादिति ॥ ६० ॥ मनोनिग्रहाशक्तोऽप्येतच्छ्रवणादिनिष्ठस्तत्फलंप्राप्नोतीत्याह यइति द्वंद्वः
 सुखदुःखादिभिः ॥ ६१ ॥ भिक्षुगीतमिषंकत्वाभक्तचित्तगतंहरिः ॥ मोहंनिघ्नन्निवाभातिपरमानंदरूपतः ॥ इत्येकादशस्कंधेटीकायां
 त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच निर्विघ्नष्टद्रविणोगतक्लमः प्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् ॥ निराकृतोऽसद्विरपिस्वधर्मा
 दकंपितोऽमूंमुनिराहगाथां ॥ ५८ ॥ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवःसंसार
 स्तमसःकृतः ॥ ५९ ॥ तस्मात्सर्वात्मनातातनिगृहाणमनोधिया ॥ मय्यावेशितयायुक्तएतावान्योगसंग्र
 हः ॥ ६० ॥ यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनिष्ठांसमाहितः ॥ धारयंश्छ्रावयंश्चृण्वन्द्द्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६१ ॥
 इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेभिक्षुगीतानामत्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यंपूर्वविनिश्चितं ॥ यद्विज्ञायपुमान्स
 योजत्याद्वैकल्पिकंभ्रमम् ॥ १ ॥ आसीज्ज्ञानमथोत्थर्येकमेवाविकल्पितम् ॥ यदाविवेकनिपुणाआदौ
 कृतयुगेऽयुगे ॥ २ ॥

पदद्वंद्वभक्तानामद्वंद्वत्वायसंयमः ॥ चित्तस्योक्तःपुनःकृष्णःसांख्यमप्राइतकृते ॥ २ ॥
 अद्वितीयात्परमात्मनोमाययाप्रकृतिपुरुषद्वारासंबद्धैतमुदेतिपुनस्तत्रैवलीयतइत्यनुसंधानस्यद्वंद्वभ्रमोनिवर्ततइतिवक्तुंसांख्यंप्रस्तौति अ
 येति पूर्वेःकपिलादिभिर्निश्चितवैकल्पिकंभेदनिमित्तभ्रमंसुखदुःखादिरूपं ॥ १ ॥ अथोशब्दःकार्त्तर्ये ज्ञानंद्रष्टातेनदृश्यः कृत्तोऽप्यर्थश्च
 अविकल्पितंविकल्पशून्यमेकमेवब्रह्मण्येवलीनमासीदित्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह अयुगेयुगेभ्यःपूर्वं प्रलयइत्यर्थः तथाआदौयत्कृतयुगं
 तस्मिंश्चान्यदापियदाविवेकनिपुणाजनाभवंतितदापितेषांभेदास्फूर्तेः ॥ २ ॥

भा. ए.

॥७३॥

ग्रहपक्षेऽप्यजस्यात्मनः किञ्चित्तो जन्म तद् इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलयापेक्षया द्वादशाष्टमादिराशिस्थास्ते सुखदुःखयोर्निमित्तं भवन्ति किञ्च
अंतरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्र स्थस्य ग्रहस्यैव पादार्थादिदृष्ट्यादिभेदैः पीडां वदन्ति देवज्ञाः ननु ग्रहकोणादिषु स्थितस्य तद्दृष्ट्यगोचरस्य ग्रहगतैव तु पी
डा तल्लग्नोत्पन्ने देहे तस्याभिमानाद्भवति अतः पुरुषस्ततो ग्रहाद्देहाच्चान्यः कस्मै कुरुष्येत ॥ ५३ ॥ कर्महेतुश्चेदस्त्वित्यसूयोपगमः कर्मवना
स्तिकुतस्तस्य हेतुत्वमितितदाह हियस्मात्कर्म एकस्य जडो जडत्वे सति स्यात् जडत्वा द्विकारित्वोपपत्तेः अजडत्वाच्चहितानुसंधानतः प्रवृ
त्तिसंभवात् अचिज्जडो देहः अतस्तस्य प्रवृत्तिर्न संभवति पुरुषस्तु सुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपः अतः कस्मै कुरुष्येत यतः सुखदुःखयोर्मूलभूतं क
र्मवनास्तीति ॥ ५४ ॥ तत्र पक्षे कालपक्षेऽपि तदात्मक एव ब्रह्मांशत्वात् स्वांशस्य स्वतः पीडानास्तीत्यत्र दृष्टांतः नाग्नेर्हेतोस्तदंशस्य ज्वालादे

अ० २२.

ग्रहानिमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां क्रुद्धो तस्मै पुरुष
स्ततोऽन्यः ॥ ५३ ॥ कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्विजडाजडत्वे ॥ देहस्त्वचित्पुरुषोऽयं सुपर्णः क्रु
द्धो तस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५४ ॥ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ॥ नाग्नेर्हि
तापो न हि मस्य तस्यात् क्रुद्धो तस्मै न परस्य द्वंद्वम् ॥ ५५ ॥ न केनचित्क्वापि कथंचनास्य द्वंद्वोपरागः परतः
परस्य ॥ यथाहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न विभेति भूतैः ॥ ५६ ॥ एतां समास्थाय परात्मनिष्ठामध्या
सितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहं तरिष्यामि दुरंत पारंतमो मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव ॥ ५७ ॥

स्तापो दाहतो नाशोस्ति तत्रोपाधिभूतकाष्ठांशदाहान्नस्यादिति दृष्टांतांतरमाह हिमस्य तच्छैत्यंतदंशस्य तुषारकणस्य नाशकं नस्यादित्य
र्थः किञ्च आस्तामंशकत्वं वस्तुतः पर एवायं न च परस्य द्वंद्वं सुखदुःखादिकमस्तीति ॥ ५५ ॥ तदेवं षडेते हेतवः प्रसिद्धानिरस्ताः यदिकश्चि
द्वैत्वंतरमुद्गावयेत्तदपि वस्तुमहिमापेक्षायानसंभवतीत्याह न केनचिदिति नन्वपरोऽक्षः कथमपन्हूयते तत्राह यथेति संसृतिमविषमा
नामेव रूपयति प्रकाशयतीति तथा तस्य अहमः अहंकारस्य यथा स्यात् न तथा परतः प्रकृतेः परस्यात्मनो द्वंद्वसंबंधः अहंकारनिमित्तोऽसौ
न वास्तव इत्यर्थः एवं प्रबुद्धो यः स भूतैः कृत्वानविभेति ॥ ५६ ॥ अतोहमपि तथैव परमात्मनिष्ठतया तरिष्यामीत्याह एतामिति सोऽहमिष्य
न्वयः नन्वियं निष्ठैव कथं भवेत्तदाह मुकुंदेति ॥ ५७ ॥

॥७३॥

अतोऽसंसारगादयोवेगायस्यतं अतएवांरुंतुदं अरुर्मर्मतत्तुदतिव्यथयतीत्यरुंतुदस्तं तन्नेतिच्छेदः तन्नविजित्याजित्वा तत् ततःयेकेचि
 न्मर्त्यैःकैश्चिदसद्विपहं कुर्वन्ति तत्रचानुकूलादीन् अन्यान्मित्रादीन्कुर्वन्ति तेषामुदाहरणार्थः ॥ ४८ ॥ ततश्चानेनप्रकारेणसंसारेभ्रमंतीत्या
 ह देहमिति मनोमात्रपरिकल्पितमिदंस्वदेहमहमितिपुत्रादिदेहं चममेतिस्वीकृत्य तमसिसंसारे ॥ ४९ ॥ तदेवंमनसएवदुःखकारणत्वमुप
 पाद्येदानींजनादीनांषण्णामकारणत्वंप्रपंचयति जनस्त्वितिषड्विः अत्रचअस्मिन्नपिपक्षेआत्मनःकिंनकिंचित् सुखदुःखकर्मत्वंतत्कर्तृत्वं
 चेत्यर्थः कुतइत्यतआह हिनिश्चितंभौमयोर्विकारयोर्देहयोस्तत् नत्वात्मनः अमूर्तस्याक्रियस्यचहननादिषुकर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः तथा
 पिदुःखमात्मपर्यवसाय्येवेतिचेत् एवमपिपरमात्मनः उभयप्राप्येकत्वान्नकोपविषयोऽस्तीतिस्वदृष्टानेनदर्शयति जिह्वामिति ॥ ५० ॥

तंदुर्जयंशत्रुमसत्यवेगमरुंतुदंतन्नविजित्यकेचित् ॥ कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्राण्युदासीनरिपून्विमू
 ढाः ॥ ४८ ॥ देहंमनोमात्रमिमंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः ॥ एषोऽहमन्योऽयमितिभ्रमेणदुरंतपा
 रेतमसिभ्रमंति ॥ ४९ ॥ जनस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहिभौमयोस्तत् ॥ जिह्वांक्वचित्संदश
 तिस्वदद्विस्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत् ॥ ५० ॥ दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् ॥ य
 दंगमंगेननिहन्यतेक्वचिक्रुद्धोतकस्मैपुरुषःस्वदेहे ॥ ५१ ॥ आत्मायदिस्यात्सुखदुःखहेतुःकिमन्यतस्तत्र
 निजस्वभावः ॥ नत्यात्मनोऽन्यद्यदितन्मृषास्यात्क्रुद्धोतकस्मान्नसुखंनदुःखम् ॥ ५२ ॥

यदिदेवताअस्तुनामतत्रापिपक्षेआत्मनःकिं यतोविकारयोः विक्रियमाणयोर्देवयोस्तद्धस्तेनमुखेभिहतेनेनवाहस्तेदष्टेतदभिमानिनोर्व
 र्नाद्रयोरेवतत् नतुअविक्रियस्यानहंकारस्यचात्मनःदेवतानांचसर्वदेहेष्वभेदान्नकोपविषयोऽस्तीतिस्वदेहदृष्टान्तमाह यद्यदा अंगंदेवता
 धिष्ठानंहस्तमुखादि अतएवपूर्वत्रदेवताऽनधिष्ठानरूपभूविकारदंतोदाहरणं ॥ ५१ ॥ आत्मनःसुखदुःखाद्याकारपरिणामः अतःसएव
 यदिहेतुःस्यात्तत्रतस्मिन्पक्षेअन्यतःकिंनकिंचिदन्यतोभवति यस्मैकुप्येदित्यर्थः यतोनिजएवस्वभावः नन्वात्मनःतथापरिणामोऽस्य
 निमित्तोभवति अतोऽस्तिकोपविषयइतिचेत्तत्राह नहीति आत्मव्यतिरिक्तंनस्सेव यदिस्यादस्तीतिप्रतीयेततर्हितन्मृषाएवातःकस्माद्दे
 तोःक्रुध्येत यतोनास्तिनिमित्तंनचसुखंदुःखंचेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भा.ए.

॥ ७२ ॥

परिवर्त्तनप्रकारमाह मनइत्यादि गुणानुगुणवृत्तिः सृजति ततश्चतेभ्योगुणेभ्यः शुक्लानिसात्विकानि कृष्णानितामसानि लोहितानिरा
जसानि सवर्णास्तत्कर्मानुरूपाः सृतयः देवतिर्यङ्करादयः तज्जातयः ॥ ४३ ॥ तर्हि मनसएवसंसारः स्यान्नात्मनइत्याशंक्याह अनी
हइति अयमर्थः अविद्ययाऽध्यासेनेयमात्मनःसंस्ततिर्नतुस्वतः यतस्तद्रहितस्येश्वरस्यसानास्तिकितु तद्गतोजीवस्यैवेति तदेवाह मन
सासमीहमानेनसहनियंतृत्वेनवर्तमानोऽपिपरमात्माअनीहः तत्क्रियासंगरहितः यतोहिरण्मयः विद्याशक्तिप्रधानः यतोमत्सखः मम
जीवस्यसखानियंता अतः उतुञ्चैः विचष्टे अतिरोहितज्ञानेनकेवलंपश्यतीत्यर्थः असौपुनरहंजीवःस्वालिंगंस्वस्मिन्नात्मनिलिगयति
द्योतयतिसंसारमिति तथातन्मनः परिगृह्यआत्मत्वेनस्वीकृत्य मनसोगुणैः कर्मभिःसंगतःगुणसंगाद्वाकामान्जुषन्निबद्धइति ॥ ४४ ॥

अ०२३

मनोगुणान्वैसृजतेबलीयस्ततश्चकर्माणिविलक्षणानि ॥ शुक्लानिकृष्णान्यथलोहितानितेभ्यःसवर्णाःसृत
योभवंति ॥ ४३ ॥ अनीहआत्मानमनसासमीहताहिरण्मयोमत्सखउद्विचष्टे ॥ मनःस्वालिंगंपरिगृह्यकामान्
जुषन्निबद्धोगुणसंगतोऽसौ ॥ ४४ ॥ दानंस्वधर्मोनियमोयमश्चश्रुतानिकर्माणिचसद्गतानि ॥ सर्वमनोनि
ग्रहलक्षणांताःपरोहियोगोमनसःसमाधिः ॥ ४५ ॥ समाहितंयस्यमनःप्रशांतंदानादिभिःकिंवदतस्यकृ
त्यम् ॥ असंयतंयस्यमनोविनश्यद्दानादिभिश्चेदपरंकिमेभिः ॥ ४६ ॥ मनोवशोऽन्येत्यभवंस्मदेवामनश्चना
न्यस्यवशंसमेति ॥ भीष्मोहिदेवःसहसःसहीयान्युज्याद्वशेतंसहिदेवदेवः ॥ ४७ ॥

अतोमनोनिग्रहेकतेसर्वकृतंस्यात्तंविनातुसर्वव्यर्थमित्याह दानमितिद्वाभ्याम् स्वधर्मोनित्यनैमित्तिकः सद्गतान्येकादश्युपवासादीनिअ
न्यानिचयावंतिकर्माणि एतेसर्वेउपायाः मनोनिग्रहलक्षणः अंतोनिष्ठाफलंयेषांतेतथा ननुज्ञानांगत्वंतेषांप्रसिद्धंतत्राह मनसःसमा
धिर्निग्रहएवपरोयोगःज्ञानम् ॥ ४५ ॥ अतोयस्यमनः समाहितंभवति तस्यकिंकृत्यमस्तिवदेत्यपरंप्रत्युपदेशः किमपरंप्रयोजनंस्यात्
नकिंचिदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ नन्वितरेन्द्रियजयःप्रयोजनंस्यान्नेत्याह मनोवशइति देवाः इन्द्रियाणितदधिष्ठातारोवा भीष्मः योगिनामपि
अयं करोमनोलक्षणोदेवः कुतःसहसोबलादपिबलिनोऽपिवासहीयान् अतस्तंयोवशवर्तिनंकुर्यात्सएवदेवदेवः सर्वेन्द्रियजेताभक्ति
नान्यः तथाचश्रुतिः मनसोवशोसर्वमिदंबभूवनचान्यस्यमनोवशमन्वियाय भीष्मोहिदेवःसहसःसहीयानिति ॥ ४७ ॥

॥ ७२ ॥

प्रवयसंदद्धम् अवधूतंमलिनंपर्यभवन् अवमेनिरे हेभद्र परिभूतिभिस्तिरस्कारैः ॥ ३३ ॥ परिभवानेवदर्शयति केचिदितिसप्तभिः भोज
गवन् गृहाणेतिदर्शितानिसंतिप्रदायपुनश्चाददुः ॥ ३४ ॥ अन्नेमूत्रयंति मूर्धनिचष्ठीवंति फूत्कारेणश्लेष्माणंप्रक्षिपंति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
क्षिपंति निदंतिनिदामेवाह एषधर्मध्वजः त्रिदंडालिगोपजीवी शठोलोकबंधकः ॥ ३७ ॥ तदेवाह क्षीणवित्तइति महासारः अतिबली
॥ ३८ ॥ दुर्वातयंतितदुपरिअधोवायुमुंचंति ॥ ३९ ॥ बबंधुः शंखलैःनिरुधुःकारागृहादिषुद्विजंशुकसारिकादियथा भौतिककुर्जना

तेवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबद्धीभिःपरिभूतिभिः ॥ ३३ ॥ केचित्रिवेणुंजगृ
हुरेकेपात्रंमंडलुम् ॥ पीठचैकेऽक्षसूत्रंचकंथांचोराणिकेचन ॥ प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ॥
॥ ३४ ॥ अन्नंचभैक्षसंपन्नंभुंजानस्यसरित्ते ॥ मूत्रयंतिचपापिष्ठाष्ठीवंत्यस्यचमूर्धनि ॥ ३५ ॥ यतवाचं
वाचयंतिताडयंतिनवक्तिचेत् ॥ तर्जयंत्यपरेवाग्भिःस्तेनोऽयमितिवादिनः ॥ ३६ ॥ बध्नंतिरज्जवातंकेचित्बद्ध
तांबद्धतामिति ॥ क्षिपंत्येकेऽवजानंतएषधर्मध्वजःशठः ॥ ३७ ॥ क्षीणवित्तइमांरुत्तिमग्रहीत्स्वजनोऽिश्न
तः ॥ अहोएषमहासारोदृतिमान्गिरिराडिव ॥ ३८ ॥ मौनेनसाधयत्यर्थबकवदृढनिश्चयः ॥ इत्येकेविहसं
त्येनमेकेदुर्वातयंतिच ॥ ३९ ॥ तंबबंधुर्निरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजम् ॥ एवंसभौतिकदुःखंदैविकंदैहिकंचय
त् ॥ ४० ॥ भोक्तव्यमात्मनोदिष्टंप्राप्तंप्राप्तमबुद्ध्यत ॥ परिभूतइमांगाथामगायतनराधमैः ॥ पातयद्भिःस्वध
र्मस्थोदृतिमास्थायसात्विकीम् ॥ ४१ ॥ द्विजउवाच नायंजनोमेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्माग्रहकर्म
कालाः ॥ मनःपरंकारणमामनंतिसंसारचक्रंपरिवर्तयेद्यत् ॥ ४२ ॥

दिकृतं दैहिकंज्वरादिनिमित्तम् दैविकंशीतोष्णादिप्रभवत् ॥ ४० ॥ दिष्टदैवप्राप्तम् धर्मात्पातयद्भिः परिभूतोऽपिसात्विकीदृतिमास्थाय
स्वधर्मएवस्थितइमांवक्ष्यमाणांगाथामगायत सात्विकीदृतिश्च तदुक्तंभगवता धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योमेनाव्यभि
चारिण्यादृतिःसापार्थसात्विकीतिस्मृतेः ॥ ४१ ॥ तामेवाष्टादशश्लोकींगाथामाह नायमिति नचात्मानापियहादयः मनःपरंकेवलंमु
खदुःखयोःकारणंवदंति मनसास्त्रेवपश्यतिमनसाशृणोतीत्यादिश्रुतयः ॥ ४२ ॥

अमरप्रार्थ्यतां दर्शयन्नाह स्वर्गेति लोकं देहं अनुषज्जेत आसक्तिकुर्यात् ॥ २३ ॥ ऋषयो मनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः देवपितृभूतानि इतरे ज्ञातयः सगोत्राः बन्धवो विवाहादिना संबद्धाः तान् अन्यांश्च भागिनः भागार्हान् आत्मानं चासंविभज्य अन्नादिभिरसंतर्प्य ॥ २४ ॥ एवं विमृज्य अनुत्पद्यमान आह व्यर्थयाऽर्थे हया प्रमत्तस्य मम वित्तादिगतमिति शेषः येन वित्तादिना कुशला विवेकिनः सित्थ्यंति मुच्यंते जरठोद्वहः ॥ २५ ॥ अन्यमपि स्वसदृशं शोचति कस्मादेव व्यर्थं विद्वानपि संक्लिश्यत इति कारणं संभावयति कस्यचिदिति ॥ २६ ॥ नूनं नायं मोहितः क्लिश्यति किंतु घनादिभिर्भोगादिविधित्तया अत आह किं धनैरिति उत पुनरपि ॥ २७ ॥ इदानीं संपन्नविवेकः संदृष्यन्नाह नूनमि

स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् ॥ द्रविणे कोनुषज्जेतु मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन्बंधूंश्च भागिनः ॥ असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः ॥ २४ ॥ व्यर्थयाऽर्थे हया वित्तं प्रमत्तस्य यो बलं ॥ कुशला येन सिद्धंति जरठः किंतु साधये ॥ २५ ॥ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयाऽर्थे हयाऽसकृत् ॥ कस्यचिन्माययानूनं लोकोऽयं सुविमोहितः ॥ २६ ॥ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत ॥ मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वा तजन्मदैः ॥ २७ ॥ नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ॥ येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मनः पुवः ॥ २८ ॥ सोहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽगमात्मनः ॥ अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥ तत्र मामनुमां देरनु देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ मुहूर्त्तेन ब्रह्मलोकं खट्वांगः समसाधयत् ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्य मनसा त्वावंत्यो द्विजसत्तमः ॥ उन्मुच्य हृदयग्रंथींश्छांतो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ ३१ ॥ स च चारमहीमेतां संयतात्मैर्द्रियानिलः ॥ भिक्षाऽर्थं नगरग्रामानसंगोलक्षितोऽविशत् ॥ ३२ ॥

तित्रिभिः येन प्रीतेनात्मनः पुवः रूपो निर्वेदश्च भवति सहरिर्मे नूनं प्रीत इति ॥ २८ ॥ अंगं शोषयिष्ये तपसा यद्वा विद्यया लयनेष्यामि यदि स्यात्कालावशेषः तर्हात्मन्येव सिद्धः तुष्टः सन् अखिले स्वार्थे धर्मादिसाधनेऽप्रमत्तः सन् ॥ २९ ॥ अनुमां देरनु अनुगृह्णंतु ननु देवैरनुमोदितोऽपि जरठः स्वल्पेन कालेन किं साधयिष्यसितत्राह मुहूर्त्तेनेति ॥ ३० ॥ अभिप्रेत्य निश्चित्य आवंत्यः अवन्ति देशभवः हृदयग्रंथीन् अहंकारमेव कारान् ॥ ३१ ॥ असंगः आसक्तिशून्यः अलक्षितः श्रेष्ठ्यमचोतयन् ॥ ३२ ॥

॥ १२ ॥ नष्टरायः नष्टोरांतर्यायस्यतस्यतपस्विनःसंतप्तस्य ॥ १३ ॥ मेमयाआत्मदेहः दृयांचालानुतापंपंचयति नधर्मधेत्यादिना
यस्यईदृशोऽर्थायासःतेनमया ॥ १४ ॥ नरकायसत्यप्यर्थेधर्माननुष्ठानात् ॥ १५ ॥ श्वित्रःश्वेतकुण्डं ॥ १६ ॥ सिद्धेऽप्यर्थेतस्यउत्कर्षे
संवर्धनेनाशोपभोगयोर्द्वैक्यं नाशोपभोगेचेत्यर्थः साधनोत्कर्षयोरायासस्तत्त्रासः चिंताचनाशेभ्रमइति ॥ १७ ॥ किंच अर्थप्राप्त्या
र्थास्तेयादयःषट् प्राप्तेऽर्थेस्मयादयोव्यसनैःसहनत्र व्यसनानिस्त्रीयूतमद्यविषयाणि ॥ १८ ॥ १९ ॥ भेदवैरस्पर्धाःप्रपंचयतिद्वाभ्यां

सएवंद्रविणेनष्टेधर्मकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्चस्वजनैश्चितामापदुरत्ययाम् ॥ १२ ॥ तस्यैवंध्यायतोदी
र्घनष्टरायस्तपस्विनः ॥ खिद्यतोबाष्पकंठस्यनिर्वेदःसुमहानभूत् ॥ १३ ॥ सचाहेदमिदंकण्डंरथात्मानेऽनुता
पितः ॥ नधर्मायनकामाययस्यार्थायासईदृशः ॥ १४ ॥ प्रायेणार्थाःकदर्याणांसुखायकदाचन ॥ इहचात्सो
पतापायमृतस्यनरकायच ॥ १५ ॥ यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः ॥ लोभःस्वल्पोपितानहं
तिश्वित्रोरूपमिवेप्सितम् ॥ १६ ॥ अर्थस्यसाधनेसिद्धउत्कर्षेरक्षणेव्यये ॥ नाशोपभोगआयासत्रासश्चि
ताभ्रमोन्मत्ताम् ॥ १७ ॥ स्तेयंहिंसाऽनृतदंभःकामःक्रोधःस्मयोमदः ॥ भेदोवैरमविश्वासःसंस्पर्धाव्यसना
निच ॥ १८ ॥ एतेपंचदशानर्थात्यर्थमूलात्मनानृणाम् ॥ तस्मादनर्थमर्थास्व्यंश्रेयोऽर्थीदूरतस्यजेत् ॥ १९ ॥
भिद्यंतेभ्रातरोदाराःपितरःसुहृदस्तथा ॥ एकास्त्रिगधाःकाकिणिनासद्यःसर्वेऽरयःरुताः ॥ २० ॥ अर्थेनाल्पी
यसात्येतेसंख्यादीप्तमन्यवः ॥ त्यजंत्याशुसृष्टोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम् ॥ २१ ॥ लब्धाजन्मामरप्रार्थ्यं
मानुष्यंतद्विजाग्र्यताम् ॥ तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिम् ॥ २२ ॥

भिद्यंतेस्नेहंत्यजंति कथंभूताः एकास्त्रिगधाः एकेएकप्राणाः तेचतेआस्त्रिगधाः अतिप्रियाश्चेत्यर्थः कुतःकाकिणिनापुंस्त्वमार्षं विशति
वराटिकाकाकिणीतर्या ॥ २० ॥ संख्याःक्षुभिताःसृष्टः स्पर्धमानाः ॥ २१ ॥ इहतावदर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽप्यनर्थाएवते
षामित्याह लब्ध्वेतित्रिभिः मानुष्यंजन्मतत्रापिद्विजाग्र्यतांब्राह्मण्यं स्वार्थंघ्नंति आत्महितंनकुर्वंतियेतेयांति ॥ २२ ॥

वप्रताबदंगीकुर्वस्तद्वचःसंपूजयतिद्वाभ्यां हेबार्हस्पत्यबृहस्पतेःशिष्य अत्रलोकेससाधुर्नास्ति योदुर्जनोक्तैर्भिन्नंक्षुभितंमनःशमयितुमी
श्वरःस्यात् ॥ २ ॥ कुतइत्यतआह नेति यथामर्मस्थाः मर्मस्त्वेव नित्यंस्थिताः परुषोक्तिरूपाइषवः तुदंतिव्यथयंति तथाइतरेबाणानतुदं
ति अतस्तेस्तथानतप्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथापिमयावक्ष्यमाणैरुपायैः सर्वसोदुंशक्यमित्यभिप्रायेणेतिहासंप्रस्तौति महद्यथाभवतितथा
पुण्यमितिहासंगाथांकथयंति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सजिक्षुः पूर्वधुत्राढ्यः कृच्छ्राजितस्यधनस्यनाशेन संतप्यमानोनिर्विण्णःसन् प्रव्रज्यभिक्षा
मटन् दुर्जनैरुपद्रुतः प्रस्तुतोपयोगिर्नीगाथामगायतइतिवक्तुं तस्यचरितमाह अवंतिष्वित्यादिना अवंतिषुमालवेषु वार्त्ताकृषिवाणिज्य

श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्यसवैनात्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः ॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः ॥ २ ॥
नतथातप्यतेवद्भुःपुमान्बाणैःसुमर्मगैः ॥ यथातुदंतिमर्मस्थात्त्यसतांपरुषेषवः ॥ ३ ॥ कथयंतिमहत्पुण्यमि
तिहासमिहोद्भव ॥ तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ॥ ४ ॥ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः ॥ स्म
रताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणां ॥ ५ ॥ अवंतिषुद्विजःकश्चिदासीदाढ्यतमःश्रिया ॥ वार्त्तावृत्तिःकदर्य
स्तुकामीलुब्धोऽतिकोपनः ॥ ६ ॥ ज्ञातयोऽतिथयस्तस्यवाङ्मात्रेणापिनार्चिताः ॥ शून्यावसथआत्मापिका
लकामैरनर्चितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्यकदर्यस्यद्रुह्यंतेपुत्रबांधवाः ॥ दारादुहितरोभृत्याविषण्णानाचरन्प्रियं ॥
॥ ८ ॥ तस्यैवंयक्षवित्तस्यच्युतस्योभयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्यचुकुधुःपंचभागिनः ॥ ९ ॥ तदवध्यानवि
सस्तपुण्यस्कंधस्यभूरिद ॥ अर्थोऽप्यगच्छन्निधनंबद्वायासपरिश्रमः ॥ १० ॥ ज्ञातयोजगृद्दुःकिंचिक्किंचि
इस्यवउद्भव ॥ दैवतःकालतःकिंचित्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ॥ ११ ॥

दिरूपावृत्तिर्यस्य कदर्यश्च कदर्यस्तुस्मृतावुक्तः आत्मानंधर्मक
त्यं चपुत्रदारांश्चपीडयन् देवताऽतिथिश्रुत्यांश्चसकदर्यइतिस्मृतइति ॥ ६ ॥ तस्ययेज्ञातयोबांधवाः अतिथयोऽश्वनीनांश्चतेननार्चिताह
त्यर्थः शून्यावसथेधर्महीनेगृहेदेहेवा ॥ ७ ॥ ८ ॥ यक्षाणां वित्तमिवकेवलंरक्षणीयं वित्तंयस्य पंचभागिनः पंचयज्ञदेवताः ॥ ९ ॥ तेभ्य
मवध्यानमनादरः तेनविस्रस्तोविशीर्णःपुण्यस्यस्कंधःअर्थलाभमात्रहेतुरंशोयस्य बद्वायासैःकृष्यादिभिः केवलश्रमोयस्मिन्सः ॥ १० ॥
इवतःगृहदाहादिना कालतः निखातधादिना वृणांपार्थिवानांचद्वैक्यं तस्मात् ॥ ११ ॥

भोगस्यापिमिथ्यात्विदृष्टान्तद्वयमाह यथेति यथाएताःप्रसिद्धामनोरथधियः स्वप्रदृष्टाश्वधियोयथामृषा एवमात्मनोविषयानुभवःसं
सारोमृषा ॥ ५४ ॥ ननुयदिमृषातर्हिंकितनिवृत्तिश्रमेणअतआह अर्थेहीति अस्यात्मनः ॥ ५५ ॥ अतोभोगोद्यमोनकर्तव्यइत्याह त
स्मादिति ॥ ५६ ॥ दुःखप्रतीकारोद्यममपिपरित्यज्यपरमेश्वरनिष्ठेनैवभाव्यमित्याह क्षिप्तइतिद्वाभ्यां क्षिप्तःआक्षिप्तःनुन्नइतिवा प्रलब्ध
उपहसितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितःनिष्ठीवनविषयीकृतः मूत्रितःमूत्रेणार्द्रांकृतः प्रकंपितः परमेश्वरनिष्ठातःप्रध्यावितोपि कृच्छ्रगतःकृच्छ्रं प्रा
प्नोति ॥ ५८ ॥ एवंत्वदुक्तंयथाच अनुबुद्ध्येतथानःअस्मान्प्रतिबद्ध ॥ ५९ ॥ त्वद्धर्मनिरतान्कृते विदुषामपि असद्भिःकृतमति

यथामनोरथधियोविषयानुभवोमृषा ॥ स्वप्रदृष्टाश्वदाशार्हतथासंसारआत्मनः ॥ ५४ ॥ अर्थेत्यविद्यमाने
पिसंस्तृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थगमोयथा ॥ ५५ ॥ तस्मादुद्भवमाभुंस्वविषयानसर्दि
द्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिर्भातंपश्यवैकल्पिकंश्रमम् ॥ ५६ ॥ क्षिप्तोऽवमानितोसद्भिःप्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ॥
ताडितःसन्निवद्धोवाचर्यावापरिहापितः ॥ ५७ ॥ निष्ठितोमूत्रितोवाऽज्ञैर्बहुधैवंप्रकंपितः ॥ श्रेयस्कामःकृ
च्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥ उद्भवउवाच यथैवमनुबुद्ध्येयंवदनोवदतांवर ॥ सुदुःसहमिमंमन्येआ
त्मन्यसदतिक्रमं ॥ ५९ ॥ विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ॥ कृतेत्वद्धर्मनिरतांश्छांतांस्तेचरणालयान्
॥ ६० ॥ इ० भा० म० ए० भगवदुद्भवसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ बादरायणिरुवाच सएवमा
शंसितउद्भवेनभागवतमुख्येनदाशार्हमुख्यः ॥ सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदस्तमावभाषेश्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥

क्रममपराधंसुदुःसहंमन्यइत्यन्वयः प्रकृतिःस्वभावः निरस्यसर्वसंदेहेमेकीकृत्यसुदर्शनं ॥ प्रकाशितरहस्यंतंभजस्वगुरुमीश्वरं ॥ ६० ॥
इत्येकादशेटीकायांद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ७३ ॥ त्रयोविंशेतिरस्कारसहनोपायैर्यते ॥ भिक्षुगीतप्रकारेणमनसःसंय
मोधिया ॥ १ ॥ दुर्जनोपद्रवोनूंदुःसहोहिमहीयसां ॥ अतश्चतुर्भिरध्यायैःसहनोपायवर्णनं ॥ २ ॥ तत्रतावदस्मिन्ध्यायेभिक्षुगीत
यामनोविजयः उत्तरस्मिन्प्रकृतिपुरुषविवेकः तदुत्तरस्मिन्गुणवृत्तिविजयः ततःपरस्मिन्नैलगीतयाविषयसंगत्यागेनसत्संगइतिक्रमेणो
पायाभगवतावर्णयते आशंसितःप्रार्थितः श्रुत्यस्यवचःसत्कुर्वंस्तंश्रुत्यंप्रति आबभाषे ॥ १ ॥

भा. ए.

॥६९॥

सिद्धवत्कृत्योक्तावयोवस्थाःप्रपंचयति निषेकोजठरेप्रवेशः गर्भस्तन्मध्येदृद्धिः बाल्यंशिशुत्वम् आपंचमाब्दात्कौमारम् अषोडशाद्द
र्षात्ततोयौवनमापंचाशत् ततोवयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ॥ ४६ ॥ देहसंबंधाज्जन्ममरणादीत्युपपादितमर्थमुपसंहरति एतांइति हिस्पुष्टम्
अन्यस्यदेहस्यतनूःअवस्थाः गुणसंगात्कृत्यविवेकात्कश्चित्परमेश्वरानुग्रहतः कश्चित्कथंचिज्जहाति अवस्थावतःदेहस्यद्रष्टानासाव
वस्थावानितिविवेकज्ञानेन ॥ ४७ ॥ ननुतदानींमूर्च्छितत्वेनजन्ममरणवान् देहोनदृश्यतेतत्राह आत्मनइति पितृदेहस्यौर्ध्वदैहिकंकुर्वतो
ऽप्ययदर्शनात् पुत्रदेहस्यचजातकर्मणिजन्मदर्शनादात्मनःस्वस्यदेहस्यापिभवाप्ययावनुमेयौ एवंचदृश्यत्वेसतिभवाप्ययवतांवस्तूनदि
हानामभिज्ञोद्रष्टाऽद्वयलक्षणः भवाप्ययधर्मकोनभवति ॥ ४८ ॥ एतदेवदृष्टातेनस्पष्टयति तरोरिति तरुशब्देनउद्भिज्जमात्रस्योपल
निषेकगर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनं ॥ वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थातनोर्नव ॥ ४६ ॥ एतामनोरथम्
यीत्यन्यस्योच्चावचास्तनूः ॥ गुणसंगादुपादत्तेकश्चित्कश्चिज्जहातिच ॥ ४७ ॥ आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौ
भवाप्ययौ ॥ नभवाप्ययवस्तूनामभिज्ञोद्वयलक्षणः ॥ ४८ ॥ तरोर्वीजविपाकाभ्यांयोविद्वान्जन्मसंयमौ ॥
तरोर्विलक्षणोद्रष्टाएवंद्रष्टातनोःपृथक् ॥ ४९ ॥ प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याद्युधःपुमान् ॥ तत्त्वेनस्पर्शसंमूढः
संसारंप्रतिपद्यते ॥ ५० ॥ सत्त्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान् ॥ तमसाभूततिर्यक्कंभ्रामितोयातिकर्म
भिः ॥ ५१ ॥ नृत्यतोगायतःपश्यन्थयैवानुकरोतितान् ॥ एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ॥ ५२ ॥
यथांभसाप्रचलतातरवोपिचलाइव ॥ चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेभ्रमतीवभूः ॥ ५३ ॥

क्षणं किनुफलपाकांतस्यव्रीक्षादेरित्यर्थः यद्वातरोर्योऽत्यःपरिणामोविपाकः बीजाज्जन्मविपाकात्संयमनाशंचविद्वान् ॥ ४९ ॥ अवि
वेकिनःसंसारंप्रपंचयति प्रकृतेरितिपंचभिःतरवेनतत्त्वतोविविच्यतत्त्वमदृष्ट्वास्पर्शेषुविषयेषुसंमूढइतिवा ॥ ५० ॥ गुणभेदेनत्रिविधंतत्रा
पिचतारतम्येनैकैकप्रद्विविधंसंसारमाह सत्त्वेति ॥ ५१ ॥ ननुअकर्तुरात्मनःकुतःकर्मभिर्भ्रमणंतत्राह नृत्यतोगायतोजनान्पश्यन्ननुकरो
ति तद्गतस्वरतालादिर्गतिशृंगारकरुणादिरसंचमनस्यनुवर्तयतीत्यर्थः एवमनुकार्यतेगुणैर्बलादित्यर्थः अनेनदृष्टातेनदृश्यधर्मोद्रष्टरिस्फुर
तीतिदर्शितम् ॥ ५२ ॥ उपाधिधर्माश्चोपहितेऽवभासतेइत्यत्रदृष्टांतमाह यथांभसेति तटस्थास्तरवोथावंतइवेतिदृश्यते जलेप्रतिबिंबे
तावाचंचलाइवेति विषयपादकेणमनसापरिकल्पिताएवतेषुलावण्यादयोगुणानवस्तुतःसंति अतोमनोनिबंधनएवसंसारइत्यभिप्रेत्य
पाहकगुणाभावेऽवभासंतइत्यत्रदृष्टांतमाह चक्षुषेति ॥ ५३ ॥

अ० २२

॥६९॥

उपसंहरति इंद्रियाणामयनं मनः तस्य देहांतराग्निनिवेशेन याच्छृष्टिरुत्पत्तिस्तयावस्तुनि आत्मनि तदग्निमानेनेदं त्रैविध्यमुत्सममध्यमनी
चत्त्रमसदेवभातीत्यन्वयः एवंभूतआत्मावासाभ्यंतरभेदे हेतुश्च भवति बाह्यविषयान् आंतरान् सुखादींश्च पश्यतीत्यर्थः यथा ज्जनोर्जीवः
स्वमेव हूनसतो जनान् देहात्कुर्वन् पश्यन् बहुरूपो भातितद्वत् यद्वा इदं त्रैविध्यमध्यात्मादिरूपं भाति असज्जनरुत् दुष्टपुत्रोत्पादकः जनः पि
ता स्वयं समोऽपि पुत्राग्निमानतस्तदरिमित्रादिषु यथाभेदे हेतुर्भवति नित्यदा तद्वदिति अन्यत्समानं ॥ ४१ ॥ तदेवं लोकप्रसिद्धौ जन्ममृत्युनिरू
प्य सूक्ष्मावपृष्टावपितो वैराग्यायनिरूपयति नित्यदा प्रतिक्षणं भूतानि शरीराणि उत्पद्यंते नश्यंति च कालस्याति सूक्ष्मत्वात्तत्कृतं भवनमभव
नं वाऽविवेकिभिर्न लक्ष्यते ॥ ४२ ॥ सतोर्जन्ममरणयोरज्ञानेकारणमेतद्भवेत् सत्त्वमेव तयोः कुत इत्याशंक्यानुमानेन साधयति यथेति अर्चिषां
परिणामादिभिः स्रोतसांगत्यादिभिः फलानां रूपादिभिः यथाऽवस्थाविशेषाः कृताः कालेनेति पूर्वस्यानुषंगः आदिशब्देन तेजोबलका

इंद्रियायनसृष्ट्येदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ॥ वहिरंतर्भिदा हेतुर्जनोऽसज्जनरुद्यथा ॥ ४१ ॥ नित्यदा त्वंगभूतानि
भवन्ति न भवंति च ॥ कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥ ४२ ॥ यथाऽर्चिषां स्रोतसांच फलानां वा वनस्प
तेः ॥ तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ॥ ४३ ॥ सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्दत्स्रोतसांतदिदं जलं ॥ सोऽयं पु
मानिति नृणां मृषागीर्धीर्मृषायुषां ॥ ४४ ॥ मास्वस्य कर्मबीजेन जायते सोऽप्ययं पुमान् ॥ ध्रियते वा मरो भ्रांत्या
यथाऽग्निर्दारुसंयुतः ॥ ४५ ॥

मकौशलादीनामुपादानं विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशवत् अवस्थाभेदे वस्वाहीपज्वालादिवदित्यं
नुमानम् ॥ ४३ ॥ कथं तर्हि प्रत्यग्निज्ञातद्देवसादृश्यावलंबिनीत्याह सोयमिति सादृश्यादर्चिषामेव यथा सोयं दीप इति प्रत्यग्निज्ञा यं
थाच स्रोतसांप्रवाहजलानामेव तदिदं जलमिति तथा सोऽयं पुमानिति धीर्गीर्ध्वमृषा मृषाणां बहूनां शरीरिणां मृषाव्यर्थमायुर्येषामविवेकिनां
तेषां भवति ॥ ४४ ॥ ननु कथं देहाभ्यासवतः पुंसः कर्मजन्ममरणानिसंतिनाम्यस्येति व्यवस्थानहि घटते घटस्य पुरुषभेदेन सत्त्वमसत्त्वं चेति
न अज्ञस्यापि वस्तुतः तदभावादित्याह मास्वस्य नैवात्मनः कर्मणा बीजभूतेन सोऽपि पुमान् जायते ध्रियते वा किंतु अयं भ्रांत्याऽजन्मापि ज्ञा
यत इव अमरोपि ध्रियत इव यथा महाभूततेजोरूपोऽग्निराकल्पांतमवस्थितोपि दारुयोगबियोगाभ्यां जन्मनाशौ प्रामोतितद्वत् ॥ ४५ ॥

भा.ए.

॥ ६८ ॥

तत्रपृच्छति त्वत्तइति व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहांतरगमनं अकर्तुःकर्माणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमिति भावः ॥ ३४ ॥ एतद्विद्वांसो न संति ह्यस्मान्मायया वंचिता मोहिताः ॥ ३५ ॥ लिङ्गशरीराध्यासेन सर्वघटतइत्युत्तरमाह मनइति प्रधानत्वेन पंचभिरिति निर्देशोऽन्येषामप्युपलक्षणार्थं देहाद्देहांतरं प्रति याति ततोऽन्यएवात्मा तन्मनोऽनुवर्तते अहंकारेणानुगच्छति ॥ ३६ ॥ ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहांतरयोगश्च कथं भवतीति चेत् सृष्टिवियोगेर्योगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह ध्यायन्निति कर्मतंत्रत्वात् कर्मोपस्थापितान् दृष्टान्वा अनुश्रुतान् वेदोक्तान् विषयाननुध्यायन् अथानंतरं ध्यायमानेषु उद्यदाविर्भवत् पूर्वविषयेषु च सीदत् लीयमानं भवति तदनंतरं

अ. २२

उद्धव उवाच त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो ॥ उच्चावचान्यथा देहान् गृह्णन्ति विस्मृजन्ति च ॥ ३४ ॥ तन्ममाख्याद्दिगोर्विदुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः संति वंचिताः ॥ ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पंचभिर्युतं ॥ लोकाह्लोकं प्रयात्यन्यआत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६ ॥ ध्यायन्मनोऽनुविषयान् दृष्टान्वाऽनुश्रुतानथ ॥ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रं स्मृतिस्तदनुशाम्यति ॥ ३७ ॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यस्मरेत्युनः ॥ जंतोर्वैकस्य चिद्धेतो मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ॥ ३८ ॥ जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ॥ विषयस्वीकृतिं प्रादुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ३९ ॥ स्वप्नमनोरथं चेत्यं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥ तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वंचानुपश्यति ॥ ४० ॥

स्य स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं नश्यति ॥ ३७ ॥ ततः किमत आह विषयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहात्यंताभिनिवेशेनात्मानं पूर्वदेहं पुनः न स्मरेतइतियत् तस्यैव यातनादेहाभिनिवेशेन अयशोकादेर्देवादिदेहाभिनिवेशेन वा हर्षतर्षादिर्हेतोः पूर्वदेहेऽत्यंतविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिस्तदभिमानिनो जंतोर्जीवस्य मृत्युरुच्यते न तु देहवन्नाशः ॥ ३८ ॥ जन्मनुविषयस्य देहस्य आत्मतया स्वीकृतिमभिमानं प्रादुः न तु देहवदुत्पत्तिः न च पुत्रादिदेहवत्प्रीत्यतिशयमात्रेण किंतु तदेव न वेनाभेदेनाभिमानमात्रेण उत्पत्तिमरणे दृष्टान्तद्वयम् यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ दृष्टान्तौ विदुषोति स्वमिति तत्र वर्तमाने स्वमादौ पूर्वचेति अपूर्वमिवेति वान्वयः पूर्वसिद्धमप्यात्मानमपूर्वमिवाद्यजातमिव पश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

॥ ६८ ॥

तानिरूपानिर्दिशयति दृक्अध्यात्मं रूपमधिभूतम् अत्ररंध्रेचक्षुर्गोलकेप्रविष्टमार्कवपुरंशोऽधिदैवमिति सापेक्षप्रकाशतामाह परस्पर
मिति चक्षुषारूपंज्ञायते तदन्यथाऽनुपपत्त्याचक्षुःतद्वदत्यन्यथाऽनुपपत्त्यातदधिष्ठात्रीदेवताततश्चक्षुषःप्रवृत्तिस्ततो रूपज्ञानमित्येवमेत
न्नयंपरस्परंसिद्ध्यति अत्ररंध्रेइतिविशेषणव्यावर्त्यमाह दृष्टांतोपयोगितयायस्तुखेआकाशे अर्कोवर्त्ततेमंडलात्मा सतुस्वतःसिद्ध्यति च
क्षुर्विषयत्वेऽपिप्रतियोग्यपेक्षाभावमात्रेणस्वतइत्युक्तं इदानीमात्मनोविकारित्वाद्यभावेनभेदमाह यद्यस्मात् आत्माएषामध्यात्मादीना
माद्यःकारणमतः एकरूपोभिन्नश्च तस्मादेतेभ्योऽपरोभिन्नः स्वप्रकाशत्वादपीत्याह स्वयानुभूत्या स्वतःसिद्धप्रकाशेनाविलानांसिद्धा
नां परस्परप्रकाशकानामपिप्रकाशकः सर्वेषामपिसामान्यतः चित्तकाशविषयत्वादतएवस्वप्रकाशत्वंसिद्धं चक्षुषिर्दिशितंत्रैविध्य
मिन्द्रियांतरेष्वतिदिशति एवमिति यथाचक्षुरेवंत्वगाद्यपिइत्यर्थः त्वक्स्पर्शोवायुरिति श्रवणशब्दोदिशइति जिह्वारसोवरुणइति नासा
गंधोऽश्विनाविति चित्तेनयुक्तमंतःकरणांतरमपि तत्रचित्तंचेतयितव्यंवासुदेवइति मनोमंतव्यंचंद्रइति बुद्धिर्बोद्धव्यंब्रह्मेति अहंकारोऽहं

दृग्रूपमार्कवपुरत्ररंध्रेपरस्परंसिद्ध्यतियःस्वतःखे॥आत्मायदेषामपरोयआद्यःस्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धसि
द्धिः ॥ एवंच्त्वगादिःश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचचित्तयुक्तं ॥ ३१ ॥ योऽसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधा
नमूलान्महतःप्रसूतः ॥ अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसएन्द्रियश्च ॥ ३२ ॥ आत्मापरिज्ञानमयोवि
वादोत्यस्तीतिनास्तीतिभिदाऽर्थनिष्ठः ॥ व्यर्थोऽपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधियांस्वलोकान् ॥ ३३ ॥

कतंव्यं रुद्रइत्येवंत्रिविधमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननुपुनरपिवैलक्षण्यमात्रमेवोक्तं त्रिविधप्रपंचव्यतिरिक्तात्मप्राप्तिस्तुकुतःस्यात् अहंकारेनि
वृत्त्यातंकुतः त्रिविधविकल्पनिवृत्त्यैवेत्याशयेनाह योऽसावहमहंकारः तमेवाह गुणक्षोभकरोतीतितथा ततःपरमेश्वरात्कालनिमित्ता
त् प्रधानंमूलमुपादानंयस्य तस्मान्महतः प्रसूतोविकारःसत्रिवृत्त्रिविधः मोहमयस्यविकल्पस्यहेतुः त्रिवृत्त्वमेवाह वैकारिकइति॥ ३२ ॥
सकुतोनिवर्तते आत्माज्ञानविलसितत्वात्तज्ज्ञानेनेत्याक्षरेणाह आत्मापरिज्ञानमयइति ननुकथंमोहमयत्वंविकल्पस्यहंकारस्यवा कैश्च
त्सत्यत्वांगीकारात्तत्राह विवादइति अयंभिदा अर्थनिष्ठोविवादोऽपिआत्मापरिज्ञानमयइतिअन्वयः यद्वा विवादःसर्वोऽपि भिदाऽर्थनिष्ठ
एव नतुवस्तुमात्रनिष्ठः अतःपरस्परंयुक्तिभिरेवभेदस्यनिराकृतत्वान्मोहमयत्वंसिद्धमिति ननुयद्यहंकारोविकल्पश्चनास्ति अलंतर्हितमिद
त्तिप्रयासेनतत्राह व्यर्थोऽपिअर्थरहितोऽपिस्वरूपभूतान्मत्तोवहिर्मुखाननैवोपरमेत् प्रत्युततत्कृतैः कर्मजिरुच्चनीचदेहेषुतेसंसरंतीति॥ ३३

भा.ए.

॥६७॥

उपसंहरति इतीति एभिःप्रकारैः तत्त्वनांगणनं ऋषिभिः कृतं प्रकृतिपुरुषभेदज्ञापनायेत्यर्थः ननु एतेषां कतमः पक्षोऽप्येव इति चेत्तत्राह सर्वमिति ॥ २५ ॥ ननु गुणसाम्यं प्रकृतिः तस्याः सत्त्वाद्योगुणाः नात्मन इति तयोर्भेदाप्रतीतिः कथं ज्ञानुं शक्यत इति उद्धवः पृच्छति प्रकृतिरिति आत्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ अन्योन्यापाश्रयात् परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ २६ ॥ अन्योन्यापाश्रयत्वमेवाह प्रकृताविति प्रकृतौ तत्कार्ये देहे प्रकृतिश्चात्मनितेन विना तस्मात्प्रतीतेर्देहात्मनोर्भेदो लक्ष्यत इत्यर्थः हृदिवर्त्तमानं संशयं न येन युक्त्या नैपुणं प्रावीण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥ अर्हसीत्युक्तं तत्राह त्वत्त इति हि यस्मात् त्वत्तः त्वत्सादादेव अत्र ज्ञानं प्रमोषः भंशश्च तेशक्तिः मायातः ननु स्वप्रकाश

अ० २२.

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ॥ सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्द्विदुषां किमशोभनम् ॥ २५ ॥ उद्धव उवाच प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योऽन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यते न भिदातयोः ॥ २६ ॥ प्रकृतौ लक्ष्यते त्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि ॥ एवं मे पुंडरीकाक्षमहांतं संशयं हृदि ॥ छेत्तु मर्हसि सर्वज्ञवचोभिर्नयनैपुणैः ॥ २७ ॥ त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तिः ॥ त्वमेव त्यात्ममायायागतिं वेत्थ न चापरं ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिः पुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ॥ एष वै कारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ २९ ॥ ममांगमायागुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥

स्यात्मनः कथं प्रमोषः ज्ञानदाने तत्र मोषे वामर्माकिप्रयोजनं तत्राह त्वमेवेति ॥ २८ ॥ विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां सापेक्षनिरपेक्षप्रकाशाभ्यां चात्यंतभेदं वक्तुमाह प्रकृतिः पुरुषश्चेति हे पुरुषर्षभ यन्महदादिरूपेण परिणमति सा प्रकृतिः यदपरिणामि स पुरुष इति विकल्पोऽत्यंतभेद एव कुत इत्यपेक्षायां प्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्य विकारित्वं तावद्दर्शयति एष इति द्वाभ्यां एषसर्गः सृज्यत इति सर्गो देहादिसंघातः वैकारिकः विकारवान् अत्र हेतुः गुणव्यतिकरात्मकः गुणक्षोभकतः ॥ २९ ॥ नानास्वभावाद्दममेति विकल्पभेदं तद्बुद्धीश्च अनेकत्वं प्रपंचयति वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलेन मार्गेण तावत्त्रिधा भैविध्यमाह अध्यात्ममिति एकं रूपं ॥ ३० ॥

॥६७॥

तदेवंतत्रयेपितत्त्वसंख्याभेदं निरूपयति द्विवक्षया गार्थतीतियत्पृष्टं तत्र अन्यत्तात्पर्यं दर्शयति सर्गादाविति कार्याणि षोडशविकाराः कार-
णानि महदादीनि सप्ततद्रूपिणी सती प्रकृतिरस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः सृज्याद्यवस्थां धत्ते उपादानकारणत्वात् पुरुषस्तु अव्यक्तोऽपरिणामी
निमित्तभूतः केवलमीक्षते अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति ॥ १७ ॥ तत्त्वैरारब्धकार्यस्य तदंतर्भावमभिप्रेत्याह व्यक्तादय इति
व्यक्तादयो महदादयः प्रकृतेरुत्पन्ना ये धातवस्ते विकुर्वाणाः पुरुषेक्षणेन लब्धवीर्याः संहता अंडं सृजन्ति प्रकृतेर्बलात्तामाश्रित्येत्यर्थः ॥ १८ ॥
एवं स्वमतमुपसंहृत्य मतांतरेष्वपि सामान्यतो निरूपितां घटानां विशेषतः सतात्पर्यां दर्शयति समैवेति ज्ञानं जानातीति द्रष्टा जीवः उभयोर्द्र-
ष्टृश्वयोराधारः आत्मा चेति सप्त तत्र प्रकृतीनां कारणत्वेन स्वादिष्वंतर्भावः उत्तरेषामंतर्भावार्थमाह ततस्तेभ्यः सप्तभ्यः देहेन्द्रियासवः सर्व-
सर्गादौ प्रकृतित्यस्य कार्यकारणरूपिणी ॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषो व्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥ व्यक्तादयो विकु-
र्वाणा धातवः पुरुषेक्षया ॥ लब्धवीर्याः सृजन्त्यंडं संहताः प्रकृतेर्बलान् ॥ १८ ॥ समैव धातव इति तत्रार्थाः पंच-
खादयः ॥ ज्ञानमात्मा भयाधारस्ततां देहेन्द्रियासवः ॥ १९ ॥ षडित्यत्रापि भूतानि पंचषष्ठः परः पुमान् ॥ तैर्यु-
क्त आत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् ॥ २० ॥ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपो न्नमात्मनः ॥ जातानि तैरिदं जा-
तं जन्मावयविनः खलु ॥ २१ ॥ संख्याने सप्तदशकं भूतमात्रेन्द्रियाणि च ॥ पंचपंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः-
स्मृतः ॥ २२ ॥ तद्दृष्टो षोडशसंख्याने आत्मैव मन उच्यते ॥ भूतेन्द्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥ ए-
कादशत्वमात्मासौ महाभूतेन्द्रियाणि च ॥ अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च न वेत्यथ ॥ २४ ॥ कार्याणि जायते ॥ १९ ॥
षडिति मतेऽपि भौतिकस्य भूतांतर्भावं जीवस्य च परमात्मांतर्भावमाह तैर्युक्त इति सच परः पुमान् तैरात्मसंभूतैः पंचभूतैर्युतः इदं देहादिकं सृ-
ष्ट्वा तत्स्वयं समुपाविशत् पूर्वस्मिन्कारणपंचभूतात्मके भौतिकेन्द्रियादीनामंतर्भाव उक्तः पूर्वोक्त्या ज्ञातव्यः ॥ २० ॥ चत्वारिपक्षे तेजः आपः
अन्नं पृथ्वी आत्मनो जातानि आत्मना सह चत्वारितत्त्वानि अंतर्भावार्थमाह तैरिति तैस्तत्त्वैरिदं जगज्जातं अवयविनः कार्यस्य ॥ २१ ॥ भू-
तानि च मात्राणि च इन्द्रियाणि च पंचपंचैकेन मनसा सह आत्मा सप्तदशः ॥ २२ ॥ आत्मैव संकल्पयन् मन उच्यते त्रयोदशपक्षे भूतानि तन्मा-
त्रैरेकीकृतानि पंचैव इन्द्रियाणि तत्प्रकाशकानि पंचैव मनश्चैकमिन्द्रियाधिष्ठाता आत्मा च द्विविधः एवं त्रयोदश ॥ २३ ॥ एकादशपक्षे पं-
चभूतानि पंचैन्द्रियाणि जीवमनसोश्चांतर्भावेनैतान्येव एकादश नवपक्षे अष्टौ प्रकृतयः पुरुषश्च प्राणः जिह्वा त्वक् चक्षुः श्रोत्रं मनो हस्त-
त्वगिति त्रिकाराणामंतर्भावः ॥ २४ ॥

भा. ए.

॥६६॥

ननुज्ञानंजीवधर्मः कथंप्रकृतेर्गुणः स्यादत आह प्रकृतिरिति गुणसाम्यं हि प्रकृतिरतस्तद्विशेषरूपा गुणास्तस्या एव नत्वात्मनो जीवस्याकर्तृत्वात्तस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वमुपपत्तेः ॥ १२ ॥ अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुण इति पूर्वैर्गैवान्वयः ननु तन्निवर्त्य कर्माज्ञानं च तत्त्वांतरं स्यात् न रजः कर्म रजसो वृत्तिः अज्ञानं च तमसः अतः कर्माज्ञानयोः रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवांतर्भाव इति भावः तथापि कालस्वभावयोस्तत्त्वांतरता स्यात् न गुणव्यतिकर इति गुणानां व्यतिकरो यस्मात् स ईश्वर एव कालो नाम स्वभावो नाम सूत्रं महत्त्वमेव तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् तदेवं ज्ञानादीनां यथा यथमंतर्भावान्न पक्षद्वयेऽपि तत्त्वद्विरेतश्च पक्षांतरेष्वपि ज्ञेयं पक्षांतरमुद्गावयति केते गुणाः किंप्रयोजनाः किंस्वरूपाः एतत्सर्वदर्शयन् अर्थान्नवैकादशपंचत्रीन् सूत्रमत्त्वप्रतिपादनश्लोके त्रीनि तिपदं व्याचष्टे सत्त्वं रजस्तम इति मतांतरे कालः सू

अ० २२

प्रकृतेर्गुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंत हेतवः ॥ १२ ॥ सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ १३ ॥ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो न भोऽनिलः ॥ ज्योतिरापः क्षिति रिति तत्त्वान्युक्तानि मेनव ॥ १४ ॥ श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाप्युपस्थपाध्वंघ्रिः कर्माण्यंगो भयं मनः ॥ १५ ॥ शब्दस्पर्शोरसो गंधोरूपं चेत्यर्थजातयः ॥ गत्युत्पत्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः ॥ १६ ॥

अंपुरुष इति स्वमते तु गुणानामागमापायित्वात्प्रकृतेर्भेदो विवक्षितः अतो गुणास्त्रीणितत्त्वानि अपराणि पंचविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि ॥ १३ ॥ तत्र नवदर्शयति पुरुष इति सार्धद्वाभ्यां व्यक्तं महत्त्वं न भ्रआदीनि पंचतन्मात्राणि मेमया ॥ १४ ॥ एकादशदर्शयति श्रोत्रमिति दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि पंचवागादिपाध्वंतानि द्वैक्येनोक्तानि च त्वारि अंघ्रिश्च इति कर्माणिकर्मेन्द्रियाणि पंच उभयात्मकं मनः उभयैर्द्रियसाधारणमित्यर्थः अंगहेतुद्वय एव मेमया कादशा ॥ १५ ॥ पंचदर्शयति शब्द इति शब्दादीनि विषयतया परिणतानि पंचभूतानि ननु गत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यं पक्षत्रयेऽपि स्यान्नेत्याह गतीति गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गो च शिल्पं च तानि कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि न तत्त्वांतराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

॥६६॥

ननुयदिसर्वमपियुक्तं तर्हि कुतो विवादः यद्विचमायैवालंबनं तर्हि कुतो हेतुं प्रति विवादस्तत्राह नैतदेवमिति हेतुं प्रति विवदमानानामदीयादुर
 तिक्रमाः शक्तयः अंतःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणताः सत्त्वाद्या एव हेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति या
 सां व्यतिकरात्क्षोभाद्दत्तापदं विषयो विकल्पो भेद आसीदंतःकरणवृत्तिविकल्पो वा तन्मूलभूतः एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति एतेषां वाक्यानां
 आलंबनभूतः सः विकल्पः शमदमयोर्द्वैक्यंतस्मिन्प्राप्ते विकल्पोऽप्येतिलीयते तंच विकल्पनाशमनुवादः शाम्यतीति ॥ ६ ॥ संति सर्वत्र इति यदु
 क्तं तद्वपंचयति परस्परेति द्वाभ्यां अन्योऽन्यस्मिन्ननुप्रवेशाद्दुर्कुर्यथा विवक्षितं तथा पूर्वकारणमपरं कार्यं कार्यकारणभावेन प्रसंख्यानं भ
 वति यद्वा पूर्वाल्पसंख्याऽपराधिकसंख्यातयोर्भावः पौर्वापर्यं तेन प्रसंख्यानं गणनमिति ॥ ७ ॥ अनुप्रवेशं दर्शयति एकस्मिन्नपीति पू

नैतदेवं यथा त्वं यदहं वच्मि तत्तथा ॥ एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५ ॥ यासां व्यतिकरादासीद्विक
 ल्पो वदतां पदम् ॥ प्राप्तेशमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यति ॥ ६ ॥ परस्परेतनुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ॥ पौ
 र्वापर्यं प्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितं ॥ ७ ॥ एकस्मिन्नपि दृश्यंते प्रविष्टानीतराणि च ॥ पूर्वस्मिन्वापरस्मिन्वा
 तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥ ८ ॥ पौर्वापर्यमतो मीपां प्रसंख्यानमभीप्सतां ॥ यथा विविक्षं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्तिसंभ
 वात् ॥ ९ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनं ॥ स्वतो न संभवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥ पुरु
 षेश्वरयोरत्र न वै लक्षण्यमप्यपि ॥ तदेन्यकल्पनापार्थाज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥

र्वस्मिन्कारणभूते तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानीति मृदिघटवत् अपरस्मिन्कार्यतत्त्वे कारणतत्त्वान्यनुगतत्वेन प्रविष्टानि घटे मृद्वे
 त् ॥ ८ ॥ अविरोधमुपसंहरति अतोऽमीषां तत्त्वानां पौर्वापर्यं तत्कारणकार्यत्वं प्रसंख्यानं च न्यूनाधिकमभीप्सतां वा द्विनां मध्ये यथा विव
 क्षया यद्वक्त्रं यस्य मुखं प्रवर्तते तत्सर्वं विविक्षं निश्चितं वयं गृह्णीमः उक्तन्यायेन सर्वत्र मुक्तेः संभवात् ॥ ९ ॥ ननु कार्यकारणतत्त्वानां पृथक्त्वा
 पृथक्त्वविवक्षया भवतु नाम संख्याभेदः जीवेश्वरयोस्तु कथं भेदाभेदविवक्षया षड्विंशतिपञ्चविंशतिपक्षौ प्रवृत्तौ अत आह अनादीति स्वतो न
 संभवति अन्यतस्तु संभवात् स्वतः सर्वज्ञः परमेश्वरोऽन्यो भवितव्य इति षड्विंशतिपक्षाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १० ॥ कथं तर्हि पञ्चविंशतिपक्षस्तत्राह
 पुरुषेति वै लक्षण्यं विसृष्टत्वं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वादतस्तयोरत्यंतमन्यत्वकल्पना अपार्थाव्यर्था एवं पञ्चविंशतिपक्षः प्रवृत्त इत्यर्थः नन्वे
 वमपीश्वरप्रसादलभ्यज्ञानस्य पृथक्त्वात्पक्षद्वयमपि न घटते अत आह ज्ञानं चेति सत्त्वगुणवृत्तित्वात्तदंतर्भूतमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भा. ए.

॥६५॥

ननुतर्हि त्वं मत्कृपया कथय ओमितिकथयति मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते न मत्तः पृथक् यच्चाकाशादिप्रपञ्चजा
तं तस्माद्वा एतस्मादात्मब्रह्माकाशः संभूत इत्यादिनाविकल्प्यापो ह्यते निराक्रियते तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति कुत इत्यपेक्षायां सर्ववेदार्थं
संक्षेपतः कथयति एतावानेव सर्वेषां वेदानामर्थः तमेवाह शब्दो वेदः मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रमित्यनूद्य नेहनानास्ति किंच
नेति प्रतिपिठ्य प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति अयं भावः स एव तद्विस्तारभूतानां काण्डशाखास्वपि तथैव प्रणवस्य योऽ
र्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकाण्डशाखानामपि संगच्छते नान्य इति नित्यमुक्तः स्वतः सर्ववेदकत्सर्ववेदवित् ॥ स्वपरज्ञानदाता
यस्तं वेदे गुरुमीश्वरं ॥ ४३ ॥ इत्येकादशोऽष्टौ एकाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७॥ द्वाविंशोऽतत्त्वसंख्यानामविरोधविधोच्यते ॥

अ० २१

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापो ह्यते त्वहं ॥ एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदां ॥ मायामात्रमनू
द्यांति प्रतिपिठ्य प्रसीदति ॥ ४३ ॥ इति ० महापुराणे एकादशस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥७॥ उ
द्भव उवाच कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्युपिभिः प्रभो ॥ नवैकादशपंचत्रीण्यात्थ त्वमिह शुश्रुम ॥ १ ॥
केचित् षड्विंशतिं प्रादुरपरे पंचविंशतिं ॥ सप्तैकेन वषट्के चिच्चत्वार्येकादशापरे ॥ २ ॥ केचित्सप्तदशप्रादुः षो
डशैके त्रयोदश ॥ एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया ॥ गायंति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ श्री
भगवानुवाच युक्तयः संति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणायथा ॥ मायां मदीयामुद्ब्रूयस्व वदतां किं नु दुर्घटं ॥ ४ ॥

पुं प्रकृत्योर्विवेकश्च जन्ममृत्युविधादिच ॥ १ ॥ तदेवं वेदादीनां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य मोक्षपरत्वं निर्णीतं सति च मोक्षपरत्वेऽपि तदवांतरवि
वादाः तथा हि केचित्तत्त्वसंख्यासु विवदंते तत्राऽपि बाह्यार्थसदसत्त्वे आत्मत्वेऽप्येकत्वानात्वादिषु तत्र किं सत्यमिति जिज्ञासया पृच्छति
कतीति ऋषिभिः आगमेषु बहुधा संख्यातानि तेषु कति युक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादपूर्वकं बहुधा संख्यानां प्रपञ्चयति नवेति त्रिभिः त्वंता
वदष्टाविंशति तत्त्वान्यात्थ तानि च वयं शुश्रुमः श्रुतवंतः ॥ १ ॥ २ ॥ एतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः यद्विवक्षया यत्प्रयोजन
मभिप्रेत्य गायंति आयुष्मन् नित्यमूर्ते ॥ ३ ॥ विवक्षाभेदेन सर्वयुक्तमेव मायया च किं नाम न युक्तमित्याह युक्तय इति यथा ब्राह्मणो
तेतद्युक्तं च वस्तुतः यस्मात्संति सर्वत्रांतर्भूतानि सर्वाणितत्त्वानि किंच मायामिति असत्त्वेऽपि मायाश्रयत्वात् घटत एवेत्यर्थः उद्ब्रूयस्व
कृत्य नहि मरीचिजलपरिमाणादिविचादेर्किंचिदघटितमिव भवति ॥ ४ ॥

॥६५॥

छंदोमयोवेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् मनसानिमित्तभूतेन निमित्ततामेवदर्शयति स्पर्शादीन्वेदपयतिसंक
 ल्पयतीतिस्पर्शरूपितेन स्पर्शग्रहणमुपलक्षणं हृदयाकाशादृहतीवेदलक्षणांवाणीसृजतीतिवृतीयश्लोकेनान्वयः बृहतीशब्दार्थव्याख्या
 नायविशेषणानि सहस्रपदवींबहुमार्गी अनेकपुरुषार्थसाधनवती तदेवाह ओंकारात्उरःकंठादिसंगेनव्यंजितैःस्पर्शादिभिर्भूषितं ओं
 कारश्चात्रहृद्गतःसूक्ष्मोऽभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपः तस्यव्यंग्यकोटित्वात् तत्रस्पर्शाःकादिपंचवर्गाः स्वराअकारादयःषोडशउष्माणःश
 षसहाः अंतस्थायरलवाः तैरुपलक्षितां ॥ ३९ ॥ एवंविचित्राभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिर्विततां यथोत्तरंचत्वारिचत्वार्यक्षराणिउत्तरा

छंदोमयोमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः ॥ ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषितां ॥ ३९ ॥ विचित्रभाषावित
 तांछंदोभिश्चतुरक्षरैः ॥ अनंतपारांबृहतींसृजत्याक्षिपतेस्वयं ॥ ४० ॥ गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच ॥
 त्रिष्टुप्जगत्यतिछंदोत्यत्यष्ट्यतिजगद्विराट् ॥ ४१ ॥ किंविधत्तेकिमाचष्टेकिमनूद्यविकल्पयेत् ॥ इत्यस्याह
 दयंलोकेनान्योमद्देदकश्चन ॥ ४२ ॥

णिअधिकानियेषातैःछंदोभिरुपलक्षितां एवमनंतपारांसृजतिस्वयमेवाक्षिपते उपसंहरति ॥ ४० ॥ तेषुकृतिचिच्छंदांसिदर्शयति गाय
 त्रीति तत्रचतुर्विंशत्यक्षरागायत्री ततश्चतुरक्षरवृथ्योर्णिगः द्विच्छंदांसि अष्टाविंशत्यक्षराउष्णिक् द्वात्रिंशत्यक्षरानुष्टुप् एवंसर्वाणिचतुर्
 त्तराणिछंदांसि अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराडित्यर्थः एतैश्छंदोभिरुपलक्षितामितिपूर्वेणान्वयः अतोबृहत्यापिसाकल्पेनस्वरूपतोदुर्ज्ञे
 याइत्युक्तं ॥ ४१ ॥ अर्थतोऽपिदुर्ज्ञेयत्वमाह किमिति कर्मकांडेविधिवाक्यैः किंविधत्ते देवताकांडेमंत्रवाक्यैः किमाचष्टेप्रकाशयति ज्ञा
 नकांडेकिमनूद्यविकल्पयेत् निषेधार्थमित्येवमस्याहृदयंतात्पर्यं मत् मत्तोऽन्यःकश्चिदपिनवेद ॥ ४२ ॥

भा.ए.

॥ ६४ ॥

तदेववेदानांप्रवृत्तिपरत्वंनिराकृत्यप्रकृतंनिवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति वेदाइति कर्मब्रह्मदेवताकांडविषयाइमेवेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैवा
त्मानसंसारीत्येतत्पराः तत्परत्वाप्रतीतौच फलश्रुतिरियंनृणांश्रेयोरोचनंपरं॥श्रेयोविवक्षयाप्रोक्तंयथाभैषज्यरोचनमित्युक्तमेवकारण
मनुस्मारयति परोक्षेति ऋषयोमंत्रास्तद्गृष्टारोवा तत्किमिति यतःपरोक्षमेवममचप्रियं अयंभावः शुद्धांतःकरणैरेवावबोद्धव्यंनान्यैरनधि
कारिभिः वृथाकर्मत्यागेनभंशप्रसंगादिति ॥ ३५ ॥ चतुर्वेदज्ञाअपिजैमिन्यादयःकिमितितथावेदस्यब्रह्मपरत्वंनवर्णयंति मांविनातत्त्व
तोवेदंतदर्थंवानकोऽपिवेदेत्याशयेनाह शब्दब्रह्मेतियावत्समाप्ति स्वरूपतोऽर्थतश्चदुर्विज्ञेयं तच्चसूक्ष्मंस्थूलंचेतिद्विविधमूतत्रसूक्ष्मतावत्स्व
रूपतोऽपिदुर्ज्ञेयमित्याह प्राणेंद्रियमनोमयम् प्रथमंप्राणमयंपराख्यंततोमनोमयंपश्यंत्याख्यम् ततइंद्रियमयंमध्यमाख्यं तस्यवाग्व्यं
जकत्वेनवागिंद्रियप्रधानत्वात् किंचअनंतपारं समष्टिप्राणादिमयस्यनिर्विशेषस्यचतस्यकालतोदशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपिदु
र्ज्ञेयत्वमाह गंभीरंनिगूढार्थम् अतोदुर्विगाह्यम् मतिप्रवेशानर्हम् तथाचश्रुतिःचत्वारिवाक्परिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणायेमनीषिणः

वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाइमे ॥ परोऽक्षवादाऋषयःपरोऽक्षंममचप्रियं ॥ ३५ ॥ शब्दब्रह्मसुदुर्बो
धंप्राणेंद्रियमनोमयम् ॥ अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ॥ ३६ ॥ मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणाऽनंतशक्ति
ना ॥ १५ ॥ भूतेषुघोषरूपेणविसेषूर्णवलक्ष्यते ॥ ३७ ॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्गमतेमुखात् ॥ आकाशा
द्वोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ॥ ३८ ॥

गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंति अयमर्थःवाचःशब्दब्रह्मणः परिमितानिगणितानिपद्यतेज्ञायतेपरंतत्त्वमेभिरितिपदा
निरूपाणिचत्वारिचत्वार्यपियेमनीषिणोऽतर्दृष्टयस्तएवविदुः नान्येयतःगुहायादेहमध्येत्रीणिनिहितानेंगयंतिस्वरूपंनप्रकाशयंति अ
तःकेवलंवाचःतुरीयंचतुर्थंभागंवैखरीरूपंमनुष्यावदंतितदपिवदंत्येवनतत्त्वतो जानंति ॥ ३६ ॥ तत्रमनीषिभिरेवज्ञेयंसूक्ष्मंतस्वरूपंदर्शयति
मयेति मयाऽतर्यामिणोपबृंहितमधिष्ठितम् अंतस्थत्वेऽप्यपरिच्छेदमाह भूमेति अधिष्ठातृत्वेऽप्यविकारित्वमाह ब्रह्मणेति अविकृत
स्यापिनियंतृत्वंघटयति अनंतशक्तिनेति भूतेषुसर्वप्राणिषुघोषरूपेणनादरूपेणलक्ष्यतेमनीषिभिः अंतःसूक्ष्मत्वेनदर्शनेदृष्टांतः विमेषु
ऊर्णांतंतुरिवेति ॥ ३७ ॥ ततोवैखर्याख्यायाबृहत्यावाचउत्पत्तिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथेतिभिभिः हृदयात्सकाशात् मुखात्द्वारात्
खड्गमते बहिःप्रकटयति दाष्टांतिकेयोऽजयति आकाशादिति प्राणःतदुपाधिः हिरण्यगर्भरूपः प्रभुर्गवात् तेनरूपेण ॥ ३८ ॥

अ०२१

॥६४॥

कोऽसौखलोकस्तमाह हृदिस्थमात्मानंमांस्वलोकम् ननुहृदिस्थमहंकरास्पदंजानंत्येव सत्यम् परमात्मानंतुनजानंतीत्याह यइदंयद्यति
रिक्तंजगन्नास्ति कुतःयतइदंजगज्जातंतंकुतो नजानंति हियस्मात् उक्थंकर्मेवशस्त्रंशंस्यंकथनीयंपशुहिंसासाधनंवायेषांते अतःकेच
लमसुतृपः प्राणतर्पणपराः नीहारंतमःतेनव्याप्तानिचक्षुंषियेषांते यथासन्निहितमपिनजानंतितद्वत् तथाचश्रुतिःनतंविदाथयद्भाज
जानाऽन्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्वरंतीति ॥ ३८ ॥ वेदतात्पर्याज्ञानाच्चान्यान्यजंतीत्याह तेपरोक्ष
मस्फुटंमेमतमविज्ञाय देवादीन्यजंतइत्युत्तरेणान्वयः स्वमतमेवाह हिंसायांमांसभक्षणार्थंत्फलार्थंयदिरागःस्यात्तर्हि यज्ञएवेत्यभ्य
नुज्ञाद्वारापरिसंख्येयं नहिंस्यात्सर्वभूतानिअग्नीषोमीयंपशुमालभेतइति नत्वावश्यकत्वेनचोदनेत्येवंरूपं यद्यपिनित्यनैमित्तिकयोः का
मविशेषानुबंधोनास्ति तथाऽपिकर्मणापितृलोकइतिश्रुतेः सामान्यतःपितृलोककामनाऽस्येव अंतःकरणशुद्धिकामनाचेतिभावः तदुक्तं

नतेष्मामंगजानंतित्दृदिस्थंयइदंयतः ॥ उक्थशास्त्रात्यसुतृपोयथानीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥ तेमेमतमविज्ञायप
रोऽक्षंविषयात्मकाः ॥ हिंसायांयदिरागःस्याद्यज्ञएवनचोदना ॥ २९ ॥ हिंसाविहारात्यालब्धैःपशुभिःस्वसु
खेच्छया ॥ यजतेदेवतायज्ञैःपितृभूतपतीन्खलाः ॥ ३० ॥ स्वप्नोपमममुंलोकमसंतंश्रवणप्रियं ॥ आशि
षोत्तदिसंकल्प्यत्यजंत्यथान्यथावणिक् ॥ ३१ ॥ रजःसत्त्वतमोनिष्ठारजःसत्त्वतमोजुषः ॥ उपासतेइंद्रमुख्या
नदेवादीन्तथैवमां ॥ ३२ ॥ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहेदिवि ॥ तस्यांतइहभूयास्ममहाशालामहाकु
लाः ॥ ३३ ॥ एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणां ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमहार्त्ताऽपिनरोचते ॥ ३४ ॥

नाकामस्यक्रियाकाचिदृश्यतेचेहकहिंचित् ॥ यद्यद्विकुरुतेजंतुस्तत्तत्कामस्यचेष्टितमिति ॥ २९ ॥ अज्ञत्वादेवहिंसयाविहारःक्रीडायेषां
ते ॥ ३० ॥ किंचतेऽतिमंदबुद्धयइत्याह स्वप्नोपममिति अमुंपरलोकम् आशिषश्चास्मिन्लोकेसंकल्प्यनतुनिश्चित्यविघ्नबाहुल्यात्त्यजंति
कर्मसुविनियोजयंति यथाकश्चिद्विष्णुकूटुस्तरसमुद्राद्विष्णुनेनबहुधनार्जनेच्छयासिद्धंधनंत्यजन्नुभयभटोभवतितद्वदित्यर्थः ॥ ३१ ॥
अतोरजःसत्त्वतमोजुषः स्वानुरूपानिद्रादीनेवोपासते ननुमांगुणातीतम् यद्यपिइंद्रादीनामपिमदंशत्वान्मदुपासनमेवतत् तथाऽपियथा
बन्धोपासते भेददर्शित्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ त्दिसंकल्प्येत्युक्तंमेवसंकल्पंदर्शयति इष्ट्वेति तस्यभोगस्यअंते महाशालामहागृहस्थाः
ततःकिमतआह एवमिति अतोमत्प्रवणत्वाभावाच्चित्यंसंसारिणोभवन्तीतिभावः ॥ ३४ ॥

भा.ए.

॥६३॥

ननुप्रवृत्तस्य स्वर्गादिफलश्रवणात्कृतः स्वार्थविभ्रंशस्तत्राह फलश्रुतिरिति इयं फलश्रुतिः न श्रेयः परमपुरुषार्थपरानभवतीत्यर्थः किंतु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवांतरफलैः कर्मसुरुच्युत्पादनमात्रम् यथा भैषज्ये औषधेरोचनं रुच्युत्पादनम् तथा हि पिबन्निबं प्रदास्यामि स्वलुते खंडलडुकान् ॥ पित्रैव मुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥ तथा मानुवाक्यं च शिखाते बर्धते बत्सगुडूचीं श्रद्धया पिबेति न फलं तावदेव तु किंतु आरोग्यम् ॥ २३ ॥ ननु कर्मकांडे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कुत एव व्याख्यायते यथा श्रुतस्या घटनादित्याह उत्पस्येति द्वाभ्याम् उत्पस्येति स्वभावत एव कामेषु पश्यादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु अनर्थहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुषु ॥ २४ ॥ अतस्तान् स्वार्थपरमसुखमविदुषः अतो न तान् प्रवृत्तीभूतान् वेदो यद्वोधयिष्यति तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवं भूतान् वृजिना ध्वनि

अ. २९

फलश्रुतिरियं नृणां श्रेयोरोचनं परम् ॥ श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ २३ ॥ उत्पस्यैव हिका मेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ॥ आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनो नर्थहेतुषु ॥ २४ ॥ न तान विदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिना ध्वनि ॥ कथं युंज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥ एवं व्यवसितं केचिद विज्ञाय कुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिं कुसुमितां न वेद ज्ञावदंति हि ॥ २६ ॥ कामिनः रूपणालुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धा धूमतां स्ताः स्वं लोकं न विदंति ते ॥ २७ ॥

कामवर्त्मनि देवादियोनिषु भ्राम्यतः ततः पुनः तमः वृक्षादियोनिं विशतः पशुकाम इति आयुरिन्द्रियादिकाम इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो युंज्यात् प्रवर्तयेत् तथा सत्यनामः स्यादिति भावः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः फलपरतां वदंति तत्राह एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं कुसुमितामवांतरफलप्ररोचनायारमणीयां परमफलश्रुतिवदंति कुतस्ते कुबुद्धयः तदाह हियस्माद्वेदज्ञाः व्यासादयस्तथानवदंतीति ॥ २६ ॥ कुबुद्धितां प्रपंचयति कामिन इत्यष्टमिः कामित्वात्कृपणाः ततो लुब्धाः तृष्णाकुलाः अतः पुष्पेषु अवांतरफलेषु परमफलबुद्धयः अत एव अग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्माग्निनिवेशेन लुप्तविवेकाः ततश्च धूमतांताः धूमता धूममार्गांस्तेषु तांस्वं लोकमात्मतत्त्वं तथा च श्रुतिः कश्चिद्भवा अस्माहोकात्प्रेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चित्स्वलोकं प्रति जानाति अग्निमुग्धो ह्येव धूमतांस्त इति ॥ २७ ॥

॥६३॥

अयंचगुणदोषविभागेनवास्तवइत्याह कचिदिति आपदिप्रतिग्रहोणोप्यनापदिनिषिद्धत्वाद्दोषः परधर्मश्चपरस्यगुणोपिअस्यदोषः
दोषोपिकुटुंबत्यागादिर्विरक्तादेर्नदोषः अपितुविधिबलेनगुणः एवंयोयंगुणदोषयोरेकस्मिन्नर्थेनियमः गुणदोषार्थेवायोनियमः त्रिया
मकंशास्त्रं सतयोर्भेदमेवबाधते ॥ १६ ॥ दोषस्यकचिद्दोषत्वाभावेगुणत्वेचोदाहरणंदर्शयति समानस्यतस्यैवकर्मणः सुरापानादेरा
चरणमपतितानांपतनहेतुरपि जात्याकर्मणावापतितानां पुनःपातकमधिकारभ्रंशकंनभवति पूर्वमेवपतितत्वात् अतोऽत्रदोषस्यापिदो
षतानास्तीत्यर्थः तथासंगोपियोयतेर्दोषःसगृहस्थस्यौत्तिकः पूर्वस्वीकृतोनदोषः अपितुगुणः ऋतौभार्यामुपेयादित्यादिविधानात्

कचिद्गुणोपिदोषःस्याद्दोषोऽपिविधिनागुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्विदामेवबाधते ॥ १६ ॥ समानकर्मा
चरणपतितानांपातकं ॥ औत्तिकोगुणःसंगोनशयानःपतत्यधः ॥ १७ ॥ यतोयतोनिवर्ततविमुच्येतत
तस्ततः ॥ एषधर्मोत्तृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः ॥ १८ ॥ विषयेषुगुणाध्यासात्पुंसःसंगस्ततोभवेत् ॥ संग
त्तत्रभवेत्कामःकामादेवकलिनृणां ॥ १९ ॥ कलेर्दुर्विषहःक्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ॥ तमसाग्रस्यतेपुंसश्चेत
नाव्यापिनीद्रुतम् ॥ २० ॥ तथाविरहितःसाधोजंतुःशून्यायकल्पते ॥ ततोऽस्यस्वार्थविभ्रंशोमूर्छितस्यमृतस्य
च ॥ २१ ॥ विषयाभिनिवेशेननात्मानंवेदनापरं ॥ वृक्षजीविकयाजीवनव्यर्थंभस्त्रेवयःश्वसन् ॥ २२ ॥

उभयत्रदृष्टांतः पूर्वमेवाधःशयानोयथानपततीति ॥ १७ ॥ अतोगुणदोषनियमविधीनांप्रवृत्तिसंकोचद्वारानिवृत्तावेवतात्पर्यमित्य
भिप्रेत्याह यतोयतइति ॥ १८ ॥ यथाश्रुतप्रवृत्तिपरतांवेदस्यनिराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतांदर्शयति विषयेष्वितिचतुर्भिः संगःआ
सक्तिः तत्रतेषुविषयेषुयेनप्रतिहन्यतेकामः तेनसहक्रुद्भादेवकलिः कलहोभवति ॥ १९ ॥ दुर्विषहःतीव्रः तमःसंमोहः तंक्रोधंचेतना
कार्याकार्यस्मृतिःद्रुतंशीघ्रं ॥ २० ॥ हेसाधोतयाकार्याकार्यस्मृत्यारहितोजंतुःशून्यायकल्पतेअसत्तुल्योभवतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशःपुरुषार्थ
हानिः मूर्छितस्यमृततुल्यस्य ॥ २१ ॥ तत्तुल्यत्वंप्रपंचयति विषयेति व्यर्थंवृक्षजीविकयैवयोजीवनवर्तते समूर्छिततुल्यः अतएवयोभ
स्त्रेवश्वसन्वर्ततेसमृततुल्यः अतःस्वार्थनाशइत्यर्थः ॥ २२ ॥

भा. ए.

॥६२॥

शक्त्याऽशक्त्यासूर्योपरागादिसूतकान्नादेःशक्तान्प्रतिशुद्धिः अशक्तान्प्रतिशुद्धिः बुद्ध्यापुत्रजननादौदशाहाद्बहिर्ज्ञानेनशुद्धिः अंतर्ज्ञाने
नाशुद्धिः समृद्ध्याजीर्णमलवद्वन्नादेःसमृद्धंप्रत्यशुद्धिः दरिद्रंप्रतिशुद्धिः तत्रापिविशेषमाह यदीति एतेचद्रव्यवचनादयोद्रव्याशुद्धिद्वारा
आत्मनेयदघंकुर्वति तद्देशावस्थाऽनुसारतएव यथायथावत्कुर्वतिनसर्वतः तथाहिनिर्भयएवदेशेकुर्वतिनतुचौराद्याकुले तथारोगादिव्य
तिरिक्तयुवाद्यवस्थायामेवकुर्वति नबाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथाचस्मृतिः॥देशंकालंतथात्मानंद्रव्यंद्रव्यप्रयोजनं ॥ उपपत्तिमवस्थां
चज्ञात्वाशौचंप्रकल्पयेदिति॥ १ १॥द्रव्यादिभिर्द्रव्यस्यशुद्धिरित्युक्तं तन्नवचनादिशुद्धिरेकरूपैव द्रव्यतस्तुशुद्धिर्बहुरूपेतितांप्रपंचयति धा
न्येति दारुलौकिकंपहचमसादिच धान्यानांवायुना दारुणांयज्ञपात्रादीनांपहचमसानांचतोयाभ्युष्णोदकैः अस्त्रांगजदंतानांकाले
नतंतूनांतोयेन रसासैलघृतादयः तैजसाःसुवर्णादयः तेषांअग्निनाशुद्धिः पार्थिवानांचस्थ्याकर्मघटेष्टकादीनांयथायथंकालादिभिःशु

शक्त्याऽशक्त्याऽथवाबुद्ध्यासमृद्ध्याचयदात्मने ॥ अघंकुर्वतिहियथादेशावस्थानुसारतः ॥ १ १ ॥ धान्यदा
वस्थितंतूनांसतैजसचर्मणाम् ॥ कालवाय्वग्निमृतोयैःपार्थिवानांयुतायुतैः ॥ १ २ ॥ अमेध्यलिसंघघेनगं
धंलेपंव्यपोहति ॥ भजतेप्रकृतितस्यतच्छौचंतावदिष्यते ॥ १ ३ ॥ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः
मत्स्मृत्याचात्मनःशौचंशुद्धःकर्माचरेद्विजः ॥ १ ४ ॥ मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ॥ धर्मःसंपद्यतेष
द्विरधर्मस्तुविपर्ययः ॥ १ ५ ॥

द्विः तत्रापिकाकांत्यजाद्युपघाततारतम्येनदेशकालावस्थायनुसारेणैव एतैरन्धैश्चयुतायुतै
मिलितैःकेवलैश्च कालस्यपुनर्यहणंयुतत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १ २ ॥ अस्पृश्यस्पर्शेशुद्धिमुक्त्वा लेपविषयेऽप्याह यत्पीठपात्रवस्त्रादि येनतक्षण
क्षाराम्लोदकादिनागंधंलेपंव्यपोहतित्यजति स्वगतंचमलंत्यक्त्वाप्रकृतित्वमेवरूपंभजते तस्यतच्छौचंशोधकं यावताचतक्षणादिना
व्यपोहतितावत्प्रमाणंस्वरूपतआवृत्तितोवातत्कर्तव्यमिष्यते॥ १ ३ ॥ एवतावत्द्रव्यशुद्धिरुक्ता इदानीं कर्तव्यशुद्धिमाह स्नानेति अवस्थाकौ
मारादिःवीर्यशक्तिः संस्कारःउपनयनादिः कर्मसंध्योपासनदीक्षादिलक्षणं आत्मनःसाहंकारस्यकर्तुः एतैःस्नानादिभिर्नियथायथंतत्कार्या
नुसारिणीशुद्धिः इयंचशुद्धिर्नव्यवहारार्थाकिनुविहितकर्तव्येत्याह शुद्धइति द्विजइत्युपलक्षणंशूद्रादेरपि ॥ १ ४ ॥ मंत्रशुद्धिमाहसदुरुमु
खाद्यथावत्सांगोपांगविनियोगसहितंपरिज्ञानंमंत्रस्यशुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणंकर्मणःशुद्धिः धर्माद्यर्थशुध्यशुद्धीप्रपंचतःप्रद
श्योंपसंहरति धर्मइति देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मभिः षड्विःशुद्धैर्धर्मःसंपद्यते एतेषांयोविपर्ययःसोऽधर्मस्तद्धेतुरित्यर्थः ॥ १ ५ ॥

अ० २१

॥६२॥

धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि कल्पनायाः प्रयोजनमाह एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये
 ॥ ६ ॥ न केवलं देहेषु अपि तु देशकालादिभावानामपि आदिशब्देनानुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणं वस्तूनामुपादेयानां व्री
 ह्यादीनामपि मममया नियमार्थसंकोचार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य तयोः शुद्ध्यशुद्धिमूलत्वाच्छुद्ध्यशुद्धीप्रपंच
 यति अकृष्णसारइत्यष्टभिः देशानां मध्ये कृष्णहरिणरहितोऽशुचिः तत्रापि अब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिशून्यः अत्यंतमशुचिः कृष्णसारोपि
 कृष्णेन मृगेण सारः श्रेष्ठोयः सोपि असौवीरः कीकटः सुवीराः सत्पुरुषाः तद्वान्सौवीरः कीकटोपि शुचिः तदुक्तं सर्वपुण्यतमो देशः सत्प्राच्यं
 यत्र लभ्यत इति तद्वर्जितोयः कीकटः अंगवंगकलिगादिः असंस्कृतः संमार्जनादिशून्यः म्लेच्छबहुलो वा ईरिणमूषरं एकबद्रावः तत् अशु

वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि ॥ धातुषु द्रवकल्प्यंत एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥ देशकालादिभावानां
 वस्तूनां ममसत्तम ॥ गुणदोषौ विधीयते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥ ७ ॥ अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचि
 र्भवेत् ॥ कृष्णसारोऽप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणम् ॥ ८ ॥ कर्मण्यो गुणवान्कालो द्रव्यतः स्वतएव वा ॥ यतो
 निवर्तते कर्मसदोषोऽकर्मकः स्मृतः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च ॥ संस्कारेणाय कालेन महत्त्वा
 ल्पतयाऽथवा ॥ १० ॥

चि तदन्यः शुचिरित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ८ ॥ कालस्य शुद्ध्यशुद्धीदर्शयति कर्मण्यइति द्रव्यतः द्रव्य
 संपत्त्या स्वतो वा पूर्वाह्लादिर्यः कर्मण्यः कर्मार्हः सकालस्तस्मिन्कर्मणि गुणवान् यतः यस्मिन् द्रव्यालाभेन वाराष्ट्रविप्रवादिना वा कर्मनिवर्त
 ते यश्च स्मृतकादौ दशाहादिलक्षणोऽकर्मकः कर्मार्हः स्मृतः सकालो दोषः अशुद्धइत्यर्थः ॥ ९ ॥ वस्तुशब्दोपात्तानां द्रव्यानां शुद्ध्यशुद्धीद
 र्शयति द्रव्यस्येति चतुर्भिः द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः मूत्रादिना स्वशुद्धिः वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति संदेहे शुद्धमित्येवं रूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः
 विपरीतेन अशुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुण्यादेः शुद्धिः अबध्नाणादिना त्वशुद्धिः कालेन दशाहादिना नबोदकादेः शुद्धिः काले मेघोद
 कं पाह्यं वर्ज्यं तु न्यहमेव हि ॥ अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥ पर्युषितान्नादेः अशुद्धिः अंत्यजाद्युपहतानां तडागुदकानां मह
 त्वाल्पत्वाभ्यां शुद्ध्यशुद्धी ॥ १० ॥

अयतिस्वपरानंदः परानंदवृकेसरी ॥ यत्कपालवलेशेन श्रीधरः सत्कृतिः कृती ॥ १ ॥ ईक्षतामिच्छया संतः क्षमतां ममसाहसं ॥ मया हि स्वीयबो
घायकृतमेतन्न सर्वतः ॥ २ ॥ एकाविशो क्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणां ॥ कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषाः अपंचिताः ॥ ३ ॥ तदेवं गुणदोषं
व्यवस्थार्थं योगत्रयमुक्तं तत्र ज्ञानभक्तिसिद्धानां किंचिद्गुणदोषौ साधकानां तु प्रथमतो निवृत्तिकर्मनिष्ठानां यथाशक्ति नित्यनैमित्तिकं क
र्मसत्त्वशोधकत्वाद्गुणः तदकरणं निषिद्धकरणं च तन्मलीमुद्गरणत्वाद्दोषः तन्निवर्तकत्वाच्च प्रायश्चित्तगुणः विशुद्धसत्वानां तु ज्ञाननिष्ठानां
ज्ञानाभ्यास एव सिद्धिहेतुत्वाद्गुणः भक्तिनिष्ठावांपुनः श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव गुणः तद्विरुद्धं सर्वभयेषां इत्युक्तं इदानीं ये तु न सिद्धाना
पि साधकाः किंतु केवलं काम्यकर्मप्रधानाः तेषां सकलगुणदोषान् प्रपंचयिष्यन्मादौ तानतिबहिर्मुखान्निदति यएतानिति मत्पथः मवुक्त
मार्गान् क्षुद्रान् तुच्छान् चलैः अस्थिरैः प्राणैर्देहवायुभिर्निद्रियैर्वाजुषंतः सेवमाना भवंति ते संसरंति निखिलगुणदोषभाक्तेन नाना योनीः

श्रीभगवानुवाच यएतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ॥ क्षुद्रान् कामांश्चलैः प्राणैर्जुषंतः संसरंति
ते ॥ १ ॥ स्वस्वेऽधिकारे यानिष्ठासगुणः परिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तु दोषः स्याद्भयोरेष निश्चयः ॥ २ ॥ शुद्धशु
द्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु ॥ द्रव्यस्य विचिकित्सा र्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥ धर्मार्थं व्यवहारार्थं या
त्रार्थं मिति चानघ ॥ दर्शितोऽयं मया चारो धर्ममुद्ग्रहतां धुरं ॥ ४ ॥ भूम्यं द्वयं निलाकाशाभूतानां पंचधा
तवः ॥ आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥

प्रासुवंतीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषजाजः के
चिन्नेतिकुतो वैषम्यं न ह्यग्निना केचित्तप्यंते केचिन्नेति संभवति तत्राह स्वेस्वइति अधिकारभेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठाविति भावः
॥ २ ॥ तदाह शुद्धशुद्धीइति विचिकित्सा र्थं योग्यमयोग्यवेति संदेहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबंधार्थमित्यर्थः तत्र शुद्ध्यशुद्धीयोग्य
त्वायोग्यत्वे गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वेषु भाशुभौ तन्निमित्तावर्थानर्थौ ॥ ३ ॥ तत्र शुद्ध्यशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मः अशुद्धेन ध
र्मइति गुणदोषौ व्यवहारार्थं अशुद्धावपिराजादीनां व्यवहारदर्शनाद्युपादेयं नाम्यदिति शुभाशुभौ यात्रार्थं दोषत्वेऽप्यापस्तु शरीरनिर्वा
हमात्रोपादानेन पापम् अधिकोपादाने तु पापमिति मयामन्वादिरूपेण धर्मरूपां धुरं भारं कर्मजडानामित्यर्थः ॥ ४ ॥ शुद्ध्यशुद्धी प्रेषंचयि
ष्यन् वेदोक्तत्वेन तद्भिनिवेशो माभूदिति समानेष्वपि वस्तुष्वित्युक्तं तत्र पंचयति भूमीति त्रिभिः भूतानां प्राणिनाम् धारयतीति धातवः
कारणानि शारीराः शरीरारंभकाः देहतः साम्यमुक्तं जीवतोप्याह आत्मसंयुताइति ॥ ५ ॥

हृदयमेवयंथिरहंकारः तत्पूर्वकाश्चसर्वसंशयाः असंभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानिसंसारहेतुभूतानि ॥ ३० ॥ तदेवंव्यवस्थयाऽधि
कारत्रयमुक्तं तत्रचभक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्यचतत्सापेक्षत्वात् भक्तियोगएवश्रेष्ठइत्युपसंहरति तस्मादितिभिभिः महात्मनः मयिआ
त्माचित्तंयस्य तस्यश्रेयः श्रेयःसाधनं ॥ ३१ ॥ तत्रहेतुःयत्कर्मभिरित्यादि इतरैरपितीर्थयात्रादिभिःश्रेयःसाधनैर्यद्वाष्यंसत्त्वशुभ्यादित
त्सर्वंअंजसाअनायासेनैव ॥ ३२ ॥ स्वर्गमपवर्गमद्भामवैकुण्ठलभतएव वांच्छातुनास्तीत्युक्तं यदिवांच्छतीति ॥ ३३ ॥ तत्रहेतुमाह नकि
चिदिति धीराःधीमंतःयतोममएकांतिनः मय्येवप्रीतियुक्ताः अतोमयादत्तमपिनगृह्णन्ति किंवक्तव्यंनवांच्छतीत्यर्थः अपुनर्भवमात्यंतिक

भिद्यतेहृदयग्रंथिश्चिद्यतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणिमयिदृष्टेऽखिलात्मनि ॥ ३० ॥ तस्मान्मद्भक्ति
युक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ॥ नज्ञानंनचवैराग्यंप्रायःश्रेयोभवेदिह ॥ ३१ ॥ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैरा
ग्यतश्चैयत् ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥ सर्वमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेऽजसा ॥ स्वर्गाप
वर्गमद्भामकथंचिद्यदिवांच्छति ॥ ३३ ॥ नकिंचित्साधवोधीराभक्तात्येकांतिनोमम ॥ वांच्छंत्यपिमयादत्तं
कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ३४ ॥ नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकं ॥ तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभ
वेत् ॥ ३५ ॥ नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः ॥ साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषाम् ॥ ३६ ॥ ए
वमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठन्तिमेपथः ॥ क्षेमंविदंतिमस्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा
पुराणेएकादशस्कंधेविंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

मपिकैवल्यं ॥ ३४ ॥ तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेवपरमुक्लृष्टमनल्पकं महत्निःश्रेयसंफलं तत्साधनंचप्राहुः मेभक्तिः निराशिषः प्रार्थनाशू
न्यस्यनिरपेक्षस्य प्रार्थनाकारणभूतापेक्षारहितस्यपुंसोभवेत् यद्वा मेनिरपेक्षस्ययाभक्तिः सानिराशिषोभवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ अनेनप्र
कारेणसिद्धानांगुणदोषाइतिविरोधपरिहारमुपसंहरति नमधीति गुणदोषैर्विहितप्रषिद्धैरुद्भवोयेषांतेगुणाः पुण्यपापादयः साधूनांनि
रस्तरागादीनामतःसमचित्तानातएव बुद्धेःपरमीश्वरंप्राप्तानां ॥ ३६ ॥ काम्यकर्मनिष्ठांनिदिष्यन्नेतान्मुक्तिमार्गानुपसंहरति एवमिति
मेपथःमत्प्राप्त्युपायान् येअनुतिष्ठन्तिमेपथःक्षेमं कालमायादिरहितंममलोकंविदंति यत्परमंब्रह्मतत्त्वविदुः ॥ ३७ ॥ इत्येकादशोटीकायांविंश
तितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

भा.ए.

॥ ६० ॥

किंच यमादिभिर्योगमार्गैः आन्वीक्षिक्यापदार्यद्वयशोधनेनममार्चनध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्यपक्षस्यस्वातंत्र्यदर्शयति एतैरुपायै
 र्योग्यं परमात्मानं मनःस्मरेत् नान्यैः अतोऽन्यन्नकुर्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥ ननुपापापत्तौ प्रायश्चित्तं कार्यमेव तत्राह यदीति योगेन ज्ञानां
 भ्यासेनैव एतच्च भक्तस्यापि नाम कीर्तनाद्युपलक्षणार्थं नान्यत्कच्छादि ॥ २५ ॥ ननु नित्यनैमित्तिकं कर्म सत्त्वशोधकत्वाद्गुणः हि सादि
 कंत्वशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तत्र च तन्निवर्तकत्वात्कच्छादिप्रायश्चित्तं गुण इति विधिप्रतिषेधाभ्यामुक्तत्वात्प्रायश्चित्तं विना योगेनैव कथं पापं दहे
 तत्राह स्वस्व इति सार्धेन स एव गुणः नेतरः तदुपपादयति यस्माद्विधिप्रतिषेधाभ्यामनेन गुणदोषविधानेन कर्मणां नियमः संकोचः कृतः कुत
 इत्यत आह जात्या उत्पत्त्यैवाशुद्धानां स च प्राप्तानां संगानां त्याजनेच्छया अयं भावः पुरुषस्याशुद्धिर्नामनप्रवृत्तेरन्याऽस्ति स्वाभाविकप्रवृ
 यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ॥ ममाचोपासनाभिर्वानान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥ २४ ॥ यदिकु-
 र्यात्प्रमादेन योगी कर्मविगर्हितम् ॥ योगेनैव दहेदं हो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ २५ ॥ स्वस्वेऽधिकारे यानिष्ठास
 गुणः परिकीर्तितः ॥ कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः ॥ गुणदोषविधानेन संगानां त्याजनेच्छया ॥
 ॥ २६ ॥ जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु ॥ वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽप्यनीश्वरः ॥ २७ ॥
 ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदकींश्च गर्हयन् ॥ २८ ॥ प्रोक्तेन भक्ति
 योगेन भजतो मां सरुन्मुने ॥ कामाहृदय्यानश्यंति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥ २९ ॥

च्यैव तस्य मलिनत्वात् न च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते अत इदं न कर्तव्यमिदमेव कर्तव्यमित्येवं स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्ति
 रेव क्रियते यथाचन प्रवृत्तिपरो वेदस्तथोत्तराध्याये वक्ष्यामः उत्पत्त्यैव हि कामेष्वित्यादिना अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावान्न प्राय
 श्चित्तादिविधिगोचरतेति ॥ २६ ॥ भक्त्यधिकारिणो भक्तियोगमाह जातश्रद्ध इति न वभिः मत्कथासु जातश्रद्धः अत एवा अन्येषु कर्मसु उद्विग्नः न
 तु तत्फलेषु विरक्तः तदाह वेदेति यद्यपि वेद तथाऽपि तत्परित्यागे अनीश्वरः अशक्तः ॥ २७ ॥ एवं भूतो यः श्रद्धालुः सन् भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति ह
 र्दनिश्चयः सन् ततः तदन्तरं मां प्रीत्या भजेत विषयांस्तु सेवमानोऽपि तेषु प्रीतिं न कुर्यादित्याह गर्हयन्निति ॥ २८ ॥ कथं भजेत किं वा ततो भव
 तितदाह प्रोक्तेनेति द्वाभ्यां श्रद्धामृतकथायां मेशश्वन्मदनुकीर्तनमित्यादिना तत्र तत्रोक्तेन मामसकृन्नित्यं भजतः हृदय्याः हृदय्याः कामान
 श्यंति ॥ २९ ॥

एवमप्रयतमानं प्रमत्तं निन्दति वृद्धं सुखं नावंप्राप्येत्यध्याहारः यो भवाब्धिनतरेत्स आत्महा तन्न हेतवः आद्यं सर्वफलानां मूलं एतदुपाजि-
तकर्मभिः सर्वप्राप्तेः किंच सुदुर्लभमुद्यमकोटिभिरपि प्राप्तुमशक्यम् तथाऽपितु सुलभं यदृच्छया लब्धत्वात् तंच सुकल्पंपदुतरं किंच गुरुः सं-
श्रितमात्र एव कर्णधारोनेतायस्य तं मया च स्मृतमात्रेणानुकूलमारुतेन प्रेरितं ॥ १७ ॥ एवता वदविरक्तस्य वैराग्यद्वारा ज्ञानभक्तिशोधकं
कर्मयोगमुक्तेदानीं सम्यक्विरक्तस्य ज्ञानयोगंतस्य च ज्ञानप्राप्तेः पूर्वकिंचित्कृत्यं वर्जनीयं चाह सार्धैर्नवभिः यदा तु आरंभेषु कर्मसु निर्वि-
ण्णः दुःखदर्शनेनोद्विग्नः तत्फलेषु विरक्तश्च तदा संयतैर्द्रियः सन् आत्मनोऽभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिसंतत्या अचलं यथाभवति तथा म-
नोधारयेत् ॥ १८ ॥ तत्र प्रथममेवात्यंतधारणासंभवात् तत्स्वभावानुसारेण वशीकरणमाह यद्दिआशुभाम्यत्यरिभमदनवस्थितं भवति त-
दा अनुरोधेन किंचिदपेक्षापूरणद्वारेण ॥ १९ ॥ ननु तर्हि यथा पूर्वमेव स्यात्तत्राह मनोगतिं तु न विस्तजेत् नोपेक्षेत किंतु अप्रमत्तः सग्लक्ष्ये

वृद्धे ह्यस्य सुलभं सुदुर्लभं पुवं सुकल्पं गुरुकर्णधारं ॥ मयाऽनुकूलेन न भस्वते रितं पुमान् भवाब्धिनतरेत्स आ-
त्महा ॥ १७ ॥ यदारंभेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतैर्द्रियः ॥ अभ्यासेनात्मनो योगीधारयेत् चलं मनः ॥ १८ ॥ धा-
र्यमाणं मनो यद्दिआम्यदाश्वनवस्थितं ॥ अतं द्रितोऽनुरोधेन मार्गेणात्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥ मनोगतिं न विस्तजे-
जितप्राणोजितैर्द्रियः ॥ सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥ एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृ-
तः ॥ हृदयं ज्ञत्वमन्विच्छन्दम्यस्ये वार्वतो मुहुः ॥ २१ ॥ सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः ॥ भवाप्य-
यावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति ॥ २२ ॥ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ॥ मनस्यजतिदौरात्म्यं चि-
तितस्यानुचितया ॥ २३ ॥

दित्यर्थः ॥ २० ॥ अनुरोधमार्गं सदृष्टांतं स्तौति एषः अनुवृत्तिमार्गेण मनसः संग्रहः परमो योगः

तत्साधनत्वात् उपचारेण स्तुतिः यथा अदांतस्य दमनीयस्य अवंतः अश्वस्य हृदयं ज्ञत्वं स्वाभिप्रायेण गतिमन्विच्छत् अपेक्षमाणः अश्वधारकः
प्रथमं किंचित्कृत्वा तिमनुवर्तते तदा चरश्मिना तं धृत्वैव गच्छति न तूपेक्षते तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यंतनैश्वर्योपायानाह
सांख्येनेति त्रिभिः सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहांतानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण ज्ञत्वं प्रतिलोमतः षुथिव्यादिक्रमेण
प्ययंच अन्वनुध्यायेत् प्रसीदति निश्चलं भवति ॥ २२ ॥ ततश्चागमापायिषु तेष्वधिभूतात्मदर्शनात्तदविवेकापन्नसंसारे निर्विण्णस्य अतो विर-
क्तस्य ततश्च उक्तवेदिनः गुरुपदिष्टार्थालोचकस्य ततो गुरुपदिष्टस्यैव चितितस्य पुनः पुनरनुचितया दौरात्म्यं देहाद्यभिमानं त्यजति २३

यदृच्छयाकेनापिभाग्योदयेन तत्रकाम्यकर्मसुप्रवर्तमानस्यसर्वात्मनाविधिप्रतिषेधाधिकारइत्युत्तराध्यायेवक्ष्यति निष्कामकर्मयोगा
धिकारिणस्तुयथाशक्ति सचज्ञानभक्तियोगाधिकारात्वागेव तदधिकृतयोस्तुस्वल्पः तासांसिद्धीनांतुनकिंचिदिति ॥ ८ ॥ सावार्धकर्म
योगमाह तावदितिनवभिःकर्माणिनित्यनैमित्तिकानि यावद्भियावत् ॥ ९ ॥ कर्मयोगिनोज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकारमाह स्वधर्मस्थ
इति अनाशीःकामःअफलकामःअन्यत्निषिद्धं नरकयुद्धेहृद्वैव विहितातिक्रमाद्वानिषिद्धाचरणाद्वा अतःस्वधर्मस्थत्वान्निषिद्धवर्ज
नाच्चनरकंनयति अफलकामत्वान्नस्वर्गमपीत्यर्थः ॥ १० ॥ किंतु अस्मिँल्लोके अस्मिन्नेवदेहे अनघः निषिद्धत्यागी अतः शुचिः निद
यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ॥ ननिर्विण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोऽस्यसिद्धिदः ॥ ८ ॥ ताव
त्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता ॥ मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञै
रनाशीःकामउद्धव ॥ नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् ॥ १० ॥ अस्मिँल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोऽन
घःशुचिः ॥ ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया ॥ ११ ॥ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा ॥
साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम् ॥ १२ ॥ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींवाविचक्षणः ॥ नेमंलोकंच
कांक्षेतदेहावेशात्प्रमाद्यति ॥ १३ ॥ एतद्विद्वान्पुरामृत्योरभवायघटेतसः ॥ अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसि
द्धिदम् ॥ १४ ॥ छिद्यमानंयमैरेतैःकृतनीडंवनस्पतिम् ॥ खगःस्वकेतमुःस्तज्यक्षेमंयातिस्थलंपटः ॥ १५ ॥ अ
होरात्रैश्छिद्यमानंबुध्वायुर्भयवेपथुः ॥ मुक्तसंगःपरंबुध्वानिरीहउपशाम्यति ॥ १६ ॥

त्तरागादिमलः यदृच्छयेति केवलज्ञानादपिभक्तेर्दुर्लभतांद्योतयति ॥ ११ ॥ अनेनप्रकारेणज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहंस्तौति स्वर्गिणो
पीति निरयिणइतिदृष्टांतत्वेनोक्तं ज्ञानभक्तिभ्यांज्ञानभक्तयोः तदुभयंस्वर्गिनारकिशरीरं ॥ १२ ॥ अतो नरःस्वर्गतिंनकांक्षेत् नारकीमितिदृ
ष्टांतः यद्वा स्वर्गनरकसाधनकर्माणिनकुर्यादित्यर्थः अस्यातिश्रेष्ठत्वात्पुनरपिमुन्योभवेयमित्यपिनकांक्षेत् यतोदेहावेशात् देहासक्त्या
स्वार्थंप्रमाद्यति अवधानशून्योभवति ॥ १३ ॥ अपितु एतदेहसाधकमिति विद्वान् तच्चार्थसिद्धिदमपिमर्त्यंज्ञात्वा अप्रमत्तःअनलसःसन् मृ
त्योःपूर्वमेवमोक्षायघटेतप्रयत्नंकुर्यात् ॥ १४ ॥ अप्रमत्तोमुक्तसंगःसुखंप्राप्नोतीत्यत्रदृष्टांतःछिद्यमानमिति यमैःयमवन्निर्दयैःपुरुषैःकृतनीडं
यस्मिन् तंस्वकेतंस्वस्याश्रयं अलंपटःअनासक्तः ॥ १५ ॥ दार्ष्टान्तिकमाह अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुध्वा भयेमवेपथुःकंपोयस्वसः ॥ १६ ॥

॥ २ ॥ तथापिप्रस्तुतेकिमायातमतआह गुणदोषेति गुणदोषदृशिर्दोषइतिनिराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणतांविना निषेधविधि
लक्षणंतववचःकथं तच्चवचोऽतरेणनृणांनिःश्रेयसंकथंस्यात्तत्रापिश्रोतव्योमंतव्यइतिसाधनविधेः नानुध्यायेद्ब्रह्मशब्दान्वाचोविग्ला
पनंहितदित्यादिनिषेधस्यचावश्यकत्वादितिभावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणंतववचोविनेतिसामानाधिकरण्यमे
वास्तु यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणनिषेधविधिलक्षणमपिवचः कथंनुतत्त्वमस्यादिवाक्यवन्निःश्रेयसपरंस्यात् सर्वस्यवेदस्यतत्परत्वा
गीकारादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ननुपितरोदेवाश्चसर्वज्ञाःप्रत्यक्षतोदृष्ट्वात्ममुष्येभ्यःकथयिष्यंतिनेत्याह पित्रादीनांसर्वेषांतवत्वद्वाक्यरूपोवेदएव
तुश्रेयःश्रेष्ठंचक्षुःप्रमापकम् क्वअनुपलब्धेऽर्थेमोक्षेस्वर्गादौच तथासाध्यसाधनयोःइदमस्यसाध्यमिदमस्यसाधनमित्यत्रापि तदेवंगुणदो

वर्णप्रश्नमविकल्पंचप्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गनरकमेवच ॥ २ ॥ गुणदोषभिदादृ
ष्टिमंतरेणवचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथंनृणांनिषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुस्तवेश्वर ॥
श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थेसाध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्तेनहिस्वतः ॥ निगमेनापवादश्च
भिदायाइतिहभ्रमः ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानंकर्म
चभक्तिश्चनोपायोऽन्योस्तिकुत्रचित् ॥ ६ ॥ निर्विण्णानांज्ञानयोगोन्यासिनामिहकर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्ण
चित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनां ॥ ७ ॥

षट्छयभावेनिःश्रेयसंनघटेत ॥ ४ ॥ किंच शास्त्रेणैवविहितांभेददृष्टितस्मिन्नेवविषयेशास्त्रंकथंनिवर्तयेदि
त्याह तेनिगमात्त्वदाज्ञारूपाद्देवादेवनहिस्वतःयस्मादर्थप्राप्तत्वेननिवर्तते हस्फुटंभमोभवति तन्निवर्तयेतिशेषः ॥ ५ ॥ विषयाभेदेप्यविका
रिभेदेनाविरोधंवक्तुंप्रथमंयोगत्रयमाह योगाइतियोगादिग्याःब्रह्मकर्मदेवताकांडैःप्रोक्ताः कर्मचनिष्कामम् श्रेयोविधित्सयामोक्षसाध
नेच्छया अन्यउपायोनास्तीतिकाम्यकर्मादिकंव्यावर्तयति तथाचोत्तराध्यायेस्फुटीकरिष्यति यएतानित्यादिना ॥ ६ ॥ तेष्वधिकारि
भेदमाह निर्विण्णानामितिद्वाभ्यां इहएषांमध्येकर्मसुनिर्विण्णानांदुःखबुद्ध्यात्तत्फलेषुविरक्तानामतएवसाधनभूतकर्मन्यासिनां
नयोगःसिद्धिदइत्युत्तरेणाश्वयः अनिर्विण्णचित्तानांदुःखबुद्धिशून्यानां अतःकामिनांतत्फलेषुअविरक्तानामित्यर्थः ॥ ७ ॥

अहंबुद्धिरित्युपलक्षणं देहमेहादिष्वहंमत्यभिमानवान्मूर्खइत्यर्थः मन्निगमः मानितरांगमयति प्रापयतियोनिवृत्तिमार्गः सतुपंथाः स
न्मार्गः नकंठकादिशून्यः चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिमार्गः सउत्पथः कुमार्गः नतुचौराद्याकुलः सत्त्वगुणस्योदयः उद्रेकः स्वर्गः नैद्रादिलोकः ॥४२
तमसउन्नाहउद्रेकः सनरकः नतामिस्रादिः गुरुरेवबंधुः नभोत्रादिः सचाहमेव यथाऽहंजगद्गुरुः एकएवपरोबंधुर्विषमेसमुपस्थिते गुरुः सक
लधर्मात्मायत्रार्कचनगोहरिरिति ससाधनंभोगायतनं गृहंतच्चमानुष्यंमानुषरूपंशरीरमेवनहर्म्यादि गुणैः संपन्नआढ्यउच्यते नधनी ॥
॥४३॥ असंतुष्टोयः सदरिद्रः ननिःस्वः योऽजितेंद्रियः सकृपणः शोच्यः नदीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः सईशः स्वतंत्रः नराजादिः गुणसंगः
गुणेषुसंगोयस्यसः विपर्ययः अनीशः एतच्चशमादिविपर्ययोपलक्षणार्थं ॥ ४४ ॥ उपसंहरति एतइति साधुमोक्षोपयोगितयाएतच्चस
र्वगुणदोषयोर्विवेकायोद्धवेनपृष्टमितितयोः संक्षेपतोलक्षणमाह किंबहुनावर्णितेन गुणदोषयोः लक्षणमेतावदेवतदाह गुणदोषयोर्दृशि

मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिः पंथामन्निगमः स्मृतः ॥ उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ४२ ॥ नरकस्तमउ
न्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे ॥ गृहंशरीरंमानुष्यं गुणाद्योत्थाद्युच्यते ॥ ४३ ॥ दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टः रूपणोयोऽजितें
द्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ॥ ४४ ॥ एतउद्धवतेप्रश्नाः सर्वसाधुनिरूपिताः ॥ किं वर्णिते
नचहुनालक्षणं गुणदोषयोः ॥ गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
एकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७३ ॥ उद्धवउवाच विधिश्चप्रति
षथश्चनिगमोहीश्वरस्यते ॥ अवेक्षतेऽरविंदाक्षगुणदोषंचकर्मणां ॥ १ ॥

दर्शनदोषः गुणस्तुतदुभयदर्शनविवर्जितस्वभावइति ॥ ४५ ॥ इत्येकादशेटीकायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ७३ ॥ विशेषेण
त्रयंप्रोक्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकं ॥ गुणदोषव्यवस्थार्थमधिकारिविभागतः ॥ १ ॥ गुणदोषदृशिर्दोषगुणस्तूभयवर्जितइत्युक्तं तदाक्षिपति
विधिश्चेतिपंचभिः विधिश्चप्रतिषेधश्चेश्वरस्यतवनिगमआज्ञारूपोवेदः सचविधेयानांप्रतिषेध्यानांचकर्मणांगुणदोषंपुण्यपापफलरू
पमेवेक्षते उत्तमाद्यमभावेनतदधिकारिणां वर्णानामाश्रमाणां विकल्पंभेदंचगुणदोषरूपमेवेक्षते प्रतिलोमानुलोमजंचगुणदोषंचतथैवा
वेक्षते प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णासुस्त्रीषुहीनवर्णेभ्यः पुरुषेभ्योजाताः सूतवैदेहकादयः अनुलोमजास्तु उत्तमवर्णेभ्यः पुरुषेभ्योहीनवर्णासु
स्त्रीषुजाताः मूर्धावसिक्तांबष्ठादयः तेषांच असत्संतस्तुविज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाइतिगुणदोषौ द्रव्यादीन्कर्मार्हानर्हताभ्याम् स्वर्ग
नरकंचतत्फलतयागुणदोषरूपमेवावेक्षते एतच्चोसराध्यायेप्रपंचयिष्यते ॥ १ ॥

उभयोःश्लोकयोर्देवताः तेयमानियमाश्च यद्वा उभयोःप्रवृत्तनिवृत्तयोःमुमुक्षोर्यमामुख्याः सकामस्यनियमामुख्याःस्मृतांइत्यर्थः अ
 त्रहेतुमाह हियस्मात्उपासिताःसेविताःसंतःपुंसांप्रवृत्तानांनिवृत्तानांचयथाकामं कामानुसारेणमोक्षमभ्युदयंचदुहंतीति॥३५॥मुमुक्षोरु
 पादेयान्शमादीन्हेयांश्चदुःखादीन्महाजनप्रसिद्धेभ्योविलक्षणानाह शमइत्यादिनायावत्समाप्ति एतेनैवतद्विपरीताअशमादयोऽप्युन्ने
 याःशमोमन्निष्ठताबुद्धेः ननुशांतिमात्रं दमःइंद्रियसंयमः नचौरादिदमनं तितिक्षाविहितदुःखस्यसंमर्षःसहनंनभारादेः जिह्वोपस्थयोर्ज
 योविगधारणधृतिः ननुअनुद्वेगमात्रं॥३६॥ दंडोभूतद्रोहःतस्यत्यागोदानं नधनार्पणं कामत्यागः भोगोपेक्षातपः नरुच्छादिस्वभावोवा
 सनातस्यजयः प्रतिबंधः शौर्यं नविक्रांतिः समं ब्रह्मतस्यदर्शनमालोचनं सत्यविषयत्वात्सत्यं नयथार्थभाषणमात्रं॥ ३७॥ अन्यच्चक्रतं

एतेयमाःसनियमाउभयोर्द्वादशस्मृताः ॥ पुंसामुपासितास्तातयथाकामंदुहंतिहि ॥ ३५ ॥ शमोमन्निष्ठता
 बुद्धेर्दमइंद्रियसंयमः ॥ तितिक्षादुःखसंमर्षोर्जिह्वोपस्थजयोधृतिः ॥ ३६ ॥ दंडन्यासःपरंदानंकामत्यागस्त
 पःस्मृतं ॥ स्वभावविजयःशौर्यंसत्यंचसमदर्शनं ॥ ३७ ॥ क्रतंचसूत्रतावाणीकविभिःपरिकीर्तिता ॥ कर्म
 स्वसंगमःशौचंत्यागःसंन्यासउच्यते ॥ ३८ ॥ धर्मइष्टंधनंनृणांयज्ञोऽहंभगवत्तमः ॥ दक्षिणाज्ञानसंदेशःप्रा
 णायामःपूरंबलं ॥ ३९ ॥ भगोमऐश्वरोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः ॥ विद्यात्मनिभिदाबाधोजुगुप्साहीरकर्म
 सु ॥ ४० ॥ श्रीगुणानैरपेक्षाद्याःसुखंदुःखसुखात्ययः ॥ दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित् ॥ ४१ ॥

स्मृतासत्याप्रियाचवाक् एवंचक्रतसत्ययोःस्फुटएवविवेकः क्रमप्राप्त्यागंव्याख्यातुमादौततोऽर्थभेदेनशौचंव्याचष्टे तस्यापिमंगलत्वा
 गरूपत्वेनत्यागाभेदप्रतीतिः कर्मसुअसंगमःअनासक्तिःशौचं त्यागस्तुसंन्यासइतितयोर्भेदइत्यर्थः॥३८॥नृणामिष्टंधनंधर्मः नपश्वादिसा
 धारणं भगवत्तमः परमेश्वरोऽहमेवयज्ञः मद्बुद्ध्यायज्ञोऽनुष्ठेयःनक्रियाबुद्ध्येत्यर्थःयज्ञार्थदानंदक्षिणासाचज्ञानोपदेशः नहिरण्यादिदा
 नं तेनहियज्ञरूपोविष्णुःप्राप्यते दुर्दमदमनंबलं तच्चमनोदमेनरूपत्वात्प्राणायामइति ॥ ३९ ॥ लाभंव्याचिख्यासुःप्रथमंभगंततोभेदेनव्या
 चष्टे लोकेतयोरभेदप्रसिद्धेः भगोभाग्यंतच्चमेऐश्वरोभावोमदीयमैश्वर्यादिषाडुण्यमित्यर्थःउत्तमोलाभस्तुमद्भक्तिर्नपुत्रादिःविद्ययात्म
 निप्रतीतस्यभेदस्यबाधःनज्ञानमात्रं अकर्मसुजुगुप्साहेयत्वदर्शनंहीः नलज्जामात्रं॥४०॥गुणाएवश्रीर्भेदनं नकिरीटादिः दुःखसुखयो
 रत्ययः अतिक्रमःअननुसंधानंसुखं नभोगः विषयभोगापेक्षैवदुःखंनानिदाहादि बंधंमोक्षंद्वयंचयोवेत्तिसंपंडितःनविद्वन्मात्रं ॥ ४१ ॥

तदेवाह किबहुनाचित्तमेवांतर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोः कारणमित्याह यदात्मनीतिद्वाभ्यां यदाआत्मनिमयिईश्वरेचित्तमपिंतदापुमान्ध
 र्मादीन्प्राप्तयेव ॥ २५ ॥ एतदेवव्यतिरेकेणद्रढयति यत्तदात्तच्चित्तं विकल्पे देहगृहादावापितंसत्परिधावति तदाधिकंरजस्वलमसन्निष्ठं च
 वति ततश्चविपर्ययमधर्मादिकंविद्धि ॥ २६ ॥ स्वाभिप्रेतान्धर्मादीन्व्याचष्टे धर्मोमद्भक्तिकृत् ततएवप्रोक्तः प्रकृष्टउक्तः शास्त्रेषु ॥ २७ ॥
 धर्मादीनांमहाजनप्रसिद्धानामन्यथाव्याख्यातत्वाद्यस्याद्विष्वपिसंख्यातः स्वरूपतोवाकिंचिद्वैलक्षण्यंस्यादितिइबंसंभावनयातद्विशेषं

यदात्मन्यपितंचित्तंशांतंसत्वोपबृंहितम् ॥ धर्मज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते ॥ २५ ॥ यदपितंतद्विकल्पे
 इंद्रियैःपरिधावति ॥ रजस्वलंचासन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् ॥ २६ ॥ धर्मोमद्भक्तिकृत्कोज्ञानंचैका
 त्त्यदर्शनम् ॥ गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः ॥ २७ ॥ उद्धवउवाच यमःकतिविधःप्रोक्तो
 नियमोवाऽरिकर्शन ॥ कःशमःकोदमःरुष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो ॥ २८ ॥ किंदानंकितपःशौर्यंकिसत्य
 मृतमुच्यते ॥ कस्यागःकिंधनंचेष्टंकोयज्ञःकाचदक्षिणा ॥ २९ ॥ पुंसःकिंस्विद्वलंश्रीमन्भगोलाभश्चकेश
 व ॥ काविद्याङ्गीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुःखमेवच ॥ ३० ॥ कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथश्चकः ॥ कःस्व
 र्गोनेरकःकःस्विकोबंधुरुतकिंगृहम् ॥ ३१ ॥ कआत्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकःकईश्वरः ॥ एतान्प्रश्नान्ममब्रू
 हिविपरीतांश्चसत्यते ॥ ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोद्वीरसंचयः ॥ आस्तिक्यं
 ब्रह्मचर्यंचमौनस्थैर्यक्षमाभयम् ॥ ३३ ॥ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनं ॥ तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टि
 राचार्यसेवनं ॥ ३४ ॥

जिज्ञासुःपृच्छति यमइतिपंचभिः ॥ २८ ॥ इष्टमभ्यर्हितंधनंचकि ॥ २९ ॥ परेति वि
 यादीनांविशेषणं श्रीर्मदनं ॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रश्नान्पृष्ठानर्थान् विपरीतान् अशमादीन् ॥ ३२ ॥ यमनियमानाह अहिंसेतित्रिभिः अ
 स्तेयंभनसाऽपिपरस्त्रापहणं आस्तिक्यंधर्मेविश्वासः ॥ ३३ ॥ शौचंब्राह्मणमाभ्यंतरंचेतिद्वयं अतोद्वादशनियमाः श्रद्धायमादरः ॥ ३४ ॥

तत आदौ उत्पत्तौ अतिपरिणामांतरापत्तौ च कारणत्वेन मध्येषां श्रयत्वेन सृज्यास्तृज्यंकार्यात्कार्यांतरं प्रति यदन्वियात् अनुगच्छेत् तद्यति
संक्रामेतेषां प्रलये च यदवशिष्ये तत देवसदिति पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥ वैराग्यमाह श्रुतिरिति द्वाभ्यां श्रुतिः नेहनानास्ति किंचनेत्यादि प्रत्यक्षं पटा
दिकार्यं तत्त्वादि व्यतिरेकेण न दृश्यते चैतन्व्यव्यतिरेकेण च न किंचिद्दृश्यत इति ऐतिह्यं महाजनप्रसिद्धिः अनुमानम् विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् शु
क्तिरजतादिवदित्यादि एवं प्रमाणचतुष्टयं एतेष्वनवस्थानात् एतेर्बाधित्वात् स एव सर्वानुगतं सत्यमात्मतत्त्वं पश्यन् विकल्पस्य च मिथ्यात्वा
त्ततो विरज्यते विरक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु वेदोक्तस्वर्गादि सुखाशयानविरज्येतेत्याह कर्मणामिति आबिरिष्यात् ब्रह्मलोकपर्यंतमदृष्ट

आदावंते च मध्ये च सृज्यास्तृज्यं यदन्वियात् ॥ पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्ये तत देवसत् ॥ १६ ॥ श्रुतिः प्रत्यक्ष
मैतित्यनुमानं चतुष्टयं ॥ प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते ॥ १७ ॥ कर्मणां परिणामित्वादाविरिं
च्यादमंगलं ॥ विपश्चिन्मश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ ॥ पुनश्च
कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परं ॥ १९ ॥ श्रद्धाऽमृतकथायां मेशश्वन्मदनुकीर्तनं ॥ परिनिष्ठा च पूजायां स्तुति
भिः स्तवनं मम ॥ २० ॥ आदरः परिचर्यायां सर्वांगैरभिवंदनं ॥ मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥
मदर्थेष्वंगचेषा च वचसामद्गुणेरणं ॥ मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनं ॥ २२ ॥ मदर्थेऽर्थपरित्यागो भो
गस्य च सुखस्य च ॥ इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद्दत्तं तपः ॥ २३ ॥ एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्भवात्मनि वेदिनां ॥ मयि
संजायते भक्तिः कोन्योर्थो स्यावशिष्यते ॥ २४ ॥

मपि सुखममंगलं दुःखरूपं न श्वरं पश्येत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगं सकारणमाह भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथाऽपि तस्मिन्प्रीतिप्राप्नुवतेतुभ्यं पुनश्च क
थयिष्यामि ॥ १९ ॥ श्रद्धाश्रवणादरः शश्वदिति सर्वत्रानुषङ्गते मदनुकीर्तनं श्रवणानंतरं मत्कथाव्याख्यानमित्यर्थः ॥ २० ॥ अंगचेषालौ
किकीक्रिया क्वसालौकिकेनापि मद्गुणानामीरणं कथनं ॥ २१ ॥ मदर्थे मद्भजनार्थं तद्विरोधिनोऽर्थस्य परित्यागः भोगस्य तत्साधनस्य च द
नादेः सुखस्य पुत्रोपलालनादेः इष्टादिवैदिकं यत्कर्म तदपि मदर्थं कृतं भक्तेः कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥ भक्तिः प्रेमलक्षणा संजायते अस्य भ
क्तस्य अन्यः कोऽर्थः साधनरूपः साध्यरूपो वाऽवशिष्यते सर्वोऽपि स्वतएव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भा.ए.

॥ ५६ ॥

अतिरूपामुत्पादयन्नाह दृष्टमिति अस्मिन्बिले संसारकूपे पतितं तत्र च कालाहिना दृष्टमेवमपि क्षुद्रसुखेष्वेव उरुस्तर्षस्त्वृष्णायस्यतम् द
क्षमानः कथं समुद्धरणीय इति चेत्तत्राह आपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः वागमृतैरासिचेति ॥ १० ॥ तद्विश्वासाथं विद्वत्सभायां निर्णीतमहं व
क्ष्यामीत्याशयेनाह इत्यमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ज्ञानादिभिरुपबृंहितान् तत्सहितानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानं कथयति नवेति प्रकृतिपुरुष
महदहंकारपंचतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पंचमहाभूतानि त्रयो गुणाः एतान् भावान् एतां विशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरतैषु कार्ये
षु अनुगतान्नियेन ज्ञानेनेक्षेत अथ एष्वपि भावेषु एकं परमात्मतत्त्वमनुगतं येनेक्षेत कार्यकारणात्मकं जगत् परमकारणात्मकमेवैतत् नतु

दृष्टं जनं संपतितं विलेस्मिन्कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षं ॥ समुद्धरैर्नरूपयाऽपवर्ग्यैर्वचोभिरासिचमहानुभा
व ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच इत्यमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतां वरम् ॥ अजातशत्रुः प्रच्छ सर्वेषां नो
नुशृण्वताम् ॥ ११ ॥ निवृत्ते भारतयुद्धे सुहृन्निधनविद्वलः ॥ श्रुत्वा धर्मान्वहून्पश्चान्मोक्षधर्मान् पृच्छत ॥
॥ १२ ॥ तानहंतेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ॥ ज्ञानवैराग्यविज्ञानश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् ॥ १३ ॥ न
वैकादशपंचत्रोन्भावान्भूतेषु येन वै ॥ ईक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥ एतदेव हि विज्ञानं
तथैकेनेयेन यत् ॥ स्थित्युपस्यप्यथान्पश्चेद्भावानां त्रिगुणात्मनां ॥ १५ ॥

ततः पृथगितियेन पश्यति तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ १४ ॥ विज्ञानमाह एतदेवेति श्लोकार्धेन यत् यदा येनैकेनानुगतानेकात्मकान्भावान्पूर्वभे
क्षतान् तथा पूर्ववन्नेक्षेत किंतु तदेकं परमकारणं ब्रह्मैव तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते एतदुक्तं भवति परोऽक्षज्ञानेनापरोऽक्षधर्मस्य दिग्भो
हादिष्विव निवृत्त्यभावात् तदात्मकं जगत् पश्यंस्तथात्मनः पृथक् सदिति मन्यते अपरोऽक्षज्ञाने तु बाधितमेव जीवन्मुक्तः संस्कारशेषं पश्य
ति अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्येत इति एके सर्वकार्याणामनुगतिकार्याणां पृथगसत्त्वं चोपपादयति सार्द्धेन तत्रयदि
न कदाचिदनीदृशं जगदित्यादि मतेनैतेषां भावानामुत्पत्त्यादयो न स्युः तर्हि कारणस्यैकस्याभावादेकात्मतामिथ्यात्वं च न स्यात् अतस्तेषामु
त्पत्त्यादीन्साधयति स्थितीति त्रिगुणात्मनां सावयवानामित्यर्थः विमताभावात् उत्पत्त्यादिमंतःसावयवत्वात् घटादिवदिति पश्येत् ॥ १५ ॥

अ०१०

॥ ५६ ॥

अत्रहेतुमाह ज्ञानिनस्त्विति यस्मादहमेवतस्येष्टः अपेक्षितः स्वार्थःफलं हेतुः तत्साधनंच संमतः स्वर्गोऽभ्युदयश्च अपवर्गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्यनप्राप्यं कृत्यं वा किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ अत्रविद्वदनुभवंप्रमाणयति ज्ञानेति यथोक्तं ज्ञानिनमभिनंदति ज्ञानीति यतोऽसौ ज्ञानेनमांधारयति ॥ ३ ॥ तस्यज्ञानंस्तौति तपइति अलमत्यर्थं ज्ञानस्यकलयालेशेन ॥ ४ ॥ ज्ञानेनसहितंतत्पर्यंतंयथाभवतितथाज्ञात्वा तत्संपन्नःसन्मामेवभज अन्यत्सर्वंत्यजेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तस्यप्रत्ययार्थपूर्वेषां वृत्तमाह ज्ञानेति मामेवसंसिद्धिप्राप्ताः ॥ ६ ॥ तदेवज्ञानं संक्षेपतउपदिशति त्वयीति त्रिविधः आध्यात्मिकादिः विकारः देहादिःसः माया नतुपरमार्थः यद्यस्मात् अंतरामध्यएवापतति रज्जौ

ज्ञानिनस्त्वहमेवेषुः स्वार्थोहेतुश्चसंमतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्चनान्योऽर्थोमदृतेप्रियः ॥ २ ॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाःपदंश्रेष्ठंविदुर्मम ॥ ज्ञानीप्रियतमोऽतोमेज्ञानेनासौविभर्तिमां ॥ ३ ॥ तपस्तीर्थंजपोदानंपवित्राणीतराणिच ॥ नालंकुर्वंतितांसिद्धियाज्ञानकलयारुता ॥ ४ ॥ तस्माज्ज्ञानेनसहितंज्ञात्वास्वात्मानमुद्भव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोभजमांभक्तिभावतः ॥ ५ ॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेनमामिह्वात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिंमवैसंसिद्धिमुनयोऽगमन् ॥ ६ ॥ त्वय्युद्भवाश्रयतियस्त्रिविधोविकारोमायांऽतरापततिनाद्यपवर्गयोर्यत् ॥ जन्मादयोऽस्ययदमीतवतस्यकिंस्युराद्यंतयोर्यदसतोऽस्तितदेवमध्ये ॥ ७ ॥ उद्भवउवाच ज्ञानंविशुद्धंविपुलंयथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतंपुराणं ॥ आस्याहिविश्वेश्वरविश्वमूर्तेत्वद्भक्तियोगंचमहद्दिमृग्यं ॥ ८ ॥ तापत्रयेणाभिहतस्यघोरेसंतप्यमानस्यभवाध्वनीश ॥ पश्यामिनान्यच्छरणंतवांग्रिहंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ॥ ९ ॥

सर्पमालादिवत् नाद्यपवर्गयोः नत्वादाबंतेचास्ति अतः यत् यदाअस्यविकारस्यामीजन्मादयःस्युः तदातस्यतवाधिष्ठानभूतस्यकिंनकिंचिदित्यर्थः ननुतस्यापिवस्तुतो नसंति तस्यासत्त्वादित्याह आद्यंतयोरिति असतः सपदिः आद्यंतयोर्यदस्तिरज्ज्वादितदेवमध्येऽपिनतुसर्पादितद्वयंविकारोनास्तीत्यर्थः यद्वा आद्यंतयोर्यदस्ति तन्मध्येऽप्यस्येव नतस्यजन्मादयःसंति अतस्त्वंनिर्विकारं ब्रह्मेति ॥ ७ ॥ ज्ञानादेर्विशेषंजिज्ञासुः पृच्छति ज्ञानमिति विशुद्धमेतत्ज्ञानंविपुलंयथाभवतितथाकथयेति महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्मृग्यं ॥ ८ ॥ महद्दिमृग्यत्वमभिनयेनाह तापत्रयेणेति तापत्रयेण आध्यत्मादिना अभिहतस्य अतः संतप्यमानस्य अंग्रिहंद्दमेवातपत्रंतस्मात्केवलमातपात्त्रातुः किंतुअमृतमप्यभितोवर्षति यत्तस्मात् ॥ ९ ॥

भा.ए.

॥५५॥

अन्यधर्मान्कांश्चिद्ब्रह्मस्थस्याप्यतिदिशति ब्रह्मचर्यमिति शौचंरागादिराहित्यं च तस्य ब्रह्मचर्यप्रकारमाह ऋतौगंतुरिति ॥ ४३ ॥ एवंभूत
वर्णाश्रमधर्मफलमाह इतिमांमिति दृढांमद्भक्तिविदते ॥ ४४ ॥ ततः किमत आह भक्त्येति महेश्वरत्वेहेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वस्योत्पत्त्य
प्ययोयस्मात् अतएवतत्कारणंमामां ब्रह्मरूपवैकुण्ठनिवासिनं यद्वा ब्रह्मणो वेदस्य कारणं मामुपयाति सामीप्येन प्राप्नोति ॥ ४५ ॥ ततश्चा
सौमुक्तएवेत्याह इति एवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं सुखं यस्य सः अतएव निर्ज्ञातांमगतिरैश्वर्ययेन ॥ ४६ ॥ उक्तमर्थं संक्षिप्याह यएष
आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः स एव मद्भक्तियुतः मदर्पणेन कृतः ॥ ४७ ॥ प्रकरणार्थमुपसंहरति एतच्च तेऽभिहितं यथा भक्तो भू

ब्रह्मचर्यतपःशौचं संतोषो भूतसौत्तदं ॥ गृहस्थस्याप्यृतौ गंतुः सर्वेषां मद्गुपासनं ॥ ४३ ॥ इति मांयः स्वधर्मेण
भजन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विदतेऽचिरात् ॥ ४४ ॥ भक्त्योद्भवानपायिन्या सर्वलोकं
महेश्वरं ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्मकारणं मोपयाति सः ॥ ४५ ॥ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्भक्तिः ॥ ज्ञान
विज्ञानसंपन्नो न चिरात्समुपैति मां ॥ ४६ ॥ वर्णाश्रमवतां धर्मेषु आचारलक्षणः ॥ स एव मद्भक्तियुतो निः
श्रेयसकरः परः ॥ ४७ ॥ एतत्तेऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् ॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समिया
त्परं ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ५५ ॥ श्रीभगवानु
वाचे ॥ यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान् नानुमानिकः ॥ मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् ॥ १ ॥

त्वामां परं संप्राप्नुयादिति ॥ ४८ ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ज्ञानादेर्निर्णयः पूर्वकृतो ज्ञान
मधर्मतः ॥ अत्रो न विंशतितमे ज्ञानादेस्स्याग उच्यते ॥ १ ॥ तदेवं तर्कतो बाधितोऽपि देहादिप्रपंचो यावदपरोक्षानुभवेन दिङ्मोहादिरिव नली
यते तावत्ज्ञानाभ्यासस्ततो मुक्तिरित्युक्तं आदेहांतात्कचित्ख्यातिस्ततः संपद्यते मयेत्यादिना यस्य त्वपरोक्षानुभवेन प्रपंचो लीनप्रायस्त
स्य न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह यइति विद्या अनुभवः तत्पर्यं तेन श्रुतेन संपन्नः अतएवात्मवान् प्राप्नात्मतत्त्वः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञान
नवान्न भवति अनकारपाठे प्राक्श्रुत्यनुकूलतर्कतो निर्णीतार्थ इत्यर्थः स एतद्भूतं तन्निवृत्तिसाधनं च मयि मायामात्रमिति ज्ञात्वा ज्ञानं च
तत्साधनं संन्यसेत् अयमेव विद्वत्संन्यासो नाम ॥ १ ॥

अ० १८

॥५५॥

देवतं प्रितं देवाधीनं यतः ॥ ३३ ॥ अलं तर्हि भिक्षाप्रयत्नेनापितत्राह आहारमात्रार्थं समीहेतैव यतः तस्य प्राणधारणं युक्तं संम्यक् कथं ते
 न प्राणधारणेन तस्त्वं विचार्यते कितेनापितदाह तद्विज्ञायेति ॥ ३४ ॥ तर्हि किमिष्टान्नादिकमयास्यमेवाकिं नैवमुक्तमित्याह यदृच्छथेति ॥
 ॥ ३५ ॥ यथाऽहमीश्वरो लीलायाचरामि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठः अनासक्तः कुर्यात् नतु विधिकं करत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठा विरोधादित्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ कुतो विधिकं करत्वाभावस्तस्य तत्राह नहितस्य विकल्पाख्याभेदप्रतीतिः नन्वस्ति सासत्यं याचासीत्साऽपिमद्वीक्षया ज्ञानेन हता
 ननु नहतापुनर्दृश्यमानत्वात्तत्राह आदेहांतात् क्वचित् कदाचित्वाधितैव ख्यातिर्भवति ॥ ३७ ॥ तदेवं विरक्तस्य परोक्षज्ञानवतः संन्यासं

अलब्ध्यानविषादेतकालेकालेऽशनं क्वचित् ॥ लब्ध्यानलप्येद्भुतिमानुभयं देवतं त्रितम् ॥ ३३ ॥ आहारार्थं
 समीहेत युक्तं तस्य प्राणधारणं ॥ तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥ यदृच्छथोपपन्नान्नमद्याच्छे
 ष्टमुतापरं ॥ तथा वासस्तथाशय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥ ३५ ॥ शौचमाचमनं स्नानं नतु चोदनयाचरेत् ॥ अ
 न्यांश्च नियमान् ज्ञानी यथाऽहं लीलयेश्वरः ॥ ३६ ॥ नहितस्य विकल्पाख्यायाचमद्वीक्षया हता ॥ आदेहांतात्क्
 चित्स्यातिस्ततः संपद्यते मया ॥ ३७ ॥ दुःखोदकेषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्दर्मां गुरुं मु
 निमुपात्रजेत् ॥ ३८ ॥ तावत्परिचरेत् श्रद्धावाननुसूयकः ॥ यावद्ब्रह्मविजानीयान्मा मेव गुरुमाहृतः ॥
 ॥ ३९ ॥ यस्त्वसंयतपदुर्गः प्रचंडेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ॥ ४० ॥ सुरानात्मान
 मात्मस्थं निन्दुते मां च धर्महा ॥ अविपक्वकषायोऽस्माद्मुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥ भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा
 तप इज्या वनौकसः ॥ गृहिणो भूतरक्षेज्या द्विजस्याचार्यसेवनं ॥ ४२ ॥

तद्दर्मांश्चोक्त्वा केवलं वैराग्यवंतं विविदिषुं प्रत्याह दुःखोदकेष्विति नजिज्ञासितो मद्दर्मो मत्प्राप्तिसाधनं येन सः ॥ ३८ ॥ मामेवमदृष्ट्यैव
 गुरुं परिचरेत् ततः परमेकेश्वरेदित्यादि धर्मैर्वर्तेत इति भावः ॥ ३९ ॥ अनधिकारिणः संन्यासी नदति द्वाभ्यां यस्त्विति प्रचंडोऽत्यासक्तः इन्द्रि
 यसारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ॥ ४० ॥ सुरान्यष्टव्यान् देवान् आत्मानं च स्वात्मानमात्मस्थं मां च निन्दुते प्रतारयति निहवफलमाह अस्मादिति
 ॥ ४१ ॥ चतुर्णां प्रधानधर्मानाह भिक्षोरिति ॥ ४२ ॥

ननुमिष्टान्निविहायकथंशिलान्नेप्रवृत्तिःस्यादतआह नैतदिति एतद्दृश्यमानंमिष्टान्नादिवस्तुतयानपश्येत् यतोविनश्यतिअतइहामुत्रच
लोकेअसक्तचित्तःसन् चिकीर्षितात्तदर्थकल्यात्विरमेत् ॥ २६ ॥ ननुतथापि यावद्विनाशंमुखहेतुत्वात् तच्चिन्तावतःकुतोविरागःस्यात्
आह यदेतदिति एतज्जगत् ममतास्पदंमनोवाक्प्राणैः संहतंसहितमहंकारास्पदंशरीरंचसर्वतज्जन्यंमुखं च आत्मनिमायामात्रमितितर्केण
स्वमादिदृष्टानेत्यक्त्वास्वस्थः आत्मनिष्ठःसन् तत्नस्मरेत्नचितयेत् ॥ २७ ॥ एवंबहूदकादिधर्मानुक्त्वापरमहंसधर्मानाह ज्ञाननिष्ठइति
साद्धैर्दशभिः बहिर्विरक्तोमुमुक्षुःसन् ज्ञाननिष्ठोवा मोक्षेऽप्यनपेक्षोमद्भक्तोवा सर्लिंगान् त्रिदंडादिसहितान् आश्रमान् तद्धर्मानुक्त्वा

नैतद्दस्तुतयापश्येदृश्यमानंविनश्यति ॥ असक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् ॥ २६ ॥ यदेतदात्मनिज
गन्मनोवाक्प्राणसंहतं ॥ सर्वमायेतितर्केणस्वस्थस्यक्त्वांतस्मरेत् ॥ २७ ॥ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोऽवामद्भक्तो
वाऽनपेक्षकः ॥ सर्लिंगानाश्रमांस्यक्त्वाचरेदविधिगोचरः ॥ २८ ॥ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् ॥
वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥ वेदवादरतोनस्यान्नपाखंडीनैतुकः ॥ शुष्कवादविवादेन
कंचित्पक्षंसमाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येत
कंचन ॥ देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ॥ ३१ ॥ एकएवपरोत्यात्माभूतेष्व्वात्मन्यवस्थितः ॥ यथेदुरुद
पात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ॥ ३२ ॥

तदासर्कित्यक्त्वायथोचितंधर्मचरेदित्यर्थः नपुनरत्यंतत्यागएवविक्षितः पुनर्ध
र्मविधानात् अक्रियस्योत्तराध्यायेवक्ष्यमाणत्वाच्च तर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषस्तमाह अविधिगोचरः विधिकिकरोनस्यादिति एतदेवस्फु
टीकरिष्यति शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेदित्यादिना ॥ २८ ॥ कथंचरेत्तदाह बुधःविवेकवानपि बालकवत् मानाबमानविवेक
शून्यः कुशलः निपुणोऽपि जडवत् फलानुसंधानाभावेन विद्वान्पण्डितोऽपिउन्मत्तवत् लोकरंजनाभावेन नैगमःवेदार्थनिष्ठोऽपिगोच
र्यामनियताचारमिव ॥ २९ ॥ वेदवादरतः कर्मकांडव्याख्यानादिनिष्ठः पाखंडीश्रुतिस्मृतिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान् हेतुकः केवलतर्कनि
ष्ठः शुष्कवादेनिष्प्रयोजनगोष्ठ्यांयोविवादस्तस्मिन् ॥ ३० ॥ अतिवादान्दुरुक्तानि ॥ ३१ ॥ आत्मदृष्ट्यातावद्वैरकारणंनस्तीत्युक्तम्
एकएवेति देहदृष्ट्याऽपिनास्तीत्याह भूतानिचदेहाअपिकारणरूपेणैकात्मकानि ॥ ३२ ॥

मनःपूतमनसासम्यक्विचार्ययच्छुद्धं तदाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनवाचोदंडः अनीहाकाम्यकर्मत्यागः देहस्य प्राणायामश्चेतसः एते अंतः
योदंडायस्यनसंति अंगहेउद्भव अंगेधृतैर्वेणुभिरितिवा ॥ १७ ॥ चतुर्विधितिब्राह्मणेभ्येव दत्तिभेदेनचतुर्विधेषुपूर्वपूर्वासंभवेचविगर्सां
अभिशास्तप्रतितान् असंकुमान् अत्रायंलाभोभविष्यतीतिपूर्वमनुद्दिष्टान् ॥ १८ ॥ बहिर्यामात् पावितं प्रोक्षणादिभिः शोधितं विभज्य
विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः अशेषमित्यधिकाहरणंनिरस्तं याचितमितिपाठेमाधुकरेणयाचितमनंचेत्तर्हि विभज्यभुंजीत जत्वयाचितादि

दृष्टिपूतंन्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ॥ सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनानीहानिलाया
मादंडावाग्देहचेतसाम् ॥ नत्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः ॥ १७ ॥ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्त्यान्वर्जयं
श्चरेत् ॥ सप्तागारानसंकुप्तांस्तुष्येहृद्येनतावता ॥ १८ ॥ बहिर्जलाशयंगत्वात्त्रोपस्पृश्यवाग्यतः ॥ विभज्य
पावितंशेषंभुंजीताशेषमाहृतम् ॥ १९ ॥ एकश्चरेन्महीमेतानिःसंगःसंयतेन्द्रियः ॥ आत्मक्रीडात्मरतआत्म
वानुसमदर्शनः ॥ २० ॥ विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः ॥ आत्मानंचितयेदेकमभेदेनमयामुनिः ॥
॥ २१ ॥ अन्वीक्षेतात्मनोबंधंमोक्षं चज्ञाननिष्ठया ॥ बंधंइन्द्रियविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः ॥ २२ ॥ तस्मान्नि
यम्यषड्वर्गैर्मद्भावेनचरेन्मुनिः ॥ विरक्तःक्षुलुकामेभ्योलब्धात्मनिसुखंमहत् ॥ २३ ॥ पुरग्रामव्रजानुसा
र्थान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवर्तीमहीम् ॥ २४ ॥ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं
भैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्रवसंमोहःशुद्धसत्वःशिलांधसा ॥ २५ ॥

भैक्ष्यचतुष्टयमित्यर्थः माधुकरेतुनैवेद्यंभैक्ष्येनान्येषुवियते ॥ नैवेद्यकंक्षिपेदप्सुत्रितयंभौतिकंबहिरितिस्मृतेः यद्वातदानींकेनापियाचि
तंचेत्तन्मध्येतस्मैकिंचिद्विभज्यदत्त्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ किंचि एकश्चरेदिति आत्मन्येवक्रीडाकौतुकंयस्यसः आत्मन्येवचरतस्तुष्टः आत्मवा
नधीरः ॥ २० ॥ विविक्तंविजनंक्षेमंनिर्जयंशरणं स्थानंयस्यसः मयिभावेनविमलआशयोयस्यसः ॥ २१ ॥ बंधंमोक्षं च केनबंधःकेन
वामोक्षइतितावाह बंधइति ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुराणिहृदादिमंति यामास्तद्रहिताः ब्रजाःगोष्ठानि तानुसार्थान् यात्रिकजनसमूहान् ॥
॥ २४ ॥ यतः शिलदृत्त्याप्राप्तेन तदीयेनांधसाअन्नेनशुद्धसत्वःसन्निरुत्तमोहः संसिध्यतिमुच्यते ॥ २५ ॥

भा. ए.

॥५३॥

संचिनुयात् आहरेत् अन्वदाकालान्तरेआहतकालान्तरेनाददीत् लब्धेनवेनवेऽन्वाद्येपुराणंतुपरित्यजेदितिनारदोक्तेः ॥ ६ ॥ कालनोदि
तान् आययणादीन् ॥ ७ ॥ किंचाग्निहोत्रमितिमुनेश्च नैगमैर्वेदवादिभिः ॥ ८ ॥ अस्यनिष्कामस्यफलमाह एवमिति घमनीभिः शिरा
भिःसंततःव्याप्तः यावज्जीवंकृतेनतपसाशुष्कमांसइत्यर्थः ऋषिलोकात् महर्लोकादिक्रमेण अयंभावः अंतःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽवैव
तावन्मुच्येत प्रतिबंधकबाहुल्येत्वेनेनक्रमेणमुच्यतइति ॥ ९ ॥ तंसकामानिदति यस्त्विति निःश्रेयसंमोक्षफलं अल्पीयसेआबिरिष्यादत्य
ल्पएवतस्मै ॥ १० ॥ एवंयावज्जीवंवर्तमानस्यमोक्षः तृतीयभागावसानेतुमंदविरागेपिसंन्यासाधिकारः यदितुततोऽर्वागेवस्वधर्माशक्तो

स्वयंसंचिनुयात्सर्वमात्मनोवृत्तिकारणम् ॥ देशकालबलाभिज्ञोनाददीतान्यदाहृतम् ॥ ६ ॥ वन्यैश्वरुपुरो
डाशैर्निर्वपेत्कालनोदितान् ॥ नतुश्रौतेनपशुनामांयजेतवनाश्रमी ॥ ७ ॥ अग्निहोत्रंचदर्शश्वपूर्णमासश्च
पूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानिचमुनेराम्नातानिचनैगमैः ॥ ८ ॥ एवंचीर्णेनतपसामुनिर्धमनिसंततः ॥ मांतपोम
यमाराध्यऋषिलोकादुपैतिमाम् ॥ ९ ॥ यस्वेतत्कृच्छ्रतश्चीर्णतपोनिःश्रेयसंमहत् ॥ कामायाल्पीयसेयुं
ज्याह्वालिशःकोऽपरस्ततः ॥ १० ॥ यदाऽसौनियमेऽकल्पोजरयाजातवेपथुः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यमच्चि
त्तोऽग्निंसमाविशेत् ॥ ११ ॥ यदाकर्मविपाकेषुलोकेषुनिरयात्मसु ॥ विरागोजायतेसम्यकन्यस्ताग्निःप्रव्रजे
त्ततः ॥ १२ ॥ इध्वायथोपदेशंमांदत्वासर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत् ॥ १३ ॥
विप्रस्यवैसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः ॥ विघ्नान्कुर्वंत्ययंत्यस्मानाक्रम्यसमियात्परं ॥ १४ ॥ विभृयाच्चे
न्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरं ॥ त्यक्तंनदंडपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥

भवेत् तदापिसम्यगविरक्तःविरक्तोवा तत्राविरक्तस्यकृत्यमाह यदेति जातोवेपथुः कपोदेहेयस्यसः ॥ ११ ॥ विरक्तंप्रत्याह यदेति ॥
॥ १२ ॥ तत्रादौकृत्यमाह इध्वेति यथोपदेशंश्राद्धाष्टकपूर्वकंप्राजापत्येष्ट्यामामिध्वा स्वेप्राणेआत्मनि ॥ १३ ॥ संन्यासेविघ्नान्ब्रंति
तानविगणय्यसंन्यसेदेवेत्याशयेनाह विप्रस्येति केनाग्निप्रायेणकुर्वंतितमाह अयमिति परंपरंब्रह्म ॥ १४ ॥ एवंप्रव्रजितस्यधर्मानाह
विभृयाच्चेदिति परंकौपीनादन्यद्वासोयदिधारयितुमिच्छति तर्हिकौपीनमाच्छाद्यतेयावतातावन्मात्रंधारयेदित्यर्थः त्यक्तंशेषोत्तारात्
र्धमेव अतोऽन्यत्किंचिदपिनविभृयात् दंडपात्राभ्यामित्यावश्यकजलपात्रादेरुपलक्षणं ॥ १५ ॥

अ० १८

॥ ५३ ॥

अतिथिवत्तदासीनः ॥ ५३ ॥ अस्याप्याश्रमविकल्पमाह कर्मभिरिति गृहाश्रमएवतिष्ठेत् यद्विप्रजावान् तर्हिप्रव्रजेद्वा ॥ ५४ ॥ गृ
 हाद्यासंगेदोषमाह यस्त्वितित्रिभिः ॥ ५५ ॥ बंधमेवाभिनयेनदर्शयति अहोइति बालाआत्मजायस्याःसा आत्मजाश्चमाविनाअना
 थाःसंतः कथंजीविष्यंतीति ॥ ५६ ॥ गृहेयआशयोवासना तेनआसर्वतःक्षिप्तंरुदयंयस्यसः अंधंतमः अतितामसीयोनिम् ॥ ५७ ॥
 इत्येकादशेटीकायांसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ अष्टादशोऽवदद्धर्मवनस्थयतिगोचरम् ॥ अधिकारविशेषेणविशेषं
 इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहेष्वतिथिवद्दसन् ॥ नगृहैरनुबध्येतनिर्ममोनिरहंकृतः ॥ ५३ ॥ कर्मभिर्गृहमेधीयैरि
 ध्वामामेवभक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनंवोपविशेत्यजावान्वापरिव्रजेत् ॥ ५४ ॥ यस्त्वासक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणा
 तुरः ॥ स्रैणःरूपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते ॥ ५५ ॥ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालात्मजात्मजाः ॥ अनाथा
 मामृतेदीनाःकथंजीवंतिदुःखिताः ॥ ५६ ॥ एवंगृहाशयाक्षिप्तंरुदयोमूढधीरयम् ॥ अदृप्तस्ताननुध्यायन्
 मृतोऽंधंविशतेतमः ॥ ५७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ७ ॥
 श्रीभगवानुवाच वनंविद्विषुःपुत्रेषुभार्याभ्यस्यसहैववा ॥ वनएववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः ॥ १ ॥
 कंदमूलफलैर्वन्यैर्मध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत् ॥ वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच ॥ २ ॥ केशरोमनखश्म
 श्रुमलानिबिभृयादतः ॥ नधावेदप्सुमज्जेतत्रिकालंस्थंडिलेशयः ॥ ३ ॥ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासा
 रषाड्जले ॥ आकंठमग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ॥ ४ ॥ अग्निपक्वंसमश्रीयात्कालपक्वमथापिवा ॥ उलू
 खलाश्मकुट्टोवादंतोलूखलएववा ॥ ५ ॥

चापितद्रतम् ॥ १ ॥ क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह वनमिति आयुषस्तृतीयंभागंपंचसप्ततिवर्षपर्यंतम् ततःपरंक्षीणेंद्रियस्येषद्विरागेऽपिसं
 न्यासाधिकारःस्यादितिभावः ॥ १ ॥ वसीतपरिदधीत् ॥ २ ॥ दतःदंतान्नधावेत नशोधयेत् त्रिकालमप्सुमज्जेत मुशलवत्त्वायात्
 स्थंडिलेशयः भूमिशायी ॥ ३ ॥ तप्येतपंचाग्नीन् सूर्येणसहचतुर्दिशमग्नीन्निधायात्मानंतापयेदित्यर्थः आसारषाट् आसारंधारासंपातं
 सहतइतितथा अभावकाशंनामव्रतंचरेत् जलेआकंठमग्नःउदकवासंनामव्रतंचरेत् ॥ ४ ॥ उलूखलेनवाऽश्मनावाकुट्टयतिकंडयतीति
 तथा दंताएवोलूखलयस्यसतथा ॥ ५ ॥

एवमथनस्य महत्फलमुक्त्वा सधनानामप्याह त्रिभिः समुद्धरन्ति दारिद्र्यादुत्तारयन्ति विप्रमित्युपलक्षणं मत्परायणं यंकमपि ॥ ४३ ॥ रा
 ज्ञस्त्वावश्यकमेतदित्याह सर्वा इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ सर्वेषामापहृत्तीराह सीदन्ति त्रिभिः पण्यैर्विक्रयार्हैः नतु सुरालवणाद्यैः तत्राप्या
 पदाक्रांतश्चेत्स्वदेन क्षत्रियवृत्त्यावा यद्यपि गौतमो नंतरांपापीयसी वृत्तिमातिष्ठेदिति स्मरन् स्वधधारणं पण्यविक्रयाच्छ्रेष्ठं मन्यते तथाऽपि
 हि सातोवणिगृत्तिरेव श्रेष्ठेति भगवतो मतम् नतु श्ववृत्त्यानीचसेवया ॥ ४६ ॥ तत्राप्यापदि मृगयया विप्ररूपेण वा अध्यापनादिना ॥ ४७ ॥
 कारवः प्रतिक्रोमजविशेषाः बुरुडादयः तेषां वृत्तिकटादिक्रियाम् आपदुत्तीर्णस्तु नानुकल्पेन वर्तेतेत्याह कृच्छ्रादिति ॥ ४८ ॥ तदेवं वृत्ति
 व्यवस्थामुक्त्वा पुनर्गृहस्थस्यावश्यकान्पंचयज्ञानाह वेदाध्ययनं ब्रह्मयज्ञः तेन ऋषीन् स्वधाकारेण पितृन् स्वाहाकारेण देवान् बलिहरणेन
 समुद्धरन्तिये विप्रं सीदन्तं मत्परायणं ॥ तानुद्धरिष्ये न चिरादापञ्चो नौरिवार्णवान् ॥ ४३ ॥ सर्वाः समुद्धरेद्रा
 जापितेव व्यसनात्सजाः ॥ आत्मानमात्मना धीरो यथा गजपतिर्गजान् ॥ ४४ ॥ एवं विधो नरपतिर्विमानेना
 क्ववर्चसा ॥ विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिद्रेण सह मोदते ॥ ४५ ॥ सीदन्विप्रो वणिगृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् ॥ स्वदेन
 वापदाक्रांतो न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ४६ ॥ वैश्ववृत्त्या तुराज न्योर्जीवेन्मृगययापदि ॥ चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृ
 त्त्या कथंचन ॥ ४७ ॥ शूद्रवृत्तिं भजैद्देश्यः शूद्रः कारुकटाक्रियां ॥ कृच्छ्रान्मुक्तो न गत्स्येण वृत्तिलिप्सेत कर्मणा ॥
 ॥ ४८ ॥ वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयं ॥ देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ४९ ॥ यदृच्छ
 योपपन्नेन शुक्लेनोपार्जितेन वा ॥ धनेनापीडयन् भृत्यान्यायेनैव हरेत्कतून् ॥ ५० ॥ कुटुंबेषु न सज्जेत न प्रमा
 येत्कुटुंब्यपि ॥ विपश्चिन्मश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५१ ॥ पुत्रदारासंबंधूनां संगमः पांथसंगमः ॥ अनुदेहं वि
 यंत्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥ ५२ ॥ भूतानि अन्नाद्यैरन्नोदकादिभिर्मनुष्यानि तिज्ञातव्यं यथोदयं विभवानुसारतः तेष्वीश्व
 रदृष्टिविधत्ते मद्रूपाणीति ॥ ४९ ॥ आवश्यकं धर्ममुक्त्वा शक्त्यनुसारं धर्ममाह यदृच्छया उद्यमं विना उपार्जितेन वा शुक्लेन स्ववृत्त्या लभ्येन
 शुद्धेन वा धनेन भृत्यान्पोष्यान् ॥ ५० ॥ गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठा मेवाह कुटुंबेष्विति त्रिभिः न प्रमायेत् ईश्वरनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् न
 नुदृष्टादृष्टार्थकर्मसक्तस्य कथमप्रमादः विचारेणेत्याह विपश्चिदिति ॥ ५१ ॥ तत्रापि दृष्टेष्वसक्तेरधिकत्वात्तेषां न श्वरतां प्रपंचयति पुत्रा
 दीनामेकप्रसंगमः पांथानां प्रपायां संगम इव तत्र हेतुः अनुदेहं प्रतिदेहमेते विधंति नश्यन्ति निद्रानुवर्ती स्वप्नो निद्रापाये यथा इति ॥ ५२ ॥

॥ ३४ ॥ निष्कामनैष्ठिकस्य तु मोक्षफलमाह एवमिति अमलः निष्कामश्चेत् दग्धः कर्माशयोऽतः करणं यस्य तथाभूतः सन्मद्भक्तो भवति
 ॥ ३५ ॥ उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रक्रममाह अथेति अनंतरं द्वितीयाश्रममावेक्षन् प्रवेष्टुमिच्छन् यथायथावद्विचारितवेदार्थः स्नायान् अभ्यंगादिकं कृत्वा समावर्तेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावाह गृहमिति सकामश्चेद्गृहं अंतःकरणशुद्ध्यदि
 कामश्चेद्गृहं प्रविशेत् शुद्धांतःकरणः स च द्विजोत्तमः ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः यद्वा आश्रमादाश्रमांतरंगच्छेत् अन्यथा अनाश्रमीप्रति
 लोमंचनाचरेदित्यर्थः अमत्परइतिवाछेदः स्वभक्तस्याश्रमनियमाभावावस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३७ ॥ विवाहनियमपूर्वकं वर्णधर्मैः सह गृह

सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनंदन ॥ मद्भावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ ३४ ॥ एवं बृहद्रथधरो ब्रा
 ह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ॥ ३५ ॥ अथानंतरमावेक्षन्यथा जिज्ञासि
 तागमः ॥ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद्गुर्वनुमोदितः ॥ ३६ ॥ गृहं वनं वोपं विशेषप्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ॥ आश्र
 मादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्परश्चरेत् ॥ ३७ ॥ गृहार्थी सदृशीं भार्यामुद्बहेदजुगुप्सिताम् ॥ यवीयसीं तु वयसा
 यां सवर्णामनुक्रमात् ॥ ३८ ॥ इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् ॥ प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यै
 व याजनम् ॥ ३९ ॥ प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् ॥ अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृकृतयोः ॥
 ॥ ४० ॥ ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामायनेष्यते ॥ रुच्छ्रायतपसे चेहप्रेत्यानंतसुखाय च ॥ ४१ ॥ शिलोच्छ्रव
 त्यापरितुष्टचित्तो धर्ममहांतं विरजं जुषाणः ॥ मय्यर्पितात्मा गृहएव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शांतिं ॥ ४२ ॥

स्थधर्मानाह गृहार्थीति सदृशीं सवर्णां अजुगुप्सितां कुलतोलक्षणतश्चानिदितां कामतस्तु यामन्यामुद्बहेत् तां सवर्णामनुतस्या अनंतरं त
 त्रापि वर्णक्रमेणोद्बहेदित्यर्थः तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वेतथैकायथाक्रमं ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनइति स्मृतेः ॥ ३८ ॥ इज्याह
 यस्त्रैवर्णिकानामावश्यकधर्माः ॥ ३९ ॥ प्रतिग्रहादित्रयंतु वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव तत्रापि मुख्यामुख्यतमां चान्यां च वृत्तिमाह प्रतिग्रह
 मिति तयो र्याजनाभ्यापनयोरपिकार्षण्यादिदोषं पश्यन् शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतितैः कर्णशैः ॥ ४० ॥ एवं च वृत्तिकार्ष्यं ब्राह्मणेन सोढ
 व्यमित्याह ब्राह्मणस्येति ॥ ४१ ॥ उच्छ्रवत्तिर्नाम विपणादिपतितकणोपादानं तां शिलवत्स्यैकीकृत्य तयां तुष्टचित्तस्य मोक्षफलमाह शि
 लोच्छेति महान्तमातिथ्यादिलक्षणं ॥ ४२ ॥

भा.ए.

॥५१॥

रेतोबुद्धिपूर्वनावकिरेत् नोऽस्त्यजेत् ब्रह्मव्रतधरः अगृहस्थः स्वयमेवकथंचिदवकीर्णोऽवगासत्नात्वा यतासुः कृतप्राणार्थामः विपदीमा
यर्धीजपेत् ॥ २४ ॥ संध्येचद्वेयतवाक्जपनुपासीत मध्याह्नेसंध्यानिमित्तमौननास्तीतिद्विवचनं ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्यदपियत्संप्राप्तं
तच्चनिवेदयेत् तेनानुज्ञातंतुसंयतःसन्नुपयुंजीतइत्यर्थः ॥ २७ ॥ यानशय्यासनस्थानैः यांतंपृष्ठतोयानेन निद्रितमप्रमत्तनयासमीपश
यनेन विश्रांतंपादसंवाहनादिभिः समीपासनेनआसीबंरुतांजलिर्नियोगप्रतीक्षयानातिदूरेऽवस्थानेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवंभूतंवृत्तंयस्य
सः ॥ २९ ॥ एवमुपकुर्वाणकस्यधर्मानुक्तानैष्ठिकस्यविशेषधर्मानाह यदीतिषड्भिः असौब्रह्मचारीयदिच्छंदसांलोकंमहर्लोकंततोब्रह्म

रेतोनावकिरेज्जातुब्रह्मव्रतधरःस्वयम् ॥ अवकीर्णोऽवगात्वाप्सुयतासुखिपदींजपेत् ॥ २४ ॥ अग्न्यर्काचार्य
गोविप्रगुरुवृद्धसुरान्शुचिः ॥ समाहितउपासीतसंध्येचयतवाग्जपन् ॥ २५ ॥ आचार्यमांविजानीया
न्नावमन्येत्कर्हिचित् ॥ नमर्त्यबुद्ध्याऽसूयेतसर्वदेवमयोगुरुः ॥ २६ ॥ सायंप्रातरुपानीयभैक्ष्यंतस्मैनिवेद
येत् ॥ यच्चान्यदप्यनुज्ञातमुपयुंजीतसंयतः ॥ २७ ॥ शुश्रूषमाणआचार्यसदोपासीतनीचवत् ॥ यानशय्या
सनस्थानैर्नातिदूरेकृतांजलिः ॥ २८ ॥ एवंवृत्तोगुरुकुलेवसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्यासमाप्यतेयावद्विभ्रद्वत
मखंडितः ॥ २९ ॥ यद्यसौच्छंदसांलोकमारोक्षन्ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्वतः ॥ ३० ॥
अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् ॥ अपृथग्धीरुपासीतब्रह्मवर्चस्यकल्मषः ॥ ३१ ॥ स्त्रीणांनिरीक्षण
स्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ॥ प्राणिनोमिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ॥ ३२ ॥ शौचमाचमनंस्नानंसं
ध्योपासनमार्जवं ॥ तीर्थसेवाजपोऽसृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ॥ ३३ ॥

लोकंचारोक्षंन् आरोढुमिच्छतीत्यर्थः यद्वा छंदसांलोकमितिब्रह्मलोकविशेषणं यत्रमूर्तिधराःकलाइत्युक्तत्वात् तर्हिबृहद्वतःसन् बृहन्नै
ष्ठिकंव्रतंयस्यसः विन्यसेत् समर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थमधीतनिष्क्रियार्थंच ॥ ३० ॥ ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजंतेजःतद्वाग् ॥ ३१ ॥
तस्यैववनस्थयतिसाधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणं जावगर्भंक्ष्वेलनंपरिहासः एवमादिकंत्यजेत् मिथुनीभूतानपतस्त्यजेत् नप
श्येदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्यैवसर्वाश्रमसाधारणधर्ममाह शौचमितिद्वाभ्यां ॥ ३३ ॥

अ०१६

॥५१॥

तेषामधिकारिविशेषेण स्वभावात् नार्णानामिति पञ्चभिः जन्मस्थानानुसारिण्यः नीचैरित्यव्ययं अतोऽयमर्थः मंदाग्निर्जन्मभूमिभिर्म
दाः उत्तमाग्निरुत्तमाश्चेति ॥ १४ ॥ तपःआलोचनं ॥ १५ ॥ तेजःप्रतापः एतैरेवाश्रमस्वभावात्पिज्ञेयाः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तद्वासानां स्व
भावात् नार्णानाह अशौचमिति शुष्कविग्रहः निर्मूलकलहः तर्षः तृष्णा ॥ १९ ॥ तत्र तावत्सर्वसाधारणधर्ममाह अहिंसेति वर्णपहणमुपलक्षणा
र्थं वर्णधर्मानुग्रहस्थप्रकरणे वक्ष्यति ॥ २० ॥ प्रथमं तावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो धर्मावर्ण्यन्ते सप्तद्विविधः उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च तत्र उप

वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः ॥ आसन्नप्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः ॥ १४ ॥ शमोद्म
स्तपःशौचं संतोषः क्षांतिरार्जवं ॥ मद्भक्तिश्च दयासत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १५ ॥ तेजोबलं धृतिः शौर्यं ति
त्सौदार्यमुद्यमः ॥ स्थैर्यं ब्रह्मण्यतैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६ ॥ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदंभो ब्रह्मसे
वनं ॥ अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्वप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥ शुश्रूषणं द्विजगवादेवानां चाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन
संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥ अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ॥ कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभा
वोऽस्तेवसायिनां ॥ १९ ॥ अहिंसासत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियहितेहाचधर्मोऽयं सार्ववर्णि
कः ॥ २० ॥ द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः ॥ वसनगुरुकुलेदांतो ब्रह्माधीयीत चाहुतः ॥ २१ ॥ मे
खलाऽजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् ॥ जटिलोऽधौ तदद्वासोरक्तपीठः कुशान्दधत् ॥ २२ ॥ स्नानभोजनहो
मेषु जपोच्चारैश्च वाग्यतः ॥ न छिंद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि ॥ २३ ॥

कुर्वाणकस्य धर्मानाह द्वितीयमिति नवभिः द्विजः त्रैवर्णिकः आनुपूर्व्याद्ब्रह्मार्थानादिसंस्कारमात्रेण द्वितीयमुपनयनारख्यं जन्मप्राप्याचा
र्येणाहुतो ब्रह्मवेदमधीयीत चकारात्तदर्थं च विचारयेत् ॥ २१ ॥ किंच मेखलादीन्कुशांश्च दधत् तत्राक्षशब्देनाक्षमाला कथं भूतः जटिलः
अनभ्यंगादिनाजातजटः तथा अधौ तदद्वासोऽरक्तपीठः दंताश्च वासश्च दद्वासांसि न धौतानितानियस्यसः अधौ तदद्वासाः सप्तासावरक्त
पीठश्च नतुकौतुकादिनारक्तपीठमासनं यस्यसः ॥ २२ ॥ जपश्च उच्चारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः जपोच्चारं तस्मिन्वाग्यतः मौनी भवेत् ॥ २३ ॥

जा. ए.

॥५०॥

प्रागनुशांसितोऽपि न भवितान्न भविष्यति ॥ ४ ॥ अत्र हेतुमाह वक्तृतिद्वाभ्यां ते त्वत्तोऽन्यः कलावेदाद्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्तस्मान्नः अस्मा-
कं मनुष्याणां मध्ये यस्य यथा विधीयते ॥ ७ ॥ धर्म्यो धर्मादनपेतः कुतो नैः श्रेयसकरो भक्तिजनकः अतो मे मत्तः तं धर्मनिबोध ॥ ८ ॥ त-
त्रादौ मधुपासना लक्षण एव मुख्यो धर्म आसीत् आचारलक्षणस्तु पश्चात्पद्यत्तः स चैव मनुष्यतो भक्तिहेतुरिति वर्णयितुमाह आदाविति क-
स्यादौ यत्कृतयुगंतस्मिन् ते च तदा ममुपासत एव केवलं नान्यत्कुर्वतीति वक्तुं कृतयुगनामनिरुक्तिमाह कृतकृत्या इति जात्याजन्मनैव ॥ ९ ॥

स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्मणः ॥ न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४ ॥ वक्ता कर्ता विता
नान्यो धर्मस्याच्युतते भुवि ॥ सभायामपि वैरिं च्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥ कर्त्राऽवित्रा प्रवक्त्रा च भवता
मधुसूदन ॥ त्यक्ते महीतले देवविनष्टकः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥ तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्ति लक्षणः ॥ यथा य-
स्य विधीयते तथा वर्णय मे प्रभो ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच धर्म्य एष तव प्रश्नो नैः श्रेयसकरो नृणाम् ॥ व-
र्णाश्रमाचारवतांतमुद्धवनिबोध मे ॥ ८ ॥ आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ॥ कृतकृत्याः प्रजाजात्या-
तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ ९ ॥ वेदः प्रणव एवाग्नेधर्मोऽहं वृषरूपधृक् ॥ उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः
॥ १० ॥ त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदया त्रयी ॥ विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृत्तमखः ॥ ११ ॥ विप्र-
क्षत्रियविदूशूद्रा मुखवाहू रूपादजाः ॥ वैराजात्पुरुषाज्जाताय आत्माचारलक्षणाः ॥ १२ ॥ गृहाश्रमोजघन-
तो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ॥ वक्षस्थानाद्दनेवासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः ॥ १३ ॥

किंच विद्यायकाभावात्पितृदानीं नान्यत्कर्मास्तीत्याह वेद इति धर्मश्च मनोविषयोऽहमेव वृषरूपधृक् चतुष्पात् नक्रियाविशेषो यज्ञादिः
अतः तपोनिष्ठाः मनसश्चेन्द्रियाणां त्वैकाग्र्यं परमंतप इति वचनादेकाग्रतया हंसं शुद्धं मां ध्यायंतीत्यर्थः ॥ १० ॥ पश्चाच्चेतायुगप्रवेशे मे वै-
राजरूपस्य प्राणान्निमित्तात् हृदयात्सकाशात्तस्यात्स्वय्याः सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्रात्रैः त्रिवृत् त्रिरूपः यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ ११ ॥
वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्ब्रह्मतेषामुत्पत्तिमाह विप्रेतिद्वाभ्यां आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको येषांते ॥ १२ ॥ मम वैराजरूपस्य
हृदः वक्षसोऽधस्ताद्ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायं ॥ १३ ॥

अ० १७

॥५०॥

तथाऽपि विशेषतएव सर्वा अपि संक्षेपतः कथयामीत्याह तेजः प्रभावः श्रीः संपत् सौभगं मनो नयनाल्हादकत्वं भगः भाग्यं वीर्यं बलं
अंशकः विभूतिः ॥ ४० ॥ उपसंहरति एता इति एते च विभूतिभेदा मयि चित्तावताराय कल्पिताः अतो नात्राती वाभिनिवेशः कर्तव्य इत्या
ह मनो विकारा एव न तु परमार्थाः यथा किंचित्स्वपुष्पादिवाङ्मात्रेणाभिधीयते तत्तुल्याः ॥ ४१ ॥ तस्माद्वाङ्मादीनि यच्छ आत्मानं बुद्धिम्
आत्मना सत्त्वसंपन्नया तथैव नियच्छ अध्वने संसारमार्गाय ॥ ४२ ॥ असंयमने दोषमाह य इति असंयच्छन् न संयच्छति ॥ ४३ ॥ प
रिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इत्येकादशोटीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥ ततः सप्तदशे पृष्ठे स्वधर्मो भक्ति

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं द्नीस्यागः सौभगं भगः ॥ वीर्यं तिति क्षा विज्ञानं यत्र यत्र समं शकः ॥ ४० ॥ एतास्ते की
र्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः ॥ मनो विकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ॥ ४१ ॥ वाचं यच्छ मनो यच्छ प्रा
णान्यच्छेन्द्रियाणि च ॥ आत्मानमात्मना यच्छ नभूयः कल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥ यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छ
न्धियायति ॥ तस्य व्रतं तपो ज्ञानं स्ववत्यामघटांबुवत् ॥ ४३ ॥ तस्मान्मनोवचः प्राणान्धियच्छेन्मत्परायणः ॥
मद्भक्तियुक्त्या बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे षोडशोऽध्या
यः ॥ १६ ॥ ॥ ७३ ॥ उद्धव उवाच यस्त्वयाऽभिहितः पूर्वधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारव
तां सर्वेषां द्विपदामपि ॥ १ ॥ यथाऽनुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् ॥ स्वधर्मेणारविंदाक्षतत्समाख्यातुम
र्हसि ॥ २ ॥ पुरा किल महाबाहो धर्मपरमकंप्रभो ॥ यत्तेन हं सरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यास्यमाधव ॥ ३ ॥

लक्षणे ॥ हंसोऽङ्गं धर्ममन्वाह ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥ १ ॥ कर्माहं विद्वि सा च्चतामित्यत्र भक्त्या कृतं कर्म मोक्षसाधनं बुद्धिभूतिरित्युक्तं भक्ति
साधनत्वं च कर्मणां मयोदितेष्ववाहितः स्वधर्मेष्वित्यादिनर्तितत्रोक्तं नन्न कर्मानुष्ठातृणां नियमेन भक्तिर्दृश्यते अतः पृच्छति यस्त्वयेति सप्त
भिः पूर्वकल्पादौ त्वद्भक्तिलक्षणः तज्ज्ञापकः तत्साधनमित्यर्थः वर्णाश्रमहीनानामपि द्विपदानराणां ॥ १ ॥ यथा येन प्रकारेणानुष्ठीयमाने
न स्वधर्मेण ॥ २ ॥ ननु संप्रदायादेव ज्ञास्यते किंपुनर्वर्णनेन तत्राह पुरेति परमकंपरमश्वासौकं सुखरूपश्वतं यत्तयं हंसरूपेण धर्मोऽप्युक्त एव
नतु योगमात्रं जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्भर्मविवक्षयेत्युक्तत्वात् ॥ ३ ॥

भा. ए.

॥४९॥

गंधर्वाणां विश्वावसुः अप्सस्तां पूर्वचित्तिः गंधमात्रमविकृतम् ॥ ३३ ॥ परमः मधुरः परः पराख्यः शब्दः ॥ ३४ ॥ अर्जुनः पार्थः भूतानां प्राणिनां प्रतिसंक्रमः प्रलयः ॥ ३५ ॥ गत्यादयः पंचकर्माद्रियव्यापाराः स्पर्शादयो ज्ञानैर्द्रियव्यापाराः तत्र लक्षणं दर्शनं सर्वेन्द्रियाणां मिद्रियं तत्तदर्थग्रहणशक्तिरप्यहम् ॥ ३६ ॥ तदेवं तत्र तत्र निर्धारणेन तत्र संबंधेन च विशेषतो विभूतीनिहूप्येदानीं सामान्यतः सर्वा अपि निरूपयति पृथ्वीति सार्धद्वयेन पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवक्षितानि अहमहंकारः महान्महत्तत्त्वम् एताः सप्तप्रकृतिविकृतयः विकारः पंचमहभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसंख्याकः पुरुषोजीवः अव्यक्तप्रकृतिः एवं पंचविंशतितत्त्वानि तदुक्तम् मूलप्रकृतिविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ॥ षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति किंच रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च परंब्र

विश्वावसुः पूर्वचित्तिर्गंधर्वाप्सरसामहं ॥ भूधराणामहं स्थैर्यैर्गंधमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥ अपारं सश्च परमस्ते जिष्ठानां बिभ्रावसुः ॥ प्रभासूर्यैर्दुताराणां शब्दोऽहं न भसः परः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानां बलिरहं वीराणामहमर्जुनः ॥ भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणं ॥ आस्वादश्रुत्यवघ्राणमहं सर्वेन्द्रियैर्द्रियं ॥ ३६ ॥ पृथिवीवायुराकाशापोज्योतिरहं महान् ॥ विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परं ॥ ३७ ॥ अहमेतत्संख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥ मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ॥ सर्वान्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥ संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ॥ न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽडानिकोटिशः ॥ ३९ ॥

सृजतदेवं तत्सर्वमहमेव ॥ ३७ ॥ किंच एतत्संख्यानमेतेषां परिगणनमेतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव एतदेव संक्षिप्याह मयेति जीवेश्वररूपो द्विविधो यो भावः यश्च गुणिगुणरूपः यश्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपः स सर्वाऽपि मया विना मद्यतिरेकेण नास्ति अहमेव सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि पूर्ववन्निर्धारणसंबंधाभ्यां विशेषतः सर्वाः कथयेति चेत्तत्राह संख्यानं पृथिव्यादिपरमाणूनां कालेन महता तदपि मयैव क्रियते कृत्वा च वक्तुं शक्यते तथा मे विभूतीनां संख्यानं कर्तुं न शक्यते कुत इत्यत आह सृजतोऽडानीति यदा मया सृज्यमानानां ब्रह्मांडानामेव तावत्संख्या नास्ति तदा कुतस्तद्गतानां विभूतीनां संख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अ० १६

॥४९॥

योगानांयोगांगानामष्टानांमध्येआत्मसंरोधः समाधिरहं मंत्रोनीतिः कौशलानोविवेकादिनैपुणानांमध्ये आन्वीक्षिकीआत्मानात्मवि
वेकविद्या आख्यात्यन्यथाख्यातिशून्यख्यात्यसख्यात्यनिर्वचनीयख्यातिवादिनामेवमिदमेववेतियोदुरंतोविकल्पःसोऽहं ॥२४॥ कुमा
रःसन्त्कुमारः ॥ २५ ॥ संन्यासः भूताभयदानं क्षेमाणामभयस्थानानांमध्येअबहिर्मतिः अंतर्निष्ठा सूत्रतंप्रियवचनं मौनंच बहिर्प्रिय
भाषणेमौनेचपुरुषस्याभिप्रायोज्ञायते अजः प्रजापतिः यस्यदेहार्धाभ्यांमिथुनमभूत् सएवमुख्यंमिथुनम् अर्धोहवाएषआत्मनोय
त्पत्नीतिश्रुतेः ॥ २६ ॥ अनिमिषामनिमिषाणामप्रमत्तानाम् मधुमाधवौवसंतइत्यर्थः अभिजिदुत्तराषाढाचतुर्थपादः श्रवणप्रथमपाद

योगानामात्मसंरोधोमंत्रोऽस्मि विजिगीषतां ॥ आन्वीक्षिकीकौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां ॥ २४ ॥
स्त्रीणां तु शतरूपाऽहंपुंसां स्वायंभुवो मनुः ॥ नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणां ॥ २५ ॥ धर्माणामस्मि
संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः ॥ गुह्यानां सूत्रतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहं ॥ २६ ॥ संवत्सरोऽस्य निमिषामृतू
नां मधुमाधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाऽभिजित् ॥ २७ ॥ अहं युगानां चक्रुतं धीराणां देवलो
सितः ॥ द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ २८ ॥ वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहं ॥ किं
पुरुषाणां हनुं मान् विद्याधाणां सुदर्शनः ॥ २९ ॥ रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसां ॥ कुशोऽस्मि दर्भजा
तीनां गव्यमाज्यं हविष्वहं ॥ ३० ॥ व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः ॥ तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्त्वं
सत्त्ववतामहं ॥ ३१ ॥ ओजःसहो बलवतां कर्माहं विद्धिसात्त्वतां ॥ सात्त्वतां नवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपरः ॥ ३२ ॥

अथ तथाचश्रुतिः अभिजिन्नामनक्षत्रमुपरिष्टादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाइत्यादि ॥२७॥ कृतंकृतयुगं देवलः असितश्च व्यासानां वेदवि
भागकर्तृणां कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः ॥२८॥ भगवताम् उत्पत्तिप्रलयंचैव भूतानामागतिक्रमम् ॥ वेत्ति विद्यामविद्यांचसवाच्यो भग
वानित्येव लक्षणानाम् ॥ २९ ॥ सुपेशसां सुंदराणाम् दर्भजातीनां काशदूर्वादीनां हविषु चरुपुरोडाशाविषु घृतेषु वा ॥ ३० ॥ लक्ष्मीः
धनादिसंपत् ॥ ३१ ॥ बलवतामोजश्चसहश्च सात्त्वतां भागवतानां भक्त्या कृतं कर्माहमित्यर्थः तेषामेव नवव्यूहार्चने वासुदेवसंकर्षणप्र
सुम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहवृत्सिंहब्रह्माण्डितियानवमूर्तयस्तासांमध्ये वासुदेवाख्या ॥ ३२ ॥

भा.ए.

॥ ४८ ॥

सूत्रप्रथमकार्यं महान्महत्त्वम् सूक्ष्मोपाधित्वात्दुर्ज्ञेयत्वाच्चजीवस्यसूक्ष्मत्वं बुद्धेर्गुणेनचैववालापमात्रोऽसवरोऽपिट्टइतिश्रुतेः ॥ ११ ॥
वेदानांसंबंधीतेषामध्यात्मकः पदानित्रिपदागायत्रीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हविर्धानीकामधेनुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ नक्षत्रौषधीनांप्रभुंसोमम्
यक्षरक्षसांप्रभुम् ॥ १६ ॥ यादसांप्रभुम् तपतांतापयतां द्युमतांदीप्तिमतांचमध्ये ॥ १७ ॥ संयमतांदंडयतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ शृंगिणांदं

गुणिनाम्प्यहंसूत्रमहतांत्वमहानहं ॥ सूक्ष्मामप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भोवेदानां
मंत्राणांप्रणवस्त्रित् ॥ अक्षराणामकारोऽस्मिपदानिच्छंदसामहम् ॥ १२ ॥ इंद्रोऽहंसर्वदेवानांवसूनाम
स्मिहव्यवाट् ॥ आदित्यानामहंविष्णुरुद्राणांनीललोहितः ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीणांभृगुरहंराजर्षीणामहंमनुः ॥ देव
र्षीणांनारदोऽहंहविर्धान्यस्मिधेनुषु ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणांकंपिलःसुपर्णोऽहंपतत्रिणाम् ॥ प्रजापतीनांदं
क्षोऽहंपितृणामहमर्यमा ॥ १५ ॥ मांविद्भ्युद्भवदैत्यानांप्रहादमसुरेश्वरम् ॥ सोमंनक्षत्रौषधीनांधनेशंयक्ष
रक्षसां ॥ १६ ॥ ऐरावतंगजेन्द्राणांयादसांवरुणंप्रभुं ॥ तपतांद्युमतांसूर्यमनुष्याणांचभूपतिं ॥ १७ ॥ उच्चैः
श्रवास्तुरंगाणांघातूनामस्मिकांचनं ॥ यमःसंयमतांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः ॥ १८ ॥ नागेंद्राणामनंतो
ऽहंमृगेंद्रःशृंगिदंष्ट्रिणां ॥ आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोऽनघ ॥ १९ ॥ तीर्थानांस्रोतसांगंगासमुद्रःस
रसामहं ॥ आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मतां ॥ २० ॥ धिष्ण्यानामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः ॥ वनस्प
तीनामश्वत्थौषधीनामहंयवः ॥ २१ ॥ पुरोधसांवसिष्ठोऽहंब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः ॥ स्कंदोऽहंसर्वसेनान्याम
ग्रण्यांभगवानजः ॥ २२ ॥ यज्ञानांब्रह्मयज्ञोऽहंब्रतानामविहिंसनम् ॥ वाय्वश्यकींबुवागात्माशुचीनाम
प्यहंशुचिः ॥ २३ ॥

शृंगिणांचमध्येतेषांप्रभुर्वा तुर्यः संन्यासःप्रथमोब्राह्मणः ॥ १९ ॥ स्रोतसांप्रवाहाणांच सरसांस्थि
रोदकाशयानां ॥ २० ॥ धिष्ण्यानांनिवासस्थानानां गहनानांदुर्गमानाम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मिष्ठानांवेदार्थनिष्ठानाम् सेनान्यांचभूपतीनां
अग्रण्यांसन्मार्गप्रवर्तकानां अजःब्रह्मा ॥ २२ ॥ शुचीनांशोधकानामपिमार्जनतक्षणघर्षणादीनांमध्येवाय्वादिरूपःशोधकोऽहम् ॥ २३ ॥

अ० १६

॥ ४८ ॥

अत्रसदाचारंप्रमाणमाह याथातथ्येन यथार्थत्वेन सर्वभूतकारणत्वां ब्राह्मणावेदतात्पर्यविदः ॥ २ ॥ एवंकारणतत्वेनसर्वात्मत्वमनूषवि
भूतीःपृच्छति येष्विति उपासीनाः सेवमानाःसंतः ॥ ३ ॥ दुर्ज्ञेयत्वमेवाह गूढः अस्फुटः भूतानांप्राणिनांमध्ये अग्रहेतुः भूतानामात्मा
अंतर्यामीअत्रापिहेतुः हेभूतभावनेति तेत्वया ॥ ४ ॥ ताएवसाकल्येनपृच्छति हेमहाविभूते याःकाश्चिद्भूम्यादिषुतेविभूतयः रसायांर
सातले अनुभाविताःत्वयैवकेनचिच्छक्तिविशेषेणसंयोजिताः तीर्थानांपदंचतदंघ्रिपदं च ॥ ५ ॥ नरावतारभूतार्जुनप्रश्नसंवादित्वात्तवा
यंप्रश्नःसाथीयानितितावदनुमोदते एवमितित्रिभिः प्रश्नंप्रष्टव्यं सपत्नैर्योत्थुमिच्छता विनशने कुरुक्षेत्रे ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्नेकः

उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयमरुतात्मभिः ॥ उपासतेत्वांभगवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः ॥ २ ॥ येषुयेषुचभावेषुभ
क्त्यात्वांपरमर्षयः ॥ उपासीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धितद्दस्वमे ॥ ३ ॥ गूढश्चरसिभूतात्माभूतानांभूतभावन ॥ न
त्वांपश्यंतिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते ॥ ४ ॥ याःकाश्चिद्भूमौदिविवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहाविभूते ॥ ताम
त्यमाख्यात्यनुभावितास्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपदं ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच एवमेतदहंपृष्टःप्रश्नंप्रश्न
विदांवर ॥ युयुत्सुनाविनशनेसपत्नैरर्जुनेनवै ॥ ६ ॥ ज्ञात्वाज्ञातिवधंगर्ह्यमधर्मराज्यहेतुकं ॥ ततोनिवृत्तोहंता
हंहतोऽयमितिलौकिकः ॥ ७ ॥ सतदापुरुषव्याघ्रोयुक्त्यामेप्रतिबोधितः ॥ अभ्यभाषतमामेवंयथात्वंरणमूर्ध
नि ॥ ८ ॥ अहमात्मोद्भवामीषांभूतानांसुहृदीश्वरः ॥ अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्युद्भवाप्ययः ॥ ९ ॥ अहंग
तिर्गतिमतांकालःकलयतामहं ॥ गुणानांचाप्यहंसाम्यंगुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः ॥ १० ॥

प्रसंगस्तत्राह ज्ञात्वेति लौकिकःप्राकृतमतिःसन् ॥ ७ ॥ सञ्जयदाततोज्ञातिवधान्निवृत्तः तदामयाप्रतिबोधितः सन् यथात्वमभिभाषसे ए
वंसंयाममुखेमामभ्यभाषत तद्देवतवापिकथयिष्यामीतिभाषः ॥ ८ ॥ ताःविभूतीःकथयति अहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथ
मांताद्विनीयांताश्चसर्वाविभूतयः तास्ताश्चोपासनार्थंकथ्यंते षष्ठीचक्रचिन्निर्धारणेसंबन्धेचक्रचिद्यथायोग्यंद्रष्टव्या ततश्चामीषांभूताना
माम्नेति सुहृदिति ईश्वरइतिचसामान्येनाहंउपास्यइत्यर्थः एवंसर्वत्रतेषांस्थित्युद्भवाप्ययः तसद्देतुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ विशेषतोविभूतीराह
कलयतांबशीकुर्वतांगुणानांसत्त्वादीनांमध्ये साम्यमव्याकृतं गुणिनिधर्मिणिऔत्पत्तिकः स्वाभाविकोयोगुणः सोऽहम् ॥ १० ॥

भा.ए.

॥५७॥

कुतइत्यतआह सर्वासामिच्छिर्द्धेन प्रभुत्वोपपादनहेतुःकारणं पतिःपालयिताचेति किञ्च नकेवलंसिद्धीनामेवप्रभुः अपितुमोक्षादीनाम
पीत्यह अहमिति योगीमोक्षः सांख्यतत्साधनज्ञानं धर्मस्यतदुपदेष्टृणांब्रह्मवादिनांच ॥ ३५ ॥ कुतस्तत्राह अहमिति सर्वदेहिनांजी
वानामात्मा यतःआंतरःअंतर्यामी एषतआत्माऽतर्याम्यमृतइतिश्रुतेः तर्हि किमंतर्वर्तित्वात्परिच्छिन्नः न बाह्यश्वव्यापकइत्यर्थः तत्रहे
तुः अनादतः एतत्सदृष्टांतमाह भूतेषुचतुर्विधेषुमहाभूतानियथा बहिश्चांतश्वभवन्ति स्वयमहमपितथेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इत्येकादशोटीका
यांपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥७॥ ॥७॥ षोडशेतुहरेराविर्भावयुक्ताविभूतयः ॥ ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषणोपवर्णिताः ॥ १ ॥
अंतश्चित्तेनयत्ध्यानमशक्यमकृतात्मनां ॥ अतस्तद्योग्यतापच्यैविभूत्यादिनिरूपणं ॥२॥ एवतावन्नवाध्याय्यामष्टप्रश्नानिरूपिताः ॥ ब्रह्म
त्वसंभवेतावत्सप्तमादिचतुष्टये ॥ ३ ॥ बंधमुक्त्योस्तुनिर्धारिसद्भक्त्योश्चततःपरे ॥ द्वादशेनंतरं कर्मकृतित्यागव्यवस्थितौ ॥ ४ ॥ हंसेतिहास

सर्वासामपिसिद्धीनांहेतुःपतिरहंप्रभुः ॥ अहंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनां ॥ ३५ ॥ अहमात्मांतरो
वात्स्योऽनादतःसर्वदेहिनां ॥ यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतःस्वयंतथा ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेए
कादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ ॥७॥ ॥७॥ उद्धवउवाच त्वंब्रह्मप
रमंसाक्षादनाद्यंतमपादतं ॥ सर्वेषामपिभावानांत्राणस्थित्यप्ययोद्धवः ॥ १ ॥

तोयोगनिष्ठायांचत्रयोदशे ॥ श्रेयःसाधननिर्धारिध्यानेचैवचतुर्दशे ॥ ५ ॥ धारणासिद्धिभेदेचप्रसंगेननिरंतरो ॥ उद्धवप्रश्नतोदत्तमुत्तरंहरिणो
चितं ॥ ६ ॥ षोडशेभूतिविस्तारेद्वयोर्वर्णाश्रमव्रतो ॥ ज्ञानादिनिर्णयेचातोयमादीनांचनिर्णये ॥ ७ ॥ योगत्रयाधिकारेतुर्विशेचतदनंतरे ॥ तत्त्व
संख्याविवादेचपुंप्रकृत्योर्विवेचने ॥ ८ ॥ जन्ममृत्युप्रकारेचद्वाविशेदत्तमुत्तरं ॥ परापराधसहनेचतुर्भिस्तदनंतरे ॥ ९ ॥ सप्तविशेक्रियायो
गप्रश्नेतदुपवर्णनं ॥ अष्टाविशेततःप्रोक्ताज्ञानयोगोपसंहतिः ॥ १० ॥ संसारासंभवप्रश्नेतन्मध्येदत्तमुत्तरं ॥ तदशक्त्यापुनःप्रश्नेभक्तियोगोप
संहतिः ॥ ११ ॥ एवंप्रश्नोत्तराण्यत्रक्रमेणैतानिबिशतिः ॥ अहमात्मांतरोबाह्योऽनादतःसर्वदेहिनां ॥ १२ ॥ यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतःस्व
यंतथेत्युक्तं तत्रभूतानियथाकचित्केनचिद्गुणविशेषेणोद्भक्तानिवर्तते कचित्तामान्यरूपेणैवतथात्वमपिकथंवर्त्तसइतिविभूतीः प्रष्टुं
प्रथमंतावदुक्तमेवसर्वात्मकत्वमनुवदति त्वंब्रह्मेति अपादतं निराकरणं स्वतंत्रंवा अतएवसर्वेषामपित्राणंरक्षणंस्थितिर्जीवनं त्राणस्थि
तिसहितौअप्ययोद्धवौयस्मात् सत्त्वमुपादानकारणमित्यर्थः ॥ १ ॥

अ० १५

॥५७॥

यदावाअकालेपि यथावेतिपाठे यथावायेनकेनापिप्रकारेणबुद्ध्यासंकल्पयेत्तत्तथायथावत्याप्नोतीत्यर्थः यद्वायथासंकल्पयेत् यथावा
मत्परोमयि विश्वासवान्भवति तथातदनुह्यं सर्वमाप्नोतीत्यर्थः किं कुर्वन् सत्ये सत्यसंकल्पे मयि मनोयुंजन् ॥ २६ ॥ मदिति पृथक्पदं ममेत्यर्थः
ईशितुः सर्वनियंतुः वशितुः स्वतंत्रस्य मम भावं स्वभावं प्राप्तः एतागुणहेतवः ॥ २७ ॥ अतः परं क्षुद्राः धारणाविद इति त्रिकालज्ञेश्वरधार
णासूचिता त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया स्वजन्ममृत्युभ्यामुपबृंहिता तत्सहिता अनयैव परचित्ताद्यभिज्ञतापिव्याख्याता ॥ २८ ॥
अध्यादिसर्वोपघातशून्यो भगवानित्येवंभूतयोगमयं तैर्नाभिभूयेत अत्रहेतुः मद्योगेति यादसामुदकं यथाभिघातकं न भवति तथातस्यव

यथासंकल्पयेद्बुद्ध्या यदावामत्परः पुमान् ॥ मयि सत्ये मनोयुंजन् तथा तस्मुपाश्रुते ॥ २६ ॥ यो वै मद्भावमाप
न्न ईशितुर्वशितुः पुमान् ॥ कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञायथामम ॥ २७ ॥ मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो
धारणाविदः ॥ तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्युपबृंहिता ॥ २८ ॥ अध्यादिभिर्नहन्येत मुनेर्योगमयं वपुः ॥ म
द्योगश्रांतचित्तस्य यादसामुदकं यथा ॥ २९ ॥ मद्भिभूती रभिध्यायच्छ्रीवत्साखविभूषिताः ॥ ध्वजातपत्रव्य
जनैः सभवेदपराजितः ॥ ३० ॥ उपासकस्य मामेवंयोगधारणयामुनेः ॥ सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशो
षतः ॥ ३१ ॥ जितेन्द्रियस्य दांतस्य जितश्वासात्मनो मुनेः ॥ मद्धारणां धारयतः कासासिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥
अंतरायान्वदंत्येता युंजतो योगमुत्तमं ॥ मया संपद्यमानस्य कालक्षपणहेतवः ॥ ३३ ॥ जन्मौषधितपोमंत्रै
र्यावतीरिह सिद्धयः ॥ योगेनाप्नोति ताः सर्वानान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ॥ ३४ ॥

पुषोऽध्यादमदित्यर्थः अनयैवाहं हताऽपिव्याख्याता ॥ २९ ॥ मद्भिभूतीर्ममावतारान् ध्वजादिभिः सह ॥ ३० ॥ उपसंहरति उपासकस्येति
एवंपृथक्धारणादिभिः ॥ ३१ ॥ यद्वा किं नानाधारणाप्रयासेन एकयैव सर्वाः सिद्धयो भवन्तीत्याह जितेन्द्रियस्येति मद्धारणां नारायणे तु
रीयाख्य इत्यत्रोक्तां सुदुर्लभास्यात्का नकाचिदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ यद्यप्येवं तथाऽपि न प्रार्थ्या इत्याह अंतरायानिति ॥ ३३ ॥ तस्मादहेतुकी
यमेव धारणाकार्या नाख्याः काम्या इत्याह जन्मेति जन्मैव काश्चित् सिद्धयो भवन्ति यथा देवानां यथा च यादसामुदकस्तंभः पक्ष्यादी
नां खेचरत्वादि तदुक्तं पातंजले जन्मौषधितपोमंत्रयोगजाः सिद्धय इति योगेन मद्धारणामित्युक्तेन योगगतिं मत्सालोक्यादिरूपां ॥ ३४ ॥

यत्रपरमानंदरूपेसर्वोपिक्रमस्तदंशभूतोऽवसीयतेसमाप्यतेतं ॥ १७ ॥ अतःपरगुणहेतुकाःसिद्धीराह शुद्धेसत्त्वात्मके श्वेततांशुद्धरूप
तां ॥ १८ ॥ आकाशात्प्राणःसमष्टिरूपस्तद्रूपेमयिमनसाघोषनादंश्चितयन् असौहंसोजीवः तत्रआकाशेउपलब्धाज्ञातासन्तत्र
स्थाःविचित्राःवाचःशृणोति यद्वा तत्राकाशेउपलब्धाअभिव्यक्तायावाचस्तादूरतःशृणोतीति ॥ १९ ॥ त्वष्टाआदित्यः तस्मिन्परि
च्छिन्नेचक्षुःसंयोज्यतंचक्षुषिसंयोज्यतत्रोभयसंयोगेमांध्यायन् विश्वंदूरतःपश्यति ॥ २० ॥ मनोदेहंचतदनुवर्तिनावायुनासहमयि
सुसंयोज्यवामद्धारणाक्रियते तस्याःप्रभावेनयत्रमनोयौति तत्रात्मादेहोयातीत्यर्थः यद्दामनःकर्तृआत्मानंवायुनासहदेहंचमयिसुसंयो

निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदमनः ॥ परमानंदमाप्नोति यत्रकामोवसीयते ॥ १७ ॥ श्वेतद्वीपपतौचि
त्तंशुद्धेधर्ममयेमयि ॥ धारयन्श्वेततांयातिषडूर्मिरहितोनरः ॥ १८ ॥ मय्याकाशात्मनिप्राणेमनसाघोष
मुद्बहन् ॥ तत्रोपलब्धाभूतानांहंसोवाचःशृणोत्यसौ ॥ १९ ॥ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि ॥ मां
तत्रमनसांध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥ मनोमयिसुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना ॥ मद्धारणाऽनुभा
वेनतत्रात्मायत्रवैमनः ॥ २१ ॥ यदामनउपादाययद्यद्रूपंभूषति ॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रयः ॥
॥ २२ ॥ परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् ॥ पिंडंहित्वाविशेत्याणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् ॥ २३ ॥ पा
ण्यर्षीपीड्यगुदंप्राणंत्दुरःकंठमूर्धसु ॥ आरोप्यब्रह्मरंध्रेणब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुं ॥ २४ ॥ विहरिष्यन्सुराक्रीडे
मत्स्यंसत्त्वंविभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठंतिसत्त्ववृत्तीःसुरस्त्रियः ॥ २५ ॥

ज्ययत्रयातितदनुतत्रदेहोयातीति ॥ २१ ॥ मनःउपादायउपादानकारणंकृत्वा यद्यदेवादिरूपंभवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपंमनसोऽजी
ष्टरूपंयोगीभवेत् कुतःयतोमद्योगबलं योहर्माचित्यशक्तिर्नानाकारस्तस्मिन्मयिमनसोयोगधारणातस्यबलंप्रभावः सएवाश्रयः कारणं
॥ २२ ॥ यत्रप्रविवक्षिततत्रात्मानंचितयेत् ततःपिंडंस्वदेहंहित्वा प्राणःप्राणप्रधानालिगशरीरोपाधिः वायुभूतःप्रविष्टस्तेनमार्गेणेत्यर्थः
षडंघ्रिवत् भृंगोयथापुष्पात्पुष्पांतरमनायासेनप्रविशतितद्वत् ॥ २३ ॥ पिंडंहित्वेत्युक्तंकारणंकारणं कथयन् स्वच्छंदमृत्युमाह पाण्यर्षीपाणिं
नागुदंनिरुद्ध्य प्राणंप्राणोपाधिमात्मानंब्रह्मरंध्रेणमूर्धद्वारेण ब्रह्मेत्युपलक्षणं ब्रह्मवाअन्यद्वाअपेक्षितंस्थानंमनसानीत्वा ॥ २४ ॥ मत्स्यंम
न्यूर्तिरूपंशुद्धंसत्त्वंचितयेत् तदासत्त्ववृत्तयः सत्त्वांशभूताः ॥ २५ ॥

सुद्रसिद्धीश्वरपंचाह त्रिकालज्ञत्वमिति अद्वंद्वंशीतोष्णाद्यनभिभवः अग्न्यादीनांसंस्तंजनं ॥ ८ ॥ तत्तद्धारणाभिःसहविशेषतो निरूपय
 नि ययेतियावत्समाप्ति ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मोपाधौमयितन्मात्रंभूतसूक्ष्माकारं सःतन्मात्रोपासकः ममदीयमणिमानं ॥ १० ॥ ज्ञानशक्ति
 महत्त्वोपाधौमयि यथासंस्थंमहत्त्वाकारं भूतानांचेति आकाशादिभूतोपाधौचमयिमनोधारयन् तत्तद्महिमानंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥
 ॥ ११ ॥ वाय्वादिभूतानांयेपरमाणवः तन्मयेतदुपाधौचित्तंमयिरंजयन् योगीकालसूक्ष्मार्थतांकालपरमाणुपाधिरूपताभितिलघुत्ववि
 वरणं तदुक्तं सकालःपरमाणुर्वैयोभुंक्तेपरमाणुतामिति ॥ १२ ॥ वैकारिकाहंकारोपाधौमयिअखिलमेकायं आत्मत्वमधिष्ठातृत्वं तत्रहे
 त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता ॥ अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिष्ठंभोऽपराजयः ॥ ८ ॥ एताश्चोद्देशतःप्रो
 क्तयोगधारणसिद्धयः ॥ यथाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रं
 धारयेन्मनः ॥ अणिमानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम ॥ १० ॥ महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदध
 त् ॥ महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ॥ ११ ॥ परमाणुमयेचित्तंभूतानांमयिरंजयन् ॥ कालसू
 क्ष्मार्थतांयोगीलघिमानमवाप्नुयात् ॥ १२ ॥ धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारिकेऽखिलम् ॥ सर्वेन्द्रियाणामा
 त्मत्वंप्राप्तिप्राप्नोतिमन्मनाः ॥ १३ ॥ महत्यात्मनियःसूत्रेधारयेन्मयिमानसम् ॥ प्राकाश्यंपारमेष्ठ्यंभेविंद
 तेव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥ विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयेत्कालविग्रहे ॥ सईशित्वमवाप्नोतिक्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदना
 म् ॥ १५ ॥ नारायणेतुरीयाख्येभगवच्छब्दशब्दिते ॥ मनोमय्यादधयोगीमद्मर्मावशितामियात् ॥ १६ ॥

तुः मन्मनाःमयिमनोधारणप्रभावादेवंभवति नात्रातीवहेतुरनुसंधेयइतिभावः एवमद्धारणाऽनुभावेनमद्योगबलमाश्रयइत्यादिषुद्रष्टव्यं.
 ॥१३॥ क्रियाशक्तिप्रधानंमहत्त्वमेवसूत्रंतदुपाधौमयि समेपारमेष्ठ्यंसर्वोक्तंप्राकाश्यंविदते कथंभूतस्य अव्यक्ताजन्मयस्यतस्यसु
 त्रस्य तदुपाधेर्ममेत्यर्थः ॥ १४ ॥ त्र्यधीश्वरेत्रिगुणमायानियंतरि अतएवकालवियहेकलयितृरूपेअंतर्यामिणि ईशित्वंविशिनष्टि क्षे
 त्रज्ञानांजीवानांक्षेत्राणांतदुपाधीनांच चोदनांप्रेरणंनतुविश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ तुरीयाख्येविराट्हिरण्यगर्भश्चक्रा
 रणंचेत्युपाधयः ईशस्यत्रिभिर्हीनंतुरीयंतत्पदंविदु रित्येबलक्षणे ऐश्वर्यस्यसमस्यधर्मस्ययशसःश्रियः ॥ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगं
 इतीरण्म तद्वृत्तिभगवच्छब्दशब्दिते ॥१६॥

भा. ए.

॥४५॥

ततःपंचदशेप्रोक्ताःसिद्धयोधारणानुगाः ॥ श्रीविष्णुपदसंप्राप्तावंतरायतयामताः॥१॥ एवमनोयुंजतः योगिनोंतराविर्भवत्यःसिद्धयोप्यं
तरायप्रायाएव अतस्ताःपरिहृत्यपरमेश्वरपरएवभवेदितिवक्तुंसिद्धीराह जितेंद्रियस्येति युक्तस्यस्थिरचित्तस्य ॥ १॥ त्विदितिवितर्केकां
स्वित्किनामा कथंस्वित्कीदृशीवा धारणाश्वकतीतिप्रश्नांतरैवाशब्दः त्वमेवैतज्जानासिनाम्यइत्याशयेनाह योगिनामिति ॥ २ ॥ धार
णाश्व अष्टादशेत्यनुषंगः योगपारगैरिति भ्रिकालज्ञत्वादिक्षुद्रसिद्धीरन्येऽपिजानंतीतिभावः अहमेवप्रधानंमुख्यःस्वभावतआश्रयोयासां
ताः मत्सारूप्यंप्राप्तेषुकिंचिन्यूनंभवतीतिभावः गुणहेतवः सत्वोत्कर्षहेतुकाः ॥ ३ ॥ ताःस्वरूपेणोपदिशति अणिमेतिसाद्वैःपंचभिः

अ० १५

श्रीभगवानुवाच जितेंद्रियस्ययुक्तस्यजितश्वासस्ययोगिनः ॥ मयिधारयतश्चेतउपतिष्ठंतिसिद्धयः ॥ १ ॥
उद्धवउवाच कयाधारणयाकास्वित्कथंवासिद्धिरच्युत॥कतिवासिद्धयोब्रूहियोगिनांसिद्धिदोभवान्॥ २॥
श्रीभगवानुवाच सिद्धयोऽष्टादशप्रोक्ताधारणायोगपारगैः॥तासामष्टौमत्प्रधानादशैवगुणहेतवः॥३॥अ
णिमामहिमामूर्तेर्लघिमाप्राप्तिरिंद्रियैः ॥ प्राकाशंश्रुतदृष्टेषुशक्तिप्रेरणमीशिता ॥ ४ ॥ गुणेष्वसंगोवशिता
यत्कामस्तदवस्यति ॥ एतामेसिद्धयःसौम्यअष्टावौत्तिकामताः ॥ ५॥ अनूर्मिमत्त्वंदेहेऽस्मिन्दूरश्रवणदर्श
नं ॥ मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनं ॥ ६ ॥ स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनं ॥ यथासंकल्पसंसिद्धि
राज्ञाऽप्रतिहतागतिः ॥ ७॥

अणिमामहिमालघिमाच मूर्तेर्देहस्यतिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नामसिद्धिः सर्वप्राणिनामिंद्रियैःसहतत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेणसंबंधइत्यर्थः
श्रुतेषुपारलौकिकेषुदृष्टेषुदर्शनयोगेष्वपि सर्वेषुभूविबरादिपिहितेष्वपिप्राकाशंभोगदर्शनसामर्थ्यंसिद्धिः शक्तौनांमायातदंशभूतानां
प्रेरणम् तत्रेश्वरेमायायाः अन्येषुतदंशानांप्रेरणमीशितानामसिद्धिः ॥ ४ ॥ विषयभोगेष्वसंगोवशितासिद्धिः यत्कामः यद्यत्सुखंकाम
यतेतत्तदवस्यति तस्यतस्यसीमानंप्राप्तीतिरितिः औत्तिकाःस्वाभाविक्योनिरतिशयाश्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणहेतुसिद्धीराह अनूर्मिम
त्त्वंध्रुत्पिपासादिराहित्यम् दूरेश्रवणदर्शनंचेतिद्वेसिद्धी मनोवेगेनदेहस्यगतिः कामितरूपप्राप्तिः परकायप्रवेशः ॥ ६ ॥ स्वच्छानृत्युःअ
सरोभिःसहदेवानांयाःक्रीडास्तासामनुदर्शनंप्राप्तिःसंकल्पानुरूपप्राप्तिः आप्रतिहताआसंप्रतापतिर्यस्याःसा आत्माचेत्येतादृश ॥ ७ ॥

॥४५॥

समानयोः कर्णयोर्विन्यस्तेस्फुरतीमकराकारेकुंडलेयस्मिन्तत्श्रीवत्सश्रियोर्निकेतनंबक्षसिद्धिषण्वामतस्ताभ्यंयुक्तमित्यर्थः ॥ १॥ ४० ॥
 युमद्भिःकिरीटादिभिः आसमंताद्युतमलंकृतं प्रसादेनशोभनंमुखमीक्षणंचयस्मिन्तत् ॥ ४१ ॥ सुकुमारमतिकोमलं सविशेषणं ध्यानमु-
 पसंहरति इंद्रियाणीति प्रकर्षेणनयेत् सर्वतःसर्वांगयुक्ते ॥ ४२ ॥ यादृशमित्यस्योत्तरत्वेनसविशेषणमुक्त्वायदात्मकमित्यस्योत्तरतयाशने-
 विशेषणत्यागेनध्यानमेवसमाधिपर्यंतमाह तदितिचिभिः एकत्रागेअन्यान्यंगानिर्नाचितयेत् एकत्रेतियदुक्तंतदेवांगंदर्शयति सुंस्मितमि

समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं ॥ हेमांबरंघनश्यामंश्रीवत्संश्रीनिकेतनम् ॥ ३९ ॥ शंखचक्रगदाप-
 च्चवनमालाविभूषितं ॥ नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभयायुतं ॥ ४० ॥ युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं ॥
 सर्वांगसुंदरं त्वद्यं प्रसादसुमुखेक्षणं ॥ ४१ ॥ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषु मनोदधत् ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो
 मनसाकृष्यतन्मनः ॥ बुद्ध्यासारथिनाथीरः प्रणयेन्मयिसर्वतः ॥ ४२ ॥ तत्सर्वं व्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्रधा-
 रयेत् ॥ नान्यानिचितयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं ॥ ४३ ॥ तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् ॥ तच्चत्य-
 क्कामदाशेहोर्न किंचिदपिचितयेत् ॥ ४४ ॥ एवं समाहितमतिर्मांमेवात्मानमात्मनि ॥ विचष्टेमयिसर्वात्मन्
 ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतम् ॥ ४५ ॥ ध्यानेनेत्थं सुतीव्रिणयुंजतो योगिनो मनः ॥ संयास्यत्याशुनिर्वाणं द्रव्यज्ञा-
 नक्रियाभ्रमः ॥ ४६ ॥ इ० भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवद्ब्रह्मसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

ति ॥ ५॥ ३ ॥ व्योम्नि सर्वकारणरूपे तच्च कारणत्वमपित्यक्कामदारोहः मयि शुद्धे ब्रह्मण्याकूढः सन् किंचित् ध्यात्तु ध्येयविभागमपि नाश्न-
 येत् ॥ ४४ ॥ मामेवात्मनि विचष्टे आत्मानं च सर्वात्मनि मयि संयुतं विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुक्तमिवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ एवं भूतसमाधि-
 पर्यंतं ध्यानस्य फलमाह ध्यानेनेति मनोयुंजतः समादधतः द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदेवाध्यात्मरूपः दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपो वा भ्रमः
 निर्वाणं शांतिं सम्यक्क्यास्यतीति ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥

भा.ए.

॥ ४४ ॥

तत्रध्यानांगत्वेनासनप्राणायामप्रकारमाह समइतिचतुर्भिः समेनात्युच्छ्रितेनातिनीचेआसनेकंबलादौसमकायःसन् यथासुखमासी
नइतिनास्तिस्वस्तिकादिनियमइत्युक्तं नासायनिरीक्षणंचचित्तस्थैर्याय अंतर्लक्ष्योबहिर्दृष्टिःस्थिरचित्तःसुसंयतइतियोगशास्त्रोक्तेः
॥ ३२ ॥ विपर्ययेण रेचकपूरककुंभकक्रमेणापि यद्वा वामनाड्यापूरितंदक्षिणयात्यजेत् तथावापूरितंवामयेत्येवंविपर्ययेण यथोक्तयो
गे इडयापूरयेद्वायुंत्यजेत्पिगलयाततइति निर्जितेन्द्रियइतिप्रत्याहारउक्तः ॥ ३३ ॥ प्राणायामोद्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्रश्रेष्ठत्वात्प
णवगर्भमोहं हृदीतिद्वाभ्यां मूलाधारादारभ्यअविच्छिन्नंसंततंघंटानादतुल्यमोकारंहृदिसंतंप्राणेनउदीर्यऊर्ध्वद्वादशांतपर्यंतनीत्वा कथं

श्रीभगवानुवाच समआसनआसीनःसमकायोयथासुखं ॥ हस्तावुत्संगआधायस्वनासाऽग्ररुतेक्षणः
॥ ३२ ॥ प्राणस्यशोधयेन्मार्गपूरकुंभकरेचकैः ॥ विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ॥ ३३ ॥ हृद्यवि
च्छिन्नमोकारंघंटानादंविसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदीर्यतत्राथपुनःसंवेशयेत्स्वरं ॥ ३४ ॥ एवंप्रणवसंयुक्तंप्रा
णमेवसमभ्यसेत् ॥ दशरुत्वस्त्रिपवणंमासादर्वाग्जितानिलः ॥ ३५ ॥ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं ॥
ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसर्णिकं ॥ ३६ ॥ कर्णिकायान्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरं ॥ वन्हिमध्येस्मरे
द्रूपंममैतद्ध्यानमंगलं ॥ ३७ ॥ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचारुचतुर्भुजं ॥ सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंशुचि
स्मितं ॥ ३८ ॥

विसोर्णवत् कमलनालतंतुवत् तत्रमात्राऽतीतेस्वरंपंचदशंबिदुसंवेशयेत् अथपुनरित्यस्यतंचबिदुशि
रस्कंकुर्यादित्यर्थःयद्वा मूलाधारादारभ्यमूर्धांतपर्यंतंबिसतंतुवत्सूक्ष्ममविच्छिन्नंसंतहृदिमनसिप्राणेनोदीर्याभिव्यज्य अथपुनस्तत्रोकारे
घंटानादतुल्यंस्वरमुदात्तनादंस्थिरीकुर्यादिति ॥ ३४ ॥ मासादर्वाक्जितानिलोभवति ॥ ३५ ॥ एवंध्यानांगमुक्त्वायादृशमित्युत्तरं
कुंध्येयर्पाठमाह हृत्पुंडरीकमितिसार्धेन अंतस्थदेहांतर्वर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितंचकदलीपुष्पसंकाशंयदस्तिद्विपरीतंध्यात्वे
त्यर्थः ॥ ३६ ॥ न्यसेत्चितयेत् सविशेषंध्यानमाह वन्हिमध्यइतिषड्भिः ध्यानमंगलंध्यानस्यशुभंविषयं ॥ ३७ ॥ सममनुरूपावयवं
दीर्घाश्चारवःचत्वारोभुजायस्मिन्तत् सुचारुअतिरम्यं ॥ ३८ ॥

अ०१४

॥४४॥

किंच भक्तिः स्वाश्रयशोधयतीति किंच क्तव्यं यतो गद्गदवागादिलक्षणो मद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह वागिति ॥ २४ ॥ अपिच भ
 क्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यतइतिसदृष्टांतमाह यथेति यथाऽग्निना ध्मातंतापितमेव हेमसुवर्णमंतर्मलंजहाति नक्षालनादिभिः स्वनिजं रूपं च भज
 ते कर्मानुशयं कर्मवासनां मां भजते मद्रूपतामापद्यते ॥ २५ ॥ ननु ब्रह्मविदामोति परंतमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभ्यो ज्ञानादेवा
 विद्यानिवृत्त्यात्वात्पिरवगम्यते कुतो भक्तियोगेनेत्युच्यते तत्राह यथायथेति आत्माचित्तं परिमृज्यते शोध्यते मत्पुण्यकथानां श्रवणै
 रभिधानैश्च भक्तेरेवावांतरव्यापारो ज्ञानं न पृथगित्यर्थः ॥ २६ ॥ किंच ज्ञानं नाम चित्तस्य मदाकारपरिणामः स च मां भजतः स्वभावतएव
 भवति न च यत्नांतरमपेक्षतइतिसदृष्टांतमाह विषयानिति ॥ २७ ॥ यस्मादन्यसाधनं तत्फलं च स्वप्नमनोरथवदसदभिध्यानमात्रं तस्मात्त
 वाग्गद्गदाद्रवते यस्य चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ॥ विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुना
 ति ॥ २४ ॥ यथाऽग्निना हेममलंजहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते स्वरूपम् ॥ आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्ति
 योगेन भजत्यथो माम् ॥ २५ ॥ यथायथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ॥ तथा तथाप
 श्रितिवस्तुसूक्ष्मं च क्षुर्यथैवांजनसंप्रयुक्तं ॥ २६ ॥ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ॥ मामनुस्मरत
 श्रितं मय्येव प्रविलीयते ॥ २७ ॥ तस्मादसदभिध्यानं यथा स्वप्नमनोरथं ॥ हित्वा मयि समाधत्स्व मनो म
 द्भावभावितां ॥ २८ ॥ स्त्रीणां स्त्रीसंगिनां संगंत्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ॥ क्षेमे विविक्त आसीनश्चित्तयैन्मा मत्
 द्रितः ॥ २९ ॥ न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसो यथा तत्संगिसंगतः ॥ ३० ॥
 उद्भव उवाच यथा त्वामरविंदाक्षयादृशं वायदात्मकं ॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरे तन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि ॥ ३१ ॥
 द्विहाय मय्येव मनः समाहितं कुर्विति प्रकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति मद्भावभावितां मद्भावेन भजनेनैव शोधितं ॥ २८ ॥ विशेषतो वात्स्या
 यनाद्युक्तकाममार्गाः परित्याज्या इत्याह स्त्रीणामिति आत्मवान्धीरः सन् क्षेमे निर्भये देशे विविक्ते विजये ॥ २९ ॥ एतदुपपादयति न तथे
 ति अस्य पुंसः यथा तत्संगतः क्लेशो भवेत् यथा च बंधो योषित्संगतः तथाऽन्यप्रसंगतो न भवेदिति ॥ ३० ॥ मां चितयेदित्युक्तं तत्कारं पृच्छ
 तियथेति ध्यानांगप्रश्नः यादृशमिति ध्येयविशेषणप्रश्नः यदात्मकमिति यस्य तानि विशेषणानितत्स्वरूपप्रश्नः एतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसी
 ति पाठः तत्रायमर्थः मुमुक्षुस्त्वां यथा ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः कथनाय मे पुनरेतच्च द्वास्य मेव पुरुषार्थः न तु ध्यानेन कृत्यमस्तीति तदु
 क्तं त्वयोपभुक्तस्रगंधेत्यादि त्वं वक्तुमर्हसीति पाठः सुगमः ॥ ३१ ॥

भा.ए.

॥४३॥

मेमापिसएवप्रेष्ठइत्याह नंतयेतिद्वाभ्यां आत्मयोनिर्ब्रह्मापुत्रोऽपि शंकरोमत्स्वरूपभूतोऽपि संकर्षणः भाताऽपि श्रीभार्याऽपि आत्मान्
तिरपि यथाभक्तइतिवक्तव्येऽतिहर्षेणाह भवानिति ॥ १५ ॥ पूयेयमदंतर्वीर्तिब्रह्मांडानिपवित्रीकुर्यामितिभावेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ किंच म
द्भक्तानांसुखमेतावदेवंभूतमितिवाकोवक्तुंसमर्थः यतस्तत्स्वसंबेद्यंनिरुपममित्याह निष्किंचनाइति महांतःनिरजिमानाः अनालंब्यधि
यः अस्पृष्टचित्ताःनिष्किंचनत्वादीनांयथेष्टहेतुहेतुमद्भावः एवंभूताः ममदीयाःयत्सुखंजुषंतिसेवंते तत्सुखंतएवविदुःलभतेनान्भे कुतः
नैरपेक्ष्यं नास्तिअपेक्षणीयंयेषांतेनैरपेक्षाः तैरेवलभ्यम् ननुभोक्षापेक्षैरपीत्यर्थः यद्वाएवंभूताः संतोये मम मामित्यर्थः जुषंतेप्रीणंते तए
वयनैरपेक्ष्यंसुखंतद्विदुर्नान्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ अपिचआस्तांतावदुत्तमभक्तकथा यतःप्राकृतोऽपिभक्तः कृतार्थएवेत्याह बाध्यमानइ
नतंयामेप्रियतमआत्मयोनिर्नशंकरः ॥ नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथाभवान् ॥ १५ ॥ निरपेक्षंमुनि
शांतंनिर्वैरंसमदर्शनम् ॥ अनुब्रजाम्यहंनित्यंपूयेयेत्यंधिरेणुभिः ॥ १६ ॥ निष्किंचनामप्यनुरक्तचेतसःशां
तामहांतोऽखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालंब्यधियोजुषंतियत्तन्नैरपेक्ष्यंनविदुःसुखंमम ॥ १७ ॥ बाध्य
मानोऽपिमद्भक्तोविषयैरजितेन्द्रियः ॥ प्रायःप्रगल्भयाभक्त्याविषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥ यथाऽग्निःसुसृष्ट
द्दार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् ॥ तथाऽमद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः ॥ १९ ॥ नसाधयतिमांयोगोन
सांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तपस्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता ॥ २० ॥ भक्त्याहमेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्मा
प्रियःसतां ॥ भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् ॥ २१ ॥ धर्मःसत्यदयोपेतोवियावातपसान्वि
ता ॥ मद्भक्त्यापेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि ॥ २२ ॥ कथंविनारोमहर्षद्रवताचेतसाविना ॥ विनानंदा
श्रुकलयाशुल्येद्भक्त्याविनाशयः ॥ २३ ॥ तिद्वाभ्याम् विषयैराकृष्यमाणोऽपि प्रगल्भयासमर्थया ॥ १८ ॥ पाका
द्यर्थप्रज्वालितोऽग्निर्यथाकाष्ठानिभस्मीकरोतितथारागादिनाऽपिकथंचिन्मद्विषयासतीभक्तिः समस्तपापानीति भगवानपिस्वभक्तिमहि
माश्रयेणसंबोधयतिअहोउद्धवविस्मयंशृण्वति ॥ १९ ॥ अतएवंभूतंश्रेयोनान्यदस्तीत्याह नसाधयतीतिद्वाभ्यां ॥ २० ॥ श्रद्धयाया
भक्तिस्तया संभवात् जातिदोषादपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ भक्त्यभावेऽन्यत्साधनंब्यर्थमित्याह द्वाभ्यांधर्मइति ॥ २२ ॥ रोमहर्षादिकंविना
कथंभक्तिर्गम्यते भक्त्याविनाचक्रयमाशयःशुध्येदिति ॥ २३ ॥

अ०१४

॥४३॥

भूतानि देवासुरमनुष्यादीनि चित्रावाचः वेदार्थव्याख्यानविषयाः ॥ ७ ॥ एवमित्युक्तोपसंहारः केषांचिदध्ययनादिशून्यानामप्युपदेशं
 पारंपर्येण अपरेपाखंडमतयः वेदेषिरुद्धार्थमतयः ॥ ८ ॥ तत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वान्मन्मायामोहितधियः अनेकांतं नानाविधं ॥ ९ ॥
 तदेवाह धर्ममितिसार्धेन धर्मकर्ममीमांसकाः यदुक्तं मोक्षार्थीनप्रवर्तेतत्रकाम्यनिषिद्धयोः ॥ नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासये
 त्यादि यशःकाव्यालंकारकृतः यथाहुः यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यालोकेषु गीयते ॥ तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयत इति कामं वात्स्या
 यनादयः सत्यं दमं शमं च योगशास्त्रकृतः अन्येदृष्टार्थवादिनोदंडनीतिकृतः वैप्रसिद्धं ऐश्वर्यमेव स्वार्थं पुरुषार्थं वदंति अतः सामाद्युपायाए

याभिर्भूतानि भिद्यंते भूतानां मतयस्तथा ॥ यथा प्रकृतिसर्वेषां चित्रावाचः स्रवंति हि ॥ ७ ॥ एवं प्रकृतिवैचि
 त्त्याद्भिद्यंते मतयो नृणां ॥ पारंपर्येण केषांचित्पाखंडमतयोपरे ॥ ८ ॥ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभा ॥
 श्रेयोवदंत्यनेकांतं यथा कर्म यथा रुचि ॥ ९ ॥ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमं ॥ अन्ये वदंति स्वार्थं वा ऐश्व
 र्यं त्यागभोजनम् ॥ केचिद्यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान्यमान् ॥ १० ॥ आद्यंतवंत एवैषां लोकाः कर्मविनिर्मि
 ताः ॥ दुःखोदकास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुचाऽर्पिताः ॥ ११ ॥ मय्यर्पितात्मनः सभ्यनिरपेक्षस्य सर्वतः ॥ म
 यात्मना सुखं यत्तत्कृतः स्याद्विषयात्मनाम् ॥ १२ ॥ अकिंचनस्य दांतस्य शांतस्य समचेतसः ॥ मया संतुष्टम
 नसः सर्वाः सुखमयादिशः ॥ १३ ॥ नपारमेष्ठ्यं न महेंद्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ नयोगसिद्धीरपु
 नर्भवं वामय्यर्पितात्मेच्छति मद्दिनाऽन्यत् ॥ १४ ॥

वश्रेयःसाधनमितितेषां मतं तथैव त्यागं भोजनं च लोकायतिकाः यज्ञतपोदानं यज्ञो देवतानां पूजनं तपश्चदानं च ॥ १० ॥ तेषां तुच्छफलत्व
 माह आद्यंतवंत इति एषां लोकाः एतैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठामोहावसानाः भोगकालेऽप्यसूयादिभिः शुचाऽर्पिताः व्याप्ताः ॥ ११ ॥
 भक्तेर्भुव्यत्वमाह मयीतियावत्समाप्ति हेसभ्य मया परमानंदरूपेण आत्मनान्यरूपत्वेन स्फुरता ॥ १२ ॥ किंच अन्येषां तत्तल्लोकादिप
 रिच्छिन्नं सुखं भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह अकिंचनस्येति ॥ १३ ॥ परिपूर्णतामेवाह नपारमेष्ठ्यमिति रसाधिपत्यं पातलादिस्वाम्यं अ
 पुनर्भवं मोक्षमपि मद्दिनामां हित्वा अन्यन्नेच्छति अहमेव तस्य प्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

भा. ए.

॥४२॥

मेमया अगुणतमांतुष्टुः ॥ ४१ ॥ प्रत्येयाय प्रत्यागतोऽस्मि ॥ ४२ ॥ इत्येकाद०टी०त्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥३॥ चतुर्दशेपरं
श्रेयोभक्तिरेवनेचेतरत् ॥ इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानयोगश्चसहसाधनैः ॥ १ ॥ एवतावद्भगवतोभक्त्यामोक्षइत्युक्तं अन्येचान्यानिसाधनानिवदंति
तत्रविशेषनिर्धारणायपृच्छति वदंतीति श्रेयांसि श्रेयःसाधनानि किंविक्ल्पेनप्राधान्यमुताहोकिबाएकस्यैवमुख्यता ॥ १ ॥ एकमुख्य
तापक्षोत्थानेकारणंभवतेति अपेक्षितः नअपेक्षितमपेक्षायस्मिन्सः अहेतुकः अयमर्थः भवतायोभक्तियोगउक्तः अन्येच यानिश्रे
यःसाधनानिवदंति तेषांकिंसाक्षात्फलसाधनत्वेनप्राधान्यमेवसर्वेषां उतांगांगित्वं प्राधान्येऽपि किंविक्ल्पेनसर्वेषांतुल्यफलत्वं यद्वा

इतिमेच्छिन्नसंदेहामुनयःसनकादयः ॥ सभाजयित्वापरयाभक्त्याऽगुणतसंस्तवैः ॥ ४१ ॥ तैरहंपूजितःस
म्यक्संस्तुतःपरमर्षिभिः ॥ प्रत्येयायस्वकंधामपश्यतःपरमेष्ठिनः ॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे
कादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ ॥३॥ ॥३॥ उद्भवउवाच वदंतिरुष्णश्रेयांसिबहूनि
ब्रह्मवादिनः ॥ तेषांविक्ल्पप्राधान्यमुताहोएकमुख्यता ॥ १ ॥ भवतोदाहृतःस्वामिन्भक्तियोगोऽनपेक्षि
तः ॥ निरस्यसर्वतःसंगंयेनत्वय्याविशेन्मनः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेदसं
ज्ञिता ॥ मयादौब्रह्मणेप्रोक्ताधर्मोयस्यामदात्मकः ॥ ३ ॥ तेनप्रोक्ताचपुत्रायमनवेपूर्वजायसा ॥ ततोभृग्वा
दयोऽगृह्णन्सप्तब्रह्ममहर्षयः ॥ ४ ॥ तेभ्यःपितृभ्यस्तत्पुत्रादेवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याःसिद्धगंधर्वाःसविद्या
धरचारणाः ॥ ५ ॥ किंदेवाःकिन्नरानागारक्षःकिंपुरुषादयः ॥ बह्व्यःस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्त्वतमोभुवः ॥ ६ ॥

कश्चिदस्तिविशेषइति ॥ २ ॥ तत्रभक्तिरेवमहाफलत्वेनमुख्या अन्यानिमुख्यत्वप्रकृत्यनुसारेपुष्पस्थानीयस्वर्गादिफलबुद्धिभिःप्राणिभिः
प्राधान्येनपरिकल्पितानि क्षुल्लकफलानीतिविवेक्तुंप्रकृत्यनुसारेण बहुधावेदार्थप्रतिपत्तिमाह कालेनेतिसप्तभिः मदात्मकः मय्येवात्मा
चित्तयेनसः ॥ ३ ॥ भृग्वादयः भृगुश्च मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहः क्रतुरित्येतेसप्तब्रह्माणःप्रजापतयः तेचतेब्रह्मर्षयश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥
किंदेवाः ऋग्वेददौर्गंध्यादिराहित्येन किंदेवाःमनुष्यावेतिसंदेहास्पदभूताद्दीपांतरमनुष्याः एवंकिन्नराः किंचिन्नराइवमुख्यतः शरीरतो
वा किंपुरुषाः किंचित्पुरुषाइववानरादयः प्रकृतयः वासनाः बह्व्यः कुतः रजः सत्त्वतमोभुवः

अ०१३

॥४२॥

तस्मात्ततोदृश्यादृष्टिप्रतिनिवर्त्यनिजसुखानुभवो भवेत् तन्नैश्वल्यार्थं च निवृत्तवृष्णस्तूर्णानिरीहश्च भवेत् मनोवाक्कायव्यापाररहितइत्यर्थः ननु देहवतः सर्वथा द्वैतदृष्टिप्रतिनिवर्तनायोगात् पुनः संसारः स्यादेतन्नाह संदृश्यते इति क्वचिदावश्यकारादिषु यद्यपीदं संदृश्यते तथाऽप्यवस्तुबुद्ध्याय च्यक्तं तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव किंतु देहपातपर्यंतं स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ एतदेवोपपादयति देहमिति आसनादुत्थितमुत्थाय तत्रैव स्थितं ततः क्वचिदपेतं निर्गतं पुनस्तत्रैवोपेतं वा देहमपि नानुसंधत्ते कुतोऽन्यत् यतः येन देहेन स्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान् तं देहं यतः कारणादिति वा परिकृतं परिहितं वा सो गतं स्थितं वा यथा न वेत्ति तद्वत् ॥ ३६ ॥ ननु च यः परिपाल्यमा

दृष्टिततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्तवृष्णस्तूर्णानि भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ॥ संदृश्यते क्वचयदीदमवस्तुबुद्ध्यात्यक्तं भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५ ॥ देहं च न श्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपं ॥ देवां उपेतमुत देववशादुपेतं वा सो यथा परिकृतं मदिरामदांधः ॥ ३६ ॥ देहोऽपि देववशात् खलुकर्मयावत्स्वारंभकं प्रति समीक्षत एव सासुः ॥ तं संप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३७ ॥ मयेतदुक्तं वो वि प्रागुत्थं यत्सांख्ययोगयोः ॥ जानीतमागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ॥ ३८ ॥ अहंयोगस्य सांख्यस्य सत्यस्य तस्य ते जसः ॥ परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ॥ ३९ ॥ मां भजंति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकं ॥ सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगाद्योगुणाः ॥ ४० ॥

नोऽपि मुमूर्षति तंचेन्न पश्यति तर्हि पते देवनेत्याह देहोपीति देहो देववशेन गच्छन् स्वारंभकं कर्मयावदस्ति तावत्पर्यंतं प्रति समीक्षत एव जीवत्येव सासुः प्राणैर्द्रियसहितः ननु तर्हितस्मिन्कदाचिदासज्जेतापि नेत्याह तमिति स्वाप्नं स्वमतुल्यं अधिरूढः प्राप्तः समाधिपर्यंतो योगो येन अतएव प्रतिबुद्धं ज्ञातं परमार्थवस्तु येन सः तथा च श्रुतिः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ संपत्स्यत इति ॥ ३७ ॥ उक्तार्थे तेषां विश्वांसार्थं स्वस्वरूपमाह मयेति सांख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टांगः तयोर्गुह्यं रहस्यं यज्ञं विष्णुं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः युष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेन धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयं ॥ ३८ ॥ अतएव यत्तेन हं सरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यास्य माधवेत्यनुवादो भविष्यति ऋतं प्रमीयमानो धर्मः सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः तेजः प्रभावः एतेषां परायणं परमयनं ॥ ३९ ॥ किंच मामिति कथं भूताः अगुणाः गुणपरिणामरूपान भवन्ति किंतु नित्या इत्यर्थः ॥ ४० ॥

भा. ए.

॥४१॥

यावदेवनंत्यजेत् तावत्तस्य कर्मज्ञानादिसर्वव्यर्थमित्याह यावदिति यद्यपि जागर्तिककर्मादिषु तथाऽपि स्वपन् स्वप्नात् पश्यन्निवृत्तवति य-
तोऽज्ञः असम्यक्दर्शी अज्ञ जागरस्य स्वप्नत्वेदृष्टांतः स्वप्न इति ॥ ३० ॥ ननु कथं वेदप्रमितवर्णाश्रमकर्मादिनानाधीनि वर्तेत तत्राह अस-
त्त्वादिति भावानां देहादीनां तत्कृताभिदावर्णाश्रमादिरूपागतयः स्वर्गादिफलानि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मृषा अविद्यावद्विषयो वेद
इति भावः ॥ ३१ ॥ युक्तिभिरित्युक्तं त एव युक्तीराह यद् इति अर्थान् स्थूलान् देहादीन् समस्तकरणैः चक्षुरादिभिः भुंक्ते कथं भूतान् अनुक्ष-
णधर्मिणः क्षेणिकबाल्यतारुण्यादिधर्मवतः यश्च स्वप्ने हृदि जागरदृष्टसदृशान् वासनामयान् भुंक्ते यश्च सुषुप्ते तान् सर्वानुपसंहरति स एकः
कुतः त्रिगुणवृत्तिदृक् अवस्थात्रयद्रष्टा ननु जाग्रदवस्थां सर्वेन्द्रियाणि पश्यन्ति स्वप्नमनः सुषुप्तिं तत्संस्कारशेषा बुद्धिः कथं मात्मा तद्रष्टा त-
त्राह इंद्रियेशः ननु इंद्रियेशोऽपि विश्वतैजसप्राज्ञाभिन्नाः न कुतः स्मृत्या प्रतिबंधानेन सर्वावस्थास्वप्नव्यात् यः स्वप्नान्द्राक्षं यश्च तदन्त

यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः ॥ जागर्त्यपि स्वप्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ॥ ३० ॥ असत्त्वादात्म-
नोऽन्येषां भावानां तत्कृताभिदा ॥ गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥ यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मि-
णोऽर्थान् भुंक्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृशान् ॥ स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वया त्रिगुणवृत्तिदृग् इंद्रि-
येशः ॥ ३२ ॥ एवं विमृश्य गुणतो मनस रूयवस्थामन्माययामयिकृता इति निश्चितार्थाः ॥ संछिद्य हार्दमनु-
मानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माऽखिलसंशयाधिं ॥ ३३ ॥ ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं वि-
नष्टमतिलोलमलातचक्रं ॥ विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥

रं न किंचिदवेदिषम् स एवैतां जागरमीति उपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः ॥ एतेन बालयुवाद्यवस्थास्वप्निप्रतिबंधानेनात्मैक्यं द्र-
ष्टव्यम् ॥ ३२ ॥ ततः किमत आह एवमिति गुणतो या एतामनसरूयवस्थाः ताः मदविषयामयिकृताः न तत्त्वतः संतीति निश्चित आत्मरू-
पोर्थोयैः ते यूयमखिलसंशयानामाधिम् आधीयन्तेऽस्मिन्नित्याधिरहंकारः तं संछिद्य हार्दं हृदि स्थितं मां भजत केन छित्वा तदाह अनुमा-
नैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानखड्गेन ॥ ३३ ॥ अनुमानानि दर्शयति ईक्षेतेति इदं जगद्विभ्रममीक्षेत तत्र हेतवः
मनोविजृम्भितत्वात् दृष्टत्वाद्दिनाशित्वाच्च स्वप्नवत् अतिचंचलत्वाच्च अलातचक्रवत् ननु भ्रमोपि निर्विषयः कथं स्यात्तत्राह विज्ञानमि-
ति निगमनम् तस्मान्निधायोऽयं गुणपरिणामकृतो विकल्पो भेदः समायेति ॥ ३४ ॥

अ० १३

॥४१॥

तत्रप्रपंचात्मकत्वंप्रत्यक्षादिसिद्धमेवेतिपरमकारणाभेदमेवोपपादयति मनसेति मनआदिभिर्यद्द्रव्यतेतत्तदहमेवेत्यर्थः अंजसातत्त्ववि
 चारेण एतेनैवसर्वात्मकोऽहमित्यंजसाप्युत्तरमुक्तंभवति ॥ २४ ॥ एवंप्रश्रवंडनमिषेणैवात्मस्वरूपंसामान्यतो निरूप्य ब्रह्मणोऽपिदुष्परिह
 रंयत्पृष्टंतत्रोत्तरमाह गुणेष्वित्यादिनायावदध्यायसमाप्ति अयमभिप्रायःयदिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपतयाविषयैः संयथितंचित्तंबुद्ध्यादि
 शब्दवाच्यमेवजीवस्यस्वरूपंभवेत् ततः वियोगेनघटेत तस्यस्वरूपमहंब्रह्मैवचित्ताध्यासेनतुतत्त्वभावतयाविषयैःसंयथितम् अतः स्वस्य
 ब्रह्मत्वभावनयाविषयाणांचमिथ्यात्वानुसंधानेनसर्वतोनिर्विद्यभगवंतंभजतोभवत्येवपरिपूर्णस्वरूपपावस्थानमिति हेप्रजाःपुत्रकाःसत्यं
 गुणेषुचेतआविशति गुणाश्चेतसि एवंगुणाश्चेतश्चोभयंसंयथितंमदात्मनोब्रह्मरूपस्यजीवस्यदेहःअध्यस्तउपाधिःनतुस्वरूपं ॥ २५ ॥
 तस्मात् अभीक्ष्णंपुनःपुनर्गुणसेवयातत्संस्कारेणगुणेषुआविशच्चित्तं तेचपुनर्वासनारूपेणचित्तेप्रकर्षेणभवतीतितथातेगुणाश्च एवंयद्भयं

मनसावचसादृष्ट्यागृह्यतेऽन्यैरपींद्रियैः ॥ अहमेवनमत्तोऽन्यदितिबुद्ध्यध्वमंजसा ॥ २४ ॥ गुणेषुआविशते
 चेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः॥जीवस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः ॥ २५ ॥ गुणेषुआविशच्चित्तमभीक्ष्णंगुण
 सेवया ॥ गुणाश्चित्तप्रभवामद्रूपउभयंत्यजेत् ॥ २६ ॥ जाग्रत्स्वप्नःसुषुप्तंचगुणतोबुद्धिवृत्तयः ॥ तासांवि
 लक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः ॥ २७ ॥ यर्हिसंसृतिबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तिदः ॥ मयितुर्येस्थितोज
 त्याच्यागस्तद्गुणचेतसाम् ॥ २८ ॥ अहंकारकृतंबंधमात्मनोर्यविपर्ययम् ॥ विद्वान्निर्विद्यसंसारचित्तांतुर्ये
 स्थितस्त्यजेत् ॥ २९ ॥ तन्मद्रूपःसन् त्यजेत् ॥ २६ ॥ ननुजाग्रदाद्यवस्थावतः कुतःकूटस्थत्वरूपतातत्राह जाग्रत्जागरः स्वमः
 सुषुप्तंचेतिबुद्धेरेतावृत्तयः ताश्चनस्वाभाविक्यः किंतु सत्त्वाज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंचिषुसंतमि
 तिवक्ष्यमाणक्रमेणगुणतएवजीवस्तुविलक्षणस्तदवस्थारहितएवविनिश्चितः कुतः तासांसाक्षित्वेन ॥ २७ ॥ ननुतर्हिकथमहंजागर्मी
 त्यादिप्रतीतिस्तत्राह यर्हियस्मात्सम्पक्वृत्तिःसरणमन्योतिसंसृतिर्बुद्धिः तयाबंधोऽयमात्मनोगुणवृत्तीर्द्व्यति तस्मान्मयितुर्येस्थितःसन्नि
 मंसंसृतिबंधंजहात् तत्तदागुणचेतसांगुणानांचेतसश्चान्योऽन्यंत्यागोभवति ॥ २८ ॥ कथंसंसृत्याबंधःकथंचतंजहात्तदाह अहंकारेण
 कृतंबंधमात्मनः अर्थविपर्ययमानंदाद्यावरणेनानर्थहेतुंबुद्धान् जानन्सन् निर्विद्यदुःखमेतदितिज्ञात्वातुर्येस्थितोभूत्वासंसारचित्तांसंसा
 रोऽबुद्धिः तस्मिन्चित्तमभिमानंतत्कृतांभोगचित्तांत्यजेदिति ॥ २९ ॥

भा.ए.

॥ ४० ॥

मानसाः पुत्राः सूक्ष्मांडुर्ज्ञेयाम् एकांतिर्कीर्तिपरंकाष्ठां ॥ १६ ॥ तदेवाह गुणेष्विति विषयेषु स्वभावतोरगादिवशाच्चेतःप्रविशति ते
च अनुभूता विषयवासनारूपेण चेतसि प्रविशन्ति अतितितीर्षोः विषयानतिक्रमिषुमिच्छोः ॥ १७ ॥ एवमिति महान्देवोऽपि स्वयं भूरपिभू
तां नां स्रष्टाऽपि ध्यायमानः विचारयन्नपि प्रश्नस्य वीजं यदज्ञानादयं प्रश्नः तन्नाविदत् यतः कर्मविक्षिप्तधीः ॥ १८ ॥ प्रश्नस्य पारंभुत्तरम
भिप्रायो वा तस्य तितीर्षया जिज्ञासया हं सरूपेणेति यथा हं सोनीरंक्षीरं च पृथक् कर्तुं शक्तः एवमहं गुणां श्वेतश्चेति द्योतयितुं हं सरूपेण गतोऽ
स्मीति ॥ १९ ॥ २० ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्ट इति पृथक् कर्तव्यं यदवोचमिति च पृथक् अतोऽस्मच्छब्दादतिरदोषः तेभ्यो यदवोचं तन्मे

श्रीभगवानुवाच पुत्राहिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ॥ पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकांतिर्कीर्ति
म् ॥ १६ ॥ सनकादय ऊचुः गुणेषु विशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योऽन्यसं त्यागो मुमु
क्षोरतितितीर्षोः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच एवं पृष्टो महादेवः स्वयं भूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानः प्रश्न
वीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥ समामंचितयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया ॥ तस्याहं हं सरूपेण सकाशमममंत
दा ॥ १९ ॥ दृष्ट्वा मांत उपव्रज्य रुत्वा पादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतः रुत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥
इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्भवनिबोधमे ॥ २१ ॥ वस्तुनो यद्यनाना
त्वं आत्मनः प्रश्न ईदृशः ॥ कथं घटे तवो विप्रावक्तुर्वामिममकआश्रयः ॥ २२ ॥ पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तु
तः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाचारं भो त्वनर्थकः ॥ २३ ॥

वचनं निबोध ॥ २१ ॥ देहादिविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य रागाद्यसंभवात्स्वयमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो भवतीति वक्तुं प्रश्नखंडनमिषेणै
वतां वदामात्मविवेकमाह वस्तुन इति त्रिभिः किमात्मनोऽयं प्रश्नः तदुपाधेर्भूतसंघस्य वा यद्यात्मविषयः तर्हितस्य वस्तुनः परमार्थरूप
स्य अनानात्वे सति हे विप्राः वः युष्माभिः कृतः प्रश्नः ईदृशः बहुषु निर्धारणरूपः कथं घटे तव कुरुत्तरदातुर्वामिममकआश्रयः अविशेषे
आत्मनिकं जातिगुणादिविशेषमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ भूतसंघविषयत्वेऽपि अयं वः प्रश्नः त्राचारं भः वाङ्मात्रेणारंभ्यः य
तोऽनर्थकः कुतः भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु पंचभूतात्मकेषु अतः समानेषु अभिन्नेषु पुनश्च वस्तुतः परमकारणात्मना अभिन्नेषु वाचा
रंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः ॥ २३ ॥

अ० १३

॥ ४० ॥

ननुनियतेन्द्रियतयासात्त्विकसेवायामियानस्तिपुरुषार्थः तथापिराजसादीन्विषयान्दुःखमितिजानंतोपिकथंसेवंतइतिपृच्छति विदंती
ति पदस्थानं श्वानोयथाभर्त्स्यमानाअपि खरायथापद्भ्यांताड्यमानाअपि खरीमनुधावंतः अजायथानिर्लज्जाः हंतुमानीताअपितद्वत्
॥ ८ ॥ मिथ्याऽभिनिवेशेनभुंजतइतिसहेतुकमाह अहमितिभिभिः प्रमत्तस्यविवेकशून्यस्य देहादावहमितिमिथ्याबुद्धिर्हृदियथोत्सर्पति
ततोऽहंबुद्धेश्वैकारिकंसत्त्वप्रधानमपिमनःप्रतिघोरंदुःखात्मकरजः उत्सर्पतिमनोव्यामोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ इदमेवमिदमेवंभोम्यमिति सविक
ल्पः संकल्पः स्यात् ततश्च अहोरूपमहोभावइतिगुणाभिध्यानात्दुर्धरः कामः स्यात् ॥ १० ॥ ततोविषयान्भोक्तुं कर्माणिकरोति ॥ ११ ॥ एवं

उद्धवउवाच विदंतिमर्त्याः प्रायेणविषयान्पदमापदां ॥ तथाऽपिभुंजतेकृष्णतत्कथंश्वखराजवत् ॥ ८ ॥
श्रीभगवानुवाच अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्ययथाहृदि ॥ उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः ॥ ९ ॥
रजोयुक्तस्यमनसः संकल्पः सविकल्पकः ॥ ततः कामोगुणध्यानाद्दुःसहः स्यद्बुद्धिदुर्मतेः ॥ १० ॥ करोतिकाम
वशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः ॥ दुःखोदकाणि संपश्यन् रजोवेगविमोहितः ॥ ११ ॥ रजस्तमोभ्यांयदपिविद्वा
नूविक्षिप्तधीः पुनः ॥ अतंद्रितो मनोयुंजन् दोषदृष्टिर्नसज्जते ॥ १२ ॥ अप्रमत्तो न युंजीत मनोमय्यर्पयच्छ
नैः ॥ अनिर्विण्णो यथाकालंजितश्वासोजितासनः ॥ १३ ॥ एतावान्योगादिष्टोमच्छिष्यैः सनकादिभिः ॥
सर्वतोमन आकृष्यमय्यद्भावे श्यते यथा ॥ १४ ॥ उद्धवउवाच यदात्वंसनकादिभ्योयेनरूपेणकेश
व ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामिवेदितुम् ॥ १५ ॥

चेन्नकस्यापिदुःखनिवृत्तिः स्यादित्याशंक्याह यदपियद्ग्रहपिरजस्तमोभ्यांविक्षिप्तधीर्मूढधीश्वतथापिविद्वान् विवेकीपुनर्मनो निरुंधन्नस
ज्जते ॥ १२ ॥ विषयदोषदृष्ट्याऽपिमनोनिरोधाशक्तौ सुखंतन्निरोधोपायमाह अप्रमत्तइति अनिर्विण्णः अनलसः यथाकालं त्रिषवण
म् मयिपरमानंदरूपे अपर्यन् समादध्यात् ॥ १३ ॥ विषयैः संयथितस्यमनसस्तद्वियोगेश्वरनिष्ठत्वमसंभावितं मन्यमानं प्रति तन्निरूप
णायेतिहासमुपक्षिपति एतावानिति यथायथावन्मय्यावेश्यतएतावानित्यर्थः ॥ १४ ॥ मच्छिष्यैरित्युक्तेषामतिज्यायसामनेनरूपे
णनिरूपणासंभवात्पृच्छति यदेति तं कालं तदेतद्रूपं च वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति ॥ १५ ॥

ननुगुणत्रयवृत्तीनां परस्परौपमर्दनरूपत्वात् कथं सत्त्ववृद्धयैवेतरवृत्तयो नियमेन हंतव्यास्तत्राह सत्त्वादिति मद्भक्तिरक्षयति यो धर्मः समद्र
क्तिरूपएववा सत्त्वमेव कथं वर्धते तत्राह सात्त्विकानां पदार्थानामुपासया सेवया सत्त्ववृद्धं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ सचधर्मो रजस्तमश्च हन्यात्
कुतः न विद्यते उत्तमो यस्मात्सः सर्वोत्तमः यतः सत्त्ववृद्धिः सत्त्वस्य वृद्धिर्यस्मिन्कारणं सः अतएव तत्कार्योऽधर्मप्रतिबंधोऽपि नास्तीत्याह त
स्मिन्नुभयस्मिन्हते तन्मूलः तेरजस्तमसीरागद्वेषादिना प्रमादालस्यादिना च मूलं यस्य सः ॥ ३ ॥ सात्त्विकोपासया सत्त्ववर्धत इत्युक्तं ताने
व सत्त्ववृद्धिहेतून् दर्शयितुं सामान्यतो गुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आगमः शास्त्रं अपः आपः क्वचिदागमोऽर्थइति पाठः प्रजापुत्रः देशः वाराणस्या
दिः कालः वसंतादिः कर्मवेदोक्तं जन्मध्यानं च देवादीनां मंत्रोद्वादशाक्षरादिः संस्कारः जातकर्मादिः एते दशत्रिगुणोत्पत्तिहेतवः ॥ ४ ॥
एषां सात्त्विकादिनिर्णयमाह एषामेवमध्ये यद्ब्रह्माः शास्त्रज्ञाः प्रचक्षते प्रशंसन्ति तत्सात्त्विकं यच्च निर्दंतं तत्तामसं यत्तु नैर्द्वैरुपेक्षितं नस्तु तं

सत्त्वाद्धर्मो भवेद्ब्रह्मात्पुंसो मद्भक्तिरक्षणः ॥ सात्त्विकोपासया सत्त्वंततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥ धर्मो रजस्तमो हन्यात्
सत्त्ववृद्धिरनुत्तमः ॥ आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥ ३ ॥ आगमोऽपः प्रजादेशः कालः कर्मच ज
न्मच ॥ ध्यानं मंत्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ॥ ४ ॥ तत्तत्सात्त्विकमैवेषां यद्ब्रह्माः प्रचक्षते ॥ निर्दंति ता
मसं यत्तद्राजसंतदुपेक्षितम् ॥ ५ ॥ सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्त्वविवृद्धये ॥ ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृ
तिरपोहनम् ॥ ६ ॥ वेणुसंघर्षजो वह्निर्दग्ध्वाशाम्यति तद्वनं ॥ एवं गुणव्यत्ययजो देहेशाम्यति तत्क्रियः ॥ ७ ॥

नच निर्दंतं द्राजसंस्मृतं ॥ ५ ॥ सात्त्विकान्येवेति निवृत्तानि शास्त्राण्येव सेवेत न प्रवृत्तिपारखंडशास्त्राणि तीर्थापएव न गंधोदकसुराद्याः प्र
जाः जनाः निवृत्तान् जनान् न प्रवृत्तदुराचारान् विविक्तदेशं न रथ्याद्युतदेशान् कालंब्राह्ममुहूर्तादिकं ध्यानादौ न प्रदोषनिशीथादीन् कर्मच
नित्यं न काम्याभिचारादीनि जन्मचवैष्णवशैवदीक्षालक्षणं न शाक्तशुद्रदीक्षारूपं ध्यानं श्रीविष्णोः न कामिनीविद्विषां मंत्रप्रणवादिकं
न काम्यशुद्रादीन् संस्कारमात्मनः शोधकं ननु केवलं देहगृहादीनां ननु ज्ञानं महावाक्यश्रवणादेवोत्पद्यते किं तत्र सत्त्ववृद्ध्या धर्मेण वा अत
आह यावत्स्मृतिः आत्मापारोक्ष्यं यावच्च देहद्वयतत्कारणभूतगुणापोहः तावत्पर्यंतं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु गुणव्यतिकराज्जातो दे
हः कथं स्वाश्रयभूतान् गुणान् स्वतएवोत्पन्नया विद्ययाऽपोहस्वयमप्युपरमेत्तत्राह वेणुना संघर्षाज्जातोऽग्निर्यथा स्वतएवोत्पन्नाभिर्ज्वाला
भिस्तद्वनं सर्वं दग्ध्वापश्चात्स्वयं शाम्यति एवं देहोऽपि तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रियाव्यापारो यस्य सः ॥ ७ ॥

दक्षरूपकंप्रपंचयति द्वेइति द्वेषुण्यपापेअस्यबीजे सचशतमूलःशतमपरिमिताः वासनाःमूलानियस्य त्रयोगुणाः नालानिप्रकांडायस्य
 पंचभूतानिस्कंधायस्य पंचरसाः शब्दादिविषयास्तेषांप्रसूतिर्यस्मात् दशचएकाचशाखाइंद्रियाणियस्य द्वयोःसुपर्णयोर्जीवपरमात्म
 नोर्नीडयस्मिन् त्रीणिवल्कलानित्त्वचोवातपित्तश्लेष्माणोयस्य द्वेसुखदुःखेफलेयस्यसःअर्कप्रविष्टःसूर्यमंडलपर्यंतव्याप्तः तन्निर्गच्छग
 तस्यसंसाराभावात् ॥२२॥ तत्फलभोक्तृनाह गृध्यंतीतिगृध्राः कामिनः ग्रामेचराः गृहस्थाःअस्यदक्षस्यैकफलंदुःखमदंति परिणामतः
 स्वर्गादिरपिदुःखस्वरूपत्वात् हंसाविवेकिनः अरण्यवासाःसंन्यासिनः एकंफलंसुखमंदति एकंपरमात्मानंमायामयमेवबहुरूपमिज्यैःगुरु
 भिःकृत्वायोवेदसवेदवेदतत्त्वार्थवेद ॥२३॥ त्वंचैवंज्ञात्वाकृतकृत्यःसर्वसाधनंत्यजेत्याह एवमिति एकांतभक्त्याशितेनतीक्ष्णेनज्ञानकुठारे

द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालःपंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः ॥ दशैकशाखोद्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलोर्क
 प्रविष्टः ॥ २२ ॥ अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः ॥ हंसायएकंबहुरूपमिज्यैर्माया
 मयंवेदसवेदवेदम् ॥ २३ ॥ एवंगुरुपासनयैबभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः ॥ विदुश्च्यजीवाशयमप्र
 मत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रं ॥ २४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्भवसं
 वादेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥ श्रीभगवानुवाच सत्त्वरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचा
 त्मनः ॥ सत्त्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैवहि ॥ १ ॥

णस्वतंत्रतावाद्द्वयोर्ज्ञानभक्तयोः जीवोपाधित्रिगुणात्मकंलिङ्गशरीरंविदुश्च्यल्लित्वा परमात्मानंचसंपद्यप्राप्य अथास्त्रंसाधनंत्यजेति ॥२४॥
 इत्येकादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥७३॥ त्रयोदशोऽथसत्त्वस्यदध्याविद्योदयक्रमः ॥ हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनां १ ॥
 विद्याकुठारेणजीवाशयंविदुश्च्यसाधनंत्यजेत्युक्तं ननुतत्रैतमआदिगुणत्रयदत्तिप्रतिबंधेसतिकथंविद्योत्पत्तिरित्याशंक्यतन्निदृश्याविद्यो
 त्यत्तिप्रकारमाह सत्त्वमितिसप्तभिः तत्रयद्यानंदादिवदात्मधर्मागुणाःस्युस्तर्हितत्त्वरूपत्वात्तेषांनिदृश्याविद्योत्पत्तिर्नस्यात् नत्वेतदस्ती
 त्याह बुद्धेःप्रकृतेरेतेगुणाःनत्वात्मनइति अतःसत्त्वेनसत्त्वदध्याऽन्यतमौहन्यात् रजस्तमोदत्तीर्जयेदित्यर्थः सत्त्वंचसत्यदयादिदत्तिरूपमु
 पशमात्मकेनसत्त्वेनैवहन्यात् ॥ १ ॥

अव्यक्तस्य सतः सूक्ष्ममध्यमक्रमेणाभिव्यक्तौदृष्टांतः यथेति यथाऽग्निः खेऊष्मा अव्यक्तोष्मरूपः दारुणि अधिकं मथ्यमानः अनिलस-
हायः सन् अणुः सूक्ष्मविस्फुलिगादिरूपो भवति पुनः प्रकृष्टो जातो हविषा संवर्धते तथैवेयं वाणी ममाभिव्यक्तिः ॥ १८ ॥ उक्तां वा गृत्तिमु-
पसंहरन्ति तरेन्द्रियवृत्तिष्वतिदिशति एवं गदिर्गदनं भाषणं मेव्यक्तिरित्युपसंहारः कर्महन्तयोर्दत्तिः गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयो रिति
कर्मैन्द्रियणाम् घ्राणः अवघ्राणम् रसोरसनं दृक्दर्शनं स्पर्शः स्पर्शनम् श्रुतिः श्रवणमिति ज्ञानेन्द्रियाणां संकल्पो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः
अभिमानोऽहंकारस्य सूत्रप्रधानस्य सत्त्वरजस्तमसां विकारोऽधिदेवादिस्त्रिविधः प्रपंचो मेव्यक्तिरिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १९ ॥ तस्मादीश्वरा-
दिव्यक्तिरूपः प्रपंचोनेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह अग्रमिति अयं जीवः ईश्वरः अदावव्यक्त एक एव वयसा कालेन विश्लिष्टा विभक्ता वागादी द्वि-

यथाऽनलः खेऽनिलबंधुरूपमावलेन दारुण्यधि मथ्यमानः ॥ अणुः प्रजातो हविषा समित्यते तथैव मेव्यक्तिरि-
यं हि वाणी ॥ १८ ॥ एवं गदिः कर्मगतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक्स्पर्शः श्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानः सू-
त्रं रजः सत्त्वतमो विकारः ॥ १९ ॥ अयं हि जीवस्त्रिदक्षयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः ॥ विश्लिष्टशक्ति-
र्बहुधेव भाति बीजानियोनिं प्रतिपद्यद्दत् ॥ २० ॥ यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तंतुवितानसंस्थः ॥
य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥

यहूपाः शक्तयो यस्य यद्वा विशेषेण श्लिष्टा आलिङ्गिता माया शक्तिर्येन सः बहुप्रकार इवाभातियः स एव आद्यः त्रिदत् भ्रिगुणाश्रयः अज-
यो निर्लोकपद्मस्य कारणभूतः एकस्य बहुधा भाने दृष्टांतः योनिक्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानियद्वदिति ॥ २० ॥ तस्मात्तन्मायाविलसितत्वात्त-
दाश्रयमिदं जगन्नततः पृथगिति स दृष्टांतमाह यस्मिन्निति तंतुविताने संस्थास्थितिर्यस्य सः पटो यथा तथा यस्मिन्निदं विश्वमोतं दीर्घतंतुषु पट-
इव प्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव एवं भूतं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं विश्वमविद्ययाऽत्मन्यप्यस्तं दृक्षरूपं जीवस्य कर्तृत्वादिसंसारहेतुः अतस्तद्विवेकज्ञानेन
कर्मादिसर्वत्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह य एष इति सार्धैस्त्रिभिः पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तित्वभावः पुष्पफले भोगापवर्गो कर्मत-
त्फले वा प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥

उत्तरं स एष इत्यष्टमिः अयं भावः ईश्वरस्तावत्स्वमायावशात्पंचात्मना भाति तत्पंचाध्यासाच्च जीवानामनायविषयाकर्तृत्वादितो वि
धिप्रतिषेधाधिकारः तदानां सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्माणि कुर्वित्युक्तं सत्त्वे च शुद्धे पुनः कर्मणा व्यपरिहाराय भक्तिविक्षेपककर्मादरं परित्यज्य दृढवि
श्वासेन भजेत्युक्तं जातायां तु विद्यायां न किंचित्कर्तव्यमस्तीति तन्न तावदीश्वराद्वागार्दीन्द्रियद्वारा जीवसंस्तुतिकारणभूतं प्रपंचोद्गममाह सा
र्थेश्वरुभिः स एषः अपरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः अपरोक्षत्वे हेतुः विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिर्व्यक्तिर्यस्य सः तामे
वाभिव्यक्तिमाह घोषेणेति घोषेण पराख्येन नादबताप्राणेन सह गुह्यामाधारचक्रं प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मं रूपं पश्यंत्याख्यं मध्यमाख्यं च
मणिपूरचक्रे विशुद्धिचक्रे च उपेत्य प्राप्य वक्रमात्राह्रस्वादिः स्वरउदात्तादिः वर्णः अकारादिरित्येव वैखर्याख्यः स्थविष्टः अतिस्थूलो नानावे
दशाखात्मको भवति तथा च श्रुतिः चत्वारिवाक्परिमितापदानितानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहात्रीणि निहितानि गयंति तुरीयं वाचो म
नुष्यावदंति इति श्रुतेरर्थः वाक्परिमितानि वाचःपरिमितानि शास्त्राणितानि चत्वारिपदानि स्थानानि परापश्यंती मध्यमावैखरीति तानि च

श्रीभगवानुवाच स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ॥
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रास्वरो वर्ण इति स्थविष्टः ॥ १७ ॥

ये ब्राह्मणामनीषिणोऽध्यात्मकुशलाः ते विदुः तेषां मध्ये आदौ त्रीणि पदानि शरीरे आधारनाभिहृदयेषु निहितानि गयंति न जानंति तुरीयं च
तुर्यं वैखर्याख्यं मनुष्यावदंति मनुष्याणां वदने वर्तमानो र्थबोधकः शब्दो भवतीत्यर्थः अभियुक्तश्लोकश्च यासामिन्नावरुणसदनादुच्चरंती
त्रिषष्टिवर्णान्तः प्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते ॥ तां पश्यंतीं प्रथममुदितां मध्यमांबुद्धिसंस्थां वाचं चक्रे करणविशदवैखरीं च मपये ॥ श्लोका
र्थश्च तां त्रिविधां भारतीं प्रपये यासामिन्नावरुणसदनात् अग्निसोमस्थानात् उच्चरंती उद्भवती मित्रोऽग्निर्वरुणः सोमः तयोः सदनावासा
स्थानं प्रमात्मा यतः श्वासश्च शीतोष्णत्वं तस्मादुच्चरंती त्रिषष्टिवर्णान् जनयति वायुसंगजान् प्रकटकरणैः बुद्धिगतैः प्रत्यक्षरूपैः इंद्रियैः अंतः प
श्यति न तूच्चरयति सा पश्यंत्याख्या तां प्रथममुदितां उत्पन्नां बुद्धिसंस्थां उच्चरयामीति विचारयुक्तां मध्यमां मुखवस्थितां करणत्रिषष्टि
स्थानप्रयत्ननिर्मलावैखरीं च प्रपये त्रिषष्टिवर्णानिति ह्रस्वदीर्घभेदेन स्वराएकविंशतिः ऋलोरपुनत्वान् संधिस्वराणामह्रस्वत्वाच्च
व्यंजनानि त्रयस्त्रिंशत् अनुनासिकाः ऊननवमाः पंच विसर्गानुस्वारौ अः कः पौचेति ॥ १७ ॥

भा. ए.

॥३७॥

तीव्राधित्वं व्यनक्ति तास्ता इति मया सहया एव क्षपाः रात्रयः क्षणाद्भवन्ती तास्ता एव पुनः मया हीनास्तासां कल्पसमावभूवुः कथं भूताः
तास्ताः वाचामगोचरा इत्यर्थः ॥ ११ ॥ किंच एव तीव्राधयस्ताः मोहमिषेण समाधिप्राप्ता इत्याह ता इति मयि अनुषंगेण आसक्त्या ब
द्धाधियो याभिस्ताः स्वात्मानं स्वदेहमदः दूरस्थमिदं सन्निहितं च नाविदन् यद्वा स्वंपतिपुत्रादिममतास्पदं आत्मानमहंकारास्पददेहं अदः प
रं लोकांश्च नाविदन्निति यथामुनयः समाधौ नामरूपेण विदुः तद्वत् किंतु अभ्यतोयेन य इव मयि प्रविष्टा इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ एवता अबलाः
केवलं मत्कामाः अस्वरूपविदः स्वरूपं न तु जानन्ति तथाऽपि सत्संगात् जारं ब्रह्म जारबुद्धिर्वेद्यमपि ब्रह्मस्वरूपमेव मां परमं प्रापुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

अ० १२

तास्ताः क्षपाः प्रेषुतमेन नीता मयैव वृंदावनगोचरेण ॥ क्षणाद्भवन्ताः पुनरंगतासां हीना मया कल्पसमावभूवुः
॥ ११ ॥ तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धाधियः स्वमात्मानमदस्तथेदं ॥ यथा समाधौ मुनयोऽभ्यतोयेन यः प्रविष्टा
इव नामरूपे ॥ १२ ॥ मत्कामारमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः ॥ ब्रह्ममां परमं प्रापुः संगच्छत सहस्रशः ॥ १३ ॥
तस्मात्त्वमुद्भवोऽस्त्युच्यते चोदनां प्रतिचोदनां ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ १४ ॥ मामेकमेव शरण
मत्मानं सर्वदेहिनां ॥ या हि सर्वात्मभावेन मया स्यात्सुकृतो भयः ॥ १५ ॥ उद्भव उवाच संशयः शृण्वतो
वाचं तव योगेश्वरेश्वर ॥ न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६ ॥

यस्मादेवं भूतो मद्भजनप्रभावः तस्मात्त्वं चोदनां श्रुतिप्रतिचोदनां श्रुति च यद्वा विधिचनिषेधं च उत्सृज्य मां शरणं याहि ॥ १४ ॥ मयैवाकु
तो भयः स्याः भव ॥ १५ ॥ पूर्वतावन्मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेष्वित्यादिना कर्मकर्तव्यमित्युक्तं इदानीं तु सर्वत्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते
तत्र किमालनः कर्तृत्वाद्यस्ति नास्ति वेत्यात्मविषयः संशयो न निवर्तते यद्वा कर्मकार्यं त्याज्यं वेत्यात्मस्थः हृदि स्थः संशयो न निवर्तत इति पृ
च्छति संशय इति येन संशयेन ॥ १६ ॥

॥ ३७ ॥

गोपुधानाराक्षसाः ॥ १ ॥ ४ ॥ स्वाधीनाः कायाधवः प्रल्हादः ॥ ५ ॥ ऋक्षोजांबवान् यधोजटायुः वणिकपथः तुलाधारः व्याध
 यमध्यायः यज्ञपत्न्यः दीक्षितनार्यः ॥ ६ ॥ तेषांसत्संगव्यतिरिक्तसाधनांतरागावमाह तइति नअधीताः श्रुतिगणयिः तेषां नअधी
 सितामहत्तमायैस्तेतथा किञ्च अव्रतातप्तपसः नव्रतानियेषां नतन्नामितर्पासियैःतेचतेचतथा सत्संगादिति सद्भिःसंगोनामधेयसंग
 त्यभिप्रेत्योक्तं यद्वा स्वसंगस्यापिसत्संगत्वंविबक्ष्यते स्वस्यापिसत्त्वान् यद्वा मदीयसंगादित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्रवृक्षादीनांभवतुनामकथं
 साधनांतरं गोपीप्रभृतीनांतुनान्यदस्तीत्याह केवलेनेति सत्संगलब्धेनकेवलेनैवभावेनप्रीत्या नगाः यमलार्जुनादयः नागाः कालिया

सत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृगाःखगाः ॥ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ ३ ॥ विद्याधराम
 नुष्येषुवैश्याःशूद्राःस्त्रियोऽत्यजाः ॥ रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिस्तस्मिन्युगेऽनघ ॥ ४ ॥ बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्र
 कायाधवादयः ॥ वृषंपर्वाबलिर्बाणोमयश्चाथविभीषणः ॥ ५ ॥ सुग्रीवोहनुमान्वृक्षोगजोगृध्रोवणिकपथः ॥
 व्याधःकुब्जाव्रजेगोप्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे ॥ ६ ॥ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः ॥ अव्रतातप्तपसःस
 त्संगान्मामुपागताः ॥ ७ ॥ केवलेनहिभावेनगोप्योगावोनगामृगाः ॥ येऽन्येमूढधियोनागाःसिद्धामामीयुरंज
 सा ॥ ८ ॥ यंनयोगेनसांख्येनदानव्रततपोऽध्वरैः ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैःप्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥ रामेणसा
 र्धमथुरांप्रणीतेश्चाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोऽन्यंददृशुःसुखाय ॥ १ ॥

दयः यद्वा तदानींतनानांसर्वतरुगुल्मादीनामपिभगवतिभावोस्तीतिगम्यते तदुक्तंभगवतैव अहोअमीदेववराभराधितंपादांबुजंतेसुमनः
 फलार्हणं ॥ जमंत्युपादायशिखाभिरालनस्तमोऽपहृत्यैतरुजन्मयत्कृतमित्यादि सिद्धाःकृतार्थाःसंतर्ह्युःप्रापुः ॥ ८ ॥ स्वप्राप्तेर्दुर्लभता
 माह यमिति योगादिभिः कृतप्रयत्नोऽपियं नप्राप्नुयात्तंमामीयुरितिपूर्वेणान्वयः अत्रचप्रथमंयानोप्यः पश्चादयोवा श्रीकृष्णेनस
 हसंगताः तेसंतः तत्संगोऽन्वेषांसत्संगःतेनचतेषांभक्तिरितिज्ञातव्यं ॥ ९ ॥ गोपीनांभावंप्रपंचयति रामेणेतिचतुर्भिःश्चाफल्किनाअकुरेण
 मयिप्रणीतेसति मेमत्तोऽन्यंसुखायमदृशुः कुतः वियोगेनतीव्रोदुःसहःआधिर्यासांताःअप्रहेतुः मयिविगाढेनअत्तिदेनप्राविश्येना
 अनुरक्तानिसंकीर्तनविचिंतनानियासताः ॥ १ ॥

बंधुसत्कृत्याबंधुवत्समानेऽहदिखेहृदयाकाशे मुख्यधियाप्राणदृष्ट्या तोयेतोयादिभिर्द्रव्यैस्तरपणादिना ॥ ४४ ॥ स्थंडिलेभुवि मंत्र
 हृदयैः रहस्यमंत्रन्यासैः ॥ ४५ ॥ सर्वाधिष्ठानेषुध्येयमाह ॥ धिष्ण्येष्विति इतिअनेनमंत्रप्रकारेण एषुधिष्ण्येषु ॥ ४६ ॥ उक्तायाः
 भक्तेःफलमाह इष्टापूर्तेनेति सद्भक्तिं दृढांभक्तिम् अस्याभक्तेरंतरंगसाधनमाह इत्थंमत्स्मृतिःसाधुसेवयाभवति यद्वा स्मृतिज्ञानं तत
 श्वदृढभक्तिमतःपुंसःसाधुसेवयामङ्गज्ञानंभवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ज्ञानभक्तिमार्गोऽुक्तौ तत्रज्ञानमार्गादपिभक्तिमार्गःश्रेष्ठइत्याह प्रायेणे
 वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया ॥ वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥ ४४ ॥ स्थंडिलेमंत्र
 हृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् ॥ ४५ ॥ धिष्ण्येष्वेष्वितिमद्रूपंशंखच
 क्रगदांबुजैः ॥ युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ॥ ४६ ॥ इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतसमाहितः ॥ लभ
 तेमयिसद्भक्तिमत्स्मृतिःसाधुसेवया ॥ ४७ ॥ प्रायेणभक्तियोगेनसत्संगेनविनोद्भव ॥ नोपायोविद्यतेसध्य
 द्प्रायणंहिसतामहं ॥ ४८ ॥ अथैतत्परमंगुह्यंशृण्वतोयदुन्दन ॥ सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वमेभृत्यःसुहृ
 त्सखा ॥ ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्भवसंवादेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ ७३ ॥ श्रीभगवानुवाच नरोधयतिमांयोगेनसांख्यंधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तेन
 दक्षिणा ॥ १ ॥ व्रतानियज्ञछंदांसितीर्थानिनियमायमाः ॥ यथाऽवरुंधेसत्संगःसर्वसंगापहोहिमां ॥ २ ॥
 ति सत्संगेनयोभक्तियोगः तेनविनोपायःसंसारतरणेनविद्यते सत्संगेनेत्यत्रहेतुमाह हियस्मात् सतामहंप्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयःअतः
 सत्संगोमय्यंतरंगइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इदानींसांख्ययोगादीनिसाधनांतरसापेक्षाणिसव्यभिचाराणिच सत्संगस्तुस्वतंत्रंएवसमर्थः फलाव्य
 भिचारीचेतिवर्णयितुमाह अथेति एतद्वक्ष्यमाणंपरमंगुह्यमतः शृण्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इत्येकादशेटीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ ७३ ॥ द्वादशेसाधुसंगस्यमहिमावर्णितःपुरा॥कर्मानुष्ठानतत्त्यागव्यवस्थाचततःपरं ॥ १ ॥ नरोधयतिनवशीकरोति योगःआसनप्रा
 णायामादिः सांख्यंतस्वानांविबेकः धर्मः सामान्यतोऽर्हिसादिः स्वाध्यायोवेदजपः तपः कृच्छ्रादि त्यागःसंन्यासः इष्टापूर्तमिष्टंचपूर्त
 च तत्रेष्टमग्निहोत्रादि पूर्तकूपारामादिनिर्माणं दक्षिणाशब्देनसामान्यतोदानंलक्ष्यते ॥ १ ॥ व्रतानिएकादश्युपवासादीनि यज्ञः देवपू
 जा छंदांसिरहस्यमंत्राःअवरुंधेवशीकरोति ॥ २ ॥

अधुलक्षणमुक्तं जकेलक्षणमाह मल्लिगेत्यष्टभिः लिगानिप्रतिमादीनि ॥ ३४ ॥ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धस्य समर्पणं ॥ ३५ ॥ प
 र्वाणिजन्माष्टम्यादीनि तदनुमोदनं ॥ ३६ ॥ बलिविधानं पुष्पोपहारादिसमर्पणं सर्ववार्षिकपर्वमुचातुर्मास्यैकादश्यादिषु विशेषतः ॥ ३७ ॥
 उद्यानादिकरणे सामर्थ्ये सति स्वतः असति चान्यैः संभूयोद्यमः उद्यानं पुष्पप्रधानं उपवनं फलप्रधानं वनं आंकीडं कीडास्थानम् ॥ ३८ ॥
 संमार्जनं रजसोपाकरणं उपलेपः गोमयादिभिरालेपनं सेकः तैरेव प्रोक्षणं मंडलवर्तनं सर्वतोभद्रादिकरणं मह्यं मम ॥ ३९ ॥ कृतस्य धर्म
 स्यापरिकीर्तनं स्वयमन्येन वानिवेदितं न स्वीकुर्यात् एतच्च साधारणस्थावरविषयं रागप्राप्तविषयं वा भक्त्यानुपास्यमेव षड्भिर्मासोपवासे
 मल्लिगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ॥ परिचर्यास्तुतिः प्रब्रह्मगुणकर्मानुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥ मत्कथाश्रवणं
 श्रद्धामदनुध्यानमुद्भव ॥ सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनम् ॥ ३५ ॥ मज्जन्मकर्मकथनं मम पर्वानु
 म्भेदनं ॥ गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्द्रुहोत्सवः ॥ ३६ ॥ यात्राबलिं विधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु ॥ वैदिकी
 तांत्रिकी दीक्षामदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥ ममार्चास्थापने श्रद्धास्वतः संहत्य चोद्यमः ॥ उद्यानोपवनांकीड
 पुरमंदिरकर्मणि ॥ ३८ ॥ संमार्जनोपलेपाभ्यां सेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहशुश्रूषणं मत्स्यं दासवद्यदमायया
 ॥ ३९ ॥ अमानित्वमदंभित्वं कृतस्यापरिकीर्तनम् ॥ अपि दीपावलोकं मे नोपयुंज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥ य
 द्यदिष्टमंलोके यच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मत्स्यं तदानंत्यायकल्पते ॥ ४१ ॥ सूर्योग्निर्ब्राह्मणो गावो
 वैष्णवः खंमरुज्जलम् ॥ भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ॥ ४२ ॥ सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाऽग्नौ य
 जेत माम् ॥ आतिथ्येन तु विप्राग्र्ये गोष्वंगयवसादिना ॥ ४३ ॥

स्तुयत्फलं परिकीर्तितं ॥ विष्णोर्नैवेद्यसिक्थेन पुण्यं तद्भुंजतां कलौ ॥ तद्दिहूपं मुखेनामनैवेद्यमुदरे हरेः ॥ पादोदकं च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽ
 च्युतद्रव्यादिवचनेभ्यः यद्वा अन्यस्मै निवेदितं मे नोपयुंज्यात् मह्यं निवेदयेदित्यर्थः ॥ विष्णोर्निवेदिता न्नेव यद्व्यं देवतांतरं ॥ पितृभ्यश्चैव तद्दे
 यं तदानंत्यायकल्पते ॥ पितृशेषं तु यो दद्याद्द्वरये परमात्मने ॥ रेतोदाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिन इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इदानीमे
 कादशपूजाधिष्ठानान्याह सूर्यइति हेमद्र ॥ ४२ ॥ अधिष्ठानभेदेन पूजासाधनान्याह सूर्यइति त्रिभिः त्रय्याविद्ययासूक्तैरुपस्थानादि
 ना अंगहे उद्भव यवसादिनातृणादिना ॥ ४३ ॥

इदंचातिगुसंत्वयैवक्तव्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति हेपुरुषाध्यक्षेत्यादिनाब्रह्मादिनियंतः ॥ २७ ॥ अभहेतुःत्वमिति व्योमवदसंगः यतः
 प्रकृतेःपरः स्वेषांभक्तानामिच्छयाउपात्तंपृथक्परिमितंवपुर्येनसः ॥ २८ ॥ तत्रात्रिशल्लक्षणैःसाधुनिरूपयति कृपालुरितिपंचभिः कृ
 पालुःपरदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनांकेषांचिदपि अकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यंसारःस्थिरंबलंवायस्यसः अनवद्यात्माअस्रयादिर
 हितःकुम्बदुःखयोःसमः हर्षविषादरहितःयथाशक्तिसर्वेषांउपकारकः ॥ २९ ॥ कामैर्विषयैरक्षुभितचित्तः दांतःसंयतबासेंद्रियः मृदुः अ
 कठिनचित्तःशुचिःसदाचारःआर्किचनः अपरिग्रहःअनीहः दृष्टक्रियाशून्यः भितभुकूलब्धाहारः शांतः नियतांतःकरणःस्थिरःस्वधर्मे म
 च्छरणः मदेकाश्रयः मुनिःमननशीलः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मानिर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणःक्षुत्पिपा
 एतन्मेपुरुषाध्यक्षलोकाध्यक्षजगत्प्रभो ॥ प्रणतायानुरक्तायप्रपन्नायचकथ्यतां ॥ २७ ॥ त्वंब्रह्मपरमंव्योम
 पुरुषःप्रकृतेःपरः ॥ अवतीर्णोऽसिभगवन्स्वेच्छोपात्तंपृथक्वपुः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृत
 द्रोहस्तिक्षुःसर्वदेहिनां ॥ सत्यसारोऽनवद्यात्मासमःसर्वोपकारकः ॥ २९ ॥ कामैरहतधीर्दातोमृदुःशुचि
 रकिंचनः ॥ अनीहोमितभुकृशांतःस्थिरोमच्छरणोमुनिः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तो गभीरात्माधृतिमान्जितष
 ड्गुणः ॥ अमानीमानदःकल्पोमैत्रःकारुणिकःकविः ॥ ३१ ॥ आज्ञायैवंगुणान्दोषान्मयादिष्टानपिस्वकान् ॥
 धर्मान्संत्यज्ययःसर्वान्मांभजेतससत्तमः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वाथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः ॥ भजं
 त्यनन्यभावेनतेमेभक्ततमामताः ॥ ३३ ॥

सेशोकमोहौजराभ्रत्यूषड्मर्यः एतेजितायेनसः अमानीमानाकांक्षी अन्येभ्योमानदः कल्पःपरबोधने दक्षःमैत्रःअबंचकःकारुणिकः
 करुणयैवप्रवर्त्तमानःनदृष्टलोभेन कविःसम्यक्ज्ञानी ॥ ३१ ॥ किंच मयावेदरूपेणादिष्टानपिस्वधर्मान्संत्यज्ययोमांभजेतसोऽपि एव
 पूर्वोक्तवत्सत्तमः किमज्ञानान्नास्तिव्याद्वा न धर्माचरणेसत्वशुत्थ्यादीनुगुणान्विपक्षेदोषांश्चआज्ञायज्ञात्वापि मत्थ्यानविक्षेपकतयाभ
 द्रन्त्यैवसर्वेभविष्यंतीतिदृढनिश्चयेनैवधर्मान्संत्यज्य यद्वाभक्तिदाढ्येननिदत्ताधिकारतयासंत्यज्य अथवाविद्वैकादशयुपवासकृष्णैका
 दश्यनुपवासानिवेद्यश्चाद्वादयोयेभक्तिविरुद्धाधर्मास्तान्संत्यज्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ किंच यावान्देशकालापरिच्छिन्नः यश्चसर्वात्मा यादृ
 शः सच्चिदानंदादिरूपः तंमांज्ञात्वाऽपि यद्वाविशेषतः पुनःपुनर्ज्ञात्वा एकांतभावेनयेभ्रजंतीति ॥ ३३ ॥

एतदेवान्यार्थनिदर्शनैः प्रपंचयति गामिति दुस्ततइतिदोहः पयः दोग्धोदोहो नोत्तरत्रदोहोस्ति यस्यास्तामर्थशून्यामसतींभार्यां कामश्रु
 न्यां देहंपराधीनम् प्रतिक्षणंदुःखहेतुं असत्यजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यंपुत्रं अतीर्थीकृतमागतेपात्रेऽदत्तं वित्तं दुष्कीर्तिदुरितापादकं अंगहे
 उद्धवदुःखानंतरंदुःखमेवयस्यसः रक्षति ॥ १९ ॥ मयाहीनांवाचमित्युक्तं विवृणोति यस्यांवाचि मेजगतः शोधकंचरित्रंनस्यात् कित्तत् अ
 स्यविश्वस्यस्थित्यादिरूपं तद्धेतुरित्यर्थः लीलावतारेषुईप्सितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामकृष्णादिजन्मवानस्यात् तांनिष्फलांगिरंधीरोधी
 मान्नधारयेत् ॥ २० ॥ उक्तंज्ञानमार्गमुपसंहरति एवंनिश्चित्यविचारेणात्मनिनानात्वभ्रमं देहाद्यध्यासंनिरस्य निर्मलंमनोमयिसर्वगेष

गांदुग्धदोहामसतींचभार्यां देहंपराधीनमसत्प्रजांच ॥ वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्षतिदुःखदु
 खी ॥ १९ ॥ यस्यांनमेपावनमंगकर्मस्थित्युद्धवप्राणनिरोधमस्य ॥ लीलाऽवतारेप्सितजन्मवास्याद्वंध्यां
 गिरंतांविभ्रयान्नधीरः ॥ २० ॥ एवंजिज्ञासयाऽपोह्यनानात्वभ्रममात्मनि ॥ उपारमेतविरजंमनोमय्यर्ष्य
 सर्वगे ॥ २१ ॥ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलं ॥ मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाचर ॥ २२ ॥
 श्रद्धालुर्मैकथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः ॥ गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः ॥ २३ ॥ मदर्थधर्म
 कामार्थान्नाचरन्मदपाश्रयः ॥ लभतेनिश्चलांभक्तिमय्युद्धवसनातने ॥ २४ ॥ सत्संगलब्धयाभक्त्यामयिमां
 सउपासितां ॥ सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदं ॥ २५ ॥ उद्धवउवाच साधुस्तवोत्तमश्लोकमतःकी
 दृक्विधःप्रभो ॥ भक्तिस्त्वय्युपयुज्येतकीदृशीसद्भिरादृता ॥ २६ ॥

रिपूर्णेसमर्प्यसंधार्य उपारमेतनशास्त्रपांडित्यमात्रेणेत्यर्थः ॥ २१ ॥ यद्यनीशः अशक्तस्तिहिंआस्तामिदं मद्रक्त्यैवकृतार्थोभविष्यसीत्याहम
 यीति ॥ २२ ॥ मदर्पणेनकर्मभिर्विशुद्धसत्वस्यांतरंगांभक्तिमाह श्रद्धालुरितिद्वाभ्यां अभिनयन् स्वयमनुकुर्वन् ॥ २३ ॥ आचरन्सेव
 मानः ॥ २४ ॥ ततश्चानेनप्रकारेणमयिसत्संगेनलब्धयाभक्त्यासन्नक्तः मामुपासिताध्याताभवति सचध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वैनिश्चि
 तंमुखेनैवमेपदं स्वरूपंप्राप्नोति ॥ २५ ॥ सत्संगलब्धयाभक्त्येत्युक्तंतत्रसतांभक्तेश्चविशेषंपृच्छति साधुरिति साधवःस्वस्वमतिकल्पिताःसं
 तिबहवःतवतुकीदृशःसंज्ञितः भक्तिरपि बहुविधालोकेकीदृशीपुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिश्चनारदादिभिरादृता एतच्चकथ्यतां ॥ २६ ॥

तथाऽपि अविद्वानिवशमसिनादिषु न बध्यते कुतः तत्र तत्र विषयेषु गुणान् इंद्रियाणि आदयन् भोजयन् तत्साक्षित्वेन वर्तमानः न तु स्वयमदन् एतदेव कुतस्तत्राह प्रकृतिस्थोऽपीति सार्द्धेन यथाखं सर्वत्र स्थितमपि न सज्जते तथा सविता जले प्रतिबिम्बितोऽपि यथाऽन्निलः सर्वत्र संचरन् न पितद्वत् ॥ १२ ॥ असंगेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया छिन्नाः संशयाः असंभावनादयो यस्य सः नानात्वात् देहादिप्रपंचात् ॥ १३ ॥ कथं विहरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह यस्य स्युरिति तद्गुणैः देहगुणैः संकल्पशून्याभिः प्राणादिवृत्तिभिः विहरन्मुक्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवता बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव वैलक्षण्यमुक्तम् इदानीं कैर्वाज्ञायेत लक्षणैरित्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह यस्यात्मेति त्रिभिः हिंसैर्दुर्जनैः अन्यैर्वाप्राणिभिः यस्यात्मा देहः पीड्यते यदृच्छया येन केनापि क्वचित्क्वचित् अर्च्यते वा सबुधश्चेत्तत्र न व्यतिक्रियते ना

न तथा बध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् ॥ प्रकृतिस्थोऽप्यसंस्कृतो यथाखं सविताऽन्निलः ॥ १२ ॥ वैशारद्येक्षयाऽसंगशितया छिन्नसंशयः ॥ प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद्द्विनिवर्तते ॥ १३ ॥ यस्य स्युर्वीत संकल्पाः प्राणेंद्रियमनोधियाम् ॥ वृत्तयः सविनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हितद्गुणैः ॥ १४ ॥ यस्यात्मा हिंस्यते हिंसैर्येन किंचिद्यदृच्छया ॥ अर्च्यते वा क्वचित् तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥ नस्तु वीतननिंदेत कुर्वतः साध्वसाधुवा ॥ वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृढमुनिः ॥ १६ ॥ न कुर्यान्नवदे किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा ॥ आत्मारामो नया वृत्त्यां विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि ॥ श्रमस्तस्य श्रमफलो ल्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥

तिविक्रियत इत्यर्थः तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यः कंटकैर्बितुदतिचंदनैर्यश्च लिपति ॥ अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य चेति ॥ १५ ॥ किंच साध्वसाधुवा कुर्वतो वदतो वा जनान् नस्तु वीतनचिं देत यो लौकिकव्यवहारे विमुखः समुक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अपिच न कुर्यादिति यो देहिकेऽपि कर्मण्युदासीनः समुक्तः इतरो बद्ध इत्यर्थः एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि ॥ १७ ॥ यस्तु केवलं शब्दब्रह्मण्यधिष्ठः पांडित्यमात्रश्लाघी नतूकैः साधनैस्तदर्धनिष्ठो भवेत्तं निंदति शब्दब्रह्मणि निष्णातः अर्थतः पारंगतोऽपि परे ब्रह्मणि न निष्णायात्प्राणाद्यभियोगं न कुर्यात् तस्य शास्त्रश्रमः श्रमैकफलः न तु पुरुषार्थपर्यवसायी अघेनुंचिरप्रसूताम् ॥ १८ ॥

सुपर्णो वृक्षात्पक्षिणा विवदेहात्पृथग्भूतौ सदृशौ चिद्रूपत्वात् सखायौ अवियोगादिकमत्याच्च यदृच्छया अनिरुक्तयामायया वृश्यत इति
 क्षोदेहः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेदसंप्रतीति श्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ॥ छंदांसियस्य पर्णानियस्तवेदसवेदविदि
 तिसृतेष्व तस्मिन्कृतं नीडं निकेतनं हृदयरूपं याभ्यां तौ तयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलान्नं पिप्पलोऽश्वत्थः तस्मिन् नदीयं कर्म फलमित्यर्थः
 खादति भक्षयति अन्यः ईश्वरः निरन्नः अभोक्ताऽपि निजानंदतृप्तो बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूयान् अधिकः श्रुतिश्च द्वासुपर्णासयुजा सखा
 या समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं खाद्व्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ ६ ॥ बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतो यो
 ऽविद्यया युक्तः स तु नित्यबद्धः अनादिबद्धः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नित्यमुक्तः मायाया अनावरकत्वात् आश्रयाव्यामोहकत्वाच्च
 ॥ ७ ॥ इदानीं बद्धमुक्तजीवानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह देहस्थोऽपीति दशभिः विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि देहस्थो न भवति
 सुपर्णवितौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयै तो कृतनीडौ च वृक्षे ॥ एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्योऽनिरन्नोऽपि ब
 लेन भूयान् ॥ ६ ॥ आत्मानमन्यं च स वेदविद्वानपि पिप्लादो न तु पिप्लादः ॥ योऽविद्यया युक्तः स तु नित्यबद्धो
 विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथोत्थितः ॥ अदेहस्थोऽपि देहस्थः कु
 मतिः स्वप्नदृश्यथा ॥ ८ ॥ इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः
 ॥ ९ ॥ देवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा ॥ वर्तमानो बुधस्तत्र कर्ताऽस्मीति निबध्यते ॥ १० ॥ एवं
 विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने ॥ दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥

यथा स्वप्नादुत्थितः स्मर्यमाणे स्वप्नदेहे स्थितोऽपि तत्र स्थो न भवति तद्वत्सुखदुःखाद्यभावात् तद्वत् तथा च बस्तुतः अदेहस्थोऽपि कुमतिः
 अविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदेहगत इति ॥ ८ ॥ अत्र हेतुत्वेन वैलक्षण्यांतरमाह द्वाभ्यां इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु गृह्यमाणे
 ष्वपि यस्तु विद्वान् सनाहंकुर्यात् अहं गृह्णामीति मतिं न कुर्यादित्यर्थः कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु अतएव अविक्रियः रागादिशून्यः तदुक्तं गी
 तासु स्वर्वावित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणा गुणेषु वर्तते इति मत्वा न सज्जत इति ॥ ९ ॥ अबुधस्तु पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानः गुणै
 र्निद्रियैर्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्ताऽस्मीत्यहंकारेण तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमू
 ढात्मा कर्ता ह मिति मन्यते इति एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्तेतेत्यस्य प्रश्नस्य सुखदुःखशून्यो निरभिमानश्च देहे वर्तते इति उत्तरमुक्तं भवति ॥ १० ॥
 वैलक्षण्यांतरं वदन् किं भुंजीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह एवमिति त्रिभिः अन्यगतमेव कर्ममां ब्रह्मातीत्येवं विरक्तो विद्वान् ॥ ११ ॥

एवंकारणभूतगुणानां मायामयत्वात् तत्कार्यसंस्तृतिर्मायेति प्रपंचयति शोकमोहाविति यथास्वमः आत्मनः बुद्धेरेवख्यातिः विवर्तः तद्वत्
 ॥२॥ अतोवस्तुविरोधस्तावन्नास्तिप्रतीतिस्त्वौपाधिकीघटतइत्याह विद्याऽविद्येइति तन्येतेमोक्षबंधावाभ्यांमिति नूशक्ती कुतःमेमायया
 विनिर्मिते मायावृत्तिरूपत्वात् मोक्षबंधकरीत्येकवचनं द्विवचनार्थं ननु तत्कार्यत्वेबंधमोक्षयोरनादित्वनित्यत्वेन स्यातां न आद्ये अनादी
 अतोऽप्यवदविद्यां प्रवर्तयामि तावद्धंघः यदाविद्यां ददामि तदामोक्षः स्फुरतीत्यर्थः तथाचस्कंदपुराणे बंधको भवपाशेन भवपाशाच्चमोक्ष
 कः ॥ कैवल्यर्दः परंब्रह्मविष्णुरेव सनातन इति ॥ ३ ॥ तत्रशरीरिणामिति बहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोधोक्तइति भांतिव्यावर्तयन्बंध
 मोक्षव्यवस्थामुपपादयति एकस्यैवेति तर्हि किमात्मभेदात्तवापिबंधः नहीत्याह अस्यजीवस्यैवेति नन्वात्माभेदे जीवो नामकोन्योऽस्ति
 पृथक् कथंचबंधमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्थातत्राह ममांशस्येति अयंभावः यथैकस्यापि चंद्रादेर्जलाद्युपाधिनां विवप्रतिविवरूपोभेदः त

शोकमोहौ सुखंदुःखंदेहात्पत्तिश्चमायया ॥ स्वप्नोयथात्मनः स्यातिः संस्तृतिर्नतुवास्तवी ॥ २ ॥ विद्याऽविद्ये
 ममतनूवित्थ्युद्धवशरीरिणां ॥ मोक्षबंधकरी आद्येमाययामेविनिर्मिते ॥ ३ ॥ एकस्यैवममांशस्यजीवस्यै
 वमहामते ॥ बंधोऽस्याविद्ययानादिविद्ययाचतथेतरः ॥ ४ ॥ अथबद्धस्यमुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामिते ॥ विरु
 द्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ॥ ५ ॥

थाचजलकृताः कं पादयः प्रतिविवस्यैव तथाचप्रतिविवानामप्युपाधिभेदेनभेदादेकस्मिन्नुदकुंभेभेदेतत्रतप्रतिविवस्यैवविबैक्यं नान्यगत
 स्यतथाऽविद्यायां प्रतिविवस्यमदंशस्यजीवस्यैतत्कृतोबंधः तंस्यचोपाधितोभेदान्नाव्यवस्थेति तथाचाहुः यथैकस्मिन्घटाकाशेरजो
 धूमादिभिर्युते ॥ न सर्वे संप्रयुज्यंते तथाजीवाः सुखादिभिरिति एतच्चातिरहस्यं स्वबुद्ध्यानिश्चेतव्यमितिसंबोधयति हेमहामते इतरीमोक्षः
 ॥ ४ ॥ तदेवंव्यवस्थामुपपाद्यकथं वर्तेतेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेति तच्चवैलक्षण्यं द्विविधं जीवेश्वरयोरेकं जीवानांचैकं तत्रजी
 वेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरितिसार्द्धद्वयेन शोकानंदधर्मबतोः एकस्मिन्धर्मिणिशरीरेनियम्यनियंतृत्वेनस्थितयोः ॥ ५ ॥

ततो निवृत्तिरेवमुक्तिहेतुत्वाच्छ्रेयसीतिसिद्धं एवतावदेकएवात्मातस्यचगुणकार्यदेहसंबंधकृतःसंसारः आत्मज्ञानाच्चमुक्तिरित्युक्तं विलक्षणःस्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवचमतांतरनिरासेनदृढीकृतंअथैषामित्यादिना तत्रपृच्छति गुणेष्विति असमर्थःगुणेषुअसत्सुमुक्तिःसत्त्वेववा आयेज्ञानसाधनाभावान्नमुक्तिः द्वितीयेचगुणेषुवर्तमानोऽपितत्कार्यदेहजेषुकर्मसुसुखादिषुचकथंनबध्येत तथाऽपितैराकाशवदनावृतत्वान्नबध्यतइतिचेत्तर्हिबंधोनसंभवतीत्याह अनपावृतःकथंबध्यतइति ॥ ३५ ॥ यदितुसत्त्वेवतदहंकारेणबध्यतेतन्निवृत्त्याचमुच्यतइतिमंतर्हिकथंज्ञातव्यमितिपृच्छति बद्धोमुक्तोवाकथंबर्तेतेत्यादि किंभुंजीत कथंभुंजीतेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एतत्एतद्विषयंप्रश्नं किंच एकएवात्माअनादिगुणसंबंधान्नित्यबद्धः मुक्तेर्जन्यत्वेअनित्यत्वप्रसंगान्नित्यमुक्तइत्यप्यंगीकार्यस्यात् तत्रमेभमोभवतीत्याह

उद्धवउवाच गुणेषुवर्तमानोऽपिदेहजेष्वनपावृतः ॥ गुणैर्नबध्यतेदेहीबध्यतेवाकथंविभो ॥ ३५ ॥ कथंबर्तेतविहरेकैर्वाज्ञायेतलक्षणैः ॥ किंभुंजीतोतविस्तृजेच्छयीतासीतयातिवा ॥ ३६ ॥ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर ॥ नित्यमुक्तोन्नित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥७३॥ श्रीभगवानुवाच बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः ॥ गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधनं ॥ १ ॥

नित्यबद्धइति ॥ ३७ ॥ इत्येकादशेटीकायांद्वादशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥७३॥ ॥७३॥ एकादशेतुबद्धानांमुक्तानांचाथलक्षणं ॥ साधूनांचतथाभक्तेर्लक्षणंहरिणेरितं ॥ १ ॥ नित्यमुक्तोन्नित्यबद्धएकएवेतिमेभ्रमः इति यदुक्तं तत्किंवस्तुतोविरोधः प्रतीतितोवा नाद्यः बंधमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह बद्धोमुक्तइतिद्वाभ्यां आत्माबद्धोमुक्तश्चमेगुणतः मदधीनसत्त्वादिगुणोपाधितः नतुवस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेऽपितंडुलपाकादिवद्वास्तवत्वंकिनस्यात्तत्राह गुणस्यमायामूलत्वाद्बंधनंनस्ति अतएवमोक्षश्चनास्ति ननुकथंसर्वशास्त्रविरुद्धमुच्यतेतत्राह इतिमेव्याख्येति एवंमुक्तो निर्णयः अलमतिकृतकैरित्यर्थः अथवैवमन्वयः आत्माबद्धोमुक्तइतियाख्याख्याउक्तिःसामेगुणतः महुण्पारतंत्र्यात् अत्रहेतुत्वेनगुणनियंतरिस्वस्मिस्तद्वातिरेकमाह अतएवनमेबंधनंमोक्षोवेति अन्यत्समानं ॥ १ ॥

भा.ए.

॥ ३२ ॥

एवंकर्मसुप्रवृत्तस्य न सुखं न च निवृत्तिरित्युपसंहरति कर्माणीति ॥ २९ ॥ तथाऽपिलोकानां नित्यत्वादमर्त्यधर्मत्वाच्चलोकपालानां सुखमस्तीति चेत्तत्राह लोकानामिति द्वौ परार्थौ परमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि तथा च श्रुतिः श्रीषास्माद्वातः पवते श्रीषोदेति सूर्यः श्रीषास्मादग्निश्चेद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति अतः प्रवृत्तिमार्गस्यैव मनर्थहेतुत्वाद्द्विरक्त्या ततो निवृत्तिरेव युक्तेति तात्पर्यार्थः ॥ ३० ॥ एतेनैव स्वयमीश्वरत्वमिच्छरेणेश्वराभावांगीकारः परित्यक्तः अन्यदपि प्रौढ्या पूर्वमंगीकृतं निराकरोति चतुर्भिः तत्र यदुक्तं कर्तुं भोक्तृरूप एवात्मेति तन्निराकरोति गुणा इति गुणा इन्द्रियाणिकर्माणि सृजन्ति नत्वात्मा आत्मैवेन्द्रियाणि प्रवर्तयन् कर्माणि करोतीति चेन्नेत्याह गुण इति गुणः सत्त्वादिः गुणानुद्दिष्टाणि अनसृजते प्रवर्तयति नत्वात्मा अतः आत्मनः कर्तृत्वं तावन्नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गणसंयुक्त इन्द्रि

कर्माणि दुःखोदकर्माणि कुर्वन् देहे न तैः पुनः ॥ देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥ २९ ॥ लोकानां लोकपालानां यद्भयं कल्पजीविनां ॥ ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपराद्द्विपरायुषः ॥ ३० ॥ गुणाः सृजन्ति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणान् ॥ जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्यसौ ॥ ३१ ॥ यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदेव हि ॥ ३२ ॥ यावदस्यास्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतो भयं ॥ य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यन्ति शुचाऽर्पिताः ॥ ३३ ॥ ॥ काल आत्मा गमो लोकः स्वभावो धर्म एव च ॥ इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥

यादिसंयुक्तः कुत इत्यत आह असौ तेषु अहंकारवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ यच्चोक्तमात्मनो नानात्वंतदप्यौपाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानां वैषम्यमहंकारादिकार्यरूपम् नन्वात्मन एकत्वे कथं पारतन्त्र्यमुक्तकथं बालो कपालादीनामपि तद्भयमित्युक्तं तत्राह नानात्वमिति ॥ ३२ ॥ यच्च गूढमग्निप्रेतं प्रवृत्तिरेव श्रेयसीति तत्राह य एतदिति एतद्गुणवैषम्यं तत्कृतं भोगं कर्मचेत्यर्थः उपासीरन्सेवेरन् तेलोकादीनामनित्यत्वाच्छुचाऽर्पिताः प्रोताः संतो मुह्यन्ति ॥ ३३ ॥ न केवलमनित्यता मात्रा किंतु मायामयत्वमपीत्याह काल इति स्वभावो देवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तद्भोगकारणम् गुणव्यतिकरे मायाक्षोभे सति मामेव प्राहुः ननु मद्भतिरिक्ताः संति ॥ ३४ ॥

अ०९

॥ ३२ ॥

तथाऽपियावजीवंसुखं भविष्यतीति चेत् नेत्याह कोन्विति यतः अंतिकेवर्तमानो मृत्युर्न तुष्टिदः न तुष्टिददाति आघातं बधस्थानं प्रति नी
यमानस्य वध्यस्य स्रक्चंदनादिसुखं न भवेत् ॥ २० ॥ एवमस्मिंल्लोके सुखं नास्तीत्युक्तं लोकांतरेऽपि तथैवेत्याह श्रुतमिति श्रुतं स्वर्गादितद
पिदुष्टम् स्पर्धापरसुखासहनं असूयापरगुणदोषाविष्करणं अत्ययोनाशः व्ययोऽपक्षयः तैर्दुष्टं यद्वाव्ययोनाशः अत्ययोऽन्यस्यातिशं
यः तद्वृत्तादप्राप्त्यादुःखमित्यर्थः किञ्च बहवोऽतरायावैगुण्यादिरूपाविघ्नायस्मिन्कामे सुखेतस्य भावस्तत्त्वन्तस्मात् कृषिर्थावद्बुविघ्ना
तद्वत् बहुसुखत्वेन श्रुतमपि निष्फलं ॥ २१ ॥ विघ्नवैगुण्याद्यभावमंगीकृत्यापि नाशदुःखं दुष्परिहरमित्याह अंतरायैरिति पंचभिः निर्जि

कोन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरंतिके ॥ आघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥ श्रुतं च दृष्टवद्दुष्टं
स्पृहाऽसूयाऽत्ययव्यथैः ॥ बद्धंतरायकामत्वात्कृषिवच्चापि निष्फलं ॥ २१ ॥ अंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्व
नुष्ठितः ॥ तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२ ॥ इह्वेह देवतायज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥ भुंजी
तदेव वत्तत्र भोगान्दिव्यान्निर्जांजितान् ॥ २३ ॥ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते ॥ गंधर्वैर्विहरन्म
ध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् ॥ २४ ॥ स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना ॥ क्रीडन्न वेदात्मपातं सुराक्री
डेषु निर्वृतः ॥ २५ ॥ तावत्प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते ॥ क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः
॥ २६ ॥ यद्यधर्मरतः संगदसतां वाजितेन्द्रियः ॥ कामात्मारूपणोलुब्धः स्रैणो भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥ पशून
विधिना लभ्यते भूतगणान्यजन् ॥ नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्बणं तमः ॥ २८ ॥ तंसाधितमुपाजि

मित्यर्थः ॥ २२ ॥ यज्ञैर्देवता इन्द्रादिरूपा इह्वा ॥ २३ ॥ स्वपुण्यैरुपचिते सर्वभोगसंपन्ने देवीनां मध्ये विहरन् गंधर्वैरुपगीयते ॥ २४ ॥ का
मगेन इच्छया गच्छता विमानेन किंकिणीजालमालिना क्षुद्रघंटिकासमूहशोभिना सह स्त्रीभिः सुराक्रीडेषु नंदनीदिषु क्रीडन्नात्मपातं न वे
द ॥ २५ ॥ कालेन चालितः पातितः ॥ २६ ॥ प्रवृत्तिर्द्विविधा विध्यनुसारेण काम्ये कर्मणि वा तल्लंघनेनाधर्मे वा तत्र काम्यप्रवृत्तेर्गतिरु
क्ता अधर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदिति यदिचेत्यन्वयः अजितेन्द्रियत्वात्कामात्मा अतःरूपणः अतोलुब्धो भोगमृणाकुलः अतःस्रैणः स्त्रीलंपटः
तदर्थं भूतविहिंसकः ॥ २७ ॥ किञ्च दुष्टं जनप्रलोभितो धनार्थं पशूनविधिना हत्वा उल्बणं दुःखं नरकं याति तदनुतमः स्थावरतां याति ॥ २८ ॥

एवंतावत्त्वप्रकाशज्ञानस्वरूपोनित्यएकएवात्माकर्तृत्वादयश्चधर्मास्तस्यदेहोपाधिकाः तद्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं मायामयं च अतः सर्वतो
विरक्तः सन्नात्मज्ञानेन मुच्यत इत्युक्तं विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादित्यादिना तदेवश्रुतिसमन्वयेन निर्णीतेऽप्यर्थमतांतरविरोधेन संदेहोभाभूदिति
तन्मतं निराकर्तुमुद्रावयति अथ मन्यसे एषां जीवात्मनां कर्मकर्तृणां सुखदुःखयोर्भोक्तृणां च नानात्वमिति एवं हि जैमिनीयामन्यते अहंप्रत्य
यविज्ञेय एवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्च ननु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्माऽस्तीति यथाहुः अहंप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः
सर्वदेवहीतितथा वैराग्यं च न संभवति तथा हि भोगस्थानानामनित्यत्वाद्वा वैराग्यं भवेत् भोगकालस्य वा तदुपायकर्म बोधकागमस्य वा भोक्तु
रात्मनो वा न त्वेतदस्तीत्याह अथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां मन्यस इति ॥ १४ ॥ न च भोग्यानां विच्छेदान्मायामयत्वाद्वा वैराग्यं स्या
दित्याह सर्वभावानां स्रक्चंदनादीनां संस्थास्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्या तथा च वदंति न कदाचिदनीदृशं जगदिति अस्तत्क
अथैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः ॥ नानात्वमथ नित्यत्वं लोककालागमात्मनां ॥ १४ ॥ मन्यसे सर्वभा
वानां संस्थान् औत्पत्तिकी यथा ॥ तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः ॥ १५ ॥ एवमप्यंगसर्वेषां देहिनां देहयो
गतः ॥ कालावयवतः संतिभावाजन्मादयोऽसकृत् ॥ १६ ॥ अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातंत्र्यं चलक्ष्यते ॥ भोक्तुश्च
दुःखसुखयोः कोन्वर्थो विवशं भजेत् ॥ १७ ॥ न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषामपि ॥ तथा च दुःखं मूढानां तथा
ऽहंकरणं परं ॥ १८ ॥ यदि प्राप्तिं विधातं च जानंति सुखदुःखयोः ॥ तेऽप्यद्भानविदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद्यथा ॥ १९ ॥
तार्कश्चिदीश्वरो नास्तीति भावः किंच यथा यथावत् ननु मायामयीत्यर्थः न च्चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानमस्तीत्याह तत्तदिति घटपटाद्या
कारभेदेन धीर्जायते अतोऽनित्या भिद्यते च अयंगूढोऽभिप्रायः न हि नित्यज्ञानरूपआत्मा अपितु ज्ञानपरिणामवान् न च विकारित्वेन नित्य
त्वप्रसंगः यथाहुः विक्रियाज्ञानरूपाऽस्य न नित्यत्वे विरोत्स्यत इति अतो मुक्ता विद्विद्यादिरहितस्य परिणामासंभवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषा
र्थत्वात्पटत्तिरेव श्रेयसी न निवृत्तिरिति ॥ १५ ॥ तत्र तावदुक्तमंगीकृत्य वैराग्योपपादनाय प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं प्रपंचयति एवमपीत्या
दिना लोकानां लोकपालानामित्यतः प्राक्त्वेन यथेन अंगहेतुद्वय कालावयवतः संवत्सरादिरूपात् ॥ १६ ॥ अत्रापि तिस्रातंत्र्यपक्षे
दुष्कर्मणो दुःखभोगस्य वाऽसंभवादित्यर्थः ॥ १७ ॥ ननु ये सम्यक्कर्मकर्तृजानंति ते सुखिन एव ये तु न जानंति ते एव दुःखिन इति चेत् तत्राह ने
ति विदुषामपि किंचित्सुखं न विद्यते तथा मूढानामपि दुःखं न विद्यते अतो वयं कर्मकुशलत्वात् सुखिन इति तेषां केवलं तथैवाहंकार इत्यर्थः ॥ १८ ॥
अंगीकृत्याह यदीति तं योगमुपायं न विदुर्यथा साक्षात् मृत्युर्न प्रभवेत् ॥ १९ ॥

अनेनैवदृष्टानेन नित्यत्वानादित्वविमुक्तत्वैकत्वादयोऽपिसिद्ध्यन्तीत्याह निरोधेति यथादारुष्वन्तःप्रविष्टोऽग्निस्तकृतान्नाशादीन्मामोति न तु स्वतोनाशादिमान् एवंदेहगुणाननित्यत्वादीनदेहात्परोनित्यादिस्वरूपोऽप्यात्माऽनुभवति ततश्चनित्यत्वादिभिरपि वैलक्षण्यादन्यत्वमिति भावः ॥ ९ ॥ नन्वग्नेर्दारुसंयोगात्तद्धर्मभाक्कंचटते आत्मनस्त्वसंगत्वात्कथं देहेन तद्धर्मैर्वासंबन्धः संबन्धे वा कुतस्तन्निवृत्तिस्तत्राह यो साविति पुरुषस्येश्वरस्यार्धनैर्मायागुणैः योसौ सूक्ष्मः अयंचस्थूलो देहो विरचितः पुंसो जीवस्यायंसंसारः तन्निबन्धनस्तदध्यासकृतः हियस्मादेवं तस्मादात्मविद्यातन्निवर्तकेत्याह आत्मनो विद्याविज्ञानंतस्य छित् छेत्री आच्छिदिति वापदच्छेदः ॥ १० ॥ यस्मादेवं तस्माज्जिज्ञासया विचारेण आत्मस्थमात्मनिकार्यकारणसंघातएवस्थितंसम्यक्ज्ञात्वा एतत् एतस्मिन्देहादौ वस्तु बुद्धिस्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरसेत्त्य-

निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वं तत्कृतान्गुणान् ॥ अंतःप्रविष्टआधत्तएवंदेहगुणान्परः ॥ ९ ॥ योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोऽयंपुरुषस्य हि ॥ संसारस्तन्निबन्धोऽयंपुंसो विद्याच्छिदात्मनः ॥ १० ॥ तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्यैकवलंपरम् ॥ संगम्यनिरसेदेतद्वस्तु बुद्धियथाक्रमं ॥ ११ ॥ आचार्योऽरणिराद्यः स्यादंते वास्युत्तराऽरणिः ॥ तत्संधानंप्रवचनं विद्यासंधिः सुखावहः ॥ १२ ॥ वैशारदीसाऽतिविशुद्धबुद्धिर्धुनोति मायांगुणसंप्रसूतां ॥ गुणांश्च संदत्त्ययदात्ममेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाऽग्निः ॥ १३ ॥

जेत् ॥ ११ ॥ गुरोर्लब्धाविद्या अविद्यातत्कार्यनिरसनक्षमेति स्फुटीकर्तुं विद्योत्पत्तिमध्युत्पत्तिरूपकेण निरूपयति आचार्यइति आद्यः अधरः तत्संधानंतयोर्मध्यमं मथमकाष्ठम् प्रवचनमुपदेशः विद्यातुसंधिः संधौ भवन्नग्निरिव तथाचश्रुतिः आचार्यैः पूर्वरूपम् अते वास्युत्तररूपम् विद्यासंधिः प्रवचनंसंधानमिति ॥ १२ ॥ अग्निसादृश्यमेवाह वैशारदीति विशारदोऽतिनिपुणः तेन शिष्येण प्राप्तातेन गुरुणोपदिष्टा वा अतिविशुद्धा बुद्धिः गुणकार्यरूपां मायां निवर्तयति यदात्मकमेतद्विश्वं जीवस्य संसृतिनिमित्तं तान्गुणांश्च दग्ध्वा असमित् निर्निधनः तस्मात्कार्येण कारणेन विषयाचव्यवधानाभावात्सौक्षात्परमानंदरूपो भवतीति ॥ १३ ॥

कथमकामात्मतासंभवतितर्भाह अन्वीक्षेतेति स्वधर्मैःविशुद्धचित्तःसन् देहिनांविषयेषुसत्यत्वाभिनिवेशेनयेसर्वेआरंभाःतेषांफलवैपरी-
त्यप्रथेन् एवंफलवैपरीत्यादकामःस्यात् ॥२॥ किंचकाम्यविषयाणांमिथ्यात्वादपीत्याह सुप्तस्येति विफलःअर्थशून्यःअत्रैवंप्रयोगःइं
द्वियैर्यावहिर्नानाबुद्धिःसाविफला नानात्मकत्वात् ऐंद्रियकत्वात् मनोजन्यस्वप्नमनोरथवदिति ॥३॥मोक्षार्थीनप्रवर्ततत्रकाम्यनिषिद्ध
योः॥नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रत्यवायजिहासया इतिस्मृतिः अतःप्रवृत्तकाम्यंकर्मत्यजेन्नित्यनैमित्तिकमेवकुर्यात् आत्मविचारेतुस
म्यकूप्रवृत्तोनिवृत्तकर्मचोदनामपिनाद्रियेत ॥ ४ ॥ किंच यमानर्हिसादीन्अभीक्षणमादरेणसेवेत शौचार्दास्तुनियमान् क्वचिद्यदाशक्ति
स्तदाआत्मज्ञानाविरोधेन यमान्द्वादशनियमांश्चैकोनविशेऽध्यासेवक्ष्यति किंचयमेष्वप्यादरंपरित्यज्यगुरुमुपासीतेत्याह मदभिज्ञमि
अन्वीक्षेतविशुद्धात्मादेहिनांविषयात्मनां ॥ गुणेषुतत्त्वध्यानेनसर्वारंभविपर्ययं ॥ २ ॥ सुप्तस्यविषया
लोकोध्यायतोवामनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथाभेदात्मधीर्गुणैः ॥ ३ ॥ निवृत्तकर्मसेवेतप्रवृत्तमत्य
रस्त्यजेत् ॥ जिज्ञासायांसंप्रवृत्तानाद्रियेत्कर्मचोदनां ॥ ४ ॥ यमानभीक्षणंसेवेतनियमान्मत्परःक्वचित् ॥
मदभिज्ञंगुरुंशांतमुपासीतमदात्मकं ॥ ५ ॥ अमान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः ॥ असत्त्वरोर्यजिज्ञासु
रनसूयुरमोघवाक् ॥ ६ ॥ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनःसमंपश्यन्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः
॥ ७ ॥ विलक्षणःस्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षितास्वदृक् ॥ यथाऽग्निर्दारुणोदात्याहाहकोऽन्यःप्रकाशकः ॥ ८ ॥

ति मदात्मकंमद्रूपं ॥ ५ ॥ गुरुसेवकस्यधर्मानाह अमानीति दक्षःअनलसः निर्ममः जायादिषुममताशून्यः गुरौतुदृढसौहृदः असत्त्वः
अव्ययः अमोघवाक् व्यर्थालापरहितः एतान्येवशिष्यस्यलक्षणानिज्ञेयानि ॥ ६ ॥ ननुस्वजायादिषुकथंनिर्ममःस्यात्तत्राह जायेति
औदासीन्यहेतुंविवेकंदर्शयति आत्मनोऽर्थंप्रयोजनंसर्वत्रसममिवपश्यन्निति अयंभावः सर्वदेहेष्व्वात्मनएकत्वाज्जायादिदेहेऽस्मिंश्चदेहे
आत्मनोऽर्थःसुखादिःसमएव केनविशेषेणैतेष्वेवममत्वाभिनिवेशइत्येवमुदासीनःसन्गुरुंप्रपद्येतेति ॥ ७ ॥अहोकोऽसौदेहादिव्यतिरिक्त
आत्मा यस्यैक्यादर्थःसर्वेषुसमःस्यात्तमाह विलक्षणइति स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्माऽन्यः यतोविलक्षणः द्वेषावैलक्षण्यंदर्शयति ईक्षि
तास्वदृगिति द्रष्टाहिदृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः तयोरन्यत्वेदृष्टांतः यथाग्निर्दाहकःप्रकाशकश्च दाहान्प्रकाश्याच्च
दाहणःकाष्ठान्न्यस्तदृदिति ॥ ८ ॥

तस्माद्दहनांसंभवानां जन्मनामंते मानुष्यमनित्यमप्यर्थदंपुरुषार्थप्रापकं देवा लब्ध्वा इदमनुमृत्युं अन्वनु निरंतरं मृत्युवोयस्यतत् यावन्
 चपतेत्तावदेवतूर्णशीघ्रनिःश्रेयसाययतेत विषयः पुनः सर्वतः पश्वाद्योनिष्वापस्यादेव ॥ १९ ॥ तदेव हेयोपादेयविवेकं बहुधानिरूप्ये
 दानीयदुक्तं त्वं तु कल्पः कविर्दक्ष इत्यादितत्रोत्तरमाह एवमिति एवं बहुभ्योगुरुभ्यः शिक्षितेन विशिष्टं ज्ञानमेव आलोकः प्रदीपोयस्य सः
 मम्यंतवा आत्मविशेषणं आत्मनि स्थित एवमही विचरामि ॥ ३० ॥ ननु किंबहुभिर्गुरुभिः न हि श्वेतकेतुमृगुप्रमुखैर्बहवो गुरव आश्रिता
 स्तत्राह नक्षेकस्मादिति बहुधा सप्रपंचनिष्प्रपंचभेदादिभिः अयं भावः नैते परमार्थापदेशगुरवः किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभाव
 नादिमात्रनिवर्तकाः तेषां बहुत्वं युक्तमेवेति ज्ञानप्रदंगुरुमेकमेव वक्ष्यति मदभिज्ञं शांतमुपासीतेति उक्तं च तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय
 लब्ध्वासु दुर्लभमिदं बहुसंभवांते मानुष्यमर्थदमनित्यमपीह धीरः ॥ तूर्णयतेत नपतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेय
 सायविषयः खलु सर्वतः स्यात् ॥ २९ ॥ एवं संजातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ॥ विचरामिमहीमेतां मु
 क्तसंगो न हं कृतिः ॥ ३० ॥ नत्यं कस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलं ॥ ब्रह्मैतद्वितीयं वैगीयते बहु धर्षि
 भिः ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामं च्यगभीरधीः ॥ वंदितोऽभ्यर्थितो राज्ञाय यौ
 प्रीतो यथागतं ॥ ३२ ॥ अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः ॥ सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह
 ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे भगवद्ब्रह्मसंवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥
 श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥
 उत्तममिति ॥ ३१ ॥ विप्रोदत्तात्रेयः योगर्द्धिमापुरुभर्याय दुहैहयाद्या इत्युक्तत्वात् यथागतं तथैव यदृच्छया ययावित्यर्थः ॥ ३२ ॥
 भगवान्स्वीयं ब्रह्मवित्कुलमिति श्लाघते नः पूर्वेषां पूर्वज इति अत्र संग्रहश्लोकाः कपीतमीनहरिणकुमारीगजपन्नगाः ॥ पतंगः कुररश्वाष्टौ
 हेयार्थे गुरवो मताः ॥ १ ॥ मधुकृन्मधुहर्ता च पिंगलाच द्वयोस्त्रयः ॥ उपादेयार्थं विज्ञानेशेषाः पृथ्व्यादयो मताः ॥ २ ॥ तदवांतरभेदश्च तत्र त
 त्रस्फुटीकृतः ॥ अध्यायत्रितये चाष्टनवाष्टावीरिताः क्रमात् ॥ ३ ॥ ३३ ॥ इत्येकादशोटीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥
 चतुर्विंशतिगुर्वाख्यालब्धसंभावनाभुवः उद्धवस्यात्मतत्त्वाभ्यैसाधनोक्तिरतः परैः ॥ १ ॥ दशमे देहसंबंधात्संस्ततिर्नात्मनः स्वतः ॥ इत्येतद्वर्ण
 यां मासमतांतरनिरासतः ॥ २ ॥ तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेकज्ञानस्य तत्त्वज्ञानायादित आरभ्य साधनान्युपदिशति भगवान्
 मयेति पंचरात्रायुक्तवैष्णवधर्मेष्ववहितः अत्र मत्तः सन् तदविरोधेन वर्णायाचारमनुतिष्ठेत् ॥ १ ॥

गुरुत्वेहेतुःविरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौविभ्रत्स्म किंचसततंसंततमात्युर्दकंदुःखमेवोत्तरफलंवि
 भ्रत् यद्वासततातिरेवउर्दकंउत्तरफलंयस्यतत्सत्त्वनिधनंविभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति यथायथाक्त् एवमत्युपकारित्वेऽपिदेहेनै
 वास्थाकर्तव्येत्याह तथापीति पारक्यंसृगालादिभक्ष्यमिति विनिश्चितवान् ॥ २५ ॥ सततात्युर्दकतांप्रपंचयति जायेतिद्वाभ्यां यस्यदेह
 स्यप्रियचिकीर्षयाभोगसंपादनेच्छया जायादिवर्गान् वितन्वन् पुष्पाति पुरुषः कथंभूतः सकृत् शंयथाभवति तथाऽवरुद्धानि संचि
 तानिधनानिधनसः देहविशेषणंवासदेहः स्वांतिस्वस्यायुषोऽने अबसीदति नश्यति किंचदेहनाशोऽपिनदुःखसमाप्तिरित्याह अस्यपुरुष
 स्यदेहांतरबीजंकर्मसृष्टेति वक्षस्येवधर्मोयस्यसः ॥ २६ ॥ किंच जिह्वेति अमुंदेहंतदभिमानिनंपुरुषंवा एकतः रसंप्रतिजिह्वाअपक
 र्षतिआच्छिनत्ति कर्हिंकदाचित् तर्षापिपासाजलंप्रति शिश्रोभ्यवायंप्रति त्वक्स्पर्शंप्रति उदरमन्ममात्रंप्रति श्रवणंशब्दंप्रति घ्राणोगंधं
 देहोगुरुर्ममविरक्तिविवेकहेतुर्विभ्रत्स्मसत्त्वनिधनंसततात्युर्दकं ॥ तत्त्वान्यनेनविभ्रशामियथातथापिपा
 रक्यमित्यवसितोविचराम्यसंगः ॥ २५ ॥ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाभवर्गान्पुष्पातियत्प्रियचिकीर्षया
 वितन्वन् ॥ स्वांतिसकृच्छमवरुद्धधनःसदेहःसृष्ट्वाऽस्यबीजमवसीदतिवक्षधर्मः ॥ २६ ॥ जिह्वैकतोऽमुम
 पकर्षतिकर्हितर्षाशिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् ॥ घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक्कृचकर्मशक्तिर्वह्यःसप
 त्यइवगेहपतिलुनंति ॥ २७ ॥ सृष्ट्वापुराणिविधान्यजयात्मशक्त्यावक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्या
 न् ॥ तैस्तैरतुष्टदयःपुरुषंविधायब्रह्मावलोकधिषणंमुदमापदेवः ॥ २८ ॥

प्रति चपलदृक्कृचंप्रति कृचकचित्स्वस्वविषयंप्रति कर्मशक्तिः अन्यदपिकर्मेन्द्रियं लुनंतित्रोटयंति ॥ २७ ॥ तदेवंदेहोगुरुरित्यादिभि
 भिर्विरक्तिविवेकहेतुत्वमुपपाद्येदानीमस्यदेहस्यातिदुर्लभत्वंदर्शयन्तीश्वरनिष्ठांविद्यते सृष्टेतिद्वाभ्यांपुराणिशरीराणिपुरुषंपुरुषदेहंब्रह्म
 णोवलोकयआपरोक्ष्यायधिषणाबुद्धिर्यस्मिन्तत् तदुक्तं तासांमेपौरुषीप्रियेति श्रुतिश्च पुरुषत्वेचाविस्तरामात्मेत्यादि ईश्वरोहिकरणा
 धिष्ठात्रीरम्यादिदेवताः वागादिभिःसहसृष्टवान् ताश्चतंप्रतिभोगार्थंशरीरमयाचंतसन्नताभ्योगोशरीरमश्वशरीरंपुरुषशरीरंयथाक्रममा
 नीतवान् ततस्तादेवताःसोऽब्रवीद्यथायतनंचक्षुरादिस्थानमस्मिन्देहंप्रविशतेति तदाह ताभ्यइत्यादि तथाताभ्योगामानयत्ताअनुबन्वन्वै
 णोऽयमलमितिताभ्योऽश्वमानयत्ताअनुबन्वन्वैणोऽयमलमिति ताभ्यःपुरुषमानयत्ताअनुबन्वन्वैणोऽयमलमिति च ॥ २८ ॥

एकएवाद्द्वितीयःसजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूतासुसत्त्वादिषुशक्तिष्वपिसाम्यंनीतासुसतीषु साम्यंगुणसाम्यं प्रधानं तदु
पाधिःपुरुषःतयोरीश्वरः ॥ १७ ॥ परावराणांपरब्रह्मादयःअवरेऽन्येचमुक्ताजीवास्तेषांपरमः प्राप्यआस्ते कुतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षं
शब्दाभिधेयः तत्रहेतुः केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशःआनंदानांसंदोहःसमूहः परमानंदइत्यर्थः कुतःनिरुपाधिकः ॥ १८ ॥ अतःकेव
लादेवसृष्टिदर्शयति केवलेनात्मानुभावेनकालेनसूत्रंक्रियाशक्तिप्रधानंमहतस्त्वंसृजति जीवसंसारहेतुभूतेसूत्रेसृष्टेपित्वंमात्रैरितिसंबोध
यति अस्मिन् अरीनूरागादीन्दमयितुंसमर्थं ॥ १९ ॥सूत्रस्यैवव्यक्तिशब्देनोच्यमानस्यतामितिसौलभ्येनपरामर्शःत्रिगुणव्यक्तिगुणत्रयका
र्यं अतएवविश्वतोमुखं नानाविधंत्रिगुणात्मकं विश्वमहंकारद्वारेणसृजंतीं त्रिगुणकार्यस्यसूत्रसंज्ञायांकारणमाह यस्मिन्निति कारणभू

एकएवाद्द्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ॥ कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु ॥ सत्त्वादिष्वदि
पुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥ परावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञितः ॥ केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपा
धिकः ॥ १८ ॥ केवलात्मानुभावेनस्वमायांत्रिगुणात्मिकाम् ॥ संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमस्मिन् ॥
॥ १९ ॥ तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिंसृजंतींविश्वतोमुखम् ॥ यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेपुमान् ॥ २० ॥ य
थोर्णनाभिर्हृदयादूर्णांसंतत्यवक्रतः ॥ तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवंमहेश्वरः ॥ २१ ॥ यत्रयत्रमनोदेहीधा
रयेत्सकलंधिया ॥ स्नेहाद्वेषाद्भयाद्वापियातितत्सत्त्वरूपतां ॥ २२ ॥ कांठःपेशस्कृतंध्यायन्कुड्यांतेनप्रवे
शितः ॥ यातितत्साम्यतांराजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥ २३ ॥ एवंगुरुभ्यएतेभ्यएषामेशिक्षितामतिः ॥ स्वात्मो
पशिक्षितांबुद्धिश्चणुमेवदतःप्रभो ॥ २४ ॥

तेसमष्टिरूपेयस्मिन्निदंविश्वंप्रोतंयथितं वायुर्बैगौतमतस्सूत्रंवायुर्बैगौतमसूत्रेणायंचलोकः परश्वलोकः सर्वाणिचभूतानिसंदृग्धानी
तिश्रुतेः येनवाग्वात्मप्राणरूपेणजीवःसंसरति ॥ २० ॥ तदेवंशिक्षितमर्थमुक्त्वादृष्टान्तमाह यथेति हृदयादुद्गतां वक्रतःवक्रेणसंतत्यप्रसार्यवि
हृत्यक्रीडित्वा ॥ २१ ॥ भगवत्ध्यानपराणांतत्सारूप्यंनचित्रमितिपेशस्कृतोभमरविशेषाज्ज्ञातमित्याह यत्रयत्रेति सकलमेकाग्रम् ॥ २२ ॥
कुड्यांप्रवेशितः निरुद्धः भयेनध्यायन् सात्मतांतत्सारूप्यं साम्यतामितिपाठेत्वार्षता पूर्वरूपमसंत्यजन्निस्थस्यायमभिप्रायः यदातेनैव
देहेनान्यसारूप्यंदृश्यतेतदाकिं वक्तव्यं देहांतरेणसारूप्यंघटतइति ॥ २३ ॥ स्वदेहादेवशिक्षितमाह स्वात्मेति स्वात्मनोदेहाच्छिक्षितम् ॥ २४ ॥

भा. ए.

॥ २८ ॥

वासइतिप्रथमांतपाठेकलहहेतुःवार्तागोष्ठीहेतुर्भविदित्यर्थः ॥ १० ॥ चित्तैकाग्रताद्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधिहेतुरिति शरकाराच्छिक्षितमि
त्याह मनइति तत्रोपायमाह जितेति आसनजयेश्वासजयःतस्यचजयेश्वासाधीनंमनोनिश्चलंभवति ननुक्षणंनिश्चलंसदपिमनोविषय
बासनयायदिविक्षिप्येतसुषुप्ताविवसर्वथालीयेतवा तदाकितत्राह वैराग्येति वैराग्येणाविक्षिप्यमानमभ्यासयोगेनलक्ष्येधियमाणंस्थि
रीक्रियमाणं ॥ ११ ॥ एकत्रैतिकुत्रतदाह यस्मिन्निति यत्नलयविक्षेपात्मकंमनःएतद्यस्मिन्परमानंदरूपेभगवतिलंब्यास्पदंसत् कर्मरेणू
नूकर्मवासनाःमुंचतितस्मिन् ननुकर्मवासनात्यागेऽपिसुषुप्तिवल्लयोदुर्वारःन सत्त्वेनेति दृढेनउपशमात्मकेन रजस्तमसोरभावेविक्षेपलया
भावाग्निर्वाणमवृत्तिकंभ्येयाकारेणावस्थानमुपैति कुतःअनिधनं इंधनंगुणाःतत्कार्यंचतद्रहितं तदुक्तंयोगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यत्र
वासेबहूनांकलहोभवेद्वात्ताद्वयोरपि ॥ एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः ॥ १० ॥ मनएकत्रसंयुज्याजि
तश्वासोजितासनः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेनधियमाणमतंद्रितः ॥ ११ ॥ यस्मिन्मनोलब्धपदंयदेतच्छूनैःश
नैर्मुंचतिकर्मरेणून् ॥ सत्त्वेनदृढेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिधनं ॥ १२ ॥ तदैवमात्मन्यवरुद्धचि
त्तानवेदकिंचिद्वहिरंतरंवा ॥ यथेषुकारोत्पत्तिं व्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे ॥ १३ ॥ एकचार्यनिकेतः
स्यादप्रमत्तो गुहाशयः ॥ आलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोल्यभाषणः ॥ १४ ॥ गृहारंभोतिदुःखायविफलश्चाधु
वात्मनः ॥ सर्पःपरकृतंवेशमप्रविश्यसुखमेधते ॥ १५ ॥ एकोनारायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया ॥ संहृत्यका
लकलयाकल्यांतइदमीश्वरः ॥ १६ ॥

ह्लाकारतयास्थितिः॥यासंप्रज्ञातनामासौसमाधिरभिधीयतइति॥ १२ ॥ततश्चतद्वैतस्फूर्तिरित्याह तदेति बहिर्दर्शनादिना अंतरंस्मृत्याइषौग
तात्मातस्यऋजूकरणेदत्तचित्तः भेरीघोषैरतिकेव्रजंतंनृपतिमपिनवेदतद्वत् ॥ १३ ॥ सर्पाच्छिक्षितमाह एकचारीति योगिसंमर्दस्यापित्या
गेकुमारीगुरुः जनसंगत्यागेसर्पः सयथाजनाच्छंकमानः एकाकीविचरति नियतनिकेतरहितश्चसदाऽप्रमत्तश्च एकांतवासीच आचा
रैर्गतिभिः सविषोनिर्विषोवेतिनलक्ष्यतेच असहायश्चमितभाषीचतद्वत् मुनिर्वर्तेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ किंच गृहारंभइति अधुवात्मनः नश्च
रदेहस्यसुखंयथाभवतितथावर्धते ॥ १५ ॥ कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वराद्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभिदृष्टानमयासंभावितावि
तिवक्तुंप्रथमंसंहारप्रकारमाह एकइतिसार्धत्रयेण एकःकारकनिरपेक्षःपूर्वसृष्टमिदंजगत्कालकलयाकालशक्त्यासंहृत्य ॥ १६ ॥

अ०९

॥ २८ ॥

फलितमाह आशाहीति ॥ ४३ ॥ इत्येकादशेटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥७॥ नवमेकुरादिभ्योदेहतश्चोपशिक्षितं॥श्रु
त्वायदुःकृतार्थोऽभूदितिकृष्णेनवर्णितं ॥ १ ॥ कुरराच्छिक्षितमाह परिग्रहोहीति यद्यत्स्वियतमंतस्यतस्यपरिग्रहः तद्विद्वान् परिग्रहोदुःख
मिति विद्वान्सन् यस्त्वंकिंचनःत्यक्तपरिग्रहः नतुदरिद्रः ॥ १ ॥ तदाह सामिषमिति ॥ २ ॥ अर्भकशिक्षामाह नेति गेहपुत्रिणांतद्वतांयाभव
तिचिंता साचमेनास्ति आत्मनैवक्रीडायस्य आत्मनिरतिःप्रीतिर्यस्यसः ॥ ३ ॥ नन्वज्ञसर्वज्ञयोःकिंसादृश्यं नैश्वत्यं परमसुखमित्याह द्वा

आशाहिपरमंदुःखंनैराश्व्यंपरमंसुखं ॥ यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वापपिंगला ॥ ४३ इतिश्रीभागवतेम
हापुराणेएकादशस्कंधेपिंगलोपाख्यानेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥७॥ ब्राह्मणउवाच परिग्रहोहिदुःखाय
यद्यत्स्वियतमंनृणां ॥ अनंतंसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वंकिंचनः ॥ १ ॥ सामिषंकुरंजघ्नुर्वलिनोयेनिरामिषाः ॥
तदांमिषंपरित्यज्यससुखंसमाविंदत ॥ २ ॥ नतेमानावमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणां ॥ आत्मक्रीडात्मर
तिर्विचरामीहवालवत् ॥ ३ ॥ द्वावेवचिंतयामुक्तौपरमानंदआप्तौ ॥ योविमुग्धोजडोवालोयोगुणेभ्यःपरं
गतः ॥ ४ ॥ क्वचिक्नुमारीत्वात्मानं वृणानान्गृहमागतान् ॥ स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ॥ ५ ॥ तेषा
मभ्यवहारार्थंशालीनरहसिपार्थिव ॥ अवघ्नत्याःप्रकोष्ठस्थाश्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ॥ ६ ॥ सातज्जुगुप्सितंम
त्वामहतीव्रीडिताततः ॥ बभञ्जैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥ उभयोरप्यभूद्वोषोत्यवघ्नत्याःस्म
शंखयोः ॥ तत्राप्येकंनिरभिददेकस्मान्नाभवत्स्वनिः ॥ ८ ॥ अन्वशिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम ॥ लोका
ननुचरन्नेतौल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ ९ ॥

विति विमुग्धःअज्ञः जडोऽनुद्यमः एवंभूतोयोबालोभ्यश्चप्रकृतेःपरमीश्वरंप्रा
प्तः तौद्वौ ॥ ४ ॥ कुमार्याःशिक्षितंवक्तुमाख्यायिकामाह क्वचिदित्यादिना वृणानान् स्ववर्णायागतान्बंधुषुपित्रादिषुकापिक्षेत्रादौ ॥ ५ ॥ शं
खाःशंखवलयःमहद्यथाभवतितथास्वनंचक्रुः ॥ ६ ॥ सामहतीबुद्धिमती तत् स्वयंशाल्यवहननं जुगुप्सितंचदरिद्रताद्योतकं एकैकशः
क्रमेणैकमेकंबभञ्ज करान्दपसारितवती ॥ ७ ॥ निरभिदत्पृथक्कृतवती ॥ ८ ॥ ननुकुमार्यास्तवचकथंसंगतिसत्राह लोकामिति ॥ ९ ॥

भा.ए.

॥२७॥

सत्संगतौसत्यामप्यहोमममोहइत्याह विदेहानामिति याऽहमसती अच्युतादन्यकामंभोगमिच्छंतीसा ॥ ३३ ॥ एवंनिर्विण्णासती अ
तःपरमेवंकरिष्यामीत्याह सुहृदिति अयमीश्वरःआत्मनैव आत्मानंमेनिवेद्यतंविक्रीयविशेषेणक्रीत्वा अनेनैवसहरमे रमालक्ष्मीर्यथा॥
॥ ३४ ॥ अन्यस्यासेव्यत्वंदर्शयति कियदिति आद्यंतवंतोयेकामाःविषयाः कामदानरावादेवावाकालकलिताः भार्यायाःकियंस्त्रियं
कृतवंतः नर्किंचित् अतोनेहामुत्रचतद्यतिरिक्तःकोपिसेव्योस्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ एवंनिश्चित्यस्वभाग्यमभिनंदति नूनमिति दुष्टाआशाय
स्यास्तस्यामे ॥३६॥ ननुधनाप्राप्त्याक्लिष्टासिकथंविष्णुःप्रीतस्तत्राह मैवमिति मंदभाग्याचेदहंस्यांतर्ह्वंनिर्वेदहेतवः क्लेशानस्युरित्यर्थः
विदेहानांपुरेत्यस्मिन्नहमेकैवमूढधीः ॥ याऽन्यमिच्छंत्यसत्यस्मादात्मदात्काममच्युतात् ॥३३॥ सुहृत्पुत्र
मोनाथआत्माचायंशरीरिणां ॥ तंविक्रीयत्मानैवाहंरमेऽनेनयथारमा ॥ ३४ ॥ कियस्त्रियंतेव्यभजन्कामा
येकामदानराः ॥ आद्यंतवंतोभार्यायादेवावाकालविद्रुताः ॥ ३५ ॥ नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्म
णा ॥ निर्वेदोऽयंदुराशाययन्मेजातःसुखावहः ॥ ३६ ॥ मैवंस्युर्मदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहेतवः ॥ येनानुबं
धंनिर्हृत्यपुरुषःशममृच्छति ॥ ३७ ॥ तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः ॥ त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजा
मितमधीश्वरं ॥ ३८ ॥ संतुष्टाश्रद्धधत्येतद्यथालाभेनजीवती ॥ विहराम्यमुनैवाह्यात्मनारमणेनवै ॥ ३९ ॥
संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणं ॥ ग्रस्तंकालाहिनात्मानंकोऽन्यस्नातुमधीश्वरः ॥ ४० ॥ आत्मैवत्यात्मनो
गोप्तानिर्विद्येतयदाऽखिलात् ॥ अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणंउवाच एवंव्यवसि
तमतिदुराशांकांततर्षजां ॥ छित्त्वोपशममास्थायशय्यामुप्रविवेशसा ॥ ४२ ॥
येननिर्वेदेन अनुबंधंगृहादिकंनिर्हृत्यपरित्यज्य ॥३७॥ अतःतेनश्रीविष्णुनाउपकृतंकृतमुपकारंनिर्वेदलक्षणं याम्येषुनरेषुविषयेषुवासं
गताः ॥ ३८ ॥ कथंव्रजसितदाह संतुष्टेति ॥ ३९ ॥ ननुब्रह्मादीन्हित्वाअमुनैवेतिकोऽयंनियमस्तत्राह संसारेति मुषितेक्षणमपहृतवि
वेकं ॥ ४० ॥ तर्हि किमात्मन्नाप्नोपाधिनातंभजिष्यसि न तन्नसर्वतोनिर्विद्यभगवद्भजनेप्रवृत्तस्यात्मनएवसमर्थत्वादित्याह आत्मैवेति
यदाएवंजगत्पश्येत्ततश्चाप्रमत्तःसन् निखिलात्इहामुत्रचभोगान्निर्विद्येत तदाहिआत्मनैवात्मनोगोप्तेत्यन्वयः अतःकेवलंप्रेम्णैवभजा
मीतिश्रावः ॥ ४१ ॥ कर्तव्यतर्षोऽजिलापस्ततोजातां ॥ ४२ ॥

अ०८

॥२७॥

तान्वित्तवतःसधनान् अतएवशुल्कदान् मूल्यदानकांतान् सुरताहान् ॥ २४ ॥ अपिःसंज्ञावनायां अन्योऽविमामुपैष्यत्येवंदुराशयेत्यु
 त्तेरेणान्वयः ॥ २५ ॥ द्वार्यवलंबमानापुनःप्रविशतिपुनर्निर्गच्छति एवंकुर्वतीनिशीथमर्द्धरात्रं ॥ २६ ॥ निर्वेदोऽलंबुद्धिःवित्तचित्तैवहे
 तुर्यस्यसः ॥ २७ ॥ यथायथावत् मममत्तःशृणु ननुकिनिर्विण्णायागीतश्रवणेनतत्रार्हं हियस्मात् पुरुषस्यआशापाशानानिर्वेदोऽसि
 र्यथातथाछेत्ता तत्रहेतुःनहीति अंगहेराजन् ॥ २८ ॥ अविजितात्मत्वेहेतुःयाऽहंबालिशविवेकशून्यातस्याः कुतः येनकारणेनअसतः
 तुच्छान्नरात् कामकामये ॥ २९ ॥ बालिशत्वंप्रपंचयति संतमित्तिचतुर्भिः समीपेसंतमंतर्यामित्वात् इममपरोक्षमीश्वरं ॥ ३० ॥ अति
 मार्गआंगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ तान्शुल्कदान्वित्तवतःकांतान्मेनेऽर्थकामुका ॥ २४ ॥ आगतेष्व
 पयातेषुसासंकेतोपजीविनी ॥ अप्यन्योवित्तवान्कोऽपिमामुपैष्यतिभूरिदः ॥ २५ ॥ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्रा
 द्वार्यवलंबनी ॥ निर्गच्छतीप्रविशतीनिशीथंसमपद्यत ॥ २६ ॥ तस्यावित्तशयाशुष्यद्वक्रायादीनचेतसः ॥
 निर्वेदःपरमोजज्ञेचित्तहेतुःसुखावहः ॥ २७ ॥ तस्यानिर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम ॥ निर्वेदआशापा
 शानांपुरुषस्ययथात्यसिः ॥ नत्थंगजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति ॥ २८ ॥ पिंगलोवाच अहोमेमोहवितर्ति
 पश्यताविजितात्मनः ॥ याकांतादसतःकामकामयेयेनबालिश ॥ २९ ॥ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनि
 त्यमिमं ब्रिहाय ॥ अकामदंदुःखभयादिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेज्ञा ॥ ३० ॥ अहोमयात्मापरितापितोवृथा
 सांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया ॥ स्त्रैणान्नरादर्थदृषोऽनुशोच्याक्रीतेनवित्तरतिमात्मनेच्छती ॥ ३१ ॥ यदस्थि
 भिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धं ॥ क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णमदुपैतिकाऽन्या ॥ ३२ ॥
 विगर्हातिर्निद्यावावात्तांजीविकातया कुतःसांकेत्येनयादत्तिःतया बहुव्रीहिणास्वविशेषणंवा परितापंप्रपंचयति स्त्रैणादिति स्त्रीलंपटा
 त् अथचअर्थतृषःलुब्धात् अतएवानुशोच्यात्नरात् याऽहंवित्तरतिचेच्छती मयावृथात्मापरितापितः केनवित्तमिच्छतीति तेननरेण
 क्रीतेनस्वयंविक्रीतेनात्मनादेहेन ॥ ३१ ॥ अहोधिक्रमांयाऽहमतिबीभत्सितंभजामीत्याह यदिति वंशोनामस्थूणासुनिहितस्तिर्यक्वे
 णुः वंश्यास्तस्मिन्नुजयतोनिहितावेणवः अस्थिभिरेवनिर्मितावंशादयोयस्मिन्तत् तत्रपृष्ठेदीर्घमस्थियत्सवंशः पार्श्वस्थानिब्रंश्यानि
 स्थूणाहस्तपादास्थीनि तथारोमभिर्नखैश्चपिनद्धंछादितं तथापिक्षरंतिनवद्वाराणियस्मिन्तत् एवंभूतागाररूपंशरीरमेतत् मत्सत्तोऽ
 न्या कावाकांतबुद्ध्याउपैतिसेवते ॥ ३२ ॥

आ. ए.

॥ २६ ॥

त्यगभोगविहीनोधनसंचयः परगामीत्यत्रमधुहागुरुरित्याह नदेयमिति तदन्योबलवान्भुंके तदप्यन्यस्तच्चान्यःमधुहा मक्षिकाभिःसं
चितंमधुयथाभुंकेतद्वत् ननुसुगुप्तंभनंकथमन्योज्ञास्यतिहरिष्यतिचेतितत्राह अर्धवित् लिगैरर्थतदुपायंचवेत्तीत्यर्थवित् यथामधुहात
रुंकोटरादिगतंमधुवेत्तिहरतिच ॥ १५ ॥ स्वोद्यमंविनाऽपिभोगःसंभवतीत्यत्रापिसएवगुरुरित्याह सुदुःखेति आशासानानामितिवक्त
व्येवर्णलोपार्थः यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्स्वामिनावुभौ॥तयोरन्मदत्वानुमुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिगृहिणामावश्यकत्वेनदानविधाना
त् ॥ १६ ॥ हरिणाच्छिक्षितमाह ग्राम्येति भगवद्वीतंतुशृणुयादेव नृगयोर्लुब्धकस्य ॥ १७ ॥ हरिणशब्दादेवहरिणीसुतकृष्यशृंगोपिगुरु

नदेयंनोपभोग्यंचलुब्धैर्यदुःखसंचितम् ॥ भुंकेतदपितच्चान्योमधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५ ॥ सुदुःखोपार्जितै
र्वित्तराशासानांगृहाशिषः ॥ मधुहेवाग्रतोभुंकेयतिर्वैगृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥ ग्राम्यगीतंनशृणुयाद्यतिर्वनच
रःकचित् ॥ शिखेतहरिणाद्ब्रह्मान्मृगयोर्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषि
ताम् ॥ आसांक्रीडनकोवश्यकृष्यशृंगोमृगीसुतः ॥ १८ ॥ जिह्वयातिप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः ॥
नृत्युमृच्छत्यसद्दुद्धिर्मीनस्तुबडिशैर्यथा ॥ १९ ॥ इंद्रियाणिजयंत्याशुनिराहारामनीषिणः ॥ वर्जयित्वातुर
सुनंतन्निरन्नस्यवर्धते ॥ २० ॥ तावज्जितेन्द्रियोनस्याद्विजितान्येन्द्रियःपुमान् ॥ नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वं
जितेरसे ॥ २१ ॥ पिगलानामवेश्यासीद्धिदेहनगरेपुरा ॥ तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपनंदन ॥ २२ ॥
सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती ॥ अभूत्कालेबहिर्द्वारिविभ्रतीरूपमुत्तमम् ॥ २३ ॥

ज्ञातव्यइत्याह नृत्येति बशोबभूवेतिशेषः ॥ १८ ॥ रसासक्तिर्नाशहेतुरितिमीनाच्छिक्षितमित्याह जिह्वयेति अतिप्रमाथिन्याअतिक्षो
भिकयादुर्जययाकृच्छतिप्रामोति बडिशैः आमिषलिमैर्लोहकंटकैः ॥ १९ ॥ दुर्जयत्वमुपपादयति इंद्रियाणीतिद्वाभ्यनम् अयंभावः
यथाहारस्यज्यतेतर्हिअन्येन्द्रियजयःकेवलंभवतिरसनैन्द्रियंवर्धते यदितुभुज्यते तर्हिपुनश्चरसासक्त्यासर्वेन्द्रियक्षोभःस्यात् अंतोरसास
क्तिपरित्वज्यौषधवहुंजीतेतिप्राणवृत्त्यैवसंतुष्येदित्यत्रोक्तमपिरसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोष्यतइतिविशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ पिगला
यानैरास्यंशिक्षितमि वंकेतदास्यानमाह पिगलेत्यादिना मेमयाशिक्षितं ॥ २२ ॥ स्वैरिणीकामचारिणी संकेतेरतिस्थाने ॥ २३ ॥

अ०८

॥ २६ ॥

रूपगंधस्पर्शरसस्पर्शैः पंचभिर्दिष्यैर्माहिताः पतंगमधुकरगजहरिणमीनाहताः अतस्तेष्वनासक्तौपंचैतेगुरवःतदुक्तम् पतंगमांतंगकुरंगभृ
 गमीनाहताःपंचभिरेवपंच ॥ एकःप्रमादीसकथंनहन्यतेयःसेवतेपंचभिरेवपंचेति तत्ररूपविलासमोहितोनस्पृशतीतिपतंगाच्छिक्षितमाह द
 ह्वेति तस्याभावैःप्रलोभितः॥७॥स्त्रियमुपलक्षणीकृत्यैतत्पंचयतियोषिदिति॥८॥मधुकराच्छिक्षितमाह स्तोकमिति गृहान् गृहस्थान्अर्ह
 सन्नपीडयन् अयंभावः यथामधुकरोविशिष्टगंधलोभेनैकस्मिन्नेवपद्मेवसन्नस्तमयसमयेमुकुलितेतस्मिन्बध्यते एतन्मुनिरपिगुणलोभेनै
 कमेवगृहमाश्रितस्तन्मोहेनबध्यतइति ॥ ९ ॥ किंच अणुभ्यश्चेति ॥ १० ॥ द्विविधोमधुकृत् मधुकृततिपुष्पादाच्छिद्यगृह्णातीतिमधुकृ

द्वस्त्रास्त्रियदेवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः ॥ प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ॥ ७ ॥ योषिद्धिरण्याभर
 णांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः ॥ प्रलोभितात्मास्यपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥ स्तोकंस्तो
 कंयसेद्वासंदेहोवर्तेतयावता ॥ गृहानर्हिसन्नातिष्ठेद्वृत्तिमाधुकरिंमुनिः ॥ ९ ॥ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यः
 कुशलो नरः ॥ सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः ॥ १० ॥ सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितम् ॥
 पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंग्रही ॥ ११ ॥ सायंतनंश्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षुकः ॥ मक्षिकाइवसंगृह्ण
 न्सहतेनविनश्यति ॥ १२ ॥ पदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दरवीमपि ॥ स्पृशन्करीवबध्येतकरिण्याअंगसंग
 तः ॥ १३ ॥ नाधिगच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञःकर्हिचिन्मृत्युमात्मनः॥बलाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा ॥ १४ ॥

द्रुमरः मधुकरोतिआहारत्वेनस्वरूपेणचेतिमधुमक्षिकाश्च तत्रप्रथमाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयाच्छिक्षितमाह सायमिदंभाक्ष्यामिश्चइदंभो
 क्ष्यामीतिभिक्षितमन्नादिनसंगृह्णीत किंतुपाणिपात्रस्तन्मात्रपाही यद्वाउदरमेवामत्रपात्रंयस्यसः एकभिर्भायामुदरमात्रपाहीभवेत्
 संग्रहीतुमक्षिकेवनभवति नजीवतीत्यर्थः॥११॥एतद्विद्वणोतिपुनः सायंतनमिति॥ १२ ॥स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरितिगजाच्छिक्षितमित्याह
 पदाऽपीति पादेनापिदरवीदारुमयीमपि गजोहिकरिणीप्रदर्श्यनिखातपिहितगर्तेनिपात्यबध्यते ॥ १३ ॥ किंचनाधिगच्छेदिति नोपग
 च्छेत्॥१४॥

भा. ए.

॥ २५ ॥

गृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतुः मनुष्यस्य त्वतिर्निदितेत्याह यः प्राप्येति ॥ ७४ ॥ इत्येकादशेटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७५ ॥
अष्टमेऽजगरादिभ्योनबन्धः शिक्षितं हरिः ॥ अवधूतगिरा प्राह विवेकायोद्धवं प्रति ॥ १ ॥ प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यं भावित्वात्तदर्थोऽयमै
र्नायुर्व्ययोवथाकर्तव्य इत्यजगराच्छिक्षितमित्याह सुखमित्यादिना यदैन्द्रियकंसुखंतस्वर्गे नरके च भवत्येव यथादुःखं तस्माद्दुःखतन्ने
च्छेत् ॥ १ ॥ शरीरनिर्वाहमात्रं तु यथा लब्धेन कर्तव्यमित्याह यासमिति आजगरः अजगरवृत्तिः अक्रिय उदासीनः ॥ २ ॥ यदानापतितदा
किं कर्तव्यं तत्राह शयीतेति अनुपक्रमः निरुद्यमः दिष्टभुक् दैवमेव प्रापकमिति धैर्यवान् ॥ ३ ॥ ननु समर्थोऽपि शयीतैव किम् ओमित्याह ओज

यः प्राप्यमानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतं ॥ गृहेषु स्वगवत्सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥ इति श्रीभागवते महा
पुराणे एकादशस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ ब्राह्मण उवाच सुखमैन्द्रियकं राजस्वर्गे
नरक एव च ॥ देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत्तदुदुधः ॥ १ ॥ ग्रासं सुमृष्टं विरसं महान्तं स्लोकमेव वा ॥ यदृच्छ
यैवापतितं ग्रसेदाजगरोक्रियः ॥ २ ॥ शयीताहानिभूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ॥ यद्विनोपनमेद्वासो महाहि
रिव दिष्टभुक् ॥ ३ ॥ ओजःसहो बलयुतं विभ्रद्देहमकर्मकं ॥ शयानो वीतनिद्रश्चनेहेतैन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥ मु
निः प्रसन्नगंभीरो दुर्विगात्यो दुरत्ययः ॥ अनंतपारो त्यक्षोभ्यस्तिमितो दइवार्णवः ॥ ५ ॥ समृद्धकामो द्विहीनो
वानारायणपरो मुनिः ॥ नोत्सर्पेत न श्रुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ॥ ६ ॥

इति ओजः इन्द्रियबलं सहो मनोबलं बलं शरीरमेव तद्युक्तमपि देहमकर्मकमेव विभ्रत् शयान एव भवेत् वीतनिद्रः स्वार्थे दत्तदृष्टिश्च भवेत्
न पुनरीहेत इन्द्रियवानपीति दर्शनादिव्यापारमपि निवारयति ॥ ४ ॥ समुद्राच्छिक्षितमाह मुनिरिति बहिः प्रसन्नश्चासौ अंतर्गंभी
रश्च दुर्विगासः एव भूत इति परिकल्पितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् अनंतपारः कालतोदे
शतश्रापरिच्छेद्यः स्वरूपाविर्भावात् अक्षोभ्यः अविकार्यः रागाद्यभावात् स्तिमितोदः निश्चलोदकोऽर्णवो यथा तद्देवगुणैर्भवेदित्यर्थः
॥ ५ ॥ किंच वर्षासु सरिद्धिः समृद्धोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पेत भीष्मेतद्विहीनोऽपि न श्रुष्येत तथा समृद्धकामस्तद्विहीनोऽपि न शोचे
दित्यर्थः अत्र हेतुः नारायणपरः न तु विषयपर इति ॥ ६ ॥

अ०८

॥ २५ ॥

शिशुम्बालान्मजाःपुत्रान् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ स्वांलयांतिकेचरतःक्रीडतः तान्कपोतपुत्रान् आतत्यप्रसार्य ॥ ६३ ॥ उत्सुकत्वादेवतत्पोष
णार्थं गतौसंतौ पोषणंभक्ष्यं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ शिचाजालेन ॥ ६६ ॥ आत्मानुरुपांभार्याविललाष शुशोच ॥ ६७ ॥ विलापमाहन्न

स्नेहानुंबद्धदयावन्योऽन्यंविष्णुमायया ॥ विमोहितौदीनधियौशिशुन्पुपुषतुःप्रजाः ॥ ६१ ॥ एकदाज
ग्मतुस्तासामन्नार्थौतौकुटुंबिनौ ॥ परितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुश्चिरं ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वातौलुब्धकःकश्चिदह
च्छातोवनेचरः ॥ जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ॥ ६३ ॥ कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ ॥
गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥ कपोतीस्वात्मजान्वीक्ष्यबालकान्जालसंवृतान् ॥ तानभ्य
धावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ॥ ६५ ॥ साऽसरुत्स्नेहगुणितादीनचित्ताऽजमांयया ॥ स्वयंचाबद्धात
शिचाबद्धान्यश्चत्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥ कपोतश्चात्मजान्वद्धानात्मनोऽप्यधिकाम्रियान् ॥ भार्याचात्मसमांदी
नोविललापातिदुःखितः ॥ ६७ ॥ अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः ॥ अदृष्टमस्याकृतार्थस्यगृहस्रैवर्गि
कोहतः ॥ ६८ ॥ अनुरुपाऽनुकूलाचयस्यमेपतिदेवता ॥ शून्येगृहेमांसत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ॥ ६९ ॥
सोऽहंशून्येगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः ॥ जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ॥ ७० ॥ तांस्तथैव्रावृतान्
शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः ॥ स्वयंचरुपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोऽपतत् ॥ ७१ ॥ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतं
गृहमेधिनं ॥ कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहं ॥ ७२ ॥ एवंकुटुंब्यशांतात्माहंद्वारामःपतत्रिवन् ॥ पुष्ण
न्कुटुंबंरुपणःसानुबंधोऽवसीदति ॥ ७३ ॥

येण अहोइतिअदृष्टस्य दृष्टसुखेअकृतार्थस्यअदृष्टमसंपादितवतः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ तानावताम्पश्यन्नपि शिशुजालेषु ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
दार्ष्टीतिकेयो जयति एवमिति ॥ ७३ ॥

आदित्याच्छिक्षितमाहृदयेन गुणैरिद्विधैर्गुणानुविषयानुपादत्ते यथाकालमार्थिन्यागतेसतिविमुंचतिच नतेषुयुज्यते लब्धमितिदत्तमि
तिवाऽभिनिवेशंनकरोति गोभिःरश्मिभिःगाःजलानिगोपतिःसूर्योयथा ॥ ५० ॥ स्वतोभेदशून्यस्याप्यात्मनोभेदप्रतीतिरुपाधिवशादि
त्यादित्यदृष्टान्तेनैवसंभावितमित्याह बुद्ध्यतइति स्वेस्वरूपेऽवस्थितआत्माभेदेननबुद्ध्यते अभिव्यनक्तीतिव्यक्तिःउपाधिःव्यक्तिस्थःउपा
धौप्रतिविवितस्तुतद्गतइवउपाधिप्रविष्टइवभेदेनस्थूलमतिभिर्लक्ष्यते अर्कवदित्यन्वयः॥ ५१ ॥ कपोताच्छिक्षितमाह नातिस्लेहइति स्नेहः
प्रीतिः प्रसंगउपलालनाद्यासक्तिः ॥ ५२ ॥ दृष्टान्तंपंचयति कपोतःकश्चनेति ॥ ५३ ॥ उभयोर्भेदःस्नेहप्रसंगौदर्शयति कपोताविति

गुणैर्गुणानुपादत्तेयथाकालंविमुंचति ॥ नतेषुयुज्यतेयोगीगोभिर्गाइवगोपतिः ॥ ५० ॥ बुद्ध्यतेस्वेनभेदेन
व्यक्तिस्थइवतद्गतः ॥ लक्ष्यतेस्थूलमतिभिरात्माचावस्थितोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥ नातिस्लेहःप्रसंगोवाकर्तव्यःका
पिकेनचित् ॥ कुर्वन्विदेतसंतापंकपोतइवदीनधीः ॥ ५२ ॥ कपोतःकश्चनारण्येरुतनीडोवनस्पतौ ॥ कपो
त्याभार्ययासाईमुवासकतिचित्समाः ॥ ५३ ॥ कपोतौस्नेहगुणितदृद्यौगृहधर्मिणौ ॥ दृष्टिदृष्ट्यांऽगमंगेनबु
द्धिबुद्ध्यावबंधतुः ॥ ५४ ॥ शय्यासनाटनस्थानवात्ताक्रोडाशनादिकं ॥ मिथुनीभूयविस्रब्धौचेरतुर्वन
राजिषु ॥ ५५ ॥ यंयंवांच्छतिसाराजंस्तर्पयंत्यनुकंपिता ॥ तंतंसमनयत्कामंरुद्धेणाप्यजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥
कपोतीप्रथमंगर्भगृह्णीतीकालआगते ॥ अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसन्निधौसती ॥ ५७ ॥ तेषुकालेव्यजा
यंतरचितावयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ॥ ५८ ॥ प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्र
वत्सलौ ॥ शृण्वंतौकूजितंतासांनिर्वृतौकलभाषितैः ॥ ५९ ॥ तासांपतत्रैःसुस्पशैःकूजितैर्मुग्धचेष्टितैः ॥ प्र
त्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ॥ ६० ॥

त्रयेण स्नेहेनगुणितंबद्धंहृदयंययोस्तौ ॥ ५४ ॥ विस्रब्धौनिःशंकौ ॥ ५५ ॥ साकपोतीतर्पयंती सहासवीक्षितालापादिभिःप्रीणयंती
अतएवतेनानुकंपितासतीयंयंवांच्छतितंतंकामंसमनयत्संपादयामास राजन्हित्वयंथेतिस्त्वितं ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तेषुजलभरितेष्वंडेषु
हरेःस्वभावकर्मादिशक्तिभिः रचितावयवाः पक्षिणः कोमलान्यंगानितनूरुहाश्चयेषांते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पतत्रैःपक्षैः अदीनानांहृष्टानां ॥ ६० ॥

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैः उदकं जगत्पुनातीति तद्गुणमया शिक्षिता इत्याह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धः जनेष्वनुरागवान् माधुर्यो
मधुरालापी तीर्थभूः तीर्थस्थानं अपांमित्रमुदकतुल्यः अघादिति पाठे सखायं पापात्पुनाति स्वच्छत्वादिगुणैरर्थादुदकसादृश्यं ज्ञातव्यं ॥
॥ ४४ ॥ अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वीति ज्ञानातिशयात् विशेषतस्तपसादीमः दुर्धर्षः अक्षोभ्यः सचासावुदरभाजनश्च अपरिग्रहः युक्ता
त्पामुनिः ॥ ४५ ॥ अग्नेरेव शिक्षांतरमाह कचिदिति यथाऽग्निः परेच्छयैव हविर्गृह्णाति तथा मुनिरित्याह दातृणामिति प्रागुत्तराशुभभूतं
भविष्यच्च पापं ॥ ४६ ॥ आत्मनो देहोपाधिकमेवोच्चनीचत्वादि न स्वाभाविकमित्यप्यग्निदृष्टान्तेन संभावितमित्याह स्वमायया स्वाविष
यासृष्टंसदसल्लक्षणदेवतिर्यगादिरूपं विप्रशूद्रादिरूपं वा ॥ ४७ ॥ आत्मनो जन्मादिषड्विकाराभावश्चंद्रदृष्टान्तेन संभावित इत्याह विसर्गाद्याइ
ति विसर्गो जन्म स्मशानं नाशः तत्रेयं ज्योतिः शास्त्रप्रक्रिया आप्यमंडलं चंद्रः तेजोमयमंडलमादित्यः तयोरेकनक्षत्रावस्थाने चंद्रो न दृश्यते

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्नृणां ॥ मुनिः पुनात्यपांमित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥ तेजस्वी
तपसादीमो दुर्धर्षो दरभाजनः ॥ सर्वभक्षोऽपियुक्तात्मानादत्ते मलमग्निवत् ॥ ४५ ॥ कचिच्छन्नः कचित्स्पष्ट
उपास्यः श्रेयइच्छतां ॥ भुंक्ते सर्वत्र दातृणां दहन् प्रागुत्तराशुभं ॥ ४६ ॥ स्वमायया सृष्टमिदंसदसल्लक्षणं
विभुः ॥ प्रविष्टईयते तत्त्सरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ ४७ ॥ विसर्गाद्याः श्मशानां ताभावाद्देहस्य नात्मनः ॥ कला
नामिव चंद्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥ कालेन त्वोघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ नित्यावपिनदृश्येते
आत्मनोऽग्नेर्यथाऽर्चिषां ॥ ४९ ॥

चक्षुषं आदित्यमंडलेन समदेशस्थितेन व्यवधानात् सा अमावास्या
अथ षष्टिघटिकाभिः चंद्रो नक्षत्रांतरंगच्छति आदित्यस्तु त्रयोदशभिरहोरात्रैः अतः प्रतिपदमारभ्य विषमस्थितस्य आदित्यमंडलस्य पंचद
शः पंचदशो भाग आप्यमंडले प्रतिबिंबितो दृश्यते सा कालेत्युच्यते एवं पंचदशोऽन्हि त्रयोदशभिर्नक्षत्रैरंतरमिति राशिचक्रस्य सप्तविंशतिनक्ष
त्रात्मकस्य मध्ये संमुखौ चंद्रादित्यौ तिष्ठतः तदा संपूर्णप्रतिबिंबं भूलायालांछितं दृश्यते सा पौर्णिमा तस्याममावास्था प्रतिबिंबेन सह षोडशक
लश्चंद्र उपचर्यते ततः पुनः प्रतिपदमारभ्य मंडलयोर्विषमीभावात्कलाज्हासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाप्यमंडलस्य तथात्म
नोऽपीत्याह कलानामिवेति ॥ ४८ ॥ सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टान्तेनैव देहानां क्षणभंगुरतया वैराग्यं शिक्षितमित्याह कालेनेति ओघव
द्देगो यस्य तेन आत्मनः संबन्धिनां भूतानां देहानामित्यर्थः अर्चिषां ज्वालानां ॥ ४९ ॥

पर्वतरूपावक्षरूपाचयापृथिवीतस्याःशिक्षितमाह शश्वदिति सर्वदापरार्थाःपरोपकारार्थाःसर्वाईहायस्यसः परार्थएवएकांततःसंभ
 बोयस्यसः भूभृत्तःपर्वनात् तस्यहिदक्षनृणनिर्झरप्रसवक्रियाःपरार्थाएवयथातद्वत् तथानगशिष्यः दक्षशिष्यःसन् परात्मतांपराधीनात्म
 ताम् दक्षोयथापरैरवरखंड्योत्पाठवानयनमप्यनुमन्यतेतद्वत् ॥ ३८ ॥ वायुरपिद्विविधः प्राणोबाह्यश्च तत्रप्राणस्यगुरुत्वमाह प्राणवृत्त्ये
 ति प्राणोस्त्राहारादिमात्रेणप्रवर्तते रूपरसादीनिद्रियविषयांस्तुनापेक्षते तथामुनिरपिभवेदित्यर्थः प्राणवृत्तेरकरणेमनोवैकल्येनज्ञानना
 शःस्यात् अतोदेहनिर्वाहःकर्तव्यः गुणलिप्सायांतुवाक्मनश्चविक्षिप्येत अतोनाधिकंलिप्सेदित्याह ज्ञानमिति ज्ञानंयथाननश्येतमनो
 वाग्यथानावकीर्येत नविक्षिप्येत ॥ ३९ ॥ विषयान्सेवमानोऽपितेष्वनासक्तिंवास्त्राद्वायोःशिक्षेदित्याह विषयेष्विति नानाधर्मेषुशी

शश्वत्परार्थसर्वेहःपरार्थैकांतसंभवः ॥ साधुःशिक्षेतभूभृत्तोनगशिष्यःपरात्मतां ॥ ३८ ॥ प्राणवृत्त्यैवसंतु
 ष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ॥ ज्ञानंयथाननश्येतनावकीर्येतवाङ्मनः ॥ ३९ ॥ विषयेष्वविशान्योगीनानाधर्मेषुस
 र्वतः ॥ गुणदोषव्यपेतात्मानविषज्जेतवायुवत् ॥ ४० ॥ पार्थिवेष्विहदेहेषुप्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गुणैर्नयुज्य
 तेयोगीगंधैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ ४१ ॥ अंतर्हितश्चस्थिरजंगमेषुब्रह्मात्मभावेनसमन्वयेन ॥ व्यास्याऽव्यव
 च्छेदमसंगमात्मनोमुनिर्नभस्त्वंविततस्यभावयेत् ॥ ४२ ॥ तेजोऽबन्मयैर्भाविर्मैघाद्यैर्वायुनेरितैः ॥ नस्पृ
 श्यतेनभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैःपुमान् ॥ ४३ ॥

तोष्णादिधर्मकेषु नहिवायुर्वनेदहनेवासज्जतेतद्वत् ॥ ४० ॥ यथावायुर्मैघादिधर्मयोगेनप्रतीयमानोऽपिवस्तुतोतद्योगी एवदंहादिधर्म
 योगेनाहंप्रत्ययेनप्रतीयमानोप्यात्मानतद्दर्मवानितिसंभावितमितिवायोरेवशिक्षितमित्याह पार्थिवेष्विति ॥ ४१ ॥ आकाशाच्छि
 क्षितंसंभावनाद्वयमाह अंतर्हितश्चेतिद्वयेन अंतर्हितश्चदेहांतर्गतोपिमुनिरात्मनोदेहाद्यसंगमतएवाव्यवच्छेदंभावयेत् कुतः स्थिरजंगमे
 षुसमन्वयेनयाव्याप्तिस्तयार्किमणिषुसूत्रस्येवव्याप्तिःन विततस्यसर्वगतस्यतःकुतःब्रह्मात्मभावेनब्रह्मस्वरूपभावनया तत्त्वमसीतिश्रुतेः
 नन्वेतत्सर्वकथंसंभवतितत्राह नभस्त्वंतत्तुल्यत्वंसंभावयेत् यथानभसःसर्वगतस्यनघटादिभिःसंगःपरिच्छेदोवा एवमात्मनोपिसंभवतीति
 ॥ ४२ ॥ किंचकूटस्थस्यात्मनोनागमापायिदेहादिसंबंधइत्याह तेजोबन्मयैःते जश्च आपश्चअन्नंपृथिवीच तन्मयैःकालसृष्टैर्गुणैःदेहादि
 भिःपुमानूनस्पृश्यतइतिनभोवत्संभवतीति ॥ ४३ ॥

सर्वलोकैर्लक्षण्यमेवाह प्रायइति धर्मादिषुविवित्सायामात्मविचारेचमानवाःसमीहंतेप्रवर्तते तत्रापिआयुरादेर्हेतुनाकामनयैवा॥२७॥
 त्वंतुनकस्यचित्कर्मणःकर्ताज्ञबसि नर्कचिदीहसेइच्छसि नन्वशक्त्याअज्ञानेनवाअनैपुण्येनवाविरूपत्वेनवाअवाग्मितयावाऔदासि
 न्यंघटतएव नेत्याह कल्पइत्यादिना ॥ २८ ॥ महानानंदश्चतवकुतइतिपृच्छति जनेष्विति ॥ २९ ॥ स्पर्शविहीनस्यविषयभोगरहितस्य

प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः ॥ हेतुनैवसमीहंतेआयुषोयशसःश्रियः ॥ २७ ॥ त्वंतुकल्पःकवि
 र्दक्षःसुभगोऽमृतभाषणः ॥ नकर्तानिहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् ॥ २८ ॥ जनेषुदत्यमानेषुकामलोभ
 दवाग्निना ॥ नतप्यसेऽग्निनामुक्तोगंगांऽभस्यइवद्विपः ॥ २९ ॥ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणं ॥
 ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच यदुनैवंमहाभागोब्रह्मण्येनसुमे
 धसा ॥ पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंनृपं ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणउवाच संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपा
 श्रिताः ॥ यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोऽटार्माहतान्शृणु ॥ ३२ ॥ पृथिवीवायुराकाशमापोऽग्निश्चंद्रमारविः ॥
 कपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ॥ ३३ ॥ मधुहाहरिणोमीनःपिंगलाकुररोऽर्भकः ॥ कुमारीशरकृत्स
 र्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ॥ ३४ ॥ एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षावृत्तिभिरतेषामन्वशिक्ष
 मिहात्मनः ॥ ३५ ॥ यतोयदनुशिक्षामियथावानाहुपात्मज ॥ तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ॥ ३६ ॥
 भूतैराक्रम्यमाणोपिधीरोदैववशानुगैः ॥ तद्विद्वान्चलेन्मार्गादन्वशिक्षंक्षितेर्व्रतं ॥ ३७ ॥

अत्रहेतुः केवलात्मनःकलत्रादिशून्यस्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ बुद्ध्यैवोपाश्रिताः स्वीकृताःनतूपदेशेन अटामिपर्यटामि ॥ ३२ ॥ गुरुनाह पृथि
 वीति ॥ ३३ ॥ शोभनंरूपं कीटस्यकरोतीतिसुपेशकृत् ॥ ३४ ॥ मेमयाश्रिताःतदाह एतेषांवृत्तिभिःआत्मनःशिक्षाःशिक्षणीयानर्थान्
 हेयोपादेयादीन् अन्वशिक्षं अनुशिक्षितवानस्मि ॥ ३५ ॥ नाहुषोययातिः ॥ ३६ ॥ क्षितेःक्षमांशिक्षितवानित्याह भूतैरिति आक्रम्य
 माणःपीड्यमानः तद्विद्वान् भूतानादैववशवर्तित्वंविद्वान् व्रतंनियमं ॥ ३७ ॥

तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टं तत्त्वमनवगाहमानं प्रति तन्निवृत्तये गुरुपदेशं विनाऽपि स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्त्वप्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह प्रायेणेति लोकतत्त्वस्य विचक्षणाः परीक्षकाः अशुभाशयात् विषयवासनातः ॥ १९ ॥ तदुपपादयति आत्मनः पश्वादिशरीरेऽप्यात्मैव हिताहितज्ञाने गुरुः ॥ २० ॥ तत्र प्रत्यक्षं दर्शयति पुरुषत्वे चेति तथा च श्रुतिः पुरुषत्वे चाविस्तरात्मासहिप्रज्ञाने न संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेदस्वस्तनं वेदलोकालोकौ मर्त्येनामृतमीषत्येवं संपन्नोऽथेतेरेषां पशूनामशनापि पासे एवाग्निविज्ञानमिति ॥ २१ ॥ अतः पुरुषं स्तौति एक इति ॥ २२ ॥ अनुमानमाह अत्र पौरुष्यां पुरि युक्ताः अप्रमत्ताः अपाहं पाह्येभ्यो व्यतिरि

श्रीभगवानुवाच प्रायेण मनुजालोके लोकतत्त्वविचक्षणाः ॥ समुद्धरंति त्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥ १९ ॥ आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः ॥ यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविंदते ॥ २० ॥ पुरुषत्वे च मांधीराः सांस्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तरां प्रपश्यंति सर्वशक्त्युपबृंहितम् ॥ २१ ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथाऽपदः ॥ बद्धयः संति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया ॥ २२ ॥ अत्र मां मार्गयंत्यद्वायुक्ता हेतुभिरीश्वरम् ॥ गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैर्ग्राह्यमनुमानतः ॥ २३ ॥ अत्राप्युदाहरंती ममिति हासपुरातनम् ॥ अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥ अवधूतं द्विजं कंचिच्चरंतमकुतोभयं ॥ कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुःपप्रच्छ धर्मवित् ॥ २५ ॥ यदुरुवाच कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा ॥ यामासाद्य भवँल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ २६ ॥

कं मामद्वासाक्षान्मृगयंति मार्गणे प्रकारद्वयमाह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्हेतुभिः जडानां प्रकाशः स्वप्रकाशमेकं विना न घटत इति अनुपपत्तिमुखेन लक्षकैः तथा तैरेवाल्लिङ्गैर्व्याप्तिमुखेन अनुमानतः ईश्वरं प्रवर्तकं मृगयंते बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वास्यादिवदिति तदुक्तम् भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः ॥ दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टालक्षणैरनुमापकैरिति न चैतावता आनुमानिक आत्मा इति मंतव्यम् देहादिव्यतिरिक्तत्वं पदार्थशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन विवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥ भूयोन्वयव्यतिरेकाभ्यां असंभावनादिनिवृत्ताविति हासमाह अत्रापीति ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुविशारदा अतिनिपुणा सर्वलोकविलक्षणा ॥ २६ ॥

त्वंतुसर्वपरित्यजेत्याद्युपदेशमात्मनोयोग्यमन्वानःपृच्छति योगेशेति योगफलदायिन् योगविदांन्यासोनामातिगोप्योनिक्षेपविशेषः
 द्वा योगोविन्यस्यतेक्रियतेयस्मिन् योगात्मन् योगेआत्माप्रकटोभवतियस्य योगस्वरूपेतिवा योगस्यसंभवोयस्मात् चतुर्भिरेतैःसंबोध
 नैःस्वमहिम्नाकेवलंत्वयोपदिष्टं ननुमदधिकारंपर्यालोच्येतिद्योतितंतदाह निःश्रेयसायेति नचारोम्याद्यर्थसर्वस्वदानादिवदर्थत्यागःकि
 तुसंन्यासलक्षणःप्रत्यापत्तिरूपः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यंप्रतित्यागाद्युपदिष्टंसोऽहंमूढमतिः कुतः ममेतिअहमितिच सानुबंधेषुपुत्रादिस
 हितेत्वन्मययाविरचिते आत्मनिदेहेविगाढोनिमग्नः अतः तत्तुभवतानिगदितंयथाहमंजसासंसाधयामि तथाश्रुत्यंमामनुशाधिशनैःशि
 क्षय ॥ १६ ॥ मयासंक्षेपतउक्तंविस्तरतस्वन्यान्पृच्छेतिचेदतआह सत्यस्येति स्वदृशःस्वप्रकाशस्य सत्यस्यात्मनःआत्मनोमांप्रतिवक्ता

उद्धवउवाच योगेशयोगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव॥निःश्रेयसायमेप्रोक्तस्यागःसंन्यासलक्षणः॥ १४॥
 त्यागोऽयंदुष्करोभूमन्कामानांविषयात्मभिः॥सुतरांत्वयिसर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः॥ १५॥सोऽहंममाह
 मितिमूढमतिर्विगाढस्वन्माययाविरचितात्मनिसानुबंधे ॥ तत्त्वंजसानिगदितंभवतायथाहंसंसाधयामि
 भगवन्ननुशाधिभृत्यं ॥ १६ ॥ सत्यस्यतेस्वदृशआत्मनआत्मनोऽन्यंवक्तारमीशविबुधेष्वपिनानुचक्षे ॥ सर्व
 विमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोवहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञ
 मीश्वरमकुंठविकुंठधिष्यं ॥ निर्विण्णधीरहमुहृजिनाभित्तप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये ॥ १८ ॥

रंते त्वत्तःअन्यमानुचक्षे नपश्यामि स्वदृशःस्वतःसिद्धज्ञानात् त्वत्तोऽन्यमितिवा कुतइत्यतआह सर्वइति बहिरर्थभावाः विषयेष्वर्थबु
 द्धयः ॥ १७ ॥ केचिद्दुःशीलाभवंति केचित्सेविताःफलकालेविनश्यंति केचिद्दज्ञाःकेषिद्रक्षणेऽसमर्थाः केचित्तुस्थानाद्गुहाः तद्गुह
 यर्थमनवद्यमित्यादानिपंचविशेषणानि नअंतःकालतःपारदेशतश्चयस्यतम् कालादिभिरकुंठलोकोधिष्यंस्थानंयस्यतं उहेभगवन् ह
 स्कुटम् निर्वेदेहेतुःदृजिनैःदुःखैरभित्तप्तः हकारगौरवायदकारोयुक्तइवपठनीयः नन्वनवद्यत्वादीनिकुतोर्ममतदाह नारायणमिति अनुकं
 पितामाह नरसखंनरोजीवःनीयतेविक्षिप्यतेदुःखैरितिनरोजीवः तस्यसखायंभवंतंशरणंप्रपद्ये ॥ १८ ॥

नवस्तव्यमेवत्वया ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननुगुणदोषाभ्यांविषमेलोकेकुतःसमदृष्टिःस्यामतआह यदिदमिति मनआदिभिर्गृह्यमाणंमनोमयत्वा
न्मायेतिविद्धि तदपिनस्थिरंकिंतुनश्वरंविद्धि ॥ ७ ॥ मनोमयत्वेहेतुः पुंसइति अयुक्तस्यविक्षिप्तमनसः नानार्थोभेदविषयोभमः सध
मएवगुणदोषभाक् ननुवेदेनैवविधिनिषेधाभ्यांभेदस्यसत्यतोक्तान भ्रमविजृंभितगुणदोषबुद्धेःपुंसःकर्मविहितं अकर्मतल्लोपः विकर्म
निषिद्धमितिभेदः अविद्यावद्विषयएववेदइत्यर्थः ॥ ८ ॥ कथमात्मनिपरिच्छिन्नेबिततंजगदीक्षणीयंतत्राह आत्मानमिति मयिब्रह्मणि
तद्रूपेणेक्षस्व ॥ ९ ॥ नन्वेवंयुक्तचित्तत्वेनकर्माकरणेदेवादयोविघ्नान्करिष्यंतितत्राह ज्ञानेति ज्ञानंवेदतात्पर्यनिश्चयः विज्ञानंतदर्थानुभवः

नवस्तव्यंत्वयैवेहमयात्यक्तेमहीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ॥ ५ ॥ त्वंतुसर्वपरित्यज्यस्नेहं
स्वजनबंधुषु ॥ मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगां ॥ ६ ॥ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादि
भिः ॥ नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयं ॥ ७ ॥ पुंसोऽयुक्तस्यनानाऽर्थोभ्रमःसगुणदोषभाक् ॥ क
र्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ॥ ८ ॥ तस्माद्युक्तैन्द्रियग्रामोयुक्तचित्तइदंजगत् ॥ आत्मनीक्षस्ववि
ततमात्मानंमय्यधीश्वरे ॥ ९ ॥ ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणां ॥ आत्मानुभवतुष्ठात्मानांतरायै
विहन्यसे ॥ १० ॥ दोषबुद्ध्याभयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते ॥ गुणबुद्ध्याचविहितंनकरोतियथाऽर्भकः ॥ ११ ॥
सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ पश्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः ॥ १२ ॥ श्रीशुकउवाच
इत्यादिष्टोभगवतामहाभागवतोत्प ॥ उद्धवःप्रणिपत्याहतत्वजिज्ञासुरच्युतं ॥ १३ ॥

ताभ्यांसम्यग्युक्तः ततआत्मानुभवेनैवतुष्टचित्तः अतःशरीरिणादेवादीनामात्मभूतः अंतरायैर्नप्रतिहन्यसे अयंभावः यावदनुभवयथा
भ्रमंकर्माणिकुयदिव तदनंतरंसर्वेषामात्मभूतत्वान्नकोपिविघ्नानाचरति तथाचश्रुतिः तस्यहनदेवाश्वनाभूत्याईशिरे आत्माहोषासभव
तीति ॥ १० ॥ नचोत्पन्नज्ञानस्यापियथेष्टाचरणप्रसंगइत्याह दोषबुद्ध्येति गुणदोषबुद्ध्यातीतोपिप्राक्तनसंस्कारात् निषेधान्निवर्ततएव
किंतुनदोषबुद्ध्याविहितंचप्रायशःकरोति नगुणबुद्ध्या यथाऽर्भकः संकल्पविकल्परहितः किंचित्करोतिकुतश्चिन्निवर्ततेतद्वत् ॥ ११ ॥
एवंभूतस्यनपुनःसंसारइत्याह सर्वभूतेति नविपद्येतनपुनःसंसरेत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥४४॥ शय्यादिषु त्वांभक्तानित्यंसेवितवंतो वयं कथं त्यजेम ॥ ४५ ॥ त्यक्तुमशक्नुवन्प्रार्थयतेनमायाभयादित्याह त्वयेति चर्चिता अलंकृ-
ताः हि निश्चितं जयेम ॥ ४६ ॥ संन्यासिनो हि ब्रह्मचर्यादिक्लेशैः कथंचित्तरंति वयं त्वनायासेनैव तरिष्याम इत्याह वाताशना इति ऊर्ध्वमं-
थिनः ऊर्ध्वरेतसः ॥ ४७ ॥ तावकैर्भक्तैः सह त्वद्वर्तयाद्दुस्तरंतमः संसारं ॥ ४८ ॥ क्ष्वेली परिहासः इद्वैकत्वं ॥ ४९ ॥ एकांतिनमित्यादि

तव विक्रीडितं रूष्णनृणां परममंगलं ॥ कर्णपीयूषमास्वाद्यत्यजत्यन्यस्पृहां जनः ॥ ४४ ॥ शय्यासनादनस्था-
नस्नानक्रीडाऽशनादिषु ॥ कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्य जेमहि ॥ ४५ ॥ त्वयोपभुक्तसुगंधवासोऽलं-
कारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥ ४६ ॥ वाताशनाय क्रषयः श्रमणा ऊर्ध्वमंथि-
नः ॥ ब्रह्माख्यं धाम ते यांति शांताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ४७ ॥ वयं त्विह महायोगिन् भ्रमंतः कर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वा-
र्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ॥ ४८ ॥ स्मरंतः कीर्तयंतस्ते रूतानि गदितानि च ॥ गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेली-
यन्मूलो कविडं वनं ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच एवं विज्ञापितो राजन् भगवान् देवकीसुतः ॥ एकांतिनं प्रियं
भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ५ ॥
॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच यदात्थमां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ॥ ब्रह्माभवो लोकपालाः स्वर्वासंभेऽ-
भिकां क्षिणः ॥ १ ॥ मयानिष्पादितं तत्र देवकार्यमशेषतः ॥ तदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणाऽर्थितः ॥ २ ॥
कुलं वैशापनिर्दग्धं नश्यत्यन्योऽन्यविग्रहात् ॥ समुद्रः सप्तमेद्भ्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ ३ ॥ यत्सर्वं वायं मया
त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमंगलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापि निराकृतः ॥ ४ ॥

स्वाभिप्रायवचने हेतुः ॥ ५० ॥ इत्येकादशोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ५ ॥ सप्तमेतद्भवस्यालं ज्ञानसिद्ध्यै हरिः स्वयं ॥ अ-
वधूतेतिहासोक्तगुरुष्वष्टावर्णयत् ॥ १ ॥ यदात्थसंहृत्यैतत्कुलमिति स्वर्वासंवेकुंठवासंप्रति ॥ १ ॥ २ ॥ स्वंचसर्वत्यागेनालनिष्ठो भवेति
वक्तुमाह कुलमिति त्रयेण ॥ तदैवायं नष्टमंगलो भविष्यति निराकृतः नितरामाक्रांतः ॥ ४ ॥

भा. ए.

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रभासंयास्यामइतिवदतोऽयमभिप्रायः एतेदेवांशाःस्वाधिकारानेवाहंति नतुसद्योमोक्षं द्वारवत्यांमृतामुच्येरन्
तस्मादभ्युदयफलंप्रभासंनेष्यामीति ॥ ३५ ॥ दक्षशापात् यक्ष्मणागृहीतउडुराट् चंद्रोयत्रस्नानमात्रंरुत्वाकिल्विषात् तस्माद्रोगदुःखा

॥ २० ॥

श्रीशुकउवाच इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतं ॥ सहदेवगणैर्देवःस्वधामसमपद्यत ॥ ३२ ॥
अथतस्यांमहोत्पातानुद्धारवत्यांसमुत्थितान् ॥ विलोक्यभगवानाहयदुष्टद्वान्समागतान् ॥ ३३ ॥ श्री
भगवानुवाच एतेवैसुमहोत्पाताद्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः ॥ शापश्चनःकुलस्यासीद्वाह्मणेभ्योदुरत्ययः ॥ ३४ ॥
नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ॥ प्रभासंसुमहत्पुण्यंयास्यामोऽद्यैवमाचिरं ॥ ३५ ॥ यत्र
स्नात्वादक्षशापाद्गृहीतोयक्ष्मणोडुराट् ॥ विमुक्तःकिल्विषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयं ॥ ३६ ॥ वयंचतस्मि
न्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितृन्सुरान् ॥ भोजयित्वाशिजोविप्रान्नानागुणवतांऽधसा ॥ ३७ ॥ तेषुदानानिपात्रे
षुश्रद्धयोस्वामहांतिवै ॥ वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नोभिरिवार्णवं ॥ ३८ ॥ श्रीशुकउवाच एवंभ
गवतादिष्टायादवाःकुलनंदन ॥ गंतुंरुतधियस्तीर्थस्यंदनान्समयूयुजन् ॥ ३९ ॥ तन्निरीक्ष्योद्धवोराजंश्छु
त्वांभगवतोदितं ॥ दृष्ट्वाऽरिष्टानिघोराणिनित्यंरुष्णमनुव्रतः ॥ ४० ॥ विविक्तउपसंगम्यजगतामीश्व
रेश्वरं ॥ प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ॥ ४१ ॥ उद्धवउवाच देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवण
कीर्तन ॥ संदृत्यैतत्कुलंनूनलोकंसंत्यक्ष्यतेभवान् ॥ विप्रशापंसमथांऽपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ॥ ४२ ॥ नाहंतवां
घ्निकमलंक्षणार्द्धमपिकेशव ॥ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि ॥ ४३ ॥

तु सद्योविमुक्तःसन् भूयःकलाटार्द्धभेजे ॥ ३६ ॥ उशिजःकमनीयान् अंधसाअन्नेन ॥ ३७ ॥ उद्धवेति यथासुक्षेत्रेबीजमुत्तंबहुफलं
भवति तथादानंसत्पात्रेइतिद्योतयति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ लोकंमर्त्यलोकं नप्रत्यहन् नप्रतिहतवान् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अ०६

॥ २० ॥

तस्मात्तव अमृतरूपाया कथा तदेव उदकं वहंतीति तथा कीर्तिनयः तथा पादावनेजसरितो गंगाद्याश्च त्रिलोक्याः शमलानिहंतुं विष्वयः केन प्रकारेण अनुश्रवं गुरो रुच्चारणं अनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणैर्द्रियैः अंग्रिजं चांगसंगैः एवं शुचिषदः स्वाश्रमधर्मस्थितास्तव तीर्थद्वयमुपस्पृशंति सेवंत इति ॥ १९ ॥ विबुधैः सह ॥ २० ॥ २१ ॥ विक्षिप्ता बिस्तारिता ॥ २२ ॥ उद्दामानि वृत्तानि

विष्वयस्तवामृतकयोदवहास्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानिहंतुं ॥ आनुश्रवं श्रुतिभिरंग्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशंति ॥ १९ ॥ वादरायणिरुवाच इत्यभिषूय विबुधैः सेशः शतघृतिर्हीरं ॥ अभ्यभापत गोविंदं प्रणम्यां वरमाश्रितः ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच भूमेर्भारोवतारायपुराविज्ञापितः प्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितं ॥ २१ ॥ धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसंधेषु वैत्वया ॥ कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥ अवतीर्य यदोर्वंशे विभ्रद्रूपमनुत्तमं ॥ कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः ॥ २३ ॥ यानिते चरितानी शमनुष्याः साधवः कलौ ॥ शृण्वंतः कीर्तयंतश्च तस्मिन्त्यंजसातमः ॥ २४ ॥ यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम ॥ शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशतिं प्रभो ॥ २५ ॥ नाधुना तेऽखिलावारदेवकार्या विशोषितं ॥ कुलं च विप्रशापेन नष्टं प्रायमभूदिदं ॥ २६ ॥ ततः स्वधाम परमं विशस्वयदि मन्यसे ॥ सौलोकां लोकपालान्नः पाहिवैकुण्ठिकं करान् ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर ॥ कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोवतारितः ॥ २८ ॥ तदिदं यादवकुलवीर्यशौर्यश्रियोद्धतं ॥ लोकं जिघृक्षद्ब्रुद्धं मे वेलयेव महार्णवः ॥ २९ ॥ यद्यसंस्त्यहमात्रां यदूनां विपुलं कुलं ॥ गंतास्म्यनेन लोको यमुद्वेलेन विनंद्यति ॥ ३० ॥ इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापजः ॥ यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदंतेतवानर्थं ॥ ३१ ॥

विक्रमायेषु तानि कर्माणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वीर्यशौर्ययुक्तयाश्रिया ॥ २९ ॥ उद्वेलेन लंघितमयादिन ॥ ३० ॥ वैकुण्ठयास्यन् तव भवनं यास्यामि ॥ ३१ ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वमुपपादयंतः कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहुः अस्येति अस्यजगतः उदयादीनां हेतुरसि कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः जीवः पुरुषः महान् महत्तत्त्वतेषां कालं नियन्तारं त्वामाहुः अक्षरात्परतः परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः पुरुषान्परं किंचित्साकाष्ठासापरागतिरित्याद्याः श्रुतयः किंच अयं संवत्सरात्मकः यः कालस्त्रिणाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सोऽपित्वमेव अतस्त्वमुत्तमः पुरुष इति तथा च गीतासु यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति ॥ १५ ॥ त्वमेव प्रकृत्यादिद्वारा जगत्सृष्ट्यादि हेतुरित्युक्तं तत्केन प्रकारेण तदाहुः त्वत्त इति त्वत्तः पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य प्राप्य ययामायया सह महान्तं धत्ते कमिव अस्य विश्वस्य गर्भमिव सोऽयं महान् तथैव माययाऽनुगतः सन् आत्मनः सकाशादांडकोशं ससर्ज त्वयानुगत इति पाठेऽपि ययामायया त्वया

अस्यासि हेतुरुदयस्थिति संयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः ॥ सोऽयं त्रिणाभिरखिलापंचये प्रवृत्तः काले गंभीररय उत्तमपुरुषस्त्वं ॥ १५ ॥ त्वत्तः पुमान्समधिगम्य ययाऽस्य वीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः ॥ सोऽयं तयाऽनुगत आत्मन आंडकोशं हेमं ससर्ज बहिरावरणैरुपेतं ॥ १६ ॥ तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् ॥ अर्थान् जुषन्नपि हृषीकपतेन लिप्तो येऽन्ये स्वतः परिहृतादपि विभ्यति स्म ॥ १७ ॥ स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौडैः ॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगवाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्नभिः ॥ १८ ॥

ऽधिष्ठितः सन्निति ॥ १६ ॥ नन्वेवं भूतमीश्वरत्वं मम कुतोऽवगतं तदाहुः तदिति तत्तस्मात्तस्थुषः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य च भवानधीशः यद्यस्मान्मायया उत्था उज्जृंभिताया गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तिः तयोपनीतान् अर्थान् विषयान् जुषन् जुषमाणोऽपि हेहृषीकपतेन लिप्तस्त्वं ये त्वन्ये जीवा योगिनो वा स्वतः परिहृतादपि अविद्यमानात्त्यक्ताद्वा विषयजोषणाद्विभ्यति वासना मात्रेण बध्यंत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलिप्तत्वमाहुः स्मायेति स्मायावलोकः मंदस्मितविलसितोऽवलोकः तस्य लवः कटाक्षः तेन दर्शितो यो भावो भिप्रायः तेन मनोहारियत् भ्रूमंडलं तेन प्रहिताये सौरतामंत्राः तैः शौडैः प्रगल्भैः अनंगवाणैः कामस्य वाणैः संमोहनैः करणैः कामकलादिभिः षोडशसहस्रं पत्न्यः यस्येन्द्रियं नः विमथितुं क्षोभयितुं न विभ्यः न समर्थाः स भवान् अलिप्त इति पूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥

एतेषां च मुनिसात्वतादीनां षण्णां सेवकानां मध्ये परमभागवतेषु लक्ष्म्या अपितवप्रीतिरधिकेति संस्तुवंति पर्युष्टयेति इह भावश्छांदसः अहं
यत्र वसा मितत्रैव वक्षसि पर्युषिता पीयंबसतीति प्रतिपत्तिवत् सपत्नीवत् श्रीः संस्पर्धमाना भवति तथापि स्पर्धमानां श्रियमनादत्य यो भवान्
पर्युषितयापि अमुयावनमालया भक्तैरपितेयमिति प्रीत्या सुप्रणीतं सुष्ठु संपादितं तथा भवति तथाऽर्हणं पूजामाददत् स्वीकृतवान् सुप्रणीतमि
ति अर्हणविशेषणं वा तस्य तवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् यद्वा योऽघ्निरमुया सुप्रणीतमर्हणमाददत् स नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयादि
त्यन्वयः अथ वैवंसंबंधः एतेभ्यो ध्यानार्चनादिनिष्ठेभ्योऽपि त्वद्यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धावंत एव कृतार्था भगवतो यशः प्रियत्वादित्याहुः पर्युष्ट
या वशकांता वित्यस्मात्परितः सर्वांगे उष्टयाकांतया शोभितया वनमालया वक्षसि एकदेशे वर्तमाना श्रीः संस्पर्धमाना भवति तथाऽप्याम्ना
यमधुव्रतैर्बहुधा वार्णितया कीर्तिमय्या वैजयंत्या वनमालयैव यो भवान् सुप्रणीतमर्हणमादददित्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥ त्वच्चरणस्य भक्तपक्ष
पातः प्रसिद्ध एवेति स्तुवंतः प्रार्थयन्ते केतुरिति बलिबंधने त्रिभिर्विक्रमैर्युतः तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकंगतः तव पादः केतुः अत्युच्छ्रितो वि

पर्युष्टया तव विभो वनमालयेयं संस्पर्धिनी भगवती प्रतिपत्तिवच्छ्रीः ॥ यः सुप्रणीतममुयाऽर्हणमाददन्नो भू
यात्सदांऽघ्निरशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२ ॥ केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्तेभया भयकरोऽसुरदेवचम्बोः ॥
स्वर्गाय साधुषु खलेष्वितराय भूमन्यादः पुनातु भगवन्भजतामघ्नः ॥ १३ ॥ नस्योतगाव इव यस्य वशो भवंति
ब्रह्मादयंस्तनुभृतो मिथुरर्धमानाः ॥ कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनो तु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥

जयध्वज इव तत्संपादयन्ति त्रिपतत्पताकः त्रिधापतन्ती त्रिषु लोकेषु वापतन्ती गंगापताकायस्य तथा असुरदेवचम्बोः तत्सेनयोरुभयोर्भया
भयकरः साधुषु सुरेषु स्वर्गाय खलेषु असुरेषु इतराय इतरस्मै अधोगमनाय य एवंकेतु रूपस्तेपादः स भजतां नः अघं पुनातु शोधयतु अघा
दिति पाठे भजतां नः इति कर्मणि षष्ठ्यौ अघाद्भजतोऽस्मिन्पुनात्विति तथा च श्रुतिः चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि तेन प
वित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमराति तरेम लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रं ज्योतिष्मद्भाजमानं महस्वत् अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानं चरणं
नोलोके सुधितां दधात्विति ॥ १३ ॥ ननु युद्धे देवा सुरादयः परस्परं जयन्ति जीयन्ते च किमहंतत्रेत्यत आहुः नसीति मिथुः मिथः अर्धमानाः
युद्धादिभिः पीड्यमानाः ब्रह्मादयोऽपि यस्य तव वशो भवंति ननु जये पराजये वा स्वतंत्राः के इव नसिनासिकायामोताः नासिकामाचित्थ्य ब
द्धाः गावो बलीवर्दा इव कुतः कालस्य कलयितुः प्रवर्तकस्य तदेव कुतः प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य तस्य ते पुरुषोत्तमस्य पादः नः शंतनोतु ॥ १४ ॥

नन्वात्मारामस्य किं कर्मकरणेन अत आहुः शुद्धिरिति हेईद्व्यहे ऋषभ दुराशयानां रागिणां विद्या उपासना विद्यादिभिः तथा शुद्धिर्न भवति
सत्त्वात्मनां सतां ते यशसि श्रवणेन संभृतया परिपुष्टया अभिवृद्धया सच्छ्रद्धया यथा स्यात् परमपावनस्य यशसो वितानाय तव कर्माचरण
मिति भावः ॥ ९ ॥ तदेवं त्वयशःश्रद्धैव शुद्धिहेतुः अस्माभिस्तु तवांघ्रिर्दृष्टः अतस्तवांघ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां विषयवासनानां धूमकेतुः
तद्वाहकः स्यात् कथं भूतः यः क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिः मुमुक्षुभिः प्रेमाद्रहदाऊल्लमानश्चित्यमानः यश्चात्त्वतैर्भक्तैः समविभूतये समानैश्च

शुद्धिर्नृणां न तु तथेद्व्यदुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ॥ सत्त्वात्मनामृषभ ते यशसि प्रवृद्धस
च्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ॥ ९ ॥ स्यान्नस्तवांघ्रि रशुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिराद्रहदोत्थ
मानः ॥ यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्विष्युहेऽर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥ यश्चित्यते प्रयतपा
णिभिरध्वराग्नौ त्रय्यानिरुक्तविधिने शहविर्गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोगउत योगिभिरात्ममायां जिज्ञासुभिः पर
मभागवतैः परीष्टः ॥ ११ ॥

र्याय वासुदेवादिष्व्यहेऽर्चितः तेषु च केचिदात्मवद्भिः धीरैः स्वरतिक्रमाय स्व
र्गमतिक्रम्य वैकुण्ठप्रामये सवनशस्त्रिकालमर्चितः ॥ १० ॥ किंच प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैर्हविर्गृहीत्वा अध्वराग्नौ आहवनीयादीया
स्त्रिकैर्याश्चित्यते ननु यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति वचनात्तत्ते हवताश्चित्यते अत आहुः त्रय्यानिरुक्तेन विधिना इं
द्रादिरूपेणैव यज्ञपुरुषश्चित्यत इत्यर्थः उत किंच अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे योगे योगिभिरपि आत्मनस्तव माया अणिमादिस्तां जिज्ञासु
भिस्तत्तत्कार्यैर्याश्चित्यते परमभागवतैस्तु मुक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः पूजितः सतवांघ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुः स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ११ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ननुतेषामुपेंद्रादिरूपं भगवंतं नित्यं पश्यतां केयमतिदिदृक्षा अत आह वपुषेति येन वपुषानरलोकमनोरमः सन् सर्वलोकेषु यो शोबितेनेतदति सुंदरं वपुर्दिदृक्षवः ॥ ४ ॥ व्यचक्षत अपश्यन् ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानस्थैर्मात्यैः चित्राणि शृंगखलाबंधप्रायाणि पदानि अर्थाश्च या सु ताभिर्गीर्भिः ॥ ६ ॥ बुद्धीं द्वियादिभिर्दर्शनादिना प्राणेन च बलहेतुना दंडवत्प्राणिपातेन नता वयं नमस्कृतवंतः स्मेति विस्मये यथाहुः दो भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसाशिरसादृशा ॥ मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरित इति स्मशब्दोक्तविस्मयाय विशेषणं कर्ममयात् उरुपाशा त् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैरपियत्केवलमंतर्हृदि चित्यतेन तु दृश्यते तद्वयं नताः अहोभाग्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननममापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात्कुतो

इंद्रो मरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोऽश्विनौ ॥ ऋभवोऽगिरसोरुद्रा विश्वेसाध्याश्च देवताः ॥ २ ॥ गंधर्वाप्सर सोनागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ॥ ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ॥ ३ ॥ द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वरुष्णा दिदृक्षवः ॥ वपुषा येन भगवान् नरलोकमनोरमः ॥ यशोवितेनेलोकेषु सर्वलोकमलापहं ॥ ४ ॥ तस्यां विभ्राज मानायां समृद्धायां मर्हद्भिः ॥ व्यचक्षता वितृषाक्षाः रुष्णमद्भुतदर्शनं ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानोपगैर्मात्यैश्छाद यंतो यद्भूतमं ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ॥ ६ ॥ देवा ऊचुः नताः स्मतेनाथपदारविंदंबु द्धीं द्वियप्राणमनोवचोभिः ॥ यच्चित्यतेऽतर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् ॥ ७ ॥ त्वं मायया त्रि गुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्य वसिलुं पसितद्गुणस्थः ॥ नैतैर्भवानजितकर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्य वहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ ८ ॥

मत्पदारविंदंबु चितनं कर्मपाशां मुमुक्षुभिः क्रियते तत्राहुः त्वमिति हेअजित आस्तामिदानीं तनमिदमत्यल्पं कर्म त्वं व्यक्तं महदादिप्रपंचं सृजसि पालयसि संहरसि च तदप्यात्मन्येव न पृथक् दुर्विभाव्यं मनसा प्यवितर्क्यं तद्गुणस्थः तस्यामायायागुणेषु नियंतृत्वेन स्थितः अतएव तैः कर्मभिः जवान्नाज्यते न लिप्यते कुतः यो भवान् अनवद्यः रागादि रहितः यतः स्वे आत्मरूपे सुखे अव्यवहिते अनादृते अभिरतः अतस्त्वं कर्म कुर्वन् अप्यात्मारामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिश्चित्यत इति भावः ॥ ८ ॥

निःसंगो भूत्वा ॥ ४५ ॥ शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता युवांतुसंगतएवकतार्थोइत्याह युवयोरिति वांयुवयोः ॥ ४६ ॥ नचसर्वकर्मापणादिभाग
वतधर्मैरन्येषामिवयुवयोःसत्वशुद्धिरापादनीया पुत्रोपलालनेनैवभागवतधर्मसर्वस्वनिष्पत्तेरित्याह दर्शवेति कृष्णोपुत्रइतिस्नेहंप्रकुर्वतो
र्वाम् तस्यदर्शनादिभिरात्मापावितःशोधितः ॥ ४७ ॥ एतदेवकैमुत्यन्यायेनस्फुटयति वैरेणेति यंशयनासनादौवैरेणापिध्यतयतः त
स्यगतिविलासाद्यैःआकृतधियःतत्तदाकाराधीर्येषति तत्सारूप्यमापुः किंपुनर्वक्तव्यमनुरक्तधियांतत्साम्यंभवतीति ॥ ४८ ॥ ननुपुत्रस्ने
हश्चेन्मोक्षहेतुस्तर्हि सर्वमुच्येरन्तत्राह माऽपत्यबुद्धिमिति अपत्यमितिर्बुद्धिमाकृथाः अडागमश्छांदसः ॥ ४९ ॥ ननुकथमीश्वरोमानुषः

त्वमप्येतान्महाभागधर्मान्भागवतांश्छुतान् ॥ आस्थितःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोयास्यसेपरं ॥ ४५ ॥ युवयोः
खलुदंपत्योर्यशसापूरितंजगत् ॥ पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरोहरिः ॥ ४६ ॥ दर्शनालिंगनालापैःशयना
सनभोजनैः ॥ आत्मावांपावितःकृष्णोपुत्रस्नेहंप्रकुर्वतोः ॥ ४७ ॥ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वाद
योगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायंतआकृतधियःशयनासनादौतत्साम्यमापुरनुरक्तधियांपुनःकिम् ॥
॥ ४८ ॥ माऽपत्यबुद्धिमकृथाःकृष्णोसर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरैऽव्यये ॥ ४९ ॥ भूभा
रासुरराजन्यहंतवेगुप्तयेसतां ॥ अवतीर्णस्यनिर्वर्त्यैयशोलोकेवितन्यते ॥ ५० ॥ श्रीशुकउवाच एतच्छ्रुत्वा
महाभागोवसुदेवोऽतिविस्मितः ॥ देवकीचमहाभागाजहतुर्माहमात्मनः ॥ ५१ ॥ इतिहासमिमंपुण्यंधार
येद्यःसमाहितः ॥ सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ॥ ५२ ॥ इ० भा० म० पु० ए० पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
श्रीशुकउवाच अथब्रह्मात्मजैर्देवैःप्रजेसैरावृतोभ्यगात् ॥ भवश्चभूतभव्येशोययौभूतगणैर्वृतः ॥ १ ॥

स्यात् कथंवातस्यविश्वसृष्ट्यादिकर्तुःपूतनाशोषणादिकर्माश्चर्यमिवनिरूप्यते तत्राह भूभाररूपाअसुराएबराजन्यास्तेषांहंतवतान्हंतुं
सतानिर्वर्त्यैमोक्षाय ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इहअस्मिन्नेवदेहेशमलंमोहं विधूयब्रह्मत्वायकल्पते ॥ ५२ ॥ इतिएकादशोटीकायांपंचमोऽध्या
यः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ षष्ठेब्रह्मादिभिःस्तुत्वागंतुंविज्ञापितंहरिं ॥ उद्धवःप्रार्थयामासस्वधामनयमामिति ॥ १ ॥ अतःपरमतिविस्तरेणाल
वियांनिरूपयितुंतत्प्रस्तावमाह अथेति आत्मजैःसनकादिभिःअभ्यगात् द्वारकामितिचतुर्थेनान्वयः ॥ १ ॥

एतेषु चतुर्युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ इत्याह कलिमिति गुणज्ञाः कलेर्गुणं जानन्ति ये ते ननु दोषाणां बहुत्वात् कथं सभाजयंति तत्राह सारभागिनः गु
 णां शयाहिणः कोसौ गुणस्तमाह यत्रेति तदुक्तम् ध्यायन्कृतेयजन्यहैस्त्रेतायां द्वापरे च यन् ॥ यदा मोति तदा मोतिकलौ संकीर्त्य केशवमिति ॥
 ॥ ३६ ॥ तस्मात्कलौ अतः अस्मात्संकीर्तनात्परमोलाभो नास्ति यतः संकीर्तनात् ॥ ३७ ॥ किंच कृतादिष्विति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अम
 लाशयाः संतः प्रायः प्रायशो भगवति भक्ता भविष्यन्ति ॥ ४० ॥ भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह देवर्षीति आत्माः पोष्याः कुटु
 बिनः इतरे देवादयः पंचयज्ञदेवताः एतेषां यथाऽभक्तः ऋणी अतएव तेषां किंकरः तदर्थं नित्यं पंचयज्ञादिकर्ता तथा च स्मृतिः हीनजातिं
 कलिसभाजयंत्यायां गुणज्ञाः सारभागिनः ॥ यत्र संकीर्तने नैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६ ॥ नत्थतः पर
 मोलाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ॥ यतो विंदेत परमां शांतिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७ ॥ कृतादिषु प्रजाराजान्कला
 विच्छ्रंति संभवम् ॥ कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥ ३८ ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रविडेषु च भूरि
 शः ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमालापयस्विनी ॥ ३९ ॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥ येपि वंति ज
 लंतासां मनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायो भक्ता भविष्यन्ति वासुदेवेऽमलाशयाः ॥ ४० ॥ देवर्षिभूता मनुष्याः पितृणां
 न किं करोनाय मृणीचराजन् ॥ सर्वात्मनायः शरणं शरण्यं गतो मुकुंदं परिहृत्य कर्त ॥ ४१ ॥ स्वपादमूलं भज
 तः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ॥ विकर्मयच्चोत्पतितं कथं चिद्बुनोति सर्वं हृदिसन्निविष्टः ॥ ४२ ॥ ना
 रद उवाच धर्मान् भागवतानित्यं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः ॥ जायंते यान्मुनीन्प्रीतः सोपाध्यायोऽस्य पूजयन्
 ॥ ४३ ॥ ततोऽतर्दधिरेसिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ राजा धर्मानुपातिष्ठन् न वाप परमां गतिं ॥ ४४ ॥
 परिक्षीणमृणार्थं कर्मकारयेदिति अयं तु न तथा कोऽसौ यः सर्वभावेन श्रीमुकुंदं शरणं गतः कर्तृकृत्यं परिहृत्य परित्यज्य यद्वा कर्तृभेदं परिहृत्य
 कृतीच्छेदन इत्यस्मात् वासुदेवः सर्वमिति बुध्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्तप्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह स्वपादमूलमि
 ति त्यक्तः अन्यस्मिन्देहादी देवतां तरेवाभावोयेन अतएव तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न संभवति यच्च कथं चित्पमादादिना उत्पतितं भवेत्तद्वपि हरि
 र्बुनोति ननु यमस्तन्न मन्येतत्राह परेशः ननु श्रुतिस्मृतीममैवाज्ञे इति भगवद्वचनात् स्वाज्ञाभंगं कथं सहेततत्राह हृदिसन्निविष्टः न हि वस्तु
 शक्तिरर्थितामपेक्षत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ जायंते यान्जयंत्याः पुत्रान् ॥ ४३ ॥ उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ॥ ४४ ॥

भा. ए.

॥ १६ ॥

रूक्षतां व्यावर्तयति त्विषाकांत्याऽकृष्णमिद्रनीलमणिवदुज्ज्वलं यद्वा त्विषाकृष्णकृष्णावतारम् अनेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति अंगानि तद्दयादीनि उपांगानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनंदादयः तत्सहितम् यज्ञैः अर्चनैः संकीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैः सुमेधसो विवेकिनः ॥ ३२ ॥ स्तुतिमाह ध्येयमिति हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते चरणारविदंबंदे कथं भूतं ध्येयं ध्यातुं ती योग्यं सदेति सर्वत्र संबन्ध्यते ध्येयत्वे हेतवः इन्द्रियकुटुंबादिभिर्यः परिभवस्तिरस्कारः तंहंतीति तथातं किंच अभीष्टदोहं मनोरथपूरकं किंच र्थास्पदं गंगाद्याश्रयत्वेन परमपावकम् शिवविरिचिभ्यां नुतंस्तुतं महत्तमं मनुतौ कृतार्थावैव किमर्थं ताभ्यां नुतं तत्राह शरण्यमाश्रययोग्यं

अ०५

कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं सांगोपांगस्त्रपार्षदं ॥ यज्ञैः संकीर्तनं प्रायैर्यजंति हि सुमेधसः ॥ ३२ ॥ ध्येयं सदापरिभवघ्नमभीष्टदोहंती र्थास्पदं शिवविरिचिनुतं शरण्यं ॥ भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वंदे महापुरुषते चरणारविदं ॥ ३३ ॥ त्यक्त्वा सुदुस्य जसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ॥ माया मृगं दयितयेप्सितमन्वधा वद्धे महापुरुषते चरणारविदम् ॥ ३४ ॥ एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यते राजंश्छेयसामीश्वरो हरिः ॥ ३५ ॥

सुखात्मकमित्यर्थः तद्ब्रह्मादिस्तुत्यं प्राकृतस्य कथं गोचरं स्यात् न भृत्यार्तिहम् यस्य कस्यापि भृत्यमात्रस्यार्तिहं न केवलमागंतुकार्तिमात्रं हंति किंतु भवाब्धिपोतं संसारार्णवतारकंच ॥ ३३ ॥ इदानीं स्वयमाप्तकामत्वान्नेरपेक्ष्यं भक्तार्थं च सापेक्षतां दर्शयन् श्रीरामचंद्रं स्तौति त्यक्तेति अन्यैः सुदुस्य जायासुरेप्सितराज्यलक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा यदित्यइत्यर्थः यः अरण्यमगात् किराज्यवैकल्यदर्शनेन न धर्मिष्ठः कुतः आर्यस्य गुरोः दशरथस्य वचसा किंच एवं राज्यं त्यक्त्वाऽपि भक्तबात्सल्येन दयितया सीतया ईप्सितं माया मृगं स्वर्णाकारं योऽन्वधावत् तस्य भगवत्शरणारविदंबंदे हे धर्मिष्ठेति संबोधनं वा तथाऽप्यविवक्षितत्वाद् आर्यपदेन संधिर्न भवति तथा यदगादिति चरणारविदमेवोच्यते यत् माया मृगमन्वधावत् तत्ते चरणारविदंबंदइत्यन्वयः अन्यत्समानम् ॥ ३४ ॥ युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्याम् ॥ ३५ ॥

॥ १६ ॥

एषुकृतादिकालेषु नानाप्रकारावर्णाभिधाकारायस्यसः नानैवविधिना विविधेनैवमार्गेण ॥ २० ॥ तदेववर्णादिचतुष्टयमाह कृतइत्यादिना कृष्णाजिनादीन्बिभदितिब्रह्मचारिवेषोदाशितः ॥ २१ ॥ तपसाध्यानेन ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्रिगुणादीक्षांगभूतामेखलायस्यसः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः पिशंगकेशः ॥ २४ ॥ त्रय्याविद्ययावेदत्रयोक्तकर्मभिः ॥ २५ ॥ पृश्निगर्भः पृश्निःसुतपसःप्रजापतेःपत्नी तस्याःपुत्रः वषाकपिः स्मृतःसन्वर्षतिकामान् आकंपयतिच्छेशानितितथा जयत्येवसर्वदाजयंतः ॥ २६ ॥ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशःनि

करभाजनउवाच कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः ॥ नानावर्णाभिधाकारो नानैवविधिनेज्यते ॥ २० ॥ कृतेशुक्लश्वतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलांबरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्विभ्रहंडकमंडलु ॥ २१ ॥ मनुष्यास्तुतदाशांतानिर्वैराःसुहृदःसमाः ॥ यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच ॥ २२ ॥ हंसःसुपर्णोविकुण्ठोधर्मयोगेश्वरोमनुः ॥ ईश्वरःपुरुषोऽव्यक्तःपरमात्मेतिगीयते ॥ २३ ॥ त्रेतायारक्तवर्णोसौचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥ हिरण्यकेशस्रव्यात्मास्रुकुसुवाद्युपलक्षणः ॥ २४ ॥ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिं ॥ यजंतिविद्ययात्रय्याधर्मिष्ठाब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥ विष्णुर्यज्ञःपृश्निगर्भःसर्वदेवउरुक्रमः ॥ वषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते ॥ २६ ॥ द्वापरे भगवान्श्यामःपीतवासानिजायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरंकैश्वलक्षणैरुपलक्षितः ॥ २७ ॥ तंतदापुरुषंमर्त्यामहाराजोपलक्षणं ॥ यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवो नृप ॥ २८ ॥ नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्षणायच ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनमः ॥ २९ ॥ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने ॥ विश्वेश्वरायविश्वायसर्वभूतात्मनेनमः ॥ ३० ॥ इतिद्वापरउर्वीशस्तुवंतिजगदीश्वरं ॥ नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु ॥ ३१ ॥

जानिचक्रादीन्यायुधानियस्यसः श्रीवत्सो नामवक्षसोदक्षिणभागेरोम्णांप्रदक्षिणावर्तः सआदिर्येषांकरचरणादिगतपद्मादीनातिः अंकैःअंकितैःचिन्हैःलक्षणैर्बाह्यैःकौस्तुभादिभिः ॥ २७ ॥ महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तम् वेदतंत्राभ्यां वैदिकेनागमिकेन त्रमार्गेण यजंतिपूजयंति परमीश्वरंज्ञातुमिच्छवः ॥ २८ ॥ नामान्याह नमस्तइति ॥ २९ ॥ ३० ॥ नानातंत्रविधानेति कलौतंत्रमार्गस्यप्राधान्यं दर्शयति ॥ ३१ ॥

किंच व्यवस्थयापिव्यवायाद्यभ्यनुज्ञानं नयथेष्टमपित्वन्यथैवेत्याह यदिति यद्यस्मात्सुरायाःघ्राणभक्षः अवघ्राणंसएवविहितः नपा
नं तथापशोरप्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अयमर्थः देवतोद्देशेनयत्पशुहननंतदालभनं वायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादिश्रुतेःनतुहिंसा यावेद
विहिताहिंसानसाहिंसेतिकीर्त्यतइतिवचनात् भक्षणोद्देशेनतुक्रियमाणंहननंलौकिकवर्द्धिसैव अत्रस्यालभनमेवविहितंनतुहिंसा अतो न
यथेष्टभक्षणाभ्यनुज्ञेत्यर्थः व्यवयोपिप्रजयानिमिसभूतयानतुरत्यै अतोमनोरथवादिनइमंविशुद्धंस्वधर्मनविदुरिति ॥ १३ ॥ एवंभगवत्प
राङ्मुखानांबहुदोषतांप्रपंच्यतन्निष्ठांप्रपंचयति येत्वितिपंचभिः अनेवंविदःनएवंधर्मंविदंतियेते विस्रब्धाःनिःशंकाः अनेनमनोरथोभवि
प्यतीतिविश्वस्तावा तदानींतनपोषणेनवा तैःपशुभिर्विश्वस्ताः तेचपशवः प्रेत्यअमुत्रतान्खादंति मांसभक्षयिताऽमुत्रयस्यमांसमिहा

यद्घ्राणभक्षोविहितःसुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा ॥ एवंव्यवायःप्रजयानरत्याइमंविशुद्धंनविदुःस्व
धर्मम् ॥ १३ ॥ येत्वेनेवंविदोऽसंतःस्तब्धाःसदभिमानीनः ॥ पशून्बहुत्यंतिविस्रब्धाःप्रेत्यखादंतितेचतान्
॥ १४ ॥ द्विषंतःपरकायेषुस्वात्मानंहरिमीश्वरम् ॥ मृतकेसानुबंधेऽस्मिन्बद्धस्त्रेहाःपतंत्यधः ॥ १५ ॥ येकैव
ल्यमसंप्राप्तायेचातीताश्रमूढताम् ॥ त्रैवर्गिकात्यक्षणिकाआत्मानंघातयंतिते ॥ १६ ॥ एतआत्महनोशां
ताअज्ञानेज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥ हित्वात्मायासरचितागृहापत्य
सुहृच्छ्रियः ॥ तमोविशंत्यनिच्छंतोवासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥ राजोवाच कस्मिन्कालेसभगवान्
किंवर्णःकीदृशोऽभूत् ॥ नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यताम् ॥ १९ ॥

व्यहं एतन्मांसस्यमांसत्वंप्रवदंतिमनीषिणइतिवचनात् ॥ १४ ॥ अभिचारादिनाद्विषंतः मृतकेदेहे सानुबंधेषुत्रादिसहिते ॥ १५ ॥ अज्ञा
स्तत्त्वज्ञैरनुकंपितास्तरंति तत्त्वज्ञास्तुस्वतः येतुनात्यंतमज्ञाःनचतत्त्वज्ञास्तेऽतरालवर्त्तिनःपतंतीत्याह यइति कैवल्यंतत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताःअ
त्रहेतुः त्रिवर्गप्रधानाःअक्षणिकाःउपशांतिक्षणरहितादेहादिस्थैर्यबुद्धयोवा स्वयमेवात्मानंघातयंति ॥ १६ ॥ तदाह एतइति आत्मह
नःआत्मापन्हवकर्त्तारः अज्ञानेकर्मणि तथाचश्रुतिःअसुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः ॥तांस्तेप्रेत्याभिमच्छंतियेकेचात्महनेजनाइ
ति ॥ १७ ॥ याःगृहापत्यसुहृच्छ्रियस्ताःहित्वा ॥ १८ ॥ तदेवंभगवद्भक्तिरेवकर्तव्येतिस्थितेत्त्रविशेषंपृच्छति कस्मिन्कालइति किंवर्णः
कीदृक्वर्णवान् कीदृशः कीदृगाकारःकेनवानाम्ना केनवाविधिना ॥ १९ ॥

ननुव्यवायादीनामपिऋतौभार्यामुपेयात् द्रुतशेषंभक्षयेदित्यादिनाविहितत्वात्किमेवंनिश्चयेततआह लोकइति व्यवायःस्त्रीसंगः नि
 त्याःरागतएबनित्यंप्राप्ताः जंतोःप्राणिमात्रस्यअतस्तत्रतासुचोदनाविधिर्नास्ति ननुऋतावुपेयादित्यादिनाविधिर्दर्शितः सत्यं नत्वयमपू
 र्वविधिः रागतःप्राप्तत्वात् किंतुनियमविधिरूपेणरागिणामभ्यनुज्ञानमात्रंक्रियते तदाह व्यवस्थितिरिति तेषुव्यवायादिषुकैः विवाहयज्ञसु
 राग्रहैः विवाहविषयएवव्यवायःकार्यः यज्ञएवामिषसेवा सौत्रामण्यांसुराग्रहान्गृह्णातीतिश्रुतेः तत्रैवमद्यसेवेतिनियमःक्रियते ननुच
 नियमपक्षेऽप्यावश्यकत्वान्नानिदायुक्ताअतआहआसुनिवृत्तीति अयंभावःनायंनियमविधिरपिनित्यप्राप्तत्वात् अतोनिवृत्तिःपरिसंख्यैव
 आसुव्यवायामिषमद्यसेवासुनिवृत्तिरिष्टा कथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तमुच्यते नतावत्परिसंख्याविधिनाश्रुत्यानिवृत्तिरुच्यते तथासतिस्वा
 र्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेतिदोषत्रयंस्यात् अतःकश्चिप्राप्स्यतोऽप्यर्थस्यप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वाराम्यनिवृत्तिः फल
 तोभवति तद्यथा इमामगृभ्णन्रशनानृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यन्नरशनान्निगतोर्दभाश्वाभिधानीरशनाद्वयेप्राप्स्यतोमंत्रस्यापूर्व
 विधिद्वारापरिसंख्योच्यते यथोक्तंत्रबार्तिके अप्राप्तविधिरेवायमतोमंत्रस्यनिश्चितः ॥ परिसंख्याफलेनोक्तानविशेषःपुनःश्रुतेरिति क

लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना ॥व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्ति
 रिष्टा ॥ ११ ॥ धनंचधर्मैकफलंयतोवैज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांति ॥ गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यंतिदु
 रंतवीर्यम् ॥ १२ ॥

चित्तुरागतोनित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्याप्यभावान्नियमविधिद्वाराफलतः परि
 संख्याभवति यथापंचपंचनखाभक्ष्याइति तथारागतोनित्यवत्प्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्यैवेति ननुयद्य
 भ्यनुज्ञामात्रमेतद्भवेत्तर्हि ऋतुस्नातांतुयोभार्यासन्निधौनोपगच्छति ॥घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयइत्यादिदोषश्रवणंनस्यात् नै
 षदोषः मनसिकामेसत्यपितस्यामरुच्याद्वेषादिनाबातामनुपगच्छतोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यं ॥ ११ ॥ तदेवंव्यवायादिमनोर
 थाकुलितत्वादभीष्टमात्मानंनशृण्वंतीत्युक्तं इदानींधनस्यापिधर्मद्वारापरमात्मप्रापकस्यदृष्टोपभोगार्थंविनियोगान्चात्मज्ञानगंधोपीत्याह
 धनंचेति धर्मएवैकंफलंयस्यतत् कुतःयतःयस्माद्धर्माधर्मात्सविज्ञानपरोक्षज्ञानसहितंदृढंपरोक्षज्ञानंभवति कथंभूतं अनुप्रशांति अनुअ
 नंतरमेवप्रकृष्टाशांतिःनिर्वाणलक्षणायस्मात्तत् एवंभूतंधनंगृहेषुदेहाद्यर्थंयुंजंति ॥ १२ ॥

भक्तिमार्गदाढ्यायतेषांमोहंप्रपंचयन्निंदति कर्मणीत्यादिना अकोविदायथाबंधकंनभवति तथाकर्तुमज्ञाः नचाभिज्ञान्पृच्छन्ति यतःस्त
 व्याः अनग्नाः स्तब्धत्वेहेतुः यतः मूर्खा अपिपंडितावयमितिमानवंतः अतः अपामसोमममृताअभूम अक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः
 सुकृतंभवति यन्नोष्णंनशीतंस्यात् नग्लानिर्नाप्यरातयइत्यादिकयाययामाध्या गिरोत्सुकाःसंतोमूढास्तयाचाटुकान् अप्सरोर्भिःसह
 विहरिष्यामइत्यादिप्रियान्शब्दान्वदंति॥ ६ ॥ किंचतेषांकर्माभिनिवेशात्कामक्रोधदंभादयोवर्धंतइत्याहत्रयेण रजसेति घोरःअभिचा
 रादिःसंकल्पोयेषांते अहिवन्मन्युर्येषांते ॥ ७ ॥ कामुकत्वंप्रपंचयति वदंतीति उपासिताः स्त्रियोयैः नतुदृढाः तेमैथुन्यमैथुनसुखमेव
 परंनत्वातिथ्यादियेषुगृहेषुतेषुआशिषोवदंति इदमद्यमयालब्धंभिमंप्राप्स्येमनोरथं॥ इदमस्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्धनमित्याकाराः दां

कर्मण्यकोविदाःस्तभ्यामूर्खाःपंडितमानिनः ॥ वदंतिचाटुकान्मूढाययामाध्यागिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥ रजसा
 घोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः ॥ दांभिकामानिनःपापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ॥ ७ ॥ वदंतितेऽन्योऽन्य
 मुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यसुखेषुचाशिषः ॥ यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणंरुच्यैपरंघ्नंतिपशूनतद्विदः ॥ ८ ॥
 श्रियाविभूत्याऽभिजनेनविद्ययात्यागेनरूपेणबलेनकर्मणा ॥ जातस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोऽवम
 न्यंतिहरिप्रियान्खलाः ॥ ९ ॥ सर्वेषुशश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरं ॥ वेदोपगीतं
 चनश्रुष्वतेबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया ॥ १० ॥

भिकतांप्रपंचयति यजंतीति असृष्टान्नविधानदक्षिणं नसृष्टानसंपादिताअन्नविधानदक्षिणायथातथायजंति तदाचरुच्यैजीविकार्थं
 परंकेवलंपशुन्घ्नंति अतद्विदः हिंसादोषानभिज्ञाः ॥ ८ ॥ मानितांप्रपंचयति श्रियेति श्रियाधनादिसंपदा विभूत्याऐश्वर्येण श्रियादिना
 जातोयःस्मयोगर्वस्तेनअंधाधीर्येषांते ईश्वरसहितास्ततःअवमन्यंते ॥ ९ ॥ किंच एवंबर्तमानास्तेवेदतत्त्वार्थस्फुटमपिनजानंतीत्याह स
 र्वेष्विति केनरूपेणावस्थितंतदाह आत्मानमीश्वरं आत्मतयाईश्वरतयाचावस्थितं एवमप्यसंगतमाह यथाखं पुरुषार्थतामाह अभीष्टं
 स्फुटत्वमाह वेदोपगीतंचेति तत्कृतः यतोमनोरथानांव्यवायामिषमद्यसेवाविषयाणांवार्तयाप्रवदंति निवृत्तिपरंसंतंवेदं प्रवृत्तिपरंबर्ण
 यंतीत्यर्थः ॥ १० ॥

॥ २३ ॥ इत्येकादशोटीकायांचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ पंचमेभक्तिहीनानां कानिष्ठाकोयुगेयुगे ॥ पूजाविधिरितिप्रश्नद्वयस्योत्तर
मुच्यते ॥ १ ॥ त्वांसेवतां सुरकृता बहवोऽतराया इत्यनेन श्रीहरिभक्ताविघ्नमूर्ध्निपदं दत्त्वा परांगतियांति अमक्तानां तु विघ्ना भवन्ति इत्युक्तेत
हितेषां कागतिर्भवतीति पृच्छति भगवंतमिति हे आत्मवित्तमाः अविजितात्मनामत एवाशांतकामानां कानिष्ठा किंप्राप्यमित्यर्थः ॥ १ ॥
स्वजनकस्य गुरोर्भगवतोऽनादरादुदुहोणेण दुर्गतियांतीति वक्तुं भगवतः सकाशाद्दुर्णाश्रमाणा मुत्पत्तिमाह मुखेति गुणैः सत्त्वेन विप्रः सत्त्वर
जोभ्यां क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यः तमसा शूद्र इति ॥ २ ॥ एषां मध्ये येऽज्ञात्वा तं न भजन्ति ये च ज्ञात्वाऽप्यवजानन्ति आत्मनः प्रभवो जन्म

एवं विधानिकर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः ॥ भूरीणि भूरियशसो वर्णिता नि महाभुज ॥ २३ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे एकादशस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ राजोवाच
भगवंतं हरिं प्रायोन भजन्त्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशांतकामानां कानिष्ठाऽविजितात्मनां ॥ १ ॥ चमसउ
वाच मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ॥ चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ २ ॥ य एषां पु
रुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरं ॥ न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्ब्रूयाः पतंत्यधः ॥ ३ ॥ दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चा
च्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकंप्या भवाद्दशां ॥ ४ ॥ विप्रो राजन्यवैश्याश्च हरेः प्राप्ताः पदांतिकं ॥ श्री
तेन जन्मनाथापि मुत्स्यंत्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥

यस्मात्तं तदभजने कृतघ्नतामप्याह ईश्वरमिति स्थाना
दुर्णाश्रमाद्ब्रूयाः ॥ ३ ॥ तत्र येऽज्ञास्ते भवद्विधानामनुयाया इत्याह दूर इति दूरे हरिकथाश्रवणं येषांते अत एव दूरे च अच्युतकीर्तनं येषांते
दूरे अच्युतकीर्तनाश्चेति वा ॥ ४ ॥ ज्ञानलबधुर्विदग्धास्त्वचिकित्स्यत्वाद्दुपेक्ष्या इत्याशयेनाह विप्र इति श्रीतेन उपनयनाख्येन उपलक्षण
मेतत् अध्ययनादिनापि हरेः पदांतिकं तद्भजनोत्तमाधिकारं प्राप्ता अपि मुत्स्यंति कर्मफलेषु सज्जन्ते कुतः आम्नायेषु ये वादा अर्थवादाः ते मो
हकृतयः विद्यन्ते येषांते तदुक्तं गीतासु यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्य विपश्चितः ॥ वेदबादरताः पार्थना न्यदस्तीति वादिन इत्यादिना ॥ ५ ॥

भा.ए.

॥ १३ ॥

अन्यानप्यवतारांस्तच्चरितानिचाह हंसरूपीति दत्तःदत्तात्रेयः कुमारः सनकादिः नःपिताऋषभश्च विष्णुरेवकलयाऽवतीर्णःसन्नात्मयोग
मवदत् तेनविष्णुनाहयास्येहयथीवावतारे मधुभिदासताश्रुतयःआहताः ॥ १७ ॥ इलापृथ्वी ओषधयश्चगुमाः क्रौडेचवाराहावतारे
याहात्गजेन्द्रममुंचत्मोचयामास एवमादौयत्रावतारनामनास्तितत्रविष्णुःशिवायजगतांकलयावतीर्णइत्यनुवर्तनीयम् ॥ १८ ॥ संस्तु
न्वतः स्तुतिकुर्वाणान् ऋषीन्वालखिल्यान् कश्यपार्थसमिदाहरणेगोष्पदेनिमग्नानिद्रेणोपहसितानुद्धृत्यापदोऽमोचयत् तमसिब्रह्मह

अ०४

हंसस्वरूप्यवददच्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारऋषभोभगवान्पितानः॥विष्णुःशिवायजगतांकलयाऽवतीर्ण
स्तेनाहतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये ॥ १७ ॥ गुप्तोऽप्ययेमनुरिलौषधयश्चमात्स्येक्रौडेहतोदितिजउद्धरतांऽभ
सःक्ष्मां ॥ कौर्मधृतोऽद्रिरमृतोन्मथनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तं ॥ १८ ॥ संस्तुन्वतोऽब्धिप
तितांश्छुंमणानृषींश्चशक्रंचटत्रवधतस्तमसिप्रविष्टं ॥ देवस्त्रियोऽसुरगृहेपिहिताअनाथाजघ्नेऽसुरेन्द्रमभ
यायसतांनृसिंहे ॥ १९ ॥ देवासुरेयुधिचदैत्यपतीन्सुरार्थेहत्वांऽतरेषुभुवनान्यदधात्कलाभिः ॥ भूत्वाऽथवा
मनइमामहरद्वलेःक्ष्मांयाञ्जाछलेनसमदाददितेःसुतेभ्यः ॥ २० ॥ निःक्षत्रियामरुतगांचत्रिःसप्तरुत्वोराम
स्तुहैहयकुलाव्ययभार्गवाग्निः॥सोऽब्धिवबंधदशवक्रमहन्सलंकंसीतापतिर्जयतिलोकमलग्नकीर्तिः॥ २१ ॥
भूमेर्भरावतरणाययदुष्वजन्माजातःकरिष्यतिसुरैरपिदुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयतियज्ञरुतेऽतदर्हाश्छूद्रा
न्कलौक्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते ॥ २२ ॥

त्यायांप्रविष्टंमोचयामास असुरगृहेपिहितानिरुद्धायादेवस्त्रियस्ताश्चामुंचदनेकावतारैः ॥ १९ ॥ अंतरेषुसर्वमन्वंतरेषु कलाभिर्मीतिं
भिर्भुवनानिअदधात् अपालयत् इमांक्ष्माम् समदात्ददौ ॥ २० ॥ हैहयानांकुलस्याप्ययायभार्गवरूपोऽग्निः सरामोदाशरथिःसन्
सलंकंकायांस्थितं सचजयति वर्तमानकालीनोऽवतारइत्यर्थः ॥ २१ ॥ भाविनंरामरुष्णावतारमाह भूमेरिति बुद्धावतारमाह वादैरि
ति अतदर्हान् यज्ञानर्हान् दैत्यान्विमोहयिष्यति कल्क्यवतारमाह शूद्रानिति न्यहनिष्यत्निहनिष्यति ॥ २२ ॥

॥ १३ ॥

अक्षतास्तिलकालंकारे नतुपूजायां नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुंनकेतक्यामहेश्वरमितिनिषेधात् उपहारो नैवेद्यं ॥ ५३ ॥ शेषानिर्मात्यं स्वधाग्नि
 स्वस्थाने देवंहृदिमूर्तिकरंढकेउद्वास्यस्थापयित्वापूजाविधिं समापयेदिति शेषः ॥ ५४ ॥ तां चिकं कर्मयोगमुपसंहरति एवमिति ॥ ५५ ॥
 इति श्रीभा० म० एका० तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ चतुर्थे त्ववतारे हाप्रश्रस्योत्तरमुक्तवान् ॥ जयंती नंदनो नाम्नाद्द्रुमिलो नवसत्तमः ॥
 ॥ १ ॥ मूर्त्याग्निमतयात्मन इत्यनेनात्मनः प्रियमवतारं पूजयेदित्युक्तेऽवतारज्ञानमपेक्षितं तथास्तवैः स्तुत्वानमेद्धरिं इत्युक्ते गुणकर्मज्ञानं चा
 पेक्षितमतः पृच्छति यानियानीति कर्ता करिष्यति ॥ १ ॥ त्वया पृष्ठानिकालत्रयसंबंधिसकलावतारगुणकर्माणिकथयितुमशक्यानि सं
 क्षेपतस्तु कानिचित्कथयिष्यामीत्याह योवा इत्यादिना अनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छति यः स तु बालानामिव बुद्धिर्यस्य समंदमतिः काले

गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥ सांगं संपूज्य विधिवत्स्त्वैः स्तुत्वानमेद्धरिं ॥ ५३ ॥ आत्मानं तन्मयं
 ध्यायन्मूर्तिसंपूजयेद्धरेः ॥ शेषामाधाय शिरसि स्वधाभ्युद्वास्यसत्कृतं ॥ ५४ ॥ एवमभ्यर्कतोयादावतिथौ हृद्
 येचयः ॥ यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभा० महापुराणे एकादशस्कंधे तृतीयोऽ
 ध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥ राजोवाच यानियानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्ता वा हरि
 स्तानि ब्रुवंतु नः ॥ १ ॥ द्रुमिल उवाच योवा अनंतस्य गुणाननंताननुक्रमिष्यन्सतु बालबुद्धिः ॥ रजांसि भूमेर्ग
 णयेत्कथंचित्कालेनैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥ २ ॥ भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्यतस्मिन् ॥
 स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥ यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृ
 तामुभयेन्द्रियाणि ॥ ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहासत्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥ ४ ॥

नमहताकोपिमहामतिः रजांसि गणयेदपि अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्य भगवतो गुणांस्तु नैव गणयेत् तथा च श्रुतिः विष्णोर्नुकं
 वीर्याणि प्रबोचयः पार्थिवाग्निममे रजांसीत्यादि ॥ २ ॥ तत्रादौ पुरुषावतारमाह भूतैरिति यदा स्वसृष्टैर्भूतैर्विराजं ब्रह्मांडं पुरं निर्माय तस्मि
 न् लीलायाप्रविष्टो ननु भोक्तृत्वेन प्रभूतपुण्यस्य जीवस्य तत्र भोक्तृत्वात् ॥ ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह द्वयेन यत्काय इति यस्याधिष्ठेयः काय
 एषः काय इति सममीवा तनुभृतां समष्टिव्यष्टिजीवानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि यस्य स्वतः स्वरूपभूतात्सत्त्वात्तनुभृतां ज्ञानं यस्य स्वतः सिद्धं ज्ञान
 मिति वा यस्य श्वसनतः प्राणाद्वलं देहशक्तिः ओजः इन्द्रियशक्तिः ईहा क्रिया यश्च सत्त्वादिभिर्विश्वस्य स्थितिलयोद्भवे आदिकर्ता ॥ ४ ॥

तंसाद्वेदोक्तमेवकुर्वाणो ननु निषिद्धं ननु कर्मणि क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलं च स्यात् ननु नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरत आह निःसंगः अनभि
निवेशवान् ईश्वरोऽपि तं ननु फलोद्देशेन ननु फलस्य श्रुतत्वात्कर्मणिरुक्ते फलं भवेदेव न रोचनार्थेति कर्मणिरुच्युत्पादनार्थं अगदपानेखंडल
डुकादिवत् ततश्च कर्माभिरुच्यावेदार्थं सम्यग्विचारयति तदाच यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माह्लोकात् प्रैतिसकृपण इत्यनात्मज्ञस्यैव
कृपणतां तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशक्रेनेति यज्ञादीनां ज्ञानशेषतां चावधार्य निष्कामेषु
कर्मसु प्रवर्तते ततश्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कर्तव्यैस्त्वैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भा
वः ॥ ४६ ॥ वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तां त्रिकमाह य आश्विति परात्मनः परस्यैव सत आत्मनो जीवस्य हृदयग्रंथि महंकारबंधं निर्हर्तुमिच्छुः

वेदोक्तमेवकुर्वाणो निःसंगोऽपि तमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्यालभते सिद्धिं रोचनार्थाफलश्रुतिः ॥ ४६ ॥ यथांशु
हृदयग्रंथि निर्जिहीर्षुः परात्मनः ॥ विधिनोपचरे देवं तंत्रोक्तेन च केशवं ॥ ४७ ॥ लब्धानुग्रह आचार्यात्तेन सं
दर्शितागमः ॥ महापुरुषमभ्यर्चन्मूर्त्याऽभिमतयात्मनः ॥ ४८ ॥ शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादि
भिः ॥ पिंडविशोध्य संन्यासकृतरक्षोर्चयेद्दरिम् ॥ ४९ ॥ अर्चादौ हृदये चापियथालब्धोपचारकैः ॥ द्रव्य
क्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं ॥ ५० ॥ पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः ॥ हृदादि
भिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥ सांगोपांगां सपार्षदां तांतां मूर्तैस्वमंत्रतः ॥ पाद्यार्घ्याच्च मनी
याद्यैः स्नानवासो विभूषणैः ॥ ५२ ॥

सन् तंत्रोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजेत् तंत्रमागमः चकाराद्वैदिकेन सह समुच्चय
माह ॥ ४७ ॥ तमेव विधिमाह लब्धानुग्रह इत्यादिना तेनाचार्येण संदर्शित आगमः अर्चनप्रकारो यस्य सः ॥ ४८ ॥ मूर्तेः संमुखमासीनः आ
दिशब्देन भूतशुद्ध्यादिभिः पिंडदेहं विशोध्य संन्यासैः सद्भिर्न्यासैः कृतारक्षायेन सः ॥ ४९ ॥ आदावेव द्रव्याणि पुष्पादीनि जंत्वादिशोधनेन
क्षीतिसंमार्जनादिना आत्मानमव्यपतया लिङ्गमूर्तिमनुलेपक्षालनादिना निष्पाद्ययोग्यानि कृत्वा ॥ ५० ॥ पाद्यादिपात्राण्युपकल्प्य सन्नि
धाप्य हृदिसंपूजितं श्रीमूर्तौ ध्यात्वा हृदादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेनास्त्रमंत्रैः मूलमंत्रेण च देवेकृतन्यासो मूलमंत्रेणार्चयेत् ॥ ५१ ॥ अं
गानि हृदयादीनि उपांगानि सुदर्शनादीनि तत्सहितां सपार्षदां सपरिवारां कैरुपचारैरर्चयेत्तदाह पाद्येति आदिशब्देन मधुपर्कमाचमनं च ॥ ५२ ॥

भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तंपृच्छति कर्मयोगमिति नैष्कर्म्यकर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानं ॥ ४१ ॥ प्रश्नांतरमाह एवमिति प्रश्नप्रष्टव्यमर्थं पितुः
इक्ष्वाकोः ब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् ॥ ४२ ॥ गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह कर्मेति कर्मविहितं अ
कर्मतद्विपरीतं निषिद्धं विकर्मविगतं कर्मविहिताकरणम् एतन्नयं वेदवादः वेदैकगम्यं नलौकिकं ईश्वरात्मत्वात् ईश्वरादुद्भूतत्वात् अपौरु
षेयत्वादित्यर्थः पुंवाक्ये हि वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं शक्यं अपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वापर्येणैव तात्पर्यावधारणं तच्च दुष्करमिति तत्र कर्मा
दौ विद्वांसोऽपि मुञ्चन्ति किमुतान्ये अतस्तव तदा बालत्वान्नैवान्ब्रुवन्ति ॥ ४३ ॥ दुर्ज्ञेयं वेदतात्पर्यमाह परोक्षवादइति यत्रान्यथास्थितोऽ
र्थः संगोपयितुमन्यथाकत्वोच्यते सपरोक्षवादः तथाच श्रुतिः तंवा एतंचतुर्हृतं संतं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति

राजोवाच कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्तुतः ॥ विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परम् ॥ ४१ ॥ एवं
प्रश्नमृषीन् पूर्वमपृच्छं पितुरंतिके ॥ नाब्रुवन् ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ॥ ४२ ॥ आविर्होत्र उवाच
कर्मा कर्म विकर्मेति वेदवादानलौकिकः ॥ वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ ४३ ॥ परोक्षवादो वेदो
ऽयं बालानामनुशासनं ॥ कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्तेत्यगदं यथा ॥ ४४ ॥ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोजितं
द्रियः ॥ विकर्मणाद्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ॥ ४५ ॥

परोक्षवादत्वमेवाह कर्ममोक्षायेति ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा भवति तथा अत्र दृष्टांतः
अमदमौषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खंडलडुकादिभिः प्रलोभयन् पाययति ददाति चतानि नैतावताऽगदं धानस्य तल्लाभः प्रयोजनम
पित्वारोग्यं तथा वेदोऽप्यवांतरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ॥ ४४ ॥ ननु कर्ममोक्षश्चेत्पुरुषार्थस्तर्हि प्रथममेव कर्मत्यज्य
तामत आह नाचरेदिति अजितेन्द्रियत्वाद्ब्रह्मणः स्वयं यदिनाचरेत्तर्हि विकर्मणा कर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनंतरं मृत्युमेव प्राप्नोति
तथाच श्रुतिः मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते अर्धमानाः स्वकर्मभिरिति ॥ ४५ ॥

ननुसर्वात्मकंचेद्ब्रह्मतर्हि सर्वस्यकार्यस्यजन्मादिविकारवत्त्वाद्ब्रह्मणोऽपितस्यसंगःस्यादतआह नात्मेति आत्माब्रह्मनजजाननजातः जन्माभावादेवतदन्तरास्तितालक्षणोपिविकारोनास्ति नैधतेनवर्धते दृश्यभावादेवविपरिणामोपिनिरस्तः कुतः हियस्मात्ब्यभिचारिणा मागमापायिनांबालयुवादिदेहानांसवनवित् तत्तत्कालद्रष्टा नक्षवस्थावतांद्रष्टातदवस्थोभवतीत्यर्थः ननुनिरवस्थःकोसावात्माअतआह उपलब्धिमात्रमिति नन्वायातंतर्हिक्षणिकत्वंनेत्याह सर्वत्रेति सर्वत्रदेशेशश्वत्सर्वदाअनपायिअनुवर्तमानं ननुनीलज्ञानंजातंपीतज्ञानंनष्टमितिप्रतीतेर्नज्ञानस्यानपायित्वमतआह इंद्रिगबुलेनेति सदेवज्ञानमिन्द्रियबलेनविविधंकल्पितं नीलाद्याकारादत्तयएवजायतेन श्यंतिचनज्ञानमितिभावः व्यभिचारिष्वव्यभिचारेदृष्टांतःप्राणोयथेति ॥ ३८ ॥ दृष्टांतंविदृष्वन् इंद्रियादिलयेननिर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति अंडेष्विति पेशिषुजरायुजेषुतरुषुउद्भिज्जेषुअविनिश्चितेषुस्वेदजेषुउपधावति अनुवर्तते एवंदृष्टांतेनिर्विकारत्वंप्रदर्शयदाष्टांतिकेपि दर्शयति कथंतदैवात्मासविकारइवप्रतीयते यद्यदाजागरेइंद्रियगणः यदाचंस्वमेतत्संस्कारवानहंकारः यदातुप्रसुप्तंतदातस्मिन्प्रसुप्तेइंद्रिय नात्माजजाननमरिष्यतिनैधतेऽसौनक्षीयतेसवनविद्व्यभिचारिणांहि॥सर्वत्रशश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रंप्रा णोयथेन्द्रियबलेनविकल्पितंसत्॥३८॥अंडेषुपेशिषुतरुष्वविनिश्चितेषुप्राणोहिजीवमुपधावतितत्रतत्र॥स न्नेयर्दिन्द्रियगणेहमिचप्रसुप्तेकूटस्थआशयमृतेतदनुस्मृतिर्नः॥३९॥यत्स्यज्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्याचेतो मलानिविधमेद्गुणकर्मजानि॥तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतआत्मतत्त्वंसाक्षाद्यथाऽमलदृशोःसवित्प्रकाशः४० गणे सन्नेलीनें अहमिअहंकारेचसन्ने कूटस्थोनिर्विकारएवात्मा कुतः आशयमृतेलिंगशरीरमुपार्धिविनाविकारहेतोरुपाधेरभावादित्य र्थः नन्वहंकारपर्यंतस्यसर्वस्यलयेशून्यमेवावशिष्येत तत्कथंतदाकूटस्थआत्माअतआह तदनुस्मृतिर्नः तस्यविशेषज्ञानशून्यस्यसुखात्म नःसुषुप्तिसाक्षिणः स्मृतिर्नोऽस्माकंभवति एताबंतंकालंसुखमहंसुप्तःनकिंचिदवेदिषमिति अतोऽननुभूतस्यास्मरणादस्येवसुषुप्तावात्मानु भवः विषयसंबंधाभावात्तुनस्पष्टइतिभावःतथाचश्रुतिःयद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतद्रष्टव्यंनपश्यति नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइति ॥ ३९ ॥ ननुयदिसुषुप्तौकूटस्थात्मानुभवोभवेत् कथंपुनरपिसंसारःस्यात् अविद्यातत्संस्काराणांविद्यमानत्वादितिचेत्कदातर्हितमिवर्त कोऽनुभवोभवेत् अतआह यर्हीति वित्तैषणादिविहायकेवलमज्जनाभस्यैवचरणेच्छयायाउरुभक्तिस्तथापुमान्चेतसोमलानिविधमेत् नाशयेत् चेतएववाकर्तृ स्वगतानिमलानितयाभक्त्याक्षालयेत् तदातस्मिन्विशुद्धेचेतसिसतिसाक्षादव्यवधानेनआत्मतत्त्वमुपलभ्यते अमलयोर्दृशोः सत्योर्यथापूर्वमेवसिद्धः सवित्प्रकाशइति ॥ ४० ॥

अवेहीत्यनेन विषयत्वं प्राप्तं निषेधयति नैतदिति एतत्परं तत्त्वं मनो न विशति न विषयीकरोति वा गुत वागपि चक्षुश्च आत्मा बुद्धिश्च प्राणश्च क्रिया शक्त्या न प्राप्नोति अन्यानि चेंद्रियाणि यथाऽनलं स्वाः स्वांशभूता अर्चिषो विस्फुलिगादयो न प्रकाशयन्ति न दहन्ति च तथा जडासु मन आदित्तिष्वभिष्यज्यमानस्यात्मप्रकाशस्य च तत्तद्दृत्तिप्रकाशकस्य न तत्प्रकाशविषयत्वं प्राणस्य प्राणमुत्क्षुषश्चक्षुरुत्तस्य श्रोत्रमन्स्यान्नं मनसो ये मनो विदुरिति तथा यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सहेत्यादि श्रुतेः ननु तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेः शब्दगोचरत्वं प्रतीयते तत्राह शब्दोपीति शब्दोपि आत्ममूलमात्मनि प्रमाणं सत् अर्थोक्तमर्थादुक्तं यथा भवति तथा आह न साक्षात् कुतः बोधकनिषेधतया स्वस्यैव बोधकनिषेधरूपत्वात् यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सह यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि यन्मनो न मनुते न च क्षुषापश्यति कश्चैनमित्यादि श्रुतेः ननु तर्हि नैवाह श्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेति तत्राह यदृतइति अथात आदेशो नेति नेति

नैतन्मनो विशति वा गुत चक्षुरात्मा प्राणेंद्रियाणि च यथाऽनलमर्चिषः स्वाः ॥ शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृतेन निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवं ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मैव भाति सदसच्चतयोः परं यत् ॥ ३७ ॥

अस्थूलमनुणयतो वाचो निवर्त्तते यद्वाचानभ्युदितमित्यादि निषेधस्य यत् अवधिभूतं ब्रह्म तत्र विना सिद्धिर्नास्ति सर्वस्य निषेधस्य सावधित्वात् ॥ ३६ ॥ ननु तर्हि प्रमाणा विषयत्वान्नास्ति ब्रह्मेति प्रसज्येत अत आह सत्त्वमिति सत्स्थूलं कार्यं असत्सूक्ष्मं कारणं तत्सर्वं ब्रह्मैव भाति कुतः यत्स्यस्मात् तयोः सदसतोः परं कारणं ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणं तत्राह उरुशक्तिः अनेकशक्तिमत् उरुर्महती माया लक्षणा शक्तिर्यस्य तदिति वा बहुधा भानमेव दर्शयति आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवदत् प्रधानं प्रवदन्ति ततः क्रिया शक्त्या सूत्रं ज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्रवदन्ति ततः अहमिति जीवं जीवोपाधि महंकारं च तदेव प्रवदन्ति ततश्च ज्ञानक्रियाऽर्थफलरूपतया ज्ञानशब्देन देवताः क्रियाः इंद्रियाणि अर्था विषयाः फलं तत्प्रकाशः सुखादिवातद्रूपतया ब्रह्मैव भाति न हि सर्वस्वरूपेण स्वतो भासमानस्य ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणापेक्षेति भावः ॥ ३७ ॥

भा.ए.

॥ ९ ॥

इष्टदत्तमित्यादयोभावेनिष्ठाः दत्तसदाचारः आत्मनःप्रियंगंधपुष्पादि दारादीनप्यालक्ष्यपरस्मैनिवेदनं तस्तेवकतयासमर्पणंयत् तच्छि
क्षेत् ॥ २८ ॥ कृष्णएवात्मानाथश्वयेषां कृष्णश्वात्मनोजीवस्यनाथोयेषामितिवा तेषुउभयत्रस्थावरेजंगमेचयापरिचर्यातां विशेषतो
नृषु तत्रापिसाधुषुस्वधर्मशीलेषु ततोपिमहत्सुश्रीभागवतेषु ॥ २९ ॥ तैश्चसहसंगम्ययत्पावनंभगवद्यशः तस्यपरस्परानुकथनंशिक्षेत् य
द्वायशःप्रतितत्रसंस्पर्धादिपरित्यागेनमिथोयारतिःरमणंयाचतुष्टिःसुखं याचनिवृत्तिःसमस्तदुःखनिवृत्तिः तांचशिक्षेत् ॥ ३० ॥ एवंवर्त
मानानांपरमानंदप्राप्तिमाह स्मरंतइतिद्वयेन भक्त्यासाधनंभक्त्यासंजातयाप्रेमलक्षणयाभक्त्या ॥ ३१ ॥ अजंहरिमनुशीलयंतितल्लीला
मभिनयंति एवंपरमेत्यप्राप्यनिर्वृताःसंतस्तूर्णान्भवन्ति ॥ ३२ ॥ उपसंहरति इतीति भागवतधर्मोत्पन्नयाभक्त्या ॥ ३३ ॥ नारायणपरो
इष्टदत्तंतपोजमंवृत्तंयच्चात्मनःप्रियं ॥ दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मैनिवेदनं ॥ २८ ॥ एवंकृष्णात्मनाथे
षुमनुष्येषुचसौहृदं ॥ परिचर्याचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु ॥ २९ ॥ परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः ॥ मि
थोरतिमिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथआत्मनः ॥ ३० ॥ स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोऽघौघहरंहरिं ॥ भक्त्यासंजातया
भक्त्याविभ्रंत्युत्पुलकांतनुं ॥ ३१ ॥ क्वचिद्गुदंत्यच्युतचितयाक्वचिद्भ्रसंतिनंदंतिवदंत्यलौकिकाः ॥ नृत्यंतिगा
यंत्यनुशीलयंत्यजंभवंतितूर्णान्परमेत्यनिर्वृताः ॥ ३२ ॥ इतिभागवतान्धर्माश्चिद्वक्षन्भक्त्यातदुत्थया ॥ ना
रायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्तरां ॥ ३३ ॥ राजोवाच नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः ॥ निष्ठा
मर्हथनोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ॥ ३४ ॥ पिप्पलायनउवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययत्स्वप्नजागर
सुषुप्तिषुसद्बहिश्च ॥ देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेन्द्र ॥ ३५ ॥

मायांतरतीत्युक्तेपृच्छति नारायणाभिधानस्येति निष्ठांस्वरूपं अयंभावः ब्रह्मैवतावन्नारायणइतिभगवानितिपरमात्मेतिचोच्यते तदुक्तं
वदंतितत्तत्त्वविदस्तस्वयंज्ञानमद्वयं ॥ ब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिशब्दतइति तथा नारायणेभगवतितद्विदंविश्वमाहितं ॥ गृहीतमायोरुगु
णःस्वतइत्यादिषु तत्रकिमेभिःशब्दैर्निर्विशेषंतदेवबलूच्यते अस्तिवाकोपिविशेषांशइति ॥ ३४ ॥ अत्रोत्तरं स्थित्युद्भवेति अयमर्थः अस्यवि
श्वस्यस्थित्युद्भवप्रलयानांहेतुः स्वयंचअहेतुःहेतुरहितःसनारायणइतिपरमेवतत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषुसत् अनुवर्तमानंयत् वक्ष्यति
चतुरीयंत्रिषुसंततमिति बहिश्चसमाध्यादौयत्सत्तद्ब्रह्मेतिपरमेवतत्त्वमवेहि देहेंद्रियप्राणमनांसियेनजीवितानिसंतिसंतिप्रवर्तते तत्परमात्मे
तिपरमेवतत्त्वमवेहि एवंलक्षणभेदेनारायणादिनामभिरुच्यमानमपिपरमेकमेवतत्त्वजानीहि ॥ ३५ ॥

अ० ३

॥ ९ ॥

एवंजीवोपकारार्थंपंचधातुभिर्महाभूतैःसृष्टानिभूतानिअंतर्यामिरूपेणप्रविष्टः एकधामनसा दशधाबाह्येन्द्रियरूपेण आत्मानंविभजन्
 गुणान्तत्तद्विषयान् जुषतेजोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानंप्रतिगुणान्विभजन्जुषतेप्रीयतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ सचजीवआत्मनाअंतर्यामिणा
 प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान्विषयान्भुंजानइदंसृष्टंशरीरमात्मानंमन्यमानइहशरीरादौसज्जते ॥ ५ ॥ कर्मभिःकर्मैन्द्रियैश्चसनिमित्तानिस
 वासनानिकर्माणिकुर्वन्नत्तत्पूर्वकर्मफलंचगृह्णन् अयंदेहभृत्भ्रमतीहसंसारे नतुमुच्यते कथंभूतंकर्मफलं सुखेतरंसुखदुःखात्मकं ॥६॥
 कियंतंकालंभ्रमतितदाह इत्थमिति बहून्यभद्राणिबहंतौतितथाताः सर्गप्रलयौउत्पत्तिमरणे ॥ ७ ॥ एवंमायामर्यासृष्टिमुक्त्वाप्रलयंदश
 यितुमारभते धातूनांमहाभूतानामुपप्लवेनाशहेतावासन्नेव्यक्तंकार्यं द्रव्यंस्थूलगुणःसूक्ष्मंतदात्मकं अव्यक्तायअव्यक्तंप्रतिनेतुमाकर्षति ॥
 . एवंसृष्टानिभूतानिप्रविष्टःपंचधातुभिः ॥ एकधादशधात्मानंविभजन्जुषतेगुणान् ॥४ ॥गुणैर्गुणान्सभुं
 जानआत्मप्रद्योतितैःप्रभुः ॥ मन्यमानइदंसृष्टमात्मानमिहसज्जते ॥ ५ ॥ कर्माणिकर्मभिःकुर्वन्सनिमित्ता
 निदेहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलंगृह्णन्भ्रमतीहसुखेतरं ॥ ६ ॥ इत्थंकर्मगतीर्गच्छन्वद्भद्रवहाःपुमान् ॥ आभू
 तसंप्लुवात्सर्गप्रलयावश्रुतेऽवशः ॥ ७ ॥ धातूपप्लुवआसन्नेव्यक्तंद्रव्यगुणात्मकं ॥ अनादिनिधनःकालो
 ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ८ ॥ शतवर्षाद्यनादाष्टर्भविष्यत्युल्बणाभुवि ॥ तत्कालोपचितोष्णाकोलोकांस्त्री
 म्रतपिष्यति ॥ ९ ॥ पातालतलमारभ्यसंकर्षणमुखानलः ॥ दहन्नुर्ध्वशिखोविष्वक्वर्धतेवायुनेरितः ॥ १० ॥
 सांवर्तकोमेघगणोवर्षतिस्मशतंसमाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिलीयतेसलिलेविराट् ॥ ११ ॥ ततोविराजमु
 त्स्त्वैराजःपुरुषोऽनृप ॥ अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिधनइवानलः ॥ १२ ॥
 ॥ ८ ॥ नाशहेतूनाह शतवर्षेति तस्मिन्कालेउपचितश्चासौउष्णश्चासावर्कश्च यद्वा तेनकालेनोपचितमुष्णत्वंयस्यसः ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वशि
 खऊर्ध्वज्वालःविष्वक्सर्वतः ॥ १० ॥ सांवर्तकःप्रलयकर्ता धाराभिः नतुर्बिदुभिःहस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः ॥ ११ ॥ ततउपाधिल
 याद्वैराजःपुरुषोऽव्यक्तंकारणंप्रविशति ननुब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे ॥ परस्यांतेकतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमितिस्मृतेर्यावदधिका
 रमवस्थितिरधिकारिणामितिन्यायाच्चवैराजशब्दाभिधेयस्यचब्रह्मणः परमभागवतत्वान्मोक्षएवसंगच्छते नान्येषामिवकारणसात्रप्रवे
 शः सत्यं अश्वमेधादिनासत्यलोकंगतानामप्यभक्तानामावृत्तिश्रवणादभक्तत्वेचब्रह्मणोऽपिप्रकृतौलयःपुनरुत्पत्तिश्चेतिमोक्षदौर्लभ्य
 सूचनायैवमुक्तमित्यविरोधः यद्वा केनापिप्रमाणेननव्यज्यतइत्यव्यक्तंब्रह्मैवतत्प्रवेशेनचमोक्षएवोक्तइतिद्रष्टव्यं ॥ १२ ॥

अपि च विषयाभिसंधिना चलनं कामेनाति संतापे सति भवेत् स तु भगवत्सेवानिदृशौ न संभवतीत्याह भगवत इति उरुविक्रमौ चतौ अंघ्री चतयोः
शाखा अंगुलयः तामुनखानि च ताम्येव मणयस्तेषां चंद्रिकाशीतलादीनि स्तयानिरस्तः कामादितापो यस्मिन् न स्मिन् उपसीदतां भजतां हृदि
कथं पुनः संतापः प्रभवति चंद्रे उदिते सति अर्कस्य ताप इव नयस्य स्वः पर इत्यादिना श्लोकत्रयेण यादृश इत्यस्योत्तरमुक्तं वेदितव्यं बद्धूते इत्य
स्य च हरिना मानीति ज्ञातव्यं ॥ ५४ ॥ उक्तसमस्तलक्षणसारमाह विस्तृजतीति हरिरेव स्वयं साक्षाद्यस्य हृदयं न विस्तृजति न मुंचति कथं भूतः अ
वशेनाप्यभिहितमात्रोपि अघौघनाशयतियः सः तत्किं न विस्तृजति यतः प्रणयरशनया धृतं हृदये निबद्धं घ्नियं यस्य सः भागवतप्रधान उ
क्तो भवति ॥ ५५ ॥ इत्येका ० टी ० द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ माया तत्तरण ब्रह्मकर्म प्रश्नचतुष्टये ॥ तृतीये तूत्तरं दत्तमार्षिर्मुनिभिः

भगवत उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे ॥ हृदिकथमुपसीदतां पुनः सप्रभवति चंद्रइवो
दिते अर्कतापः ॥ ५४ ॥ विस्तृजति हृदयं नयस्य साक्षाद्हरि रिवंशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ॥ प्रणयरशनया धृतां
घ्नियं सभवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे नारदवसुदेव संवा
दे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ राजोवाच परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीं ॥ मायां वेदि
तुमिच्छामो भगवंतो ब्रुवंतु नः ॥ १ ॥ नानुत्प्ये जुषन् युष्मद्ब्रुवो हरिकथामृतं ॥ संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्ताप
भेषजं ॥ २ ॥ अंतरिक्ष उवाच एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्म
प्रसिद्धये ॥ ३ ॥

पृथक् ॥ १ ॥ विष्णोर्माया मिदं पश्यन् नित्युक्तमतो मायां पृच्छति परस्येति हे भगवंतः ॥ १ ॥ ननु कलक्षणैर्भा
गवतो भूत्वा कृतार्थः स्याः किं बद्धु प्रश्नैरत आह नानुत्प्ये इति संसारतापैर्नितरांतप्तो हं तस्य तापस्य भेषजं हरिकथामृतरूपं युष्मद्ब्रुवो जुषमा
णो नानुत्प्यामि ॥ २ ॥ मायायाः स्वरूपतो निरूपणा संभवात् सृष्ट्यादिकार्यद्वारेण निरूपयितुमाह एभिरिति आद्यः पुरुषः यया शक्त्या भूता
नामात्मा कारणभूतः एभिः सृष्टैर्महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि ससर्ज एषामाया भगवत इति चरमश्लोकपादस्य प्रतिश्लोकमनुषंगः किमर्थं
ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वमिमीते प्रमिमीते उपास्तेयः सः स्वमाता तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृष्टायै सिद्धये यद्वा स्वांशभूतानां जीवानां मा
त्राप्रसिद्धये विषयभोगाय आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः तदुक्तं वेदस्तुतौ बुद्धीन्द्रियमनः प्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः ॥ मात्रार्थं च भवार्थं
च आत्मनेकल्पनाय चेति ॥ ३ ॥

प्रेममैत्रीचक्रपाचउपेक्षाचताः ईश्वरादिषुचतुर्भुयःकरोति समध्यमोभागवतःएवंभूतस्यभेदस्यदर्शनात्॥ ४६॥अर्चायांप्रतिमायांपूजा
 मीहतेकरोति नतद्भक्तेषुअन्येषुचसुतरानकरोतिसप्राकृतः प्रकृतिः प्रारंभः अधुनैवप्रारब्धभक्तिः शनैरुत्तमोभविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥पुन
 रष्टभिःश्लोकैरभ्याहितत्वादुत्तमभागवतस्यैवलक्षणान्याह गृहीत्वापीति श्रीवासुदेवाविष्टचेतानगृह्णातितावद्विद्यैरर्थान् गृहीत्वाऽपीत्य
 पिशब्दार्थः इदंविश्वं ॥ ४८ ॥ किंच देहादीनांसंसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्योहरेःस्मृत्याऽविमुह्यमानः सभागवतप्रधानःतत्रदेहस्यजन्मा
 प्ययौ प्राणस्यक्षुत्पिपासे मनसोभयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इंद्रियाणांकुच्छंश्रमस्तैः ॥ ४९ ॥ कामश्चकर्माणिचबीजानिचवासनास्तेषां वासु
 देवएव एकोनिलयआश्रयोयस्यसः एतेनगृहीत्वापीत्यादिश्लोकत्रयेण द्वेषहर्षमोहकामादिरहितश्वरतीतियथाचरतीत्येतस्योत्तरमुक्तं
 ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच ॥ प्रेममैत्रीरूपोपेक्षायःकरोतिसमध्यमः ॥ ४६ ॥ अर्चायामेवहरयेपूजां
 यःश्रद्धयेहते ॥ नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः ॥ ४७ ॥ गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्योनद्वेषिनलप्यति ॥ वि
 ष्णोर्मायामिदंपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥ देहेंद्रियप्राणमनोधियांयोजन्माप्ययक्षुद्रयतर्षकच्छैः ॥ सं
 सारधर्मैरविमुह्यमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥ नकामकर्मबीजानांयस्यचेतसिसंभवः ॥ वासु
 देवैकनिलयःसवैभागवतोत्तमः ॥ ५० ॥ नयस्यजन्मकर्मभ्यांनवर्णाश्रमजातिभिः ॥ सज्जतेऽस्मिन्नहंभा
 वोदेहेवैसहरेःप्रियः ॥ ५१ ॥ नयस्यस्वःपरइतिवित्तेष्वात्मनिवाभिदा ॥ सर्वभूतसमःशांतःसवैभागवतोत्त
 मः ॥ ५२ ॥ त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ॥ नचलतिभगवत्पदारविंदा
 लुवनिमिषार्धमपियःसवैष्णवाय्यः ॥ ५३ ॥

॥ ५० ॥ यैर्लिगैर्भगवत्प्रियइत्यस्योत्तरमाह नयस्येति जन्मसत्कुलं
 कर्मतपआदि जातयोऽनुलोमप्रतिलोमजाःमूर्द्धावसिक्तादयः अस्मिन्देहेअहंकाररहितैः सत्कुलेकर्मादिलिगैः हरेःप्रियोभवतीत्यर्थः ॥
 ॥ ५१ ॥ वित्तेषुस्वीयंपरकीयमितिआत्मनिस्वःपरइति ॥ ५२ ॥ किंचत्रिभुवनविभवहेतवेपित्रैलोक्यराज्यार्थमपि लुवार्द्धमपिनिमिषा
 र्धमपि भगवत्पदारविंदादभजनाद्योनचलति सवैष्णवाय्यः ननुलवार्द्धमात्रभजनोपरमेचैत्ताबाँल्लाभोभवेत् तत्कुतोचलेत्तत्राह अकुंठ
 स्मृतिःभगवत्पदतोऽन्यत्सारंमास्तीत्येवंरूपाऽकुंठाअनपगतास्मृतिर्यस्यसः भगवत्पदारविंदादन्यत्सारंमास्तीतिकुतः अतआह अजितेह
 रावेवआत्मायेषांतथाभूतैःसुरादिभिरपिदुर्लभात् किंतु केवलंविमृग्यात् तदपेक्षयासर्वस्यतुच्छत्वंस्मरन्योनचलतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किंच स्वमिति सत्त्वानिभूतानिआकाशादियत्किंचिद्भूतमात्रं हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत् संभावनायां लिङ् ॥ ४१ ॥ नन्वियमारूढयोगा
नामपि बहुभिर्जन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं नाम कीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नेव जन्मनि भवेदित्याशंक्यं सदृष्टांतमाह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्य हरिर्भ
जतः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणा परेशानुभवः प्रेमास्पद भगवद् रूपस्फूर्तिः तथानिर्वृत्तस्य ततोऽन्यत्र गृहादिषु विरक्तिरित्येषत्रिकः एककालः भ
जनसमकाल एव स्यात् यथाऽश्रुतौ भुंजानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टिरुदरभरणं क्षुन्नित्तिश्च प्रतिघासं स्युः उपलक्षणमेतत् प्रतिसिक्थमपियथा
स्युस्तद्वत् एवमेकैकस्मिन् भजने किंचिद्येमादित्रिके जायमानेऽनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते बहुयास भोजिन इव परमतुष्यादि ॥ ४२ ॥

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्वानि दिशोऽद्भुमादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदन
न्यः ॥ ४१ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैषत्रिक एककालः ॥ प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रुतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः
क्षुदपायोऽनुघासम् ॥ ४२ ॥ इत्यच्युतांश्चि भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥ भवंति वै भागवत
स्य राजंस्ततः परां शांतिमुपैतिसाक्षात् ॥ ४३ ॥ राजोवाच अथ भागवतं ब्रूत यद्दुर्मोयादृशो नृणाम् ॥
यथा चरति यद्भूते यैर्लिगैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥ हरिरुवाच सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भू
तानि भगवत्प्रात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥

ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह इत्यच्युतांश्चि मिति भागवतस्य भ
वंतीत्युक्ते तस्य लक्षणं पृच्छति अथेति यद्दुर्मोः यस्मिन्धर्मे परिनिष्ठितः यादृशः यत्स्वभावः यथा चरति ब्रूते वा यैश्चालिगैर्भगवतः प्रियो भ
वति ॥ ४४ ॥ यद्दुर्मो इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण सर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयं पश्येत् तथा ब्रह्मरूपे आत्मन्वधिष्ठाने
भूतानि च यः पश्येत् यद्वा आततत्वात्प्रमावत्त्वादात्मा हि परमो हरिरिति तं चोक्तेः आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु मशकादिष्वपि नियंतृत्वेन वर्तमानस्य
भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यमेव यः पश्येत् ननु तस्य भारतम्यं तथात्मनिहरावेव भूतानि च पश्येत् कथं भूते भगवति अप्रच्युतैश्वर्यादिरूपेन पुनर्ज
डमलिनभूताश्रयत्वेन जात्यादिप्रसक्त्या ऐश्वर्यादिप्रच्युति पश्येत् स सर्वत्र परिपूर्णं भगवत्तत्त्वं पश्यन् भागवतोत्तम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु किमेवंपरमेश्वरभजनेन अज्ञानकल्पितभयस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वादित्याशंक्याह भयमिति यतोभयंतन्माययाभवेत् अतोबुधोबुद्धिमा
 नृतमेवाभजेत् ननुभयं देहाद्यभिनिवेशतो भवति सचदेहाहंकारतः सतुस्वरूपास्मरणात् किमत्रतस्यमायाकरोति अतआह ईशादपेतस्ये
 ति ईशविमुखस्यतन्माययाऽस्मृतिः भगवतःस्वरूपास्फूर्तिस्ततोविपर्ययोदेहोस्मीति ततोद्वितीयाभिनिवेशाद्भयंभवति एवंहिपसिद्धंलौ
 किकीष्वपिमायासु उक्तंच भगवता दैवीश्लेषागुणमयीममायादुरत्यया॥ माभेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांतरंतिइति एकयाअव्यभिचारिण्या
 भक्त्याभजेत् किंच गुरुदेवतात्मागुरुरेवदेवता ईश्वरःआत्माप्रेष्ठश्चयस्य॥ तथादृष्टिःसन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननुविषयविक्षिप्तचित्तस्यकुतोऽ
 व्यभिचारिणीभक्तिःसंभवति कुतस्तरामभयं तन्नतावद्विषयोनामवास्तवोस्ति किंतुमनोविलासमात्रं अतोमनोनियमनेनभजनादभ

भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादीशादपेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्माययाऽतोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगु
 रुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥ अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथा ॥ तत्कर्मसंकल्पविक
 ल्पकंमनोबुधो निरुंध्यादभयंततःस्यात् ॥ ३८ ॥ शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलो
 के ॥ गीतानिनामानितदर्थकानिगायन्विलज्जोविचरेदसंगः ॥ ३९ ॥ एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजातानु
 रागोद्भूतचित्तउच्चैः ॥ हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ॥ ४० ॥

यंस्यादित्याह अविद्यमानोपीति द्वयःद्वैतप्रपंचःध्यातुःपुंसःधियामनसास्वप्नश्चमनोरथश्चयथेत्यर्थः तत्तस्मात् कर्माणिसंकल्पयतिविक
 ल्पयतिचयन्मनस्तन्निरुंध्यात् नियच्छेत् ततश्चैकयाभक्त्याभजनादभयंस्यादित्यर्थः॥ ३८ ॥ एतदत्यंताशक्यमित्याशंक्य सुगमंमार्गमा
 ह शृण्वन्निति तदर्थकानितान्येवजन्मानिकर्माणिच अथोयेषांतानि एतान्यपिसाकल्येनज्ञातुमशक्यामीत्याशंक्याह यानिलोकेषसि
 द्धानितानिशृण्वन्गायंश्चविचरेत् असंगोनिस्पृहः॥ ३९॥ एवंभजतः संप्राप्तप्रेमलक्षणभक्तियोगस्यसंसारधर्मातीतागतिमाह एवमिति ए
 वंव्रतं व्रतंयस्यसः स्वप्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातोऽनुरागःप्रेमयस्यसः अतएवद्भूतचित्तःश्लथद्भुदयः कदाचिद्भक्तपराजितंभगवंतंआकल
 योच्चैर्हसति एतावंतंकालमुपेक्षितोऽस्मीतिरोदिति अत्यौत्सुक्याद्रौतिकोशानि अतिहर्षेणगायति जितंजितमिति नृत्यति किंदांभिकव
 त्परानुप्रतिप्रकाशयितुम् नउन्मादवत्पहगृहीतवत् लोकबाह्यःविवशः ॥ ४० ॥

प्रथममात्यंतिकक्षेमं कथयति मन्यइति नकुतश्चिद्भयं यस्मात्तदकुतश्चिद्भयं अत्र संसारे असदात्मभावात् असदिति देहादावात्मभावात्ततः
नित्यं सर्वदा उद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मना सर्वथानिःशेषं यत्र पादांबुजोपासने भीर्निवर्तते तत् ॥ ३३ ॥ भागवतधर्मलक्षणमाह ये वै इति मन्वादिमु
खेन वर्णाश्रमादिधर्मानुक्तातिरहस्यत्वात् स्वमुखेनैव भगवताऽविदुषामपि पुंसामंजः सुखेनैवात्मलब्धये ये वै उपायाः प्रोक्ताः तान् भागवता
नृधर्मान्विद्धि ॥ ३४ ॥ अंजः पदेनोक्तं सुकरत्वं विदुषोति यानिति यानास्थाय आश्रित्य योगादिष्विवनप्रमाद्येत विघ्नैर्न विहन्येत किंच नि
मील्यनेत्रे धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न स्वलेत् निमीलनं नामाज्ञानं यथाहुः श्रुतिस्मृती उभेनेत्रे विप्राणां परिकीर्तिते ॥ एकेन विकलः का
णोद्वाभ्यामंधः प्रकीर्तितइति अज्ञात्वापीत्यर्थः यथापदेन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं परतः पदन्यासेन गतिर्धावनं तद्वदपि किंचित् किंचि

कविरुवाच मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादांबुजोपासनमत्र नित्यं ॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद् विश्वा
त्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ३३ ॥ ये वै भगवता प्रोक्ता उपायाः त्यात्मलब्धये ॥ अंजः पुंसामविदुषां विद्धि भागव-
तानूहितान् ॥ ३४ ॥ यानास्थाय नरो राजन्नप्रमाद्येत कर्हिचित् ॥ धावन्निमील्यवानेत्रेन स्वलेन्नपतेदिह
॥ ३५ ॥ कायेन वाचामनसैर्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मनावानुसृतस्वभावात् ॥ करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणाये-
तिसमर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥

दतिक्रम्यातिक्रम्यातिशीघ्रानुष्ठानं धावनं तथाऽनुतिष्ठन्नपि न स्वलेत् न प्रत्यवायी स्यात्तथानपतेत्
फलान् भक्षयेत् ब्राह्मणादीनामुक्तानपि धर्मान्कश्चिदकुर्वाणो भागवतामंधर्मान्श्रवणकीर्तनादीन् कुर्वाणस्तत्फलं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥
ननु केते भागवताधर्माः ईश्वरार्पितसर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मनाचित्तेन अहंकारेण वा अनुसृतोयः स्वभावस्तस्मात् अयमर्थः
न केवलं विधितः कृतमेवेति नियमः स्वभावानुसारिलौकिकमपीति तथाच भगवद्गीतासु यत्करोषियदश्रासियज्जुहोषिददासियत् ॥ यत्तप
स्यसि कौंतेय तत्कुरुष्वमदर्पणमिति यद्वा ननु कायादीनामेव कर्मनात्मन इत्याशंक्याह अध्यासेनानुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् यद्य
त्करोतीत्यर्थः तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणायेतिसमर्पयेत् तथासतिसकलमपि कर्म भागवतो धर्मो भवतीति भावः ॥ ३६ ॥

यजमानोनिमिः अग्रयःआहवनीयादयः विप्राः त्रिगादयः ॥ २५ ॥ अभिप्रेत्यज्ञात्वा ॥ २६ ॥ स्वरुचैवरोचमानान्भवाभरणमदिप्रकाशैः
 ब्रह्मपुत्रोपमानसन्कुमारादिसदृशान् ॥ २७ ॥ परमप्रीत्यातदर्शनमभिनन्दतिद्वाभ्यां मन्यइति ननुभगवतःपार्षदानाकथनप्रोपलब्धित्वा
 त्राह विष्णोरिति विष्णुभक्तालोकपावन्नर्थसर्वत्रपर्यटंतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ मयादुर्लभंलब्धमहोभाग्यमित्याह दुर्लभमिति ब्रह्मवीदेहाभव
 तियेषांतेदेहिनोजीवास्तेषांक्षणभंगुरोपिमानुषोदेहोदुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुण्ठःप्रियोयेषांबैकुण्ठस्पवाप्रियास्तेषांदर्शनं ॥

तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशान्महाभागवतान् ॥ यजमानोऽग्रयोविप्राःसर्वएवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥ विदेहस्तान्
 भिप्रेत्यनारायणपरायणान् ॥ प्रीतःसंपूजयांचक्रआसनस्थान्यथाऽर्हतः ॥ २६ ॥ तान्रोचमानान्स्वरु
 चाब्रह्मपुत्रोपमानव ॥ पप्रच्छपरमप्रीतःप्रश्रयावनतोऽनृपः ॥ २७ ॥ विदेहउवाच मन्येभगवतः
 साक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि ॥ २८ ॥ दुर्लभोमानुषोदेहोदेहिनां
 क्षणभंगुरः ॥ तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुण्ठप्रियदर्शनं ॥ २९ ॥ अतआत्यंतिकक्षेमंपृच्छामोभवतोऽनघाः ॥
 संसारेऽस्मिंक्षणाधोऽपिसत्संगःशेवधिर्नृणां ॥ ३० ॥ धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमं ॥ यैःप्र
 सन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥ नारदउवाच एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत्तमाः ॥
 प्रतिपूज्यान्ब्रुवन्प्रीत्याससदस्यत्विजंनृपं ॥ ३२ ॥

॥ २९ ॥ हेअनघाःनिरवद्याःभवतोमुष्मान् आत्यंतिकक्षेमंपृ
 च्छामः यतःक्षणार्थकालभवोपिसत्संगःशेवधिर्निधिः निधिलाभेययानंदोभवति तथाऽत्रपरमानंदइत्यर्थः ॥ ३० ॥ तदर्थंचभागवता
 नृधर्मान्ब्रूत यदिनोऽस्माकंश्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यंभवति कथंभूतान् यैर्धर्मैःप्रपन्नायभक्ताय अजोहरिःआत्मानमपिदास्यतितान् ॥
 ॥ ३१ ॥ सहसदस्यैःऋत्विग्भिश्चवर्तमानं तेपिभगवद्भर्मश्रवणपराबभूवुरित्यर्थः भगवद्भर्मतद्भक्तमायातत्तरणानिच ॥ ब्रह्मकर्मावतारेहाज
 क्प्रप्राप्ययुगक्रमात् ॥ ज्ञातुंक्रमेणकृतवान्भवप्रश्नान्निर्मिर्नव ॥ एकैकस्योत्तरंप्रोचुःकविमुष्यामुनीश्वराः ॥ ३२ ॥

अत्रापि भगवद्दर्शननिर्णयेऽपि विदेहस्य जनकस्य ॥ १४ ॥ आर्षभाणामुत्पत्तिं सान्ध्यां विविच्य कथयति प्रियव्रत इति सप्तभिः ॥ १५ ॥
मोक्षधर्मविवक्षयामोक्षधर्माणां प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णवासुदेवांशमाहुः तस्य च वेदपारंगमुतशतमासीत् ॥ १६ ॥ तेषामृषभसुतानां
ध्येनवयोगीश्वराणां चरितं वक्तुमिदेषां चरितं ततो विविच्याह तेषामिति एतदजनाजं नाम वर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत्
एतेन तस्य धर्मातिरेको निरूपितः ॥ १७ ॥ इमां पृथ्वीं गृहान्निर्गतः हरिमुपासीनः सेवमानः सन् ॥ १८ ॥ नवसुताः नवद्वीपपतयः नवानां

अत्राप्युदाहरंती ममिति हासं पुरातनम् ॥ आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ प्रियव्रतो नाम सुतो
मनोः स्वायंभुवस्य यः ॥ तस्या ग्रीधस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ १५ ॥ तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मवि
वक्षया ॥ अवतीर्णसुतशतं तस्यासीद्वेदपारगम् ॥ १६ ॥ तेषां वैभरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ॥ विख्यातं
वर्षमेतद्यन्मात्मा भारतमद्भुतं ॥ १७ ॥ सभुक्तभोगां त्यक्त्वा निर्गतस्तपसा हरिम् ॥ उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै
जन्मभिसिद्धिभिः ॥ १८ ॥ तेषां नवनवद्वीपपतयोऽस्य समंततः ॥ कर्मतंत्रप्रणेता रएकाशीति द्विजातयः ॥ १९ ॥
नवाभवन्महाभागामुनयोत्थर्यशंसिनः ॥ श्रमणावातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥ कविर्हरिरंतरि
क्षः प्रबुद्धः पिपलायनः ॥ आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्वमसः करभाजनः ॥ २१ ॥ एते वै भगवद्रूपं विश्वं सदसदा
त्मकं ॥ आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यंतो व्यचरन्महीं ॥ २२ ॥ अव्याहते षट्पतयः सुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकि
न्नरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानिकामं ॥ २३ ॥ त एकदानि
मेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरजनाभेमहात्मनः ॥ २४ ॥

ब्रह्मावर्तादिभूखंडानां पतयः अस्य भारतस्य वर्षस्य एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ब्राह्मणा अभूवन् ॥ १९ ॥ अर्थशंसिनः परमा
र्थनिरूपकाः श्रमणाः श्रमवंतः आत्माभ्यासेकृतश्रमा इत्यर्थः वातरशनाः दिगंबराः आत्मविद्यायां विशारदाः निष्णाताः ॥ २० ॥ २१ ॥
तेषां पारमहंस्यचरितमाह एत इति द्वाभ्यां भगवद्रूपं विश्वं पश्यंतः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपं तच्च स्वाव्यतिरेकेण पश्यंतः ॥ २२ ॥ अव्या
हता अप्रतिहता इष्टा अभिप्रेता गतिर्येषां ते मुक्ता अनासक्ताः ॥ २३ ॥ महात्मनो निमेः वितायमानमनुष्ठीयमानं अजनाभे भारतवर्षं ॥ २४ ॥

देवैरपिमहतामुपमानमनुचितमित्याह भूतानामिति देवानांचरितमतिदृष्ट्यादिनाभूतानांदुःखायापिभवति त्वादृशाम् त्वयासदृशा
नाम् अच्युतआत्मायेषांतेषां ॥ ५ ॥ किंचसुखंकुर्वतोपिदेवाभजनानुसारेणकुर्वन्ति नतथासाधवइत्याह भजंतीति छार्येवयथापुरुषो
यावत्करोतितावदेवतस्यछायापितथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः ॥ ६ ॥ तदेवंयद्यपिभगवत्तत्रआगमनमात्रेणैववयंकृतार्थास्तथाऽपिपृ
च्छामः तवेति तवयैर्धर्मैःप्रसन्नोभगवान्तानित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननुत्वत्तोपिकिमन्योभगवत्तसादपात्रमस्तित्राह अहंकिलेति भुविप्रजा
र्थोऽपूजयं पुत्रलाभप्रयोजनःसन्पूजितवान् किलेतिस्मृतीगृहेभगवदुक्तमनुस्मरति ॥ ८ ॥ यतोयथामुच्येमहि तथानोऽस्मान्शाधि

भूतानांदेवचरितंदुःखायचसुखायच ॥ सुखायैवहिसाधूनांत्वादृशामच्युतात्मनां ॥ ५ ॥ भजंतियेयथा
देवान्देवमपितथैवतान् ॥ छार्येवकर्मसचिवाःसाधवोदीनवत्सलाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मंस्तथाऽपिपृच्छामोघर्मान्
भागवतांस्तव ॥ यांश्चुत्वाश्रद्धयामर्त्यामुच्यतेसर्वतोभयात् ॥ ७ ॥ अहंकिलपुराऽनंतंप्रजाऽर्थोभुविमुक्तिद
म् ॥ अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया ॥ ८ ॥ यथाविचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् ॥ मुच्येमह्यं
जसैवाद्वातथानःशाधिसुव्रत ॥ ९ ॥ श्रीशुकउवाच राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता ॥ प्रीतस्त
माहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः ॥ १० ॥ नारदउवाच सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ ॥ यत्पृ
च्छसेभागवतान्धर्मास्त्वंविश्वभावनान् ॥ ११ ॥ श्रुतोऽनुप्रठितोध्यातआदृतोवानुमोदितः ॥ सद्यःपुनाति
सद्दर्शोदेवविश्वद्रुहोऽपिहि ॥ १२ ॥ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितोभगवानद्यदेवोनाराय
णोमम ॥ १३ ॥

शिक्षय विचित्राणिव्यसनानि यस्मिन्संसारेतस्मात्संसारात् तथाविश्वतःसर्ववोभयंयस्मिन्तस्मात् भ
वद्भिःहेतुभूतैः अंजसाअनायासेन अद्धासाक्षात् ॥ ९ ॥ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेनप्रस्तुतैर्हरिः संस्मारितइत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रीतिमाविष्करोति
सम्यगितित्रिभिः पृच्छसेपृच्छसि विश्वभावनान् सर्वशोधकान् ॥ ११ ॥ आदृतःआस्तिक्येनगृहीतः अनुमोदितः परैःक्रियमाणःसंस्तुतः
संद्दर्शोभागवतोधर्मः देव हेवसुदेवेत्यर्थः यद्वादेवैभ्योविश्वस्मैचद्रुहंतियेतानपि ॥ १२ ॥ किंचत्वयामहानुपकारःकृतइत्याह त्वयेति
पुण्येश्रवणकीर्तनेयस्यसः ॥ १३ ॥

॥२०॥ आहुकः उयसेनः सोऽग्निष्ठीकृष्णमपृष्टेवप्रास्यत् प्रक्षिप्तवान् अस्यमुसलस्यचूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितंलोहं च प्रास्यत् ॥२१॥ तरलैः तरणैः २२ ॥ अ शल्येशराघे ॥ २३ ॥ ज्ञाताःसर्वेऽर्थयिनसःईश्वरोऽपिसमर्थोऽपिसन् अन्यथाकर्तुंनैच्छत् कित्त्वन्वमोदत यतः कालरूप इत्येकादशेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ द्वितीयेनिमिजायंतसंबादेनाह्नारदः॥ धर्मान्भागवतान्भक्त्यावसुदेवायपृच्छः ॥ १ ॥ अभीक्षणंप्रस्थापितोऽपिपुनःपुनरवात्सीदित्यर्थः ननुनारदस्यदक्षादिशापानैकप्रवासः संभ

श्रुत्वाऽमोघंविप्रशापं दृष्ट्वाचमुसलंनृप ॥ विस्मिताभयसंत्रस्तावभूवुद्द्वारकौकसः ॥ २० ॥ तच्चूर्णयित्वामुसलंयदुराजःसआहुकः ॥ समुद्रसलिलेप्रास्यल्लोहंचास्यावशेषितं ॥ २१ ॥ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहंचूर्णानितरलैस्ततः ॥ उत्थमानानिवेलायांलग्नान्यासन्किलैरकाः ॥ २२ ॥ मत्स्योगृहीतोमत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैःसहार्णवे ॥ तस्योदरगतंलोहंसशल्येलुब्धकोऽकरोत् ॥ २३ ॥ भगवान्ज्ञातसर्वार्थंईश्वरोऽपितदन्यथा ॥ कर्तुंनैच्छद्विप्रशापंकालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविप्रशापोनामप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच गोविंदभुजगुमायांद्वारवत्यांकुरुदृह ॥ अवात्सीन्नारदोभीक्षणंरुष्णोपासनलालसः ॥ १ ॥ कोनुराजन्निद्रियवान्मुकुंदचरणांबुजं ॥ नभजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥ २ ॥ तमेकदातुदेवर्षिवसुदेवोगृहागतं ॥ अर्चितंसुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ वसुदेवउवाच भगवन्भवतोयात्रास्वस्तयेसर्वदेहिनां ॥ रूपणानांयथापित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनां ॥ ४ ॥

वतीत्याशंक्याह गोविंदभुजगुमायामिति नतस्यांशापादेःप्रभाबइत्यर्थं रुष्णोपासनेलालसाऔत्कंठ्यंस्यसः ॥ १ ॥ यद्भजनेमुक्ता नामपीदृशमौत्सुक्यंतकोनामनभजेदित्याह कोन्विति इंद्रियवान् ॥ त इंद्रियवत्त्वमात्रमेवयत्राधिकारिविशेषणमित्यर्थःसर्वतः सर्वेष्वपि लोकेषुमृत्युर्यस्यसः ॥ २ ॥ ३ ॥ यथापित्रोर्यात्राआगमनमपत्यानांस्वस्तयेमंगलाय यथाचउत्तमश्लोकस्यवर्त्मभूतानांमहतांयात्राकृपणानांस्वस्तये तथः प्रबद्रपस्यभवतोयात्रासर्वदेहिनांस्वस्तयइति ॥ ४ ॥

इश्वरच्छयात्थितब्रह्मशापनिमित्तवक्तुमाह कर्माणीति कर्मार्थमाहूताः कर्माणिकृत्वाविष्टष्टामुनयः पिडारकंसमगमन्नित्यन्वयः विष्ट
 ष्टाः प्रस्थापिताः पूर्वोक्तामुदारकीर्तितांविष्टण्वन्कर्माणिविशिनष्टि पुण्यनिवहानीत्यादित्रिभिःपदैः कानिचिदश्वमेधादिकर्माणिपुण्यमे
 वजनयन्ति पुत्रोपलालनादीनितुतकालेसुखमेवकुर्वन्ति प्रायश्चित्तदीनितुपापमेवहरन्ति एतानितुसर्वतोमुखानीत्याह पुण्यनिघहानिकी
 र्तनादिनापुण्यानिनिवहन्तिप्रापयन्तीतितथा सुमंगलानिअतिसुखात्मकानि गायतो जगतःकलिमलापहराणिकृत्वा मुनिप्रस्थापनेहेतुःका
 लालनासंहारकरूपेण यदुदेवगेहे वसुदेवगेहे निवसतास्वकुलंसंजिहीर्षतेत्यर्थः पिडारकंततोनातिदूरंतीर्थविशेषम्॥ ११॥ १२॥ उपसंगृ

कर्माणिपुण्यनिवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृत्वा ॥ कालात्मनानिवसतायदुदेवगे
 हेपिडारकंसमगमन्मुनयोविष्टष्टाः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रोऽसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवाम
 देवोऽत्रिर्वसिष्ठोनारदादयः ॥ १२ ॥ क्रीडंतस्तानुपब्रज्यकुमारायदुनंदनाः ॥ उपसंगृह्यप्रपञ्चुरविनी
 ताविनीतवत् ॥ १३ ॥ तेवेषयित्वास्त्रीवेषैःसांबंजांबवतीसुतम् ॥ एषापृच्छतिवोविप्राअंतर्वन्त्यसितेक्षणा
 ॥ १४ ॥ प्रष्टुं विलज्जतीसाक्षात्प्रब्रूतामोघदर्शनाः ॥ प्रसोष्यंतीपुत्रकामाकिंस्वित्संजनयिष्यति ॥ १५ ॥
 एवंप्रलब्ध्यामुनयस्तानूचुःकुपितानृप ॥ जनयिष्यतिवोमंदासुसलंकुलनाशनम् ॥ १६ ॥ तच्छ्रुत्वातेतिसंत्र
 स्ताविमुच्यसहसोदरम् ॥ सांबंस्यददृशुस्तस्मिन्सुसलंखल्वयस्मयं ॥ १७ ॥ किंकृतंमंदभाग्यैर्नःकिंवदिष्यं
 तिनोजनाः ॥ इतिविद्वलितागेहानादायमुसलयुः ॥ १८ ॥ तच्चोपनीयसदसिपरिम्लानमुखश्रियः ॥ राज्ञ
 आवेदयांचक्रुःसर्वयादवसन्निधौ ॥ १९ ॥

स्यपादयहणंकृत्वा ॥ १३ ॥ प्रश्नप्रकारमाह तेवेषयित्वेतिद्वयेन हेअमो
 घदर्शनाविप्राः एषाअंतर्वन्तीगर्भिणी ॥ १४ ॥ वीयुष्मान् साक्षात्प्रष्टुं विलज्जतीलज्जमानाअस्मन्मुखेनपृच्छति प्रसोष्यंतीआसन्नप्रसवा
 किंस्वित्संजनयिष्यति कन्यांवापुत्रंवातदूत ॥ १५ ॥ प्रलब्धावंचिताः ॥ १६ ॥ तस्मिन्नुदरेअयस्मयंलोहमयम् ॥ १७ ॥ मंदभाग्यैर
 स्माभिः किमेतत्कृतम् नःअस्मान्किंवदिष्यंतीतिविद्वलिताःसंतोमुसलमादायगेहान्ययुः ॥ १८ ॥ राज्ञेउपसेनायननुश्रीकृष्णाय ॥ १९ ॥

मेत्याह श्लोकद्वयेन स्वमूर्त्येति लोकानांलावण्यनिर्मुक्तिस्सागोयया यामपेक्ष्यलोकेषुला
 किर्तिदानं यतःयत्संपर्केणलोकालावण्यवंतोभवन्तीत्यर्थः तथा यमत्यांनृणांलोचनमाच्छि
 पस्वगीर्भिस्तागिरः स्मरतांचित्तंचाच्छिद्य तथापदैस्तत्रतत्रांकि. . . . . निपदानीक्षतामीक्ष
 र्वातनानांसर्वेषांचक्षुरादिप्रवृत्तीः स्वैकनिष्ठाःकृत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ किंच इतउपरिजनि
 श्लोकाःकवीनांयस्यांतांस्वकीर्तिवितत्यविस्तार्य अनयाकीर्त्याअंजसासुखे
 प्रःस्वपदस्थे . . . . . मगदिति ॥ ७ ॥ अब्रह्मण्येभ्योऽदानुभ्योवाऽसेवकेभ्योवाविप्राःकुर्यान्ति वृष्ण

अ० १

1189

लोचनंनृणाम् ॥ गीर्भिस्ताःस्वाचित्तंपदैस्तानीक्षतांक्रियाः ॥ ६ ॥ आ
 त्थंजसानुकौ ॥ तमोऽनयातरिष्यंतीत्यगात्स्वपदमीश्वरः ॥ ७ ॥ राजोवाच
 वृद्धोपसेविनां ॥ विप्रशापःकथमभूद्दृष्णीनांरुष्णचेतसां ॥ ८ ॥ यन्निमित्तः
 ॥ कथमेकात्मनांभेदएतत्सर्ववदस्वमे ॥ ९ ॥ श्रीशुकउवाच विभ्रद्वपुःसक
 विसुमंगलमाप्तकामः ॥ आस्थायधामरममाणउदारकीर्तिःसंहर्तुमैच्छतकु

यस्तुनतथेत्याह ब्रह्मण्यानामित्यादिना किंचकोपेजातेऽपिकृष्णचेतसांकथमभूत्कथंप्रादुरभूदि
 यात्निमित्तांतरंपृच्छति यन्निमित्तइति एकात्मनामेकचित्तानांकथंभेदःकलहः ॥ ९ ॥ ईश्वरेच्छे
 सकलानांसुंदरवस्तूनांसन्निवेशोबिन्ध्यासविशेषोयस्मिस्तत् बपुर्बिभत् तर्हि किमितिसौंदर्याद्धि
 ापिकामनया न आप्तकामः तर्हि किमितिकर्माचरति धामद्वारवत्याख्यंगृहमास्थायरममाणः
 किमाप्तकामस्यगृहृत्याकर्मभिर्वातत्राहउदारकीर्तिः बहुफलप्रदाकीर्तिर् यसःकीर्तिवितानार्थ
 हर्तुमैच्छतत्कस्यहेतोःस्थितःकृत्येभूभारहरणेशेषोयस्यसः ॥ १० ॥

॥ ३ ॥

